

श्री

सभाष्यन्यायदर्शनस्य भूमिका

यत् किञ्चित् प्रस्तुयते विचारयितुं दर्शनशास्त्रसिद्धान्तानां विनोदाय । पददर्शनमिति प्रयोग इतस्तत् प्रयुक्तो दृश्यते । तत्र किं मूलम् । किं पदेव दर्शनानि सन्ति-नाधिकानि न न्यूनानि ? पदेव दर्शनातीति प्राचीनतमेपु ग्रन्थेषु कुत्रापि नोपलभ्यते । उपनिषदादिषु यत्र यत्र विद्यापरिगणनं कृतमुपलभ्यते तत्र प्रसिद्धानां पण्णां दर्शनानां पूर्वोत्तरमीमासान्यायवैशेषिकसांख्ययोगानां प्रायशो द्वयोरपि नामनी दृश्यते । तद्यथा छान्दोग्योपनिषदि सनत्कुमारनारदसंवादे (७।१।२) 'ऋग्वेद भगवोऽध्येमि' इत्यादी 'पददर्शनम्' इति नास्ति । याज्ञवल्क्यस्मृतावपि—

'पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राद्गमिधिता ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।'

इत्यत्र न्यायमीमासयोरेव नामग्रहणम् । दशम्या शताब्द्यां राजशेखरोऽपि काव्यमीमांसायां 'वाङ्मय' पदवाच्यनिरूपणे तत्र पुराणमांवीक्षिकीं मीमांसां स्मृति-तन्त्रं चान्तर्भावयामास । तस्यामेव शताब्द्यां जयन्तभट्टोऽपि न्यायमञ्जरीं 'पददर्शनं' पदं प्रयुज्य तत्र मीमांसा न्याय सांख्य आर्हतम् बौद्ध चार्वाकमिथेनान्येवान्तर्भावयाम्बूव-नात्र समावेशं कृतं प्रसिद्धानां वेदान्तवैशेषिकयोगदर्शनानाम् । द्वादश्यां शताब्द्यां हरिभद्रसुरिर्बौद्ध नैयायिक सांख्य जैन वैशेषिक जैमिनिमेव वर्णयाम्बूव । त्रयोदश्यां शताब्द्यां विनदत्तसुरिर्जैनमीमांसाबौद्धसांख्यनास्तिकानामेव निवेशं चकार । चतुर्दश्यां शताब्द्यां प्रसिद्धटीकाकारस्य मल्लिनाथस्य पुत्र पाणिनि जैमिनि व्यास कपिलमक्षपाद वणाद च निर्दिदेश । प्रसिद्धतमे सर्वदर्शनसङ्ग्रहे च षोडश्यां दर्शनानां समावेशोऽस्ति-न पण्णामेव । सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहे लोकायतिक-आर्हतं बौद्ध वैशेषिकनैयायिकप्रभाकरभट्टाचार्य-सांख्य-पतञ्जलि-वेदव्यास-वेदान्तानां वर्णनं सुपलभ्यते ॥ विदुषा समाजैश्च 'द्वादशदर्शनानि' इत्यपि प्रयोगः श्रूयते । तत्र च पूर्वोत्तरमीमासान्यायवैशेषिकसांख्ययोगानां प्रसिद्धानि आस्तिकदर्शनानि, पदं च बौद्धचतुष्टयजैनचार्वाकनाम्ना प्रसिद्धानि 'नास्तिकदर्शनानि'—इति विभागः कृतः श्रूयते ।

एव पददर्शनमिति सकलदर्शनशास्त्रसङ्ग्रहाहकं पदमस्तीत्यत्र नास्ति किञ्चित् सुदृढं प्रमाणमिति सुधीर्भिर्विभाष्यम् ।

तत्रतो याज्ञवल्क्ययोस्त्वयनुसारेण द्विधैव विभागो दर्शनशास्त्रस्य युक्तिसंगतः प्रतिभाति—'मीमांसा-न्यायश्चेति । तत्र 'मीमांसा' वाक्यार्थविचारान्तिका 'न्याय'श्च

तदुच्यते इत्यनुक्तिरिति शङ्का न भवति इति विशेषः । अथैव च सर्वेषां दर्शनसाध्यानामनु-
 प्रवेशः । तत्रानुभूत्याऽस्मिन् दर्शनसाध्याम् । तत्र च कस्य प्रतिपादा विषया अती-
 त्तया इत्यत सर्वत्र स्वस्मिन्प्रामाण्यात् । वाक्यानामुपयोगं विना ज्ञानं कृतमक-
 मताऽप्यत्र प्रयाजिता वाक्यान्विषयात्मिका 'सामांसा' । प्रामाण्योऽपि विषय-
 केवलत्वात्प्रमाणाविरुद्धत्वात् । विद्यासम्भूमि नाधिरोहति यादस्या कस्याणमिति-
 स्यात् । अत एव भवति प्रयोजनं युक्ततामकस्य 'व्याप'स्य । प्रविष्टानामसमा-
 यणो दर्शनानामप्यनयोरेव समारम्भः ॥

एतदेतानि-पूर्वसामांसात्सामांसा (वेदान्त) न्यायप्रदेशोपरिसामान्ययोगाभि-
 धानि महर्षिप्रणीतसूत्रानि । तत्र भवति काचिद् विचित्रिमा । यद्वि सर्वान्वेदानि
 दर्शनानि महाप्रणीतानि महत्प्रयत्नं सिद्धयुक्त्याः सम्यगाद्यं सम्मार्गोपदेशः । सर्वे,
 कथं नहि तैः प्रणीतेषु प्रचारितेषु च दर्शनेषु परस्परविभक्ता सिद्धान्ता प्रतिपादिता ।
 सुगूढमत्र तस्य निपुणमतिश्रवणशक्तिं सम्यक् विचारणीयं भवति ।

सूत्रभेदिकया विचारणाया दर्शनवेत्तुषु कोऽपि तादृशो विरोधः पारमार्थिक-
 विषयेषु नापत्स्यते । सर्वप्रामाण्यात्मिकाधिर्भातिक्रम्या सचे पदार्था अन्तर्भावित्वा सर्वत्र
 च भाष्यात्मिकपदार्थस्य प्राधान्यमाधिर्भातिक्रम्य च गौण्यं स्वीक्रियते । साक्षात्
 परस्परया वा कर्तृत्व नियन्त्रय वा परमात्मन आत्मना वा सर्वत्र स्वीकृतमेव । सारस्येऽपि
 परमस्वात्मन कल्पताऽनुभवेऽपि सामान्यतः पुरपदवाच्य आत्मैव केवलं चेन्न
 तस्यैव च साधियेन तद्विमाश्रयिता च प्रकृते प्रवृत्तिरिति परस्परया चेन्नस्यैव
 पुरपस्य कर्तृत्वमायाति । सर्वत्र च ज्ञानाद्व गुक्ति - ज्ञानसाधनानि च कर्माणि-प्राकृत-
 कर्ममूलकं एव जीवस्य समारस्तत्रयोपभोगश्च इत्यादि समाश्रयः । भावान्तरविषयाणां
 विचारेषु मतभेदः स्पष्ट एव । परन्तु अभ्युदयनि श्रेयसविषये नास्म्यतीव वैमत्यम् ।
 कथं वा वैमत्यं भवेत्- यथा सर्व महर्षयः साक्षात्कृतधर्माण एव कल्पितश्रुति-
 गीतमङ्गणादर्शमिदिव्यासदेवा कथं धर्मेऽभ्युदयनि श्रेयसविषय वैमत्यं भवेत्-
 विपरीतान् वा उपदेशान् प्रवर्तयेयुः । अतः यत्र प्रचिद् विषय मतभेदो दृश्यते
 ऽभ्युदयनि श्रेयससाधनविषये तत्र नास्ति तत्पत्तो वैमत्यं केवलमधिकारिभेदेन
 तत्साधनानामुपदेशः । वेदान्तदर्शनोपसाधनानामभ्यासः । कोमलमतीना सामा-
 न्यतो मनुष्याणामतीव कठिनदृष्टि विभास्यैव नानाविधसाधनान्तराणां मुसाध्यानां
 सुपदेशः श्रुतो दर्शनान्तरेषु ।

एतमधिकारिभेदेन सर्वेषां दर्शनानामुपदेशः सामञ्जस्यं भजते ।
 न्यायदर्शनस्याधिकतरजनेषुपयोगः स्पष्ट एव । पदार्थादीनां प्रमेयाणां प्रमाणात् च
 विचारः प्राकृतजनबोधमूलक एवात्र लभ्यते । यागाद्यनुष्ठाननिष्कमतिपाटवार्दीना-
 मावश्यकता नाश्रान्तीवापेक्ष्यते । अतः समस्तजनतोपकारसम्पादने न्यायशास्त्रं दर्शनं

शास्त्रेषूपदेयतम मन्यते-व्यवहियते च तथैव शास्त्ररसिकैः । तथाहि दर्शनशास्त्रेषु प्रविबिधुभिर्न्यायशास्त्रमेवादावधीयते । तत्परिशीलनन च शास्त्रान्तरबोधपाटव लभ्यते । अस्मादेव कारणादिद् शास्त्रम्

‘ प्रदीप सर्वविद्यानामुपाय सर्वकर्मणाम् ।

आश्रय सर्वधर्माणा विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥ ’ इति प्राचीनमाभणकम् ॥

अस्य शास्त्रस्याद्य सङ्कलयिता गीतम । सर्वे चैते महर्षय सार्वजनीना सार्वदेशीयाश्च । तथापि गीतमविषये विदुषा दृढतरो विश्वासो यद्य मिथिलादशवास्तव्य आसीत् । अत्र च रामायणमेव प्रमाणम् । विश्वामित्रेण सह मिथिला गतेन श्रीरामचन्द्रेण गीतमपत्न्या अहल्याया पतिशापात्पापाणमयशरीराया उद्धार कृत इति रामायणे वर्णितम् । मिथिलायाम् ‘ अहल्यास्थानम् ’ इति नाम्ना प्रसिद्ध प्रदेशोऽधुनावि वर्तते । तत्समीप एव च ‘ गीतमकुण्ड ’ नाम्ना प्रसिद्ध तीर्थस्थान समुपलभ्यते ॥

गीतमर्पिप्रणत सूत्र ‘ गीतमसूत्रम् ’ ‘ न्यायसूत्रम् ’ इति प्रसिद्धम्-अध्यायपञ्चकात्मकम् । तत्राद्य एवाध्यायो गीतमेव प्रणीतस्तत्रैव उपादेय विषयस्य परिसमाप्तिर्दृश्यते-तत् पर द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाध्याया केनचिद् न्येन प्रथमाध्याय पञ्चोक्ताना विषयाणा विस्तरेण व्याख्यानसूत्ररूपेणोपनिबद्धा इति तेषा चिन्मतम् । तत्तु प्रमाणाभावादेवापेक्षणीयम् । वात्स्यायनमारभ्य सर्वैर्व्याख्यातृभिः पञ्चाध्यायीस्वरूपमेव गीतमसूत्र व्याख्यातमित्यपि तदुपेक्षाया समर्थकम् ।

न्यायसूत्रस्य व्याख्यान वात्स्यायनात् प्राचीनेन केनचित् कृतमासात्-तदन्तर्गत वाक्यान्वेव बहुशो वात्स्यायनेन स्वकीये भाष्ये सन्निवेश्य स्वशब्देन व्याख्यातानीति तेषाश्चिन्मतम् । एतदप्यस्मारम् । यानि वाक्यानि भाष्ये पुनरुक्तानीव प्रतिभान्ते तानि नेव पुनरुक्तानि । सङ्क्षेपेणार्थं प्रदर्श्य पुनस्तदर्थस्य स्वयमेव विशदीकरण मेति सकलप्राचीनभाष्यवृत्तिकाराणा शैली दृश्यते । ‘ स्वपदानि च वर्णन्ते ’ इति ताव्यलक्षणान्तगत वाक्य तस्या एव शैल्या सूचकम् ।

न्यायसूत्रस्य प्राचीनतम व्याख्यान वात्स्यायनप्रणीतमेवापलभ्यतेऽभ्यस्यते च पायशास्त्राभ्येनृभिः ॥ इत् परमुद्योतकराचार्यैक्येन वार्तिकम्-वाचस्पतिमिश्रविरचिता न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-उदयनाचार्यकृता तात्पर्यपरिशुद्धि -वर्धमानोपाध्याय जो न्यायनिबन्धप्रकाश इत्येव सूत्रभाष्यपरम्परा । समुपलभ्यन्ते चैते ग्रन्थाः अप्यन्तिमौ द्वावधुनाऽमुद्रितावेव वर्तते ।

केषुचिन् प्रधानेषु दार्शनिकविषयेषु न्यायसूत्रकारस्य स्वकीय सिद्धान्तोद्देश आसीदित्यत्र भाष्यवार्तिकतात्पर्यमहिम्ना चिन्तासुमण्डलीषु सन्देह समनायत । यथा प्रत्यक्षलक्षणात्मके चतुर्थसूत्रे सूत्राक्षरमात्राणा तात्पर्यपर्यालोचनया प्रति

भाति यत्किञ्चिदकल्पकमव सव प्रथमक्षमिष्टम् । सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयरूपं प्रथमक्ष
मिति तात्पर्येणैतरेण सयुक्तिः स्थापित विश्वसनीय श्रद्धेय चान्ति । परन्तु सूत्रा-
क्षराणां स्वरसोऽपि तादृश एव नेनेति भवत्यत्र सशय । एवमीश्वरकर्तृकृष्टि-
विषये सूत्रकारस्य मत प्रसिद्धन्यायसिद्धान्तविपरीतमिजाभाति । तद्यथा-तृतीयाध्याये
आत्मप्रकरणे जीवात्मपरमात्मरूपेण विभागो नोपलभ्यते । चतुर्थाध्यायप्रथमाह्निकस्थो
नविशेषे सूत्रे ईश्वरकारणवादा यद्यपि कण्ठत प्रोक्त उपलभ्यते- ईश्वर कारण पुरप
कर्माफल्यदर्शनात्' इति तथाऽपि अधमाश्वरकारणवाद शून्यतोपादानादिसत्यं
कान्तवादपय नै सवधा हेयै सह समाविष्टो दृश्यते । एतेषा च हेयपक्षणा
सवपां विषये भाष्यकारेण चतुर्थाध्यायप्रथमाह्निकचतुर्दशसूत्रवितरणिकाया स्पष्टमुक्तम्
'अत पर प्रावादुकाना दृष्टय प्रदर्श्यन्ते' इति । यत् ईश्वरस्य कारणत्व
'प्रावादुकरष्टिपु' उपन्यस्तमित्यतीव विस्मापकम् । यद्यप्यस्य विस्तयजनकोप
न्यासस्य यथा कथञ्चित् समाधान वार्तिकादिभिर्व्याख्यातृभि कृत तथापि तत्
सर्वं न सन्तोषमावहति । तत्र च व्याख्यातृषु वैमत्यमेव मुख्य कारणम् ।
'प्रावादुकाना दृष्टय प्रदर्श्यन्ते' इत्यनन्तर वार्तिककृतोक्तम्- 'वानिचित् प्रतिपिच्यन्ते
वानिचिदनुत्पायते' इति । तात्पर्यटीकानुसारेण तु 'ईश्वर कारणम्' इति सूत्र
वदानयभिमतमीश्वरस्यापादानकारणत्व परामृशति-तत् सूत्र एवपक्षोद्भावनपरम्-
नैयायिकाभिमतमीश्वरस्य निमित्तकारणत्वमेकविंश सूत्रे प्रदर्श्यते । तत्कारिन्वाद
एतु इति सूत्रावतारक तात्पर्यवाक्यम्- तद्वमीश्वरोपादानत्व प्रह्लाविवर्तत्व च
निरपक्षेश्वरनिमित्तत्व च प्रत्याख्यायाभिमत पक्ष गृह्णाति' इति । सूत्रतृतीया विश्वनाथेन
तु 'ईश्वर कारणम्' इति सूत्र सिद्धान्तरपरत्वेन गृह्यतम् तात्पर्यवृत्तव्याख्याने
चाश्वरस्य प्रदर्शित -- उपादानपरत्वे तु न किमपि मानमाकल्प्याम' इति ।
'यद्यपि सूत्र कारणमिति सामान्यशब्दमनयाऽप्युपादान द्रष्टव्य प्रकरणात्' इति
वदनोक्त्यनाचार्येणापि तात्पर्यव्याख्यान उश्वरस्य एव सूचित । एव च ईश्वर
कारणत्वपक्षस्य प्रावादुकरष्टि' प्रकरणे उद्भावनम्- नदुद्भावकसूत्रव्याख्यान च
प्रधानव्याख्यातृषु महान् मतभेद- दृश्यते/सचमतीवर्कानुकावहम् । इदमेव कारण
यत् दिग्नागादिभिर्बीडाचार्यगौतमसूत्रमात्म्यात्वेन परिगृह्यतमिष प्रविभाति ।
एतन्नध्यमनध्य वा भवतु किन्तु गौतमीयसु सूत्रव्याश्वरकारणत्वपक्षस्योपोद्गल्क प्रमाण
नैवापलभ्यत इत्यनिच्छताऽपि स्वाकर्णाय प्राप्नोति ॥

तत्त्वज्ञानातिप्रकाराद्युपादय शिष्यज्ञानमत्र शास्त्र सम्बन्धनया प्रतिपादितम् ।
इतरश्रनशास्त्राभाधारणे चैतन् यमस्यान्तितत्वज्ञानस्य मरक्षणापाया अप्यत्र
विशदमुपयस्ता । तद्यथा । प्रथमाध्याय प्रथमाह्निके द्वाविंशसूत्रमारभ्य अनु
मित्यवयववरीश्रणपुरस्मरं प्रमाणानां व्यापारादिक बहु प्ररक्षितम्- तत परं चतुर्था

त्रिपयानुक्रमणी

भूमिका	३- ७
•यायसूचीनिग्रन्थ	९- २७
न्यायसूत्रभाष्य टिप्पणीसहितम्	१-३४०
•यायदर्शनस्यसूत्रसूचीपत्रम्	३४१-३४९
•यायद्वग्नस्यत्रिपसूचीपत्रम्	३५१-३५६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ न्यायसूचीनिबन्धः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्बिशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥ १ ॥

अक्षपादप्रणीतानां सूत्राणां सारबोधिना ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मया सूची विधास्यते ॥ २ ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादनस्यवित-
ण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गं ॥२॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामभिधेयप्रयोजनसम्बन्धप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥ अथ तत्पूर्वकं
त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ३ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यान्
साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ४ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ५ ॥ स द्विविधो दृष्टा-
दृष्टार्थत्वान् ॥ ६ ॥

इति पद्मभिः ६ सूत्रैः प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमत्प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमे-
यम् ॥१॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नमुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥२॥ चेट्रेन्द्रियार्थाश्रयः
शरीरम् ॥ ३ ॥ प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ ४ ॥
पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ ५ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा-
पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः ॥ ६ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥७॥ युग-
पज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ ८ ॥ प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः इति ॥ ९ ॥
प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १० ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ११ ॥ प्रवृत्तिदोष-
जनितोऽर्थः फलम् ॥१२॥ बाधनालक्षणं दुःखम् ॥१३॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽ-
पवर्गः ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशभिः १८ सूत्रैः प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरितिपत्तेरुपरलब्धनुपरलब्धव्यवस्थातश्च विशया-
पेक्षो विमर्ष सशय ॥ १ ॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २ ॥
लाभिकरूपरीक्षणाना यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रैर्यायपृषाङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

तन्त्राधिहरणाभ्युपगमसिद्धिति सिद्धान्त ॥ १ ॥ स चतुर्विध सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्राधिहरणाभ्युपगमसिद्धित्वान्तरभावान् ॥ २ ॥ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽ-
धिकृतोऽर्थ सर्वतन्त्रसिद्धान्त ॥ ३ ॥ समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रति-
तन्त्रसिद्धान्त ॥ ४ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धि सोऽधिकरणसिद्धान्त ॥ ५ ॥
अपरीक्षिताभ्युपगमान् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्त ॥ ६ ॥

इति पद्म ६ सूत्रैर्यायप्रसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यत्रयवा ॥ १ ॥ साध्यनिर्देश प्रतिसा-
॥ २ ॥ उदाहरणसाधन्यान् साध्यसाधन हेतु ॥ ३ ॥ तथा वैधर्म्यान् ॥ ४ ॥
साध्यसाधन्यान् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ५ ॥ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्
॥ ६ ॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसहारो न तथेति वा माध्यस्योपनय ॥ ७ ॥
हृत्त्वपदेशान् प्रतिज्ञाया पुनर्वचन निगमनम् ॥ ८ ॥

इत्यष्टमि ८ सूत्रैर्यायप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अप्रिज्ञातवत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क ॥ १ ॥ विमृश्य
पक्षप्रतिपक्षान्यामर्थोवधारण निर्णय ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्ता ४१ सूत्रैः, सप्तमि ७ प्रकरणे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निक समाप्तम् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रमाणतर्वसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहो वाद ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नशुद्धजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो
जल्प ॥ २ ॥ स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

इति त्रिभि सूत्रैः कथालक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासा ॥ १ ॥
अनैकान्तिक सव्यभिचार ॥ २ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध ॥ ३ ॥

यस्मान् प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्ट प्रकरणसम ॥४॥ साध्याविशिष्ट
साध्यत्वात् साध्यसम ॥ ५ ॥ कालात्ययापदिष्ट कालातीत ॥ ६ ॥

इति पङ्क्ति ६ सूत्रे हेत्वाभासलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १ ॥ तत् त्रिविध वाक्यल
सामान्यच्छलमुपचारच्छल चेति ॥ २ ॥ अविशेषाभिहितेऽर्थे वस्तुरभिप्रायाद्
वन्तिरकल्पना वाक्यलम् ॥ ३ ॥ सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थ-
कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ४ ॥ धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसद्भावप्रतिषेधे उपचार-
च्छलम् ॥ ५ ॥ वाक्यलमेवोपचारच्छल तदविशेषान् ॥ ६ ॥ न, तदर्थान्तर
भावान् ॥ ७ ॥ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्ग ॥ ८ ॥

इत्यष्टमि ८ सूत्रच्छललक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

साध्यव्यवधैर्मर्याभ्या प्रत्यवस्थान जाति ॥१॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च
निग्रहस्थानम् ॥ २ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्वम् ॥ ३ ॥

इति त्रिमि ३ सूत्रे पुरुषाशान्तिनिर्द्देशोपसामान्यलक्षणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति विंशत्या २० सूत्रैश्चतुर्भि ४ प्रकरणै प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निक समाप्तम् ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्याय ॥

अत्र प्रकरणानि ११, सूत्राणि ६१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न सशय ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्ते ॥ ३ ॥

अव्ययस्यात्मनि व्यवस्थितत्वाद्वाव्ययस्थाया ॥ ४ ॥ तदाऽव्ययन्तसशयस्त

द्धर्मसातत्योपपत्ते ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षान् संशये नाक्ष-

शयो नात्यन्तसशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र सशयस्तत्रैवमुत्तरात्तरप्रसङ्ग ॥ ७ ॥

इति सप्तमि ७ सूत्रे सशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं प्रकृत्यासिद्धे ॥ १ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ

नेन्द्रियार्थसन्निकर्षान् प्रत्यक्षोत्पत्ति ॥ २ ॥ पश्चान् सिद्धौ न प्रमाणव्य

प्रमेयसिद्धि ॥३॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वान् क्रमवृत्तित्वाभावो युद्धीनाम्

॥ ४ ॥ प्रकृत्यासिद्धे प्रतिषेधानुपपत्ति ॥ ५ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च

प्रतिषेधानुपपत्ति ॥ ६ ॥ तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध ॥ ७ ॥
 नेकास्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवन् तत्सिद्धे ॥ ८ ॥ प्रमेया च तुला-
 प्रामाण्यम् ॥ ९ ॥ प्रमाणत सिद्धे प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्ग ॥ १० ॥
 तद्विनिवृत्तेर्षो प्रमाणसिद्धिवन् प्रमेयासिद्धि ॥ ११ ॥ न, प्रदीपप्रकाशासिद्धिवन्
 तत्सिद्ध ॥ १२ ॥ क्वचित्तु निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्त ॥ १३ ॥
 इति त्रयोदशभि १३ सूत्रे प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमप्रचनान् ॥ १ ॥ नात्ममनसो सन्निकर्षाभावे
 प्रत्यक्षोत्पत्ति ॥ २ ॥ दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्ग ॥ ३ ॥ ज्ञानलिङ्गत्वादा-
 त्मनो नानत्रोध ॥ ४ ॥ तदर्थौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनस ॥ ५ ॥ प्रत्यक्ष-
 निमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयो सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥ ६ ॥ सुप्तव्यासक्त-
 मनसा चेन्द्रियार्थयो सन्निकर्षनिमित्तत्वान् ॥ ७ ॥ तत्रापदेशो ज्ञानविशेषा-
 णाम् ॥ ८ ॥ व्याहृतत्वादहेतु ॥ ९ ॥ न, अर्धविशेषप्राप्त्यात् ॥ १० ॥

इति दशभि १० सूत्रे प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलभ्ये ॥ १ ॥ न, प्रत्यक्षेण यावत्तावद-
 प्युपलम्भान् ॥ २ ॥ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावान् ॥ ३ ॥ साध्यत्वाद-
 वयविनि सन्देह ॥ ४ ॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे ॥ ५ ॥ धारणाकूपणोप-
 पत्तेश्च ॥ ६ ॥ सेनावनवद्ग्रहणमिति चेत्, अतीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ७ ॥

इति उक्ताभि ७ सूत्रे प्रत्यक्षमनुमानत्वपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ १ ॥ न, एक-
 देशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावान् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५ ॥

वर्तमानाभाव, पतत पतितपतितव्यङ्गालोपपत्ते ॥ १ ॥ तयोरप्य-
 भावो वर्तमानाभावे, तदपेक्षत्वान् ॥ २ ॥ नातीतानागतयोरितरेतरापेशा सिद्धि
 ॥ ३ ॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्ते ॥ ४ ॥ कृततावर्तव्यतो
 पपत्तेस्तुभयथा ग्रहणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चभि ५ सूत्रवर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् आषाढातिक्म् ॥ ६ ॥

अत्यन्तप्रार्थकदेशसाध्यर्थादुपमान्तसिद्धि ॥ १ ॥ प्रसिद्धसाध्यर्थादुप-
 मानसिद्धेर्यथोक्तोपादानुपपत्ति ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेणाप्रयश्चसिद्धे ॥ ३ ॥ नाप्रत्यक्ष

गणये प्रमाणार्थमुपमानस्य पदयाम इति ॥ ४ ॥ तथेत्युपसंहारादुपमान-
सिद्धेर्नाप्रतिषेध ॥ ५ ॥

इति पञ्चमि ५ सूत्रैरुपमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ १ ॥ उपलब्धेरद्विप्रवृत्ति-
त्वात् ॥ २ ॥ सम्बन्धाच्च ॥ ३ ॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्यय
॥ ४ ॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धाभाव ॥ ५ ॥ शब्दार्थव्यग्र-
स्थानात्प्रतिषेध ॥ ६ ॥ न, सामयिकत्वाच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ७ ॥
जातिविशेषे चानियमात् ॥ ८ ॥

इत्यष्टमि ७ सूत्रे शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य ॥ १ ॥ न कर्मकर्तृसाधन-
वैगुण्यात् ॥ २ ॥ अभ्युपत्य कालभेदे दोषयचनात् ॥ ३ ॥ अनुवादोपपत्तेश्च
॥ ४ ॥ वाच्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ५ ॥ विध्यर्थनादानुवादवचनविनि-
योगात् ॥ ६ ॥ विधिर्विधायक ॥ ७ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृति पुराकल्प
इत्यर्थवाद ॥ ८ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवाद ॥ ९ ॥ नानुवादपुनरुक्त-
योर्विशेष शब्दाभ्यासोपपत्ते ॥ १० ॥ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासात्त्राविशेष
॥ ११ ॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ १२ ॥

इति द्वादशमि १२ सूत्रे शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति नवोत्तरपञ्चम्या ६९ सूत्रैर्नवमि ९ प्रकरणे द्वितीया
ध्यायस्याद्यमाहिक समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥ शब्द एतिह्या
नर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावावन्तर्भावत्वाच्चप्रतिषेध ॥ २ ॥
अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्तावर्धोपत्यभिमानात् ॥ ४ ॥
प्रतिषेधाप्रामाण्य चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्य-
प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्य प्रमयासिद्धे ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षण
लक्षितत्वादलक्षिताना तत्प्रमेयसिद्धि ॥ ८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्न, अन्य-

लक्षणोपपत्ते ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतु ॥ १० ॥ न लक्षणावस्थितापेक्ष-
सिद्धे ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

इति द्वादशमि २२ सूत्र प्रमाणचतुष्टयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

आदिमत्त्वान्द्रियस्त्वान् कृतमवदुपचाराच्च ॥ १ ॥ न घटाभा-
वमामान्यनित्यत्वात्त्रित्येष्वप्यनियरदुपचाराच्च ॥ २ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नात्य-
प्रिभागात्त्वभिचार ॥ ३ ॥ सन्ताननुमानविशेषणान् ॥ ४ ॥ कारणद्रव्यस्य
प्रशश दनाभिधानान् ॥ ५ ॥ प्रागुत्पत्तेरनुपलक्षणेऽवरणानुपलक्षणेऽर्थेऽर्थे ॥ ६ ॥
तन्नुपलक्षणेऽनुपलक्षणादावरणोपपत्ति ॥ ७ ॥ अनुपलक्षणादप्यनुपलक्षितसद्भावा-
त्तावरणानुपपत्तिरनुपलक्षणात् ॥ ८ ॥ अनुपलक्षणात्मकत्वात्तन्नुपलक्षणेऽहेतु
॥ ९ ॥ अस्पर्शत्वात् ॥ १० ॥ न, कर्मानित्यत्वात् ॥ ११ ॥ नाणुनि यत्वात्
॥ १२ ॥ सम्प्रदानान् ॥ १३ ॥ तदन्तरालानुपलक्षणेऽहेतु ॥ १४ ॥ अध्या-
पनाप्रतिषेध ॥ १५ ॥ उभयोः पञ्चयोरन्यतरस्याध्यापनाप्रतिषेध ॥ १६ ॥
अध्यासान् ॥ १७ ॥ नान्यत्वेऽप्यध्यासस्योपचारात् ॥ १८ ॥ अन्यदन्वयमा
दनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभाव ॥ १९ ॥ तदभाव नास्त्यन्यता तयोरितरे
तरापेक्षसिद्धे ॥ २० ॥ विनाशकारणानुपलक्षणेऽर्थेऽर्थे ॥ २१ ॥ अश्रवणकारणा
नुपलक्षणे सततश्रवणप्रसङ्ग ॥ २२ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलक्षणेऽस्तत्त्वादनपदेश
॥ २३ ॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलक्षणे ॥ २४ ॥ विनाशका-
रणानुपलक्षणावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्ग ॥ २५ ॥ अस्पर्शत्वात्प्रतिषेध ॥ २६ ॥
विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समाप्ते ॥ २७ ॥

इति सप्तविंशतिमि २७ सूत्रे शब्दानि यथाप्रकरणम् ॥ २ ॥

विकारान्देशोपदेशान् सशय ॥ १ ॥ प्रकृतिविकृष्टौ विकारविकृष्टे ॥ २ ॥
न्यूनसमाधिरोपलक्षणे विकारणामहेतु ॥ ३ ॥ द्विविधस्यापि हेतोरभावात्साधन
दृष्टान्त ॥ ४ ॥ न, अनुत्स्यप्रकृताना विकारविकृत्यान् ॥ ५ ॥ द्रव्यविकारवैषम्य-
वद्वर्णविकारविकृत्य ॥ ६ ॥ न, विकारधर्मोपपत्ते ॥ ७ ॥ विकारप्राप्तानाम-
पुनरापत्ते ॥ ८ ॥ सुवर्णादीना पुनरापत्तेरहेतु ॥ ९ ॥ न, तद्विकारणा सुवर्ण-
भावात्पत्तिरेकान् ॥ १० ॥ नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानान् ॥ ११ ॥
नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तद्वर्णविकृत्याच्च वर्णविकारणामप्रतिषेध ॥ १२ ॥
अनरहाविवेच्ये च वर्णोपलक्षितान् तद्विकारोपपत्ति ॥ १३ ॥ विकारधर्मित्ये

नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेध ॥ १४ ॥ प्रकृत्यनियमात् ॥ १५ ॥ अनियमे नियमान्नानियम ॥ १६ ॥ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेध ॥ १७ ॥ गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिरंशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्बर्णविकारा ॥ १८ ॥

इति जटादशभि १८ सूत्र शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥ ३ ॥

ते विभक्तयन्ता पदम् ॥ १ ॥ व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधानुपचारात् सजय-
॥ २ ॥ या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यातुद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धाना
व्यक्त्यानुपचाराच्चक्ति ॥ ३ ॥ न, तदनपस्थानात् ॥ ४ ॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्त
मानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्त्रकृतराजसक्तुचन्दनगङ्गा
शाटकाग्नपुरुषेप्वतद्भावेऽपि तदुपचार ॥ ५ ॥ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्व-
व्यवस्थानसिद्ध ॥ ६ ॥ व्यक्त्याकृतियुक्तोऽयप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीना मृद्रवके,
जाति ॥ ७ ॥ नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिष्यक्ते ॥ ८ ॥ व्यक्त्याकृतिजात-
यस्तु पदार्थ ॥ ९ ॥ व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्ति ॥ १० ॥ आकृतिर्जाति
लिङ्गाख्या ॥ ११ ॥ समानप्रसवात्मिका जाति ॥ १२ ॥

इति द्वादशभि १२ सूत्रै शब्दशक्तिपरीक्षा [पदार्थनिरूपण] प्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति नवोत्तरपट्ट्या ६९ सूत्रैश्चतुर्भि ४ प्रकरणौर्द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्याय ॥

अत्र प्रकरणानि १३, सूत्राणि १३८ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणान् ॥ १ ॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेध ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रैरिन्द्रियव्यतिरिक्तात्मप्रकरणम् ॥ १ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ १ ॥ तद्भाव सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्य
त्वान् ॥ २ ॥ न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रै शरीरव्यतिरिक्तात्मप्रकरणम् ॥ २ ॥

सव्यहृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानान् ॥ १ ॥ नैकरिमन्नासास्थिव्यवहिते
द्वित्वाभिमानान् ॥ २ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशास्रैकत्वम् ॥ ३ ॥ अवयव-

नाशेऽप्यन्यव्युपलभेरहेतु ॥ ४ ॥ दृष्टान्तावरोवाङ्प्रतिषेध ॥ ५ ॥ इन्द्रिया-
न्तरविचारान् ॥ ६ ॥ न स्मृते स्मर्तव्यविषयत्वान् ॥ ७ ॥ तत्रामगुणसङ्गा-
वादप्रतिषेध ॥ ८ ॥

इत्यष्टमि ८ सूत्रे प्रासङ्गिक चतुरद्वतनिराकरणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूना मनसि सम्भवान् ॥ १ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्ते-
संज्ञाभदमात्रम् ॥ २ ॥ नियमश्च निरनुमान ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रैरात्मनोमनोव्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ८ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्ते ॥ १ ॥ पञ्चा-
दिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवन् तद्विचार ॥ २ ॥ न, उष्णशीतवर्षाणालनिमित्त-
वान् पत्रात्मकविकाराणाम् ॥ ३ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतान् स्तन्याभिलाषान् ॥ ४ ॥
अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवन् तदुपसर्पणम् ॥ ५ ॥ न, अन्यत्र प्रतृप्त्यभावात्
॥ ६ ॥ धीतरागनन्मादर्शानान् ॥ ७ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवन् तदुत्पत्ति ॥ ८ ॥
न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ ९ ॥

इति नवमि ९ सूत्रैरानित्यताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

पार्थिव गुणान्तरापलब्धे ॥ १ ॥ पार्थिवाप्यतीजस तद्गुणोपलब्धे ॥ २ ॥
निश्वासोन्मूवासोपलब्धेश्चातुभातिकम् ॥ ३ ॥ गन्धस्नेहपाकव्यूहावसादादानेभ्य
पाञ्चभौतिकम् ॥ ४ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ५ ॥

इति पञ्चमि ५ सूत्रै रशरीरपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भादुच्यतिरिच्य चोपलम्भान् संशय ॥ १ ॥
महदणुग्रहणात् ॥ २ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदनु-
पलब्धेरहेतु ॥ ४ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतु ॥ ५ ॥
द्रव्यगुणधर्मभेदाच्च उपलब्धिनियम ॥ ६ ॥ अनेकद्रव्यसमवायादृपाविशेषाच्च
रूपोपलब्धि ॥ ७ ॥ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणा व्यूह पुरुषार्थतन्त्र ॥ ८ ॥
मध्यन्दिनोत्क्रप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धि ॥ ९ ॥ न, रात्रावप्यनुपलब्धे
॥ १० ॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनाभिव्यक्तितोऽनुपलब्धि ॥ ११ ॥
आभिव्यक्तौ चाभिभवान् ॥ १२ ॥ नक्षत्ररनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ १३ ॥
अप्राप्यग्रहण काचाभ्रेपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धि ॥ १४ ॥ कुड्यान्नरितानुप-
लब्धेरप्रतिषेध ॥ १५ ॥ अप्रतिघातान् सन्निकर्षोपपत्ति ॥ १६ ॥ आदित्यरश्मे

स्फटिकान्तरितेऽपि द्वाहेऽविधातात् ॥ १७ ॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥
आदर्शोदकयो प्रसादस्वाभाव्याद्रूपलब्धिवत् तदुपलब्धि ॥ १९ ॥ दृष्टा-
नुमिताना हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्ति ॥ २० ॥

इति विंशत्या २० सूत्रैरिन्द्रियभातिकृत्वपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वाद्भवविनानास्थानत्वाच्च सशय ॥ १ ॥ त्वग-
व्यतिरेकान् ॥ २ ॥ न युगपदर्थानुपलब्धे ॥ ३ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका
॥ ४ ॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वान् ॥ ५ ॥ न, तदर्थमहुत्वात् ॥ ६ ॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्-
गन्धादीनामप्रतिषेध ॥ ७ ॥ विषयत्वाद्यव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ८ ॥ न, बुद्धिलक्षणा-
धिष्ठानगत्यावृत्तिजातिपञ्चत्वेभ्य ॥ ९ ॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ १० ॥

इति दशभि १० सूत्रैरिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ॥ ८ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाना स्पर्शपर्यन्ता पृथिव्या ॥ १ ॥ अप्रेजोवायूना
पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तर ॥ २ ॥ न, सर्वगुणानुपलब्धे ॥ ३ ॥ एकेकद्रव्येनो-
त्तरोत्तराणा तदनुपलब्धि ॥ ४ ॥ विष्ट ह्यपरंपरेण ॥ ५ ॥ न, पार्थिवाप्ययो
प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६ ॥ पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षान् तत्तत्प्रधानम् ॥ ७ ॥ तद्व्यवस्थानं तु
भूयस्त्वात् ॥ ८ ॥ सगुणानामिन्द्रियभावान् ॥ ९ ॥ तेनेव तस्याग्रहणाच्च ॥ १० ॥
न, शब्दगुणवैधर्म्यान् ॥ ११ ॥

इति द्वादशभि १२ सूत्रैरर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति त्रिसप्तत्या ७३ सूत्रैर्नवभि ९ प्रकरणेऽस्तृतीयाध्यायस्याद्यमाहिक ।
समाप्तम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

कर्माकाशसाधर्म्यान् संशय ॥ १ ॥ विषयप्रत्यभिज्ञानान् ॥ २ ॥
साध्यसमत्वादहेतु ॥ ३ ॥ न, युगपद्ग्रहणान् ॥ ४ ॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाश
प्रसङ्ग ॥ ५ ॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विषया
न्तरव्यासङ्गान् ॥ ७ ॥ न, गत्यभावान् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्
तदन्यत्वाभिमान ॥ ९ ॥

इति नवभि ९ सूत्रैर्बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् ॥ १ ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्ते क्षणिकत्वाद्यर्त्तानामहेतु ॥ १ ॥ नियमहेत्व-
भावादयथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ २ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे ॥ ३ ॥ क्षीर

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धे सशय ॥ १ ॥ यावच्छरीरभावित्वाद्रपा
दीनाम् ॥२॥ न, पाकजगुणान्तरोत्पत्ते ॥ ३ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धे पाकजानाम
प्रतिषेध ॥४॥ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५ ॥ न, केशनखादिष्वनुपलब्धे ॥ ६ ॥
त्वकपर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्ग ॥७॥ शरीरगुणवैधर्म्यान् ॥८॥
न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यान् ॥ ९ ॥ ऐन्द्रियकत्वाद्दूपादीनामप्रतिषेध ॥१०॥

इति दशमि १० सूत्रेण शरीरगुणव्यतिरक्तप्रकरणम् ॥ ५ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मन ॥ १ ॥ न, युगपदनेकक्रियोपलब्धे ॥ २ ॥
अलातचक्रदर्शनवन् तदुपलधि राशुसञ्चारान् ॥३॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥४॥

इति त्रयोमि सूत्रमन परीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्ति ॥ १ ॥ भूतैभ्यो मूर्त्युपादानवन् तदु
पादानम् ॥ २ ॥ न, साध्यममत्वान् ॥ ३ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रो
॥ ४ ॥ तथाऽऽहारस्य ॥५॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥६॥ शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्
सयोगोत्पत्तिनिमित्त कर्म ॥ ७ ॥ एतेनानियम प्रत्युक्त ॥ ८ ॥ तददृष्ट
कारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ९ ॥ मन कर्मनिमित्तत्वाच्च सद्यो
गाद्यनुच्छेद ॥ १० ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्ते ॥११॥ अणुश्याम
तानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ १२ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

इति त्रयादशमि १३ सूत्रे शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति द्विसप्तत्या ७२ सूत्रे, सप्तमि ७ प्रकरणे

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्याय ॥

अत्र प्रकरणानि १६, सूत्राणि १४५ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाहिकम्

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषा ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

तत्रैराश्य रागद्वेषमोहान्तरभावान् ॥ १ ॥ नैकप्रत्यनीकभावान् ॥२॥
व्यभिचारादहेतु ॥ ३ ॥ तेषां मोह पापीयान् नामूढस्यैतरोत्पत्ते
॥ ४ ॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषभ्य ॥ ५ ॥ न,

दापलक्षणाप्ररोधानमोहस्य ॥६॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानाम-
प्रतिषेध ॥ ७ ॥

इति सप्तमि ७ सूत्रेदापनरास्यप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मनि यत्वे प्रत्यभावसिद्धि ॥१॥ व्यक्ताद्ब्यक्ताना प्रत्यक्षप्रामाण्यात्
॥ २ ॥ न, घटाद्घटानि पत्ते ॥ ३ ॥ व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेध ॥ ४ ॥

इति चतुमि ४ सूत्रे प्रयभावपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावान् ॥ १ ॥ व्याघातादप्रयोग
॥ २ ॥ नातीतानागतयो कारकश-दप्रयोगान् ॥ ३ ॥ विनष्टेभ्योऽनिष्पत्ते
॥ ४ ॥ त्रमन्दिशाद्प्रतिषेध ॥ ५ ॥

इति पञ्चमि ५ सूत्रे शून्यतोपादानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

ईश्वर कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १ ॥ न, पुण्यकर्माभावे फला
निष्पत्ते ॥ २ ॥ तत्कारितत्वाद्हेतु ॥ ३ ॥

इति त्रिमि ३ सूत्रेनरापादानताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अनिमित्ततां भावोत्पत्ति कण्टकतेक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥ अनिमित्त
निमित्तत्वानानिमित्त ॥२॥ निमित्तानिमित्तयोरधीन्तरभावाद्प्रतिषेध ॥३॥

इति त्रिमि ३ सूत्रराकस्मिन्प्रकरणम् ॥ ६ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वान् ॥ १ ॥ नानित्यतानित्यत्वान् ॥२॥
तदन्तित्वममेदाह्य विनाशयानुविनाशकन् ॥ ३ ॥ नित्यस्याप्रत्यारयान यथोप
लब्धिः व्यवस्थानान् ॥ ४ ॥

इति चतुर्मि ४ सूत्रे सर्वाभि यवानराकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वं नित्य पञ्चभूतनित्यत्वान् ॥ १ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे
॥ २ ॥ लक्षणाप्ररोधाद्प्रतिषेध ॥ ३ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धे ॥ ४ ॥
न व्यवस्थानुपपत्ते ॥ ५ ॥

इति पञ्चमि ५ सूत्रे सर्वनित्ये प्रनिराकरणप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वं पृथग् भावलक्षणप्रयत्नान् ॥ १ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्ते
॥ २ ॥ लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेध ॥ ३ ॥

इति त्रिमि ३ सूत्रे सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वसभावो भावंप्वितरेतराभावासिद्धे ॥ १ ॥ न, स्वभावसिद्धेर्भावानाम्
॥ २ ॥ न स्वभावासीद्विरापेक्षित्वात् ॥ ३ ॥ व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भि ४ सूत्रैः सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ १० ॥

सख्यैकान्तासिद्धि कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ १ ॥ न कारणा
वयवभावात् ॥ २ ॥ निरवयवत्वाद्देहेतु ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रैः सख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम् ॥ ११ ॥

सद्य कालान्तरे च फलनिष्पत्ते सशय ॥ १ ॥ न सद्य कालान्तरोप
भोग्यत्वात् ॥ २ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशान् ॥ ३ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्ष
फलवन् तत् स्यात् ॥ ४ ॥ नासन्न सन्न सदसन् सदसतोर्विधर्म्यात् ॥ ५ ॥
उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ६ ॥ बुद्धिसिद्ध तु तदसत् ॥ ७ ॥ आश्रयव्यतिरेकाद्-
वृक्षफलोत्पत्तिप्रवित्यहेतु ॥ ८ ॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध ॥ ९ ॥ न
पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिकलनिर्देशात् ॥ १० ॥ तत्सम्बन्धान् फल
निष्पत्तेस्तेषु फलबहुपचार ॥ ११ ॥

इति एकादशभि ११ सूत्रैः फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

विविधबाधनायोगात् दुःखमेव जन्मोत्पत्ति ॥ १ ॥ न, सुखस्याप्यन्त
रालनिष्पत्ते ॥ २ ॥ बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयत पर्येषणदोषादप्रतिषेध ॥ ३ ॥
दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ४ ॥

इति चतुर्भि ४ सूत्रैः दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १३ ॥

ऋणकेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव ॥ १ ॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे
नानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्ते ॥ २ ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध ॥ ३ ॥
पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव ॥ ४ ॥ सुपुत्रस्य स्वप्रादर्शने क्लेशाभावाद-
पवर्गा ॥ ५ ॥ न प्रवृत्ति प्रतिसन्धानाय हीनकेशस्य ॥ ६ ॥ न क्लेशसन्तते
स्याभाविकत्वान् ॥ ७ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववन् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ८ ॥
अणुद्रयामतानित्यत्वबद्धा ॥ ९ ॥ न, सफलपतिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ १० ॥

इति दशभि १० सूत्रैः पवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १४ ॥

इति अष्टपण्ड्या ६८ सूत्रैः, चतुर्दशभि १४ प्रकरणैः

चतुर्धाभ्यासस्याद्यमाहिकम् ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम्

दोषनिमित्ताना तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्ति ॥ १ ॥ दोषनिमित्त रूपादयो
विषया मरुल्पज्ञा ॥ २ ॥ तन्निमित्त त्वयव्यभिमान ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्रतत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ १ ॥

विद्याऽविद्याद्वैविध्यान् सशय ॥१॥ तदसशय पूर्वहेतुप्रसिद्ध-
त्वात् ॥२॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तद्दि न सशय ॥ ३ ॥ कृस्नैकदेशा-
वृत्तित्वादवयवानामवयव्यभाव ॥ ४ ॥ तेषु चातृत्तेरवयव्यभाव ॥ ५ ॥
पृथक् चावयवेभ्योऽतृत्ते ॥ ६ ॥ न चावयव्यवयवा ॥ ७ ॥ एकस्मिन्
भेदाभावात्तददेशादप्रयोगानुपपत्तेरप्रभ्र ॥८॥ अवयवान्तरभावेऽव्यवृत्तेरहेतु
॥ ९ ॥ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिष्वन् तदुपलधि ॥१०॥ स्वविषयानति-
क्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्द्भावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्ति ॥११॥
अवयवावयविप्रभङ्गश्चैवमाप्रलयान् ॥ १२ ॥ न प्रलयोऽणुसदभावात् ॥ १३ ॥
परं वा जुटे ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशभि १८ सूत्रं प्रासाङ्गिकमवयवावयविप्रकरणम् ॥ २ ॥

आकाशव्यतिभेदान् तदनुपपत्ति ॥ १ ॥ आकाशासर्वगतत्व वा
॥ २ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरप्रचरनादकार्यं तदभाव ॥ ३ ॥
शब्दसयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ ४ ॥ अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्मा
॥ ५ ॥ मूर्तिमता च सस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव ॥ ६ ॥ सयोगोपपत्तेश्च
॥ ७ ॥ अनयस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेध ॥ ८ ॥

इत्यष्टभि ८ सूत्रोपाद्भातिक निरवयवत्वप्रकरणम् ॥ ३ ॥

बुद्ध्या विवेचनानु भावाना याथात्त्वानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षण
पटसद्भावानुपलब्धिष्वन् नदनुपलधि ॥ १ ॥ व्याहृतत्वाद्देहेतु ॥ २ ॥
तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ प्रमाणतद्वार्थप्रतिपत्ते ॥ ४ ॥ प्रमा-
णानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ५ ॥ स्वप्नविषयाभिमानवत्प्रय प्रमाणप्रमेया
भिमान ॥ ६ ॥ मायागन्धर्वनगरस्मृगृण्णिगत्रावद्वा ॥ ७ ॥ हेत्वभावा
दसिद्धि ॥ ८ ॥ स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमान ॥ ९ ॥
मिथ्योपलब्धेविनाशस्तत्त्वज्ञानान् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवन् प्रति-

बोधे ॥ १० ॥ बुद्धेश्चैव निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ११ ॥ तत्त्वप्रधान
भेदाच्च मिथ्याबुद्धेश्चैव विध्योपपत्ति ॥ १२ ॥

इति द्वादशमि १२ सूत्रे प्रासङ्गिक गार्हार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाभ्यासान् ॥ १ ॥ न, अर्थविशेषप्राप्तत्वात् ॥ २ ॥ क्षुदा
दिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ३ ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्ति ॥ ४ ॥ अरण्यमुह्य
पुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेश ॥ ५ ॥ अपवर्गोऽप्येव प्रसङ्ग ॥ ६ ॥ न, निष्पन्ना
वश्यम्भावित्वान् ॥ ७ ॥ तदभावश्चापवर्गे ॥ ८ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्म
संस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपाय ॥ ९ ॥ ज्ञानप्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह सवाद
॥ १० ॥ त शिष्यगुरुसत्रह्यचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ११ ॥
प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ १२ ॥

इति द्वादशमि १२ सूत्रस्तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसरक्षणार्थं कण्टकशाखा-
वरणवत् ॥ १ ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ६ ॥

इति एकपञ्चाशता ५१ सूत्रे, पङ्क्ति ६ प्रकरणैश्चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निक समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २० सूत्राणि ११९ ॥

अथ पञ्च अध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्तप्रसङ्गप्रति
दृष्टान्तानुत्पत्तिसशयप्रकरणहेत्वर्थोपत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिन्तित्यानि
त्यकार्यसमा ॥ १ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्ण्यवर्ण्ययोपपत्ते
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धि ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रैः स प्रतिपक्षदशनाभासप्रकरणम् ॥ १ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्प
साध्यसमा ॥ १ ॥ कीदृशित्साध्यव्युत्पत्त्यसंहारसिद्धेश्चैवैधर्म्यादप्रतिषेध ॥ २ ॥
साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्ते ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रैः साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभावोत्कर्षमादिजातपट्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतो प्राप्याऽविशिष्टत्वात्प्राप्त्याऽसाधक-
त्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥ १ ॥ घटादिनिष्पत्तिदर्शान् पीडने चाभि-
भिचारादप्रतिषेध ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां प्राप्यप्राप्तियुगनद्ववाहिविभक्त्युपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशान् प्रत्यक्सत्वानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रति-
दृष्टान्तसमो ॥ १ ॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवन् तद्विनिवृत्तिः ॥ २ ॥
प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्त ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रयुगनद्ववाहिसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ४ ॥

प्रागुत्पत्ते कारणभावादनुत्पत्तिसम ॥ १ ॥ तथाभावादुत्पन्नस्य
कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यान् सशयसमः
॥ १ ॥ साधर्म्यान् सशये न सशयो बंधर्म्यादुभयथा वा सशयेऽयन्तसशय
प्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां सशयसमप्रकरणम् ॥ ६ ॥

उभयसाधर्म्यान् प्रक्रियासिद्धे प्रकरणसम ॥ १ ॥ प्रतिपक्षान्
प्रकरणासिद्धे प्रतिषेधानुपपत्ति प्रतिपक्षोपपत्ते ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां प्रकरणसमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसम ॥ १ ॥ न हेतुत साध्यसिद्धेर्नै
काल्यासिद्धि ॥ २ ॥ प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेध ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ त्रैकाल्यसमप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अर्थापत्तित् प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम ॥ १ ॥ अनुत्पत्त्यार्थापत्ते
पक्षद्वानैरुपपत्तिरनुत्पत्त्यादनेनान्तिरत्वाच्चार्थापत्ते ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥ ९ ॥

पक्षधर्मोपपत्तेरपिशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गान् सद्भावोपपत्तेरावशेषसम
॥ १ ॥ क्वचिन् तद्धर्मोपपत्ते क्वचिच्चानुपपत्ते प्रतिषेधाभावात् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामविशेषसमप्रकरणम् ॥ १० ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ १ ॥ उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञाना-
दप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामुपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ११ ॥

निर्दिष्टकारणभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ १ ॥ कारणान्तरादपि
तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यामुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १२ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ १ ॥
अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ २ ॥ ज्ञानविकल्पानां च भावाभाव-
संबन्धादध्यात्मम् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रानुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १३ ॥

साधर्म्यान् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ १ ॥
साधर्म्यादासिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेधसाधर्म्याच्च ॥ २ ॥ दृष्टान्ते च
साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वान् तस्य चोभयथाभावा-
द्भाविशेषः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रैरनित्यसमप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ १ ॥ प्रति-
षेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्राभ्यां नित्यसमप्रकरणम् ॥ १५ ॥

प्रयत्नकार्यानिकत्वात् कार्यसमः ॥ १ ॥ कार्यान्वित्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुप-
लब्धिकारणोपपत्तेः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां २ सूत्रैः कार्यसमप्रकरणम् ॥ १६ ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ १ ॥ सर्वत्रैवम् ॥ २ ॥ प्रतिषेधवि-
प्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ३ ॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेय्य प्रतिषेध-
विप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४ ॥ स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्यु-
पसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमान् समानो दोषः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः ५ सूत्रैः पदपक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ॥ १७ ॥

इति त्रिचत्वारिंशत्ता ४३ सूत्रैः, सप्तदशभिः १७

प्रकरणैः पञ्चमाध्यायस्याद्यनाहिकं समाप्तम् ।

श्रीगौतममहामुनिप्रणीतानि स्वद्योतटिप्पण्यानि
वात्स्यायनभाष्यसमेतानि
न्यायसूत्राणि

१ अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धप्रकरणम् ॥

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम् । प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ।

प्रमाणेन स्वत्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः ।

समीहमानसमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा ।

अर्थस्तु सुखं सुखहेतुश्च दुःखं दुःखहेतुश्च । सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरि-
मंल्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिमंल्येयत्वात् । अर्थवृत्तिश्च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं
प्रमितिरित्यर्थवृत्ति भवन्ति । कस्मान् । अन्यतमापायेऽर्थम्यानुपपत्तेः ।

तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता । स येनार्थं प्रमिणोति
तत्प्रमाणम् । योऽर्थः प्रमायते तत्प्रमेयम् । यदर्थविज्ञानं सा प्रमिति । चतसृषु
सैव विधास्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते ।

“ किं पुनस्तत्त्वम् ? ”

१ ' समीहा ' यत्नः । २ ' प्रमाणार्थः ' प्रमाणगम्योऽर्थः ।
३ ' अर्थवृत्ति ' समर्थं सम्यगर्थं अर्थोऽर्थवृत्तिरिति यावत् । अथवा शक्तं ।

' अर्थवृत्ति ' समर्थानि सम्यगर्थानि । अथवा शक्तानि ॥ ' अन्यतमेति '—अन्यतमस्य
साधकतमस्य प्रमाणस्येति यावत् । अन्यतमार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्य इति वाचि-
कम् ॥ अथवा प्रमाणप्रमातृप्रमितिप्रमेयाणाम् ' अन्यतमस्य '—प्रमाणस्य प्रमातृ
प्रमितेः प्रमेयस्य वा—' अपाये ' अभावे ' अर्थस्य ' प्रवृत्तिरूपस्य ' अनुपपत्तेः '

॥ वभागो वायस्पतिमिधेय स्वर्काये न्यायगूचानिबन्धे कृतो वेदितव्य ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाहिसूत्रम् ।

प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासङ्घासो हेत्वन्तर-
मर्थान्तर निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकाल न्यूनमधिक पुनरुक्तमनुभाषण
मज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोऽयोपेक्षण निरनुयोऽयानुयोगोऽपि
सिद्धान्ता हेत्वाभासात्र निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥ प्रतिज्ञान्तरधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते
प्रतिज्ञाहानि ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविज्ञत्वात् तदर्थनिर्देश प्रतिज्ञान्तरम्
॥ ३ ॥ प्रतिज्ञाहेत्वोविरोध प्रतिज्ञाविरोध ॥ ४ ॥ पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापन-
यन प्रतिज्ञासङ्घास ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतो प्रतिषेधे विशेषमिच्छतां
हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

इति षड्भि ६ सूत्र प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चक-
विशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृताद्यर्थप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ १ ॥ वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्
॥ २ ॥ परिपत्प्रतिवादिभ्या त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ३ ॥ पौर्वा-
पर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भि ४ सूत्र प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिपल्लय-
निग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ १ ॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन
न्यूनम् ॥ २ ॥ हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ ३ ॥

इति त्रिभि ३ सूत्र स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगभासनिग्रहस्थान-
त्रिकप्रकरणम् ॥ ३ ॥

शब्दार्थयो पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १ ॥ अर्थादापन्नस्य
म्बदा देन पुनर्वचन पुनरुक्तम् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्या २ सूत्राभ्या पुनरुक्तनिग्रहस्थानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमनुभाषणम् ॥ १ ॥
अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ २ ॥ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ ३ ॥ कार्यव्यास-
द्भान् कथाविच्छेदो विक्षेप ॥ ४ ॥

इति चतुर्भि सूत्ररुत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥ ५ ॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ १ ॥ निग्रह-
स्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २ ॥ अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थाना
भियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः ३ सूत्रदोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थाननिरूपकरणम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमान् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ १ ॥ हेत्वाभा-
साश्च यथोक्ताः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्या २ सूत्राभ्या कथकान्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्विंशत्या २४ सूत्रैः, सप्तभिः ७ प्रकरणैः पञ्चमाध्यायस्य
द्वितीयमाहिकं समाप्तम् ।

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २८१ सूत्राणि ६७ ॥

आस्मिन् न्यायशास्त्रे ऽध्याया ५, आहिकानि १०, प्रकरणानि ८४,
सूत्राणि ५३०, पदानि २०६, अक्षराणि ८४११ ॥

यदलम्बि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपट्टमप्रानाम् ।

श्रीगीतममुगर्वीनामतिजरतीनां समुद्धरणान् ॥ १ ॥

संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखशमहेतौ ।

एतस्य फलमरितमपितमेतेन प्रीयतामीशः ॥ २ ॥

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि मुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण चम्बड्वसु(८५, ८)वत्सरे ॥ ३ ॥

इति धीन्यायाचार्यंरुम्भिप्रश्रीवाचस्पतिविरचितो न्यायसूचीनिबन्धः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

सतश्च सद्भावोऽसत्तद्भासद्भाव । सत्सदिति गृह्यमाण यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति । असत्तद्भासदिति गृह्यमाण यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति ।
 “ वस्तुत्तरस्य प्रमाणोपलब्धिर्गिति ? ” ।

मत्पुपलभ्यमाने तदनुपलभ्ये प्रदीपवन् । यथा दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिय यत्र गृह्यते, तन्नास्ति-यत्रभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत, विज्ञानाभावात्तास्तीति । अत्र प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिय यत्र गृह्यते तन्नास्ति । यत्रभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत, विज्ञानाभावात्तास्तीति । तदेवं सत प्रकाशकं प्रमाणममदपि प्रकाशयतीति । सच्च ग्लु पौढशधा व्यूढमुपदेव्यते ।

तासा गत्वासा सद्विधानाम्—

प्रमाणप्रमेयमंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तापरतर्कनिर्णयरादजल्प-
 वितण्डोहेत्याभामञ्जलजातिनिग्रहस्थानाना तच्चज्ञानान्निःश्रेयसाधि-
 गमः ॥ १ ॥

निर्देशे यथावचन विग्रह । चार्थे द्वन्द्वसमास । प्रमाणादीना तत्त्वमिति श्रेयिकी पट्टी । ‘ तत्त्वस्य ज्ञान ’ ‘ नि श्रेयसस्याधिगम ’ इति कर्मणि पट्टौ ।
 त एवावन्तो विद्यमानार्था । येषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेश । सोऽयम नरयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्य । आत्मादे रग्लु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्नि-
 श्रेयसाधिगम । तच्चतदुत्तरसृष्टेणानुद्यत इति । हेय तस्य निर्वर्तक हानम्

१ मतश्चलि । सदसता ‘ सत । तस्य भाव ’ प्रमाणविषयता ‘ तत्त्वम् ’ ।
 विधायकप्रमाणविषयता सद्भाव । प्रतिषेधप्रमाणविषयता ‘ असद्भाव ’ ।

२ सत उपलब्धावच यतोऽसतोऽप्युपलब्धि, अत एवासताऽपि प्रमाणेनैवाप लब्धि । कथलभयमेव सदसताभेदो यत सत स्वतन्त्रमव प्रमाणस्य विषय, असत्तु प्रतिषेधमुखनेव प्रमाणस्य विषय । कथ सत्पुपलब्धिद्वारा प्रतिषेधमुखेनासत उपल ब्धिर्गिति प्रकाशदृष्टान्तन विशदयति ।

३ यदव निर्देश वक्ष्यमाण लक्षण वचनभेदावादान प्रयोजन तत्त्वहाप्युदश । अताऽत्रापि समामस्य विग्रह वचनभेदोऽनुसरणीय । ‘ चाथ द्वन्द्वसमाम ’ इति वाक्य ‘ निर्देशे यथावचन विग्रह ’ इत्येनस्मान् प्रागव योजयति वातिककार ।

४ ‘ श्रेयिकी ’ । यत्र न कारकार्यो विवक्ष्यते स ‘ श्रेय ’ । सम्बन्धस्यामान्यमित्यथ ।

५ हय-हान-हानावाय -अधिगन्तव्य -हायेव भेदाश्चत्वारि अर्थपदानि मन्थक बुद्धा नि श्रेयसमधिगच्छतीति ॥ एतदव सविम्बर द्वितीयमूत्रे वक्ष्यते ॥ ‘ ह्यम् ’

आत्यन्तिक, तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि मन्थगुद्धानि श्रेयसमाधिगच्छति ।

“ तत्र संशयादीनां प्रथम्वचनमनर्थकम् । सशयादया यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति ” ।

सत्यमेतन् । इमास्तु चतस्रो विद्या पृथक्प्रस्थाना प्राणभृतामनुप्रहायोप दिश्यन्ते । यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिका न्यायविद्या । तस्या पृथक्प्रस्थाना सशयादय पदार्था । तेषां प्रथम्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमित्य स्यात् । यथोपनिषद् । तस्मान् सशयादिभिः पदार्थैः प्रथक् प्रस्थाप्यते ।

तत्र नानुपलब्धे न निर्णयितेऽर्थे न्याय प्रवर्तते, किं तर्हि, सशयितेऽर्थे । यथोक्तं—‘ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थविधारण निणेष ’ (अ १ भा १ सू ४१) इति । विमर्श—सशयैः । पक्षप्रतिपक्षा—न्यायप्रवृत्ति । अर्थविधारण—निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति । स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं सशय प्रमेयेऽन्तर्भवेवमर्थं प्रथगुच्यते ।

अथ प्रयोजनम् । येन प्रयुक्तं प्रवर्तते, तन् प्रयोजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्य व्याप्ता, तदाश्रयश्च न्याय प्रवर्तते । क पुनरयं न्याय ? प्रमाणैरर्थपरीक्षण न्याय । प्रत्यक्षगमाश्रितमनुमानम् । साऽन्वीक्षा । प्रत्यक्षगमाभ्यामीक्षित दुग्धम् । अविद्याकृष्णे धर्माधर्मौ ॥ हानं इत्यस्य हानिकरण तावन्तानम् । तस्य उपाय दास्यम् । अधिगन्तव्यं मोक्षः ।

१ ‘ पृथक्प्रस्थाना ’ विविधप्रकारेण नानाविधप्रतिपादिका ।

२ यद्यपि सशयादय यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तितु शक्यन्त तथापि शास्त्रस्यास्य नानाविधप्रतिपादकत्वसूचनाय तेषां पृथगुच्यन्त्याम् ।

३ सशयादीनां पदार्थानां न्यायविद्यान्तगतत्वं प्रदर्शयितुमुपक्रमत नत्रिति ।

४ यस्मान् कारणात् सशय सर्वन्यायप्रवृत्तेर्मूलम् ।

५ प्रयोजनमुद्दिश्यैव यथा न्याय प्रवर्तते अत एव प्रयोजन न्यायस्य मूलम् ।

६ प्रमाणैरिति । यमन्तप्रमाणव्यापारादर्थधिगतिन्याय इति वातिकम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणमूला प्रतिज्ञादय पद्मावयवा प्रमाणानि । ते अधम्य जिह्रस्य परीक्षणं न्याय इति तात्पर्यार्थकाः ।

७ प्रयोजेति—उपमानमप्युपलभ्यतानि तात्पर्यार्थकाः । मप्रयोजनार्थविति । तत्त्वज्ञान मव दास्यस्य प्रयोजनम् । तत्रैव च कर्मस्य) नत्रिति । तेनानेन प्रयोजनन सर्वे प्राणिन

स्यान्वीक्षणमन्वीक्षा । तथा प्रवर्तत इत्यान्वीक्षित्री--न्यायविद्या-न्यायशास्त्रम् ।
यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासं स इति ।

तत्र वादजल्पी सप्रयोजनी । वितण्डा तु परीक्ष्यते । वितण्डया प्रवतमानो
वैतण्डिकः । स प्रयोजनमनुयुक्ता यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्तः
इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते नार्यं लौकिको न परीक्षकः
इत्यापद्यते । अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं द्रवीति एतन्नपि तादृशं ।
यो ज्ञापयति यो जानाति येन ज्ञाप्यते यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते यदि
नदा वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं
मित्येतदस्य वाच्यमनर्थकं भवति । वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा ।
तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनायो भवति । अथ न प्रतिपद्यते
प्रलापमात्रमनर्थकं भवति, वितण्डात्वं निवर्तत इति ।

अथ दृष्टान्तं प्रत्यक्षविषयोऽर्थ-यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यत ।
स च प्रमेयम् । तस्य प्रत्यक्षेण च तदाश्रयावनुमानागमौ । तस्मिन् सति
सवाणि कमाणि सर्वांश्च विद्या-याता इत्युक्तं प्राक् । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं प्रयाजनं
दशयितुमुपक्रमते ।

१ स प्रयोजनमित्यादि । वितण्डायां सधया प्रयाजनाभाव एव प्रतिभाति । वत
विद्वक्त्वहानिभयाद्वैतण्डिक स्वपक्षं नैवापस्थापयति । न चतावता तस्य स्वपक्षो नार्यस्य
वेति शङ्कनीयम् । यथाहुवातिककारा-न दूष्णमात्रं वितण्डा किरणशुपेत्वं पक्षं या
न स्थापयति स वनण्डिक इति । तत्र-परसाधनदूष्णनास्य स्वपक्षं मिष्यनु मा वा
संस्थात् स तु स्वपक्षमिदृशेयं प्रयाजनेन परसाधनमाहन्तानि भाव इति शक्यं कृतम् ।

२ या ज्ञापयति वैतण्डिकः परामृशति, या जानातीति तस्य प्रतिपक्षी
भूतं पुराणम् । येन ज्ञाप्यत इति वैतण्डिकेनाप्यन्तं अनुजातम्, 'यद्य ज्ञाप्यत
इति प्रतिपक्षनिरसनम् । एतच्चानुवर्गं यदि वैतण्डिकोऽभ्युपगच्छति नदाऽऽर्येवाभ्युपगमस्य
तस्य स्वपक्षं चन्ततश्च तस्य वैतण्डिकत्वहानि ।

३ तस्येति वाक्यसमूहस्येत्यथ ।

४ यत्रति । अत्र च यो दृष्टान्तस्तस्य एवम् न तु य एव स दृष्टान्तः-इति
तात्पर्यवृत्तम् ।

५ स चति । साऽयन्दृष्टान्तं प्रमेयम् उपलब्धविषयत्वात् इति वार्तिकम् ।
तस्येति । दृष्टान्तस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रमेयात् पृथुगुपन्यासं कृतो यतस्तदाश्रयाववानु
मानागमाविति यावन्न ।

स्थातामनुमानागमावसति च न स्थाताम् । तदाश्रया च न्यायप्रवृत्ति । दृष्टान्त-
विरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्ष
साधनीयो भवति । नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति । अन-
भ्युपगच्छन् किंसाधन परमुपालभेतेति । निरुक्तेन च दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम्
- ' साध्यसाधर्म्यान् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् (१० १ आ० १ सू०
२६) तद्विपर्ययाद्विपरीतम् ' (१० १ आ० १ सू० ३७) इति ।

अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थे सिद्धान्त । स च प्रमेयम् । तस्य प्रथमवचनम्-
मन्तु सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डा प्रवर्तन्ते, नातोऽन्यथेति ।

साधनीयार्थस्य यात्रति शब्दसमूहे सिद्धि परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवा
प्रतिज्ञादय समूहमपेक्षयात्रयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमायाय । आगम
प्रतिज्ञा । हेतुरनुमानम् । उदाहरण प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमानम् । सर्वेषामे-
कार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शन निगमनमिति । सोऽय परमो न्याय इति । एतेन
वादजल्पवितण्डा प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । तदाश्रया च तत्त्वव्ययैश्चा । ते
चैतेऽत्रयवा शब्दप्रदेशा सन्त प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमेवै ग्रभ्युच्यन्त इति ।

तर्को न प्रमाणसङ्गुहीतो न प्रमाणान्तरम् प्रमाणानामनुप्राहकस्तत्त्व
ज्ञानाय कल्पते । तस्योदाहरणम् । किमिद जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते,
आहो स्थिरकृतकेन, अथाऽऽश्मिन्मरुम् ? एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या उह

१ दृष्टान्तविराधनति । मन्वादिप्रसिद्धो दृष्टान्तस्तद्विरुद्धस्य परपक्षस्य तद्विरा-
धनैव प्रतिक्षेपा भवति ।

२ नास्तिक इति । दृष्टान्तापन्यास पूर्वदृष्टव्यर्थाना तत्रतदप्रमाणान्तर प्रश्नेन भवति ।
तदपरपक्षमत्रवादिना क्रियते तदा तत्रैव तस्य यत्ना व्यापात ।

३ तेष्विति । अत्रयत्रयु सवशा प्रमाणानामकृत्राभाव । उक्तमत्र प्रपञ्चयति आगम
इति । प्रतिज्ञा शब्दप्रमाणस्य, हेतुरनुमानरूप इत्यादि ।

४ परम इति । परमत्र विप्रतिपक्षपुरुष प्रति प्रतिपादकत्वम् । एकैकश प्रवृत्तानि
प्रमाणानि विप्रतिपक्ष पुरुष नैव विश्वामयन्ति । एकवाक्यतापदानि तु सर्वेषा प्रति
पादयन्त्येव विप्रतिपक्षानपरिषेप परम इत्यथ ।

५ तत्रयत्रयस्येति । विप्रतिपक्षविषयसु निश्चयात्मक ज्ञानमवयववाक्यवाच्यत
६ एवमथमिति । उक्तस्युभय इत्यर्थः । [इत्यर्थः ।

७ अविज्ञात इति सहायित इत्यथ । कारणोपपत्त्येति । मन्भावितकारणा
जान्मन कार्यानां च विचारोपपत्त्यथ ।

प्रवर्तते । यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते, हेतूच्छेदादुपपन्नोऽय जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना, ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादन्युपपन्नो जन्मोच्छेदः । अथाऽऽकस्मिन्कम्, अतोऽकस्मात्निर्वर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्यतीति निवृत्तिकारण नोपपद्यते, तेन जन्मानुच्छेद इति । अस्मिन्स्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते । तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति । सोऽयमित्थंभूतस्तर्कं प्रमाणसहितो वादे साधनायां पालम्भाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थं प्रथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति ।

निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम्, तद्वदसानो वादः । तस्य पालनार्थं जल्प वितण्डे ! तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोक्यात्रा बहत इति । सोऽयनिर्णय प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं प्रथगुच्यते इति ।

वाद ग्लुनानाप्रवक्तृक प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूह प्रथगुच्यते उपलक्षणार्थम् । उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति ।

तद्विशेषी^१ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् (अ० १ जा० २ सू० १०) ।

निग्रहस्थानेभ्य प्रथगुच्यते हेत्वाभासा वादे चोदेनीया भविष्यन्तीति । जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति ।

१ प्रवर्तमानानीति । महादिनविषय व्याप्तानि प्रमाणानि जन्मन कर्मणि मित्त्व बाधयन्ति । अस्मिन् बाधनाभ्यापारे तानि तर्केणानुगृह्यन्तीति ।

२ प्रमाणानामिति । अनन पञ्चाययववाक्यमुपलक्षयति, तत्र यत्कर्तव्यं प्रमाणानां समवायान् । परमायंतस्य तर्कपूर्वकस्त्वनिधयो विनिर्णय इति । प्रथमार्थानामपि तर्कसहायानां निर्णयफलवन्नि वाच्यत्वमिति ।

३ तद्विशेषीविति । विद्यापाऽऽधिष्यमद्भवति । एतज्जानिनिग्रहयानप्रयागा दधिको जल्प । स प्रतिपक्षस्थापनाईनसु वितण्डा । विषयभेदाच्च भेदः । शिष्यादि विषया वादः शिष्यमाणविषय जल्पवितण्डे इति वातिककारा ।

४ 'वादानाया इत्यत्र दशनाया' इति वातिकमममन पाठः प्रतिभाति । इवाभासानां प्रथगुच्यते अत्राप्यममन वातिककारस्यापि प्रतिभाति । न्याऽऽदिरेकदशित्वात्तभाष्यतापयैव भाष्य एवमिति तापयैवत परिशुद्धिकारात् । तापयैवता मममनो भाष्यार्थं इत्यत्र इवाभासाद्वादनस्य वादनस्य च तापयैवत

उलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थमिति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जन, उलजाति निग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्य्यनुयोग । जातेऽपरेण प्रयुज्यमानायां सुलभ समाधि, स्वयं च सुकरं प्रयोग इति ।

सेयमान्वाक्षिपी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीप सर्वविद्यानामुपाय सर्वकर्मणाम् ।

आश्रय सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥

तद्विदितस्त्वज्ञानं नि श्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्य वेदितव्यम् । इह त्वभ्यात्म विद्यायामात्मादितस्त्वज्ञानं तस्त्वज्ञानम् । नि श्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्ति ॥ १ ॥

एव मुख्यं प्रयाजनम् न चान्विजयः । एकस्मिन्वाद् सत्रपात्रनिग्रहस्थानानामुद्भाव नष्टैव सम्भवति । इत्वाभासाश्चेदृशानि निग्रहस्थानानि यानि वाद् स्वयत्वाद्भावना दानि भवन्ति । अत एवैषां पृथगुपदेश इति । एवञ्च वादे सर्वथोद्भावनीयत्वनैव रूपेणैषां पृथगुद्देशाहता न तु पृथगुद्देशाहत्वस्य वाद्वाद्भावनीयत्वन नान्तरीयकत्वम् — यथैकदेशनाद्भावितमिति परिशुद्धिकृत ।

१ सुकरं प्रयोग इति । परेण जातौ प्रयुक्त्यायां प्राञ्जिकान् प्रवीति जातिरनन प्रयुक्तति । न एन पयनुयुज्जीरन् कथञ्जाति क्तमा जातिरतो जायभिज्ज शमोति वक्तुमेव जातिरियं च जातिरिति सुकरं प्रयोग इति वातिककृत । सुकरं प्रयोगं चात्युत्तरस्य तान पापनस्त्युभयरूपं स्ववाक्ये त-परिवर्जनरूपश्च । इतीति । तद्व तद्विद्यलितार्थं सशयाद्यं पदार्था प्रमाणे प्रमये चान्तभवन्नोऽपि विद्याप्रस्थान भेदज्ञापनार्थं पृथगुद्देश इति ।

२ प्रदीप इति । प्रकाशकश्चात् । उपाय इति । क्रियत इति क्तम विषय शास्त्राणाम् । तस्यैव शास्त्रं कृतत्वात् विषयत्वनं परिगृहीतत्वात् । अत्रैव न्यायसाम्प्र प्रकाशितान् अथान् इतरा विद्या विषयत्वनं परिगृह्णन्तीत्यर्थं ।

३ आश्रय इति । सवासा विद्यानां पुरुषप्रवर्तना धमा 'तयामाश्रय इति तात्पर्यकृत । एव धमद्वारेण विद्यानामवाश्रय इत्यर्थः । सवाणातराणि शास्त्राणि द्रव्यगुणकर्मोपुपाधिर्यैव विधिनियेधानुपन्यस्यन्ति द्रव्यादयश्च पदार्थां न्यायशास्त्रा इव तत्पत्तोऽधिगम्यन्त इति भावः ।

४ तद्विदमिति । च्युत्पाद्याश्च प्रमाणाद्यं सर्वविद्योपयोगिना न तद्भावात्कृतका दु स्वनिर्गृहीतान्वाक्षिपया फलं नि धयमपदाह्वगभयेत् । युत्पाद्यस्वभावपर्याल्लनया हि तद्रूप्येत । स च विद्यान्तरमाधारण इति विद्यान्तराधिगतयनं नि धेदसनं सङ्कर प्रमत्त इत्यत आह तद्विदमिति । इति तात्पर्यकृत । न सव सर्वत्र गुत्पाद्यत । सवामां क्रियाणामिपमान्वाक्षिके भाधयो भवति स्वयं कपुषिद्विपयेष्याधिना

‘तन् कलु नि श्रेयस किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति ?’

नेत्युच्यते । किं तर्हि ? तत्त्वज्ञानान्—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिव्याजानानामुत्तरोत्तरापाये
तदन्तरापायादपर्यः ॥ २ ॥

न त्रामात्रपर्यन्तं प्रमेये मिव्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते । आत्मनि नावन् नाम्नीति, अनात्मनि आत्मेति, दुःखे सुखमिति, अनित्ये नित्यमिति, अत्राणे प्राणमिति, सभये निर्भयमिति, जुगुप्सते अभिमतमिति, हातव्ये अप्रतिहातव्यमिति, प्रवृत्तौ नाऽस्ति कर्म नाऽस्ति कर्मफलमिति, दोषेषु नायं दूषणमिति ससार इति, प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जायो वा मत्स्य आत्मा वा य प्रेयान् प्रेय च भवेदिति, अनिमित्तजन्म अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान प्रेत्यभाव जनन्तश्चेति, नैमित्तिक मन्त्रकर्मनिमित्त प्रत्यभाव इति श्रेष्ठेन्द्रिय बुद्धिशेदनामन्तानोच्छ्रान्तिसन्धानाभ्या निरागमक प्रेत्यभाव इति, अपर्यो भीष्म गत्वय सर्वशर्यापरम सर्वविप्रयोगेऽपर्यो नृ भद्रकं नृप्यत इति रुथ बुद्धिमान्पर्यगुणाच्छ्रमचेतन्यमगुमपर्यो गौरयदिति ।

एतन्मान्मिव्याज्ञानादनुकूलेषु राग प्रतिवृत्तौ द्वय रागद्वयाभिरारात्वा मृष्यार्थमाशानेभादया दापा भवन्ति ।

दोषे प्रवृत्त शरीरेण प्रवर्तमाना हिंसाभयप्रतिषिद्धमैथुनाभ्यापरनि, साक्षाद्ग्राह्यत्वानुपनाऽसम्बद्धानि मनसा परद्राह परद्रव्याभीप्सा नास्ति तथे पति । मेव पापा मरु प्रवृत्तिरधर्माय । अथ गुण-शरीरेण दानं परिप्राण परिप्राण र वास मये हिलं प्रियं स्यात्तयवन्ति मनसा दयामभूदा धृष्टा यति । मये धर्माय ।

अवति इति परिबुद्धिद्वय । बुद्ध्यप्रवृत्तनाकुराया क्रियावामितरा विद्या उपकाराव मिति नाय । एव यन्मिदं द्वाभ्य वा विषय प्रधानतया कर्तव्यं न नम गवापि गन्धस्य इत्याशयवानशह यथाविद्यमिति ।

१ तन् कलु इति । प्रथममूलकं द्वाभ्यवाहद्वयपर्यगं गुरुत्वव्ये इति तद्व्यप्रणयनयवय मरु वा धनिकरिभविषयाणा सम्बन्ध प्रवृत्तयति ।

२ मनस्यकारकमिति । मन्त्रेण चात्रानभिमानबुद्धिरिति विषयवत्प्रणयनमनुगतम् ।

३ अधिद्वयमिति तद्व्याहिकथः ।

४ परिचर्यम् परिचर्यो गुरुत्वां गुरुत्वनि वाचय । धेयमिति प्रवृत्तिविषयः ।

अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मा प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथाऽन्नसाधना प्राणा
अन्नं वै प्राणित प्राणा इति ।

सेय प्रवृत्ति कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मन कारणम् । जन्म पुन
शरीरेन्द्रियबुद्धीना निकार्यविशिष्ट प्रादुर्भाव ।

तस्मिन् सति दुःखम् । तत्पुन प्रतिमूलवेदनीयम्-साधना-पीडा-ताप इति ।

न इमे' मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा अविच्छेदेनेव प्रवर्तमाना ससार
इति ।

यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपेति, तदा मिथ्याज्ञानापाय दोषा अपयन्ति,
दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्माऽपैति, जन्मापाये दुःखमपैति दुःखा
पाये च आत्यन्तिकोऽपवर्गो नि श्रेयसमिति ।

तत्त्वज्ञानं तु तल्लु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । आत्मनि ताव
दस्तीति, अनात्मन्यनात्मनि । अत्र दुःखे नित्ये प्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये
च यथाविषयं वेदितव्यम् । प्रवृत्तावसित कर्मास्ति कर्मफलमिति । दोषेषु दोष
निमित्तोऽय संसार इति । प्रेत्यभावे तत्त्वस्ति जन्तुर्जीव सत्त्व आत्मा वा
य प्रेत्य भवेदिति, निमित्तत्त्वं निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादि प्रेत्य
भावोऽपवर्गान्त इति, नैमित्तिकं सन्न प्रेत्यभावे प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मक
सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानान्या प्रवर्तत इति । अपवर्गे
शान्त तत्त्वय सर्वत्रिप्रयोग सर्वोपरमोऽपवर्ग, बहु च कृच्छ्रं घोर पापकं
लुप्यत इति कथं बुद्धिमान सर्वदुःखोच्छेद सर्वदुःखासंविदमपवर्गं न रोचये
दिति । तस्या मधुविषमम्पृच्छान्नमनायेयमित्येव मुखं दुःखानुपलभनायेय
मिति ॥ - ॥

१ मिथ्याज्ञानादय इति । मिथ्याज्ञानानानां मीमांसा क्रमा भाष्यकारण एक
भाष्यकारणश्च क्रमा वातककारेण परावर्तित । अथञ्च क्रमानिश्चय इष्ट एव । यत
उक्तं सत्रपु परस्पर कायकारणभाव मुस्तिष्ठो वतते । नचथा मिथ्याज्ञानं दुःखस्य
कारणम् दुःखञ्च मिथ्याज्ञानस्थिति प्रत्यासक्तवन्नीयमतत् ।

२ तद्यथेति । सर्वापरमाऽपवर्ग इत्युक्तं तत्र कथं मुखस्याप्युपरम इष्ट इति
दशयति दुःखानुपलभिमिति । अनुपपन्नाऽविनाभाव यत्रकं तत्रनस्ति । समाननि
मित्ततायाऽनुपपन्नं, यान्यत्र मुखस्याध्वनाति तद्यथेव दुःखसाधनान्ताति । समानाधारत्वा
वाऽनुपपन्नं, यत्र मुखं तत्र दुःखमिति । समानोपलभ्यता वाऽनुपपन्नं यत्र मुख
मुपलभ्यते तत्र दुःखमिथ्यादि वार्तिके स्पष्टम् ।

(२) प्रमाणलक्षणम् ।

त्रिविधो चाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति - उद्देशो लक्षण परीक्षा चेति । तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देश । तत्रोद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा ।

तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते, यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च । उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनम्, यथा छलस्य 'वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्' - 'तत्रिविधम्' - (अ० १ आ० १ सू १०-११) इति ।

अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम्—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अक्षय्याक्षस्य प्रतिविपर्यं वृत्ति प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञान वा ।

१ त्रिविधं वादि । अत्र नात्ययकृत — नन्व प्रमाणादिपदाथतत्त्वज्ञानस्य नि ध्रयममन्वन्ध उक्तं पराक्षिनक्ष । तत्रैतस्यात्— स्वपदभ्य प्रमाणादयं पदाया स्तत्त्वता ज्ञाना यथायथ मिथ्याज्ञाननिवृत्तिप्रमणापवग उपयोक्ष्यन्ते कृतमुपरितनन प्रबन्धन इति । अत उक्तं भाष्यकृता त्रिविधायादि । न नामधेयमात्रात्प्रमाणादानां तत्त्वज्ञान भवत्यपि तु लक्षणपरीक्षाभ्यामित्यग्युपयोग प्रबन्धस्योत्तरम्यनि भाष्यार्थं । इति ।

> ननु तृतीयसूत्र प्रमाणविभागनिरूपणपरमित्युक्तम् । अनुक्तं तु प्रमाणलक्षणं तद्विभागवचनस्य नावसर इत्यत आह तत्रोद्दिष्टयेति । सर्वत्र विभागवचनाप्राक् लक्षणाभिधानमिति न नियमः । क्वचिदत्र शास्त्र उद्देशविभागानन्तरमेव लक्षणमुक्तम् । यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च । क्वचित्तु लक्षणानन्तरमेव विभागवचनम् यथा छलस्य । तृतीयं तु सूत्रं प्रमाणानां स्वरूपमपि सूत्रमध्येन प्रमाणानाति पदन सूचितमेव । स्वरूपसूचनमेव च लक्षणमताऽस्य लक्षणानुषिष्टमूलक आक्षया निर्मूलक एव ॥

३ अथोद्दिष्टस्यति । पूर्वत्रोद्दिष्टानां प्रमाणानां विभाग आगामिना सूत्रेण च्यत इत्यथ ।

४ अक्षय्याक्षस्येति । प्रतिगतमक्षं प्रयक्षमिति प्रादिसमामः । भाष्यं तु कलितार्थं कथनपरमिति वातिकम् । तत्र तात्पर्यकृतं इदञ्च व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च द्वन्द्वियगतेषु गुणनामान्यादिषु व्यभिचारः । अथमाक्षाकारिज्ञान जनकत्वं तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । वृत्तिरिति ध्यापारः । स तु ध्यापार उच्यते य कारकं फले जनयितव्ये चरमभावी धमभेदं फलोपादानुकूलोऽपेक्ष्यते । यथा पटे जनयितव्यं तन्नुभिधरमभाविन स्यात्तभेदाः, स्वग जनयितव्ये चाधेनापूर्वमात्रधर्मः । तथेहापि द्वन्द्वियादिना प्रमाणेन प्रमाया फलं प्रवृत्तेन तत्तुपादानुकूलं सन्निकर्षोपान वा चरमभावी धमदोऽपेक्ष्यत इति भवति ध्यापारः ।

१ सन्निकर्ष इति—वृथयथ इति शेषः । प्रमितिरिति फलमित्यनुपपद्यत ।

यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः, यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् ।

अनुमानम्—मितेने लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पञ्चान्मानमनुमानम् ।

उपमानम्—मामीप्यज्ञानम्—यथा गौरेवं गवय इति । मामीप्यं तु सामान्ययोग ।

शब्द.— शब्दयतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते ।

उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद् बोद्धव्यम् । प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्द । तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् ।

किं पुनः प्रमाणाणि प्रमेयमाभिसंप्लवन्तेऽथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्ते इति?

उभयथा दर्शनम्—‘अस्व्यात्मा’ इत्याप्तोपदेशात्प्रतीयते । तत्रानुमानम्—‘इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्’ (ज० १ जा० १ सू. १०)

इति । प्रत्यक्षम्—युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति । अप्तिराप्तोपदेशात्प्रतीयते ‘अत्रानि’ इति । प्रत्यासीदता धूम दर्शनेनानुमीयते प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते । व्यवस्था पुनः—‘अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम’ इति । लौकिकस्य स्वर्गं न लिङ्गदर्शनं प्रत्यक्षम् । स्तानि यित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् । तत्र न प्रत्यक्षं नागम । पाणी प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमाननागम इति ।

सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा । जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते, लिङ्गदर्शनानुमितं च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, उपलब्धेऽर्थे

१ हानेति—हानादिकारणीभूता बुद्धिरित्यर्थः ।

२ मितेनेति । अनेन विशेषणेन हेत्वाभासानाहिराम ॥ अर्थस्येति—स्याध्यस्येत्यर्थः, अर्प्यते साध्यते यदिति व्युत्पत्तेः ।

३ विशेषसमाख्याया इति । उपलब्धिसाधनत्वं यथा प्रमाणस्यान्याभिधानेनाभिधीयते तथैवानुमानादिविशेषाभिधानैरपीत्यत्रैव दक्षितम् ।

४ अभिमतवृत्त इति । एकैकस्मिन् प्रमेये बहुना प्रमाणाना व्यापार एवैवस्य कथ्यर्थः ।

५ असत्यात्मेति । अत्मा अप्तिरेति प्रमाणमपुत्रादाहरण, अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादि प्रमाणव्यवस्थायाः ।

६ प्रत्यक्षपरेति । प्रत्यक्षमेव परम् प्रधानमस्या । प्रत्यक्षस्य परता च तदनन्तरमेव जिज्ञासाया निवृत्तेः ।

“ यावद्धर्मं वै नामधेयशब्दास्तरैरर्थसंप्रत्यय, अर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहार । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षानुत्पन्नमर्थज्ञान ‘रूपम्’ इति वा ‘रस’ इत्येवं वा भवति । रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं - ‘रूपमिति जानीते’ ‘रस इति जानीते’ । नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सच्छाब्दं प्रसज्यते ” ।

अत आह अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते । गृह्णीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्याय शब्दो नामधेयमिति । यदा तु सोऽर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्वमार्थज्ञानान्न विशि

अपरश्वार्थः ‘समानत्वान्’ इत्येतस्य वार्तिककारेणोक्त - आत्मनरसयोगोऽतीन्द्रियाधारपुवमिन्द्रियमनस्सयोगोऽपीति । अथवा-यथाऽऽत्ममनरसयोगो विषयावृत्तिस्तथेन्द्रियमनस्सयोगोऽपि । अथवा-यथाऽऽत्ममनरसयोगो मनोवृत्तिरूपेन्द्रियमनरसयोगोऽपि । पुवञ्च (१) अन्यतराभिधानेन चरितार्थत्वात् । अथवा (२) इन्द्रियमनरसयोगस्यात्ममनरसयोगस्य मामा-यादनभिधानमात्ममनरसयोगस्य सूत्र । इत्यादि वार्तिके स्पष्टम् । द्वितीयमेव व्याख्यान तात्पर्य पृथम् ॥

१ यावद्धर्ममिति । अर्था हि सर्वदा सर्वथा सर्वत्र नामधेयेनान्विता । नास्ति सोऽथा य कदाचिन्नामधेयेन वियुज्यते । तदनन नामधेयतादात्म्यमर्थानाम् । अर्था हि प्रतीयमाना नामधेयैरुपेतास्तामानाधिकरूप्येनावगम्यन्ते-‘गोशित्यर्थं’ ‘अथ इत्यर्थं’ इति । तथा चार्थानां नामधेयात्मकत्वात्तत्रोचरमालोचनमपि नामगोचरमित्यर्थवन्नमधेयेन व्यपदिश्यमान शब्द प्रसज्यते । तथा च नाविकल्पक शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यं शङ्काहृत । तस्य निराकरणमर्थ्यपददशमिति ।

अत्र च व्याख्याने शब्दमित्यस्य पदस्यार्थोऽन्यथाकृत्वा व्याख्यातस्तात्पर्यकृतान् न शब्दप्रमाणकतया शब्दमपि तु शब्दे जात शब्दम् । शब्दश्चास्य विषयत्वेन जनक - इत्यादिना । एवमर्थकरणञ्च नामजात्यादिसहितस्य मदिकपरस्य प्रदक्ष रक्षणऽन्तर्भावदृष्टयेत्यवधेयम् ॥

नामज्ञानसहिततयोक्त ज्ञान नेन्द्रियकमतस्तद्गृह्णीकरणार्थेवाव्यपदेश्यपदमित्येवार्थं साक्षाद् भाष्याक्षरेभ्यो गम्यते । पर एवेतन्न मद्गच्छते नैयायिकसिद्धान्तेनेत्येतस्मादेव तात्पर्यकृताऽ-यथा व्याख्यातम् ।

२ न तन्नामधेयेति-नकारो मुद्रितपुस्तकेऽवर्तमानोऽपि तात्पर्यानुसारेणात्र पृथ ।

प्यते, तदर्थवद्भान तादृगंय भवति । तस्यै त्वर्थज्ञानस्यान्य समाख्याशब्दो नास्तीति, येन प्रतीयमाने व्यवहाराय कल्पेत । न चाप्रतीयमानेन व्यवहार तस्मादज्ञेयस्यार्थस्य सद्भाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते- ' रूपमिति ज्ञानं ' रस इति ज्ञानमिति ' । तदेवमर्थभानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति ।

श्रीप्रे मरीचयो भौमेनोष्मणा संमृष्टा स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुष मन्निष्पद्यन्ते । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रत्यक्ष प्रसज्यत इत्यत आह अव्यभिचारीति । यदतास्मिन्तदिति तद् व्यभिचारि, यत्तु तस्मिन्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति ।

दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा रेणुरिति वा । तदेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्ष प्रसज्यत इत्यत आह व्यवमोयात्मकमिति । न चैतन्मन्तव्यम् " आत्ममन मन्निकर्षजमेवाऽनवधारण

१ न विशिष्यत इति तात्पर्यममत पाठ । यत्र नामापि ज्ञात तत्र वस्तुज्ञानं तदवस्थमव । यथाऽज्ञाते नाग्नि तथैव ज्ञातेऽपि वस्तुना ज्ञानमित्यर्थं ।

२ तस्य स्थिति । तस्य विद्यारभ्य कल्पतत्यन्त वाक्य मुद्रितपुस्तकेऽनुपलब्धमपि गृहानम् । अनन विना नचाप्रतायमानतयाद्रिवाक्यस्यासम्यग्ज्ञानं तात्पर्यपरिगृहान्तात्वाच्च ।

३ तस्मादित्येव पाठ सम्यक्पर तात्पर्यपरिगृहान्तात्वाच्च ।

४ अव्यभिचाराति विशिष्यत प्रत्यक्षलक्षण एवावश्यकम् । प्रमाणांतरेषु तु व्यभिचारस्माक्षात्परम्परया वा तन्मूलभूत प्रत्यक्ष एवनि ध्येयम् ।

५ व्यवमोयात्मकमिति । वस्तुना निविकल्पकमव ज्ञान प्रत्यक्षत्वेन सूत्रभाष्याभ्यामिष्टमिति । तथा च कर्तव्यतादमभ्रान्तमिति बीदाचायष्टमव लक्षण सूत्रमाप्यमभ्रतमिति तदभ्रमन्तव्यम् । वाचस्पतिमिश्रास्तु सविकल्पकमपि ज्ञानं सौम्यलक्षणंऽन्तर्भावयितुं यतन्त । अव्यभिचारिवदनेव मशयज्ञान निरस्त सविकल्पकप्रत्यक्षात्प्राधान्येनोपरादायमान व्यवमोयात्मकपदं ग्राह्यत सविकल्पकस्य वाचकमिति । भाष्यकृतेण वातिहकारेण च सविकल्पकज्ञानस्य चर्चाऽपि नैव कृत्यायप्रतिष्पुन्देवा रिष्ठार्थगोचरत एवनि भाष्यवातिहकाराभ्यामप्यात्पातमिति स्पष्टतन्याख्यान मत्रिक्य कान्तर्भावनेपर त्रिलाषनगुरूपातमागानुमाराति वाचस्पतिमिश्रा ।

ज्ञानमिति ” । चक्षुषा ह्ययमर्थं पदयज्ञावधारयति । यथा चेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते, एवमिन्द्रियेणानवधारयन्मनसा नावधारयति । यच्चैतदिन्द्रियां नवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं सशयो न पूर्वमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः, पञ्चान्मनसाऽनुव्यवसायः, उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति ।

‘ आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् । अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति ’ ।

इन्द्रियमर्थं वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः प्रथगुपदेशा भर्मभेदात् । भौतिका नीन्द्रियाणि नियतविषयाणि, सगुणानां चेषामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयं च । नास्य सगुणभ्येन्द्रियभाव इति । सति चेन्द्रियार्थ

१ चक्षुषेति । अनन्यं चेतस्सूचितं यत् सर्वे मक्षया नन्द्रियव्यापारनिरपेक्षा, यद्यपि कतिपये केवलमानसव्यापारजन्या एवेति ।

२ मनसोपलभत इति । चक्षुस्सहायेनेति शेषः ।

३ यच्चैतदिति । अनयामनामात्रजन्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यया मदायज्ञानयामध्ये इन्द्रियानवधारणपूर्वकम् यत् इन्द्रियसन्निकर्षरूपविशेषापेक्षं तद् विमर्शमात्रम् । स एव मदाय केवलमित्यर्थः । स एवात्र मदायत्वेन गृह्यत न तु पूर्वम् मनोमात्रजन्यमनवधारणज्ञानमिति यावत् । एवञ्च बहुला मदायज्ञानानामिन्द्रियजन्यत्वे तेषां व्युत्थासाय विशेषणान्तरमपश्चितमासात् ।

४ अनुव्यवसायाभावादिति । अन्धविधरादानामनुव्यवसायाभावात् तत्पूर्वं व्यवसायोत्पत्तां चक्षुराद्यपेक्षणीयम् । तथा च मदायज्ञानापादोपादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षणीयः ।

५ आत्मादिष्विति । आत्मादिज्ञानेषु सुखादिज्ञानेषु वक्तव्यं । स्वतः सुखस्येन्द्रियार्थोत्पत्तेः न प्रत्यक्षता । सा हि सुखज्ञानस्यैव भवितुमर्हति ।

६ इन्द्रियस्येति । तत्त्वता मनस इन्द्रियत्वेऽपि तस्य तेभ्यः प्रथगुद्देशं नम्यमिश्रधर्मवत्त्वमत्र कारणम् ।

७ सगुणानामिति । प्राणादानि यथा म्बस्वगुणं गन्धादिना वास्यं गन्धादिना वार्यन्ति नैव मन इति । वातिके त्वक्त्वमनस इन्द्रियेभ्यो वैधर्म्यमभ्युपगतम् । तच्च मनसस्सर्वविषयत्वमिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयत्वमिति ।

८ सति चेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षं यद्यपि यद्युपगच्छान्नात्पद्यत तत्र मनसाऽभ्यन्धिरेव कारणम् । मनसम्यग्निधिभमग्निधि वा कारणं वक्ष्याम इति मन्वन्धः ।

सन्निकर्षं सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारण वक्ष्याम (ज० १ आ० १ सू० १६) इति । मनसश्चेन्द्रियभावात्तत्र चाच्य लक्षणान्तरमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतदप्रत्येतद्व्यमिति । परमतमप्रतिपिद्धमनुमतमिति हि तन्त्र युक्ति ।

व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ॥ १ ॥

(४) अनुमानलक्षणम् ।

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्वप्रच्छेपवत्सामान्यतादृष्टं च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्चाभिसम्ब यते । लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गरमृतिरभिसम्बन्धते । स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते ।

पूर्ववदिति । यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा भेषोन्नत्या ' भविष्यति वृष्टिरिति ' । शेषवत्तन् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते । पूवात्कविपरीत

१ न वाच्य लक्षणान्तरमिति । आत्मनुस्वादिज्ञानानामन्तर्भावायति शेष ।

२ परमतमिति । बाह्यन्यायिकेन दिङ्मागने प्रमाणसमुच्चयनाग्नि ग्रन्थे वाक्यमिदमाक्षिप्तम्—अप्रतिषेधस्यैव पराभिमतमिद्धात्तानुमतिमूचकत्वं चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामपि तर्षवानुमतत्वसम्भवे तथा पृथगुपयामोऽनयक एवति वदता ।

३ अत्र सूत्रे अधर्यानन्तर्यं । उक्त प्रत्यक्षमनुमानस्य इत्यु इदानीमनुमान इत्युद व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । इति तात्पर्यम् ।

तत्पूर्वकमिति । (१) ' तानि '— (२) त— (३) तत्—पुत्र यस्येति ' तत्पूर्वकम् ' । (१) यदा तानीति विग्रहस्तदा समस्तप्रमाणाभिसम्बन्धान् सवप्रमाण पूर्वकत्वमनुमानस्य चाणित भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् शर्यक्ष एव भवतिष्ठते इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति ॥ (२) यदापि विवेकात् ' ते पूर्वं यस्येति '—ते द्व प्रत्यक्षे पूव यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध दर्शनमाद्य प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुसावतो द्वितीयात् लिङ्गदर्शनात् स्मृतिः, स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनम् । तदिदमन्तिभ प्रत्यक्ष पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाप्या स्मृत्या चानुगृह्यमाण परामर्शरूपम् ' अनुमानम् ' भवति ॥ (३) यदा पुन तत् पूर्वं यस्य ' तदिदन्तत्पूर्वकमिति—तदा भेदम्याविवक्षितत्वान् लिङ्गलिङ्गसंबन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मृतिभि लिङ्गरामर्शो विज्ञियते ॥ इत्यादि चार्थिकान् अनुसंधेयम् ।

मुदक नद्या पूर्णत्व शीघ्रत्व च दृष्टा स्रोतसोऽनुमीयते ' भूता वृष्टिरिति ' । सामान्यतो दृष्टम्—ब्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति, तथा चादित्यस्य, तस्मादस्त्यप्रत्यक्ष्णाप्यादित्यस्य ब्रज्येति ।

अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् यथा ' धूमेनाग्निरिति ' ।

शेषवन्नामं परिशेष । स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सप्रत्यय । यथा सदन्तिस्यमेवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेष समवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसशये—न द्रव्यम्

तत्पूर्वं यस्येत्येतावन्मात्रं विग्रहेऽनुमानज्ञ-येऽनुमानऽप्यासिरतिष्यासिश्च प्रत्यक्षजन्येषु स्मरणसशयाद्विज्ञानेष्वित्येव बीज वार्तिकोक्तत्रिविधविग्रहोपन्यासस्य । अत्र च वार्तिके अनुमितिज्ञानानुमितिकरणयो (अनुमानपदाभिधाययो) विवेक स्पष्टीकृत ।

अप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयत इति । अग्निधूमौ सहितौ पश्यतीत्येक प्रत्यक्षमग्निसम्बद्धधूमस्य महानसादौ । पुन पवते धूम पश्यतीति द्वितीय प्रत्यक्षम् । पूर्वदृष्टसम्बन्धसहकृतेन चानेनाप्रत्यक्षस्याग्नेरनुमानम् ।

पूर्ववदिति । ' पूर्वम् ' कारण, कार्यात् । तत् यस्यास्ति विषयतया परामर्शज्ञानस्य अनुमितिकरणभूतस्य—अनुमानस्य तत् ' पूर्ववत् ' इत्यर्थः ।

शेषवदिति । ' शेष ' कार्यम्, कारणापेक्षया । अयमेव विषया यस्यानुमानस्य तत् ' शेषवत् ' ।

१ आदित्यस्य ब्रज्येति । अत्र ' दशान्तरप्राप्तमानादित्य -द्रव्यत्व सति क्षयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे च प्राहमुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदशसम्बन्धात् अनुपपन्नादविहारस्य परिवृत्त्य तदप्रत्ययविषयत्वात्, मप्यादिवत् ' इत्यनुमित्या कारो वार्तिकसम्मत ।

२ अथ वेति । पूर्ववदित्यादिपदाना त्रयाणामर्थान्तरमाह ।

३ शेषवन्नामेति । ' प्रसक्ताना, ' सम्भाव्यमानाना मध्ये केषाञ्चित् ' प्रतिषेधे ' सन्ति—' अन्यत्र ' उक्तभ्य सम्भाव्यमानेभ्य कुत्रापि ' अप्रसङ्गात् ' असम्भाव्यमानत्वात् '—शिष्यमाणे '—उक्तेषु सम्भाव्यमानेषु उक्तप्रतिषेधान-न्तर यत् परिशिष्टतत्र—' सम्प्रत्यय ' ज्ञानम् ।

४ यथोक्तदृष्टान्ते—शब्द सन् अनित्यश्चति निश्चयात् शब्दा द्रव्य गुण. कम वा भवितुमर्हति—अतोऽत्र द्रव्यगुणकर्माणि ' प्रसक्तानि ' । तेषा च मध्ये भाष्याक्तदशुभि द्रव्यत्वस्य कमत्वस्य च प्रतिषेध । अत गुणाचमेव शिष्यमाणम् । तत्र ' सप्रत्यय ' शब्दो गुण पदवाकारक ज्ञान जायते ।

एकद्रव्यत्वान्, न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वान्—यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः ।

सामान्यतो दृष्ट नाम—यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते । यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणा, गुणाश्च द्रव्यसंस्थाना, तद्यथा स्थान स आत्मेति ।

१ एकद्रव्यत्वादिति । एकद्रव्यसमवतत्वादित्यर्थः । शब्द एकस्मिन्नेव द्रव्ये—आकाशो—समवति । द्रव्याणि तु परमाणुरूपाणि कुत्रापि न समवयनयतोऽद्रव्याण्यव । परमाण्वतिरिक्तानि च द्रव्याण्यनेकपरमाणुसमवेतानि । अत एकद्रव्यसमवेतत्वात् शब्दो न द्रव्यम् ।

२. शब्दान्तरहेतुत्वादिति । समानजातीयारम्भकत्वादित्यर्थः । शब्द. शब्दान्तरजनयति—कर्म तु विजातीयमेव कार्यं जनयतीत्येव शब्दा न कर्म ।

अस्मिन् शेषवदुदाहरणे वाचस्पतिमिश्राणामरचिः । तैत्तिर्यम्—“ इदं तु परिशेषस्योदाहरणं नादरणीयम् । व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्यतिरेकी । द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सदाद्यभेदस्य सपक्षे रूपादीं सत्त्वात् विपक्षे सामान्यादावभावान् । तस्मात् आत्मतन्त्रतासाधनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं द्रष्टव्यम् ” इति ।

एवञ्च, इच्छादयो गुणत्वाद् द्रव्यसमवेताः । इच्छाद्याधारत्वेन द्रव्याणि ‘प्रसक्तानि’ तेषां मध्ये पृथिव्यादीनां प्रतिषेधान्, आत्मैव ‘शिष्यमाणः’ । तत्र य ‘सप्रत्ययः’ इच्छाद्याधारत्वेन ज्ञानस्य ‘परिशेषः’ ।

३ सामान्यादिति । सादृश्यादित्यर्थः । यथा दृष्टान्ते ‘द्रव्यसंस्थानत्वम्’ इच्छादिगुणानामप्रत्यक्षाणां रूपादिगुणानां च प्रत्यक्षाणां सादृश्यम् ।

४. इच्छादय इति । इच्छादीनां गुणत्वेन केवलपरतन्त्र्यसाधनं सामान्यतो-दृष्टानुमानन—आत्मपरतन्त्रता तु तेषां शेषवताऽनुमाननेति विवेकः ।

५ नद्यदिति । यद् द्रव्यमिति शेषः ।

पूर्ववदादिस्वरूपम-यथाऽपि वर्णितं वर्तितके । तद्यथा । पूर्ववदित्यत्र ‘पूर्वम्’ नाम साध्यम् । अतः पूर्ववदित्यस्य साध्यवत्—साध्ये वृत्तित्यर्थः । शेषवदित्यत्र ‘शेषो’ नाम साध्यं तत्समानजातीयं च । शेषवदित्यस्य च साध्यं तत्समानजातीयं च यस्य नित्यसम्बद्धं तदित्यर्थः । पूर्ववति साध्यमात्रे सध्यम्, शेषवति तु साध्ये तत्समानजातीयं च सध्यमित्येतावन्मात्रो भेदः । यच्चाम्यत्र कुत्रापि सामान्यस्थलेषु पक्षातिरिक्तेषु—‘अदृष्टम्’ तत् ‘सामान्यतोऽदृष्टम्’ इति ।

अत्र पूर्ववदनुमानम् ‘अवाधितम् असत्प्रतिपक्षितम् साध्यसमानाधिकरणं च’ एतत् त्रयं सर्वानुमानसाधारणम् । तच्चानुमानं त्रिविधम्—(१) शेषवत्—(२)

विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचन महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् पर वाक्यलाघव मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादर । तथा चायमित्यभूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्त सिद्धान्तच्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचार शास्त्र इति ।

सद्विषय च प्रत्यक्ष सदसद्विषय चानुमानम् । ' कस्मात् ' ? त्रैकाल्यग्रहणात् । त्रिकाल्युक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते-भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च । असद्यस्त्वतीतमनागते चेति ॥ ५ ॥

उपमाननिरूपणम् ।

अधोपमानम् ।

प्रमिद्वसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात्प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गेरेव गवय इति ।

सामान्यतादृश—(३) दोषवरसामान्यतोदृष्टभेदात् । तत्र (१) दोषवन् साध्ये तत्समानतातीये च सत् । (२) सामान्यतोऽदृष्टम्-पक्षादन्यत्र नदृष्टम् । (३) दोषवरसामान्यतोदृष्टञ्च पूर्वकाभयलक्षणसमन्वितम् । इत्यादितापय स्पष्टम् ।

१ विभागवचनादिति । 'त्रिविधमिति' विभागवचनादेव त्रिविधे पूर्ववदादी सिद्धे किमर्थं पूर्ववदाद्युपादान सूत्रेणेत्याक्षेपाय । इति तात्पर्यम् । किन्तु—पूर्ववदादिपरिगणनादेव त्रैविध्यं स्पष्टं प्रदर्शिते किमिति त्रिविधमिति पदनेत्येवाक्षेपार्थं सम्यक्तर प्रतिभाति ।

२ महत् इत्यादि । 'महत्' त्रिविधस्य 'महाविषयस्य' अतीतानागत यत्मानविषयस्य, 'न्यायस्य' अनुमानस्य, 'लघीयसा सूत्रेण' पूर्ववदित्यादिना यथावस्थितन, 'उपदेशात्' वर्णितवान्-एतदव लाघव (नानाविधानामनुमाना नामकमुपेय सूचनम्) सूत्रकार परमिष्टमेन । अत इतोऽप्यधिकं सूत्रलाघव (पूर्ववदित्यादित्यागरूपम्) स नेष्ट मने—इत्यर्थः ।

३ सद्विषयमिति । 'सत्' वर्तमानम्, 'असत्' अतीतमनागत च । ज्ञानतत्करणयारुभयत्र प्रमाणाना प्रयोगोऽत्रापि स्फुटः । इति त्रयाधमत्रिरूपेण ज्ञान प्रत्यक्षत्वेन वर्णितम् । अत्र पुन साध्यस्य (ज्ञानस्य) साधन (करणम्) एवापमानारेण दर्शितम् । यौद्धनैयायिको दिग्ग स्वकीये प्रमाणमसुपेयनाम्नि ग्रन्थे उपमानं प्रत्यक्ष एवान्तभावयति ।

४ 'प्रज्ञातेन' प्रमिद्वन (गवा) मामान्यात् सादृश्यात्, 'प्रज्ञापनीयस्य' प्रज्ञासन्निभस्य प्रज्ञापनम् 'ज्ञानकरणमिति' यावत् । वार्तिककालात् प्रमिद्व

“ किं पुनरप्रोपमानेन क्रियते ? ”

यदा प्रत्यक्षं गता समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षवस्त्वर्थं प्रतिपद्यत इति ।

भ्रमात्त्वाम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गता समानधर्ममर्थमिन्द्रियाद्यर्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽग्य गत्रयशब्दः भ्रंशति भ्रष्टासक्षिमम्बन्ध प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्रस्त्वया मुद्रपर्णा, यथा मापन्तथा मापपर्णालुपमाने प्रयुक्ते उपमानात्संज्ञासक्षिसम्बन्धं प्रतिपद्यमान-स्त्वामोपार्थी भैषज्यायाहरति । ग्वमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो युभुत्सि-तव्य इति ॥ ६ ॥

माधर्मादित्यत्र षडुर्माहिसमासमप्यभिप्रवन्ति । तत्र च प्रसिद्ध माधर्म्यं यस्य तस्मादिति' विप्रह । परन्तु भाष्योक्तस्तत्पुरुषोऽप्येतेषा नानभिमत । अत्र कर्मधारयो-ऽप्यमीष्ट इति परिशुद्धिकृत, माधर्म्यं प्रसिद्धावस्थावश्यव्याप्यात् ।

अप्रोपमाननिरूपणे भाष्यमतस्य वार्तिकतात्पर्यमतात् भेदो लक्ष्यते । उपमिति-ज्ञानविषये ज्ञानस्वरूपे वा न कोऽपि भेद । उभयानुसारेणापि मज्ञासक्षिमम्बन्ध पूर्वोपमितिविषयः । अयमर्थो गवयपदवाच्य' इति च तत्स्वरूपम् । उपमितिकरण-स्वरूपे तु वैलक्षण्यं लक्ष्यते । उभयपदार्थगतसादृश्यमेवोपमितिकरणमित्यत्राप्येकम-त्यम् । किन्तु गवयदर्शनममये गौमदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्ये यासादृश्यमुक्त त-द्वोरमिते करणमिति भाष्यमत प्रतिभाति । यतोऽत्र तद्वाक्यमेवोपमाननाम्नोक्तम् । वार्तिकतात्पर्यानुसारेण तु गवयदर्शनानन्तरं यत् तस्मिन् गोसादृश्यं दृश्यते तदेवोप-तिदेशवाक्यस्मरणसहकृतमुपमितिकरणम् । तथा च वार्तिकम्—'आगमाहितस्मृत्य-वेक्ष सादृश्यज्ञानमुपमानमिति' । अत्र तात्पर्यम्—' विण्दस्य हि गवयसादृश्यात्पतां पुरुषोऽतिदेशवाक्यस्मरणसहकारिणः प्रत्यक्षात् गवयगतत्वाद् गोसादृश्यात् प्रजान् तेन प्रज्ञाप्यते ' इति । तत्र—'सादृश्यस्यैव प्रज्ञायमानस्य करणावमभिप्रतीति ' परि-शुद्धिकारा । यद्यपि तात्पर्यकारा यथा गौरित्यादिभाष्यस्यार्थम्—' घादस सादृश्य गवये प्रत्यक्षत उपलभ्यते तदतिदेशवाक्यद्वारा पूर्वमवगतमेवेति—'वर्णयन्ति, तथाऽपि पृतद्वाक्यस्यैव भाष्य उपमानत्वनोक्तत्वात्सामञ्जस्य दुर्घट प्रतिभाति । स्मर्यमाणा-तिदेशवाक्यमात्रमूलकावे उपमानस्य स्मृतितुल्यमेव प्रामाण्यं स्वादिद्यत्र ध्येयम् ।

एकवाक्यताया यतोऽपि तात्पर्यं कृत —“ प्रसिद्धसाधर्मादित्यत्र प्रसिद्धि-रुभयी, ध्रुतिमयी प्रत्यक्षमयी च । श्रुतिमयी यथा गौरेवं गवय इति । प्रत्यक्षमयी च यथा गोसादृश्यविशिष्टोऽयमीदृश विण्द इति ” । इति । परन्तु समनन्तरमेवोक्तम्— तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यवेक्षा नमाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिहतुरिति । तेन च प्रत्यक्षदृश्यस्य सादृश्यस्योपमितिकरणत्वमिति स्फुटम् ।

शब्दनिरूपणम् ।

अथ शब्द ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्त खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिर्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्ति । तथा वर्तते इत्याप्त । ऋष्यार्यम्लेच्छाना ममान लक्षणम् । तथा च सर्वेषा व्यवहारा प्रवर्तन्ते इति ।

‘ग्वमेभि’ प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चा व्यवहारा प्रकल्पन्ते, नातोऽन्यथेति ॥७॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थे स दृष्टार्थ । यस्यामुत्र प्रतीयते साऽदृष्टार्थ । ग्वमृषि लाकिकवाक्याना विभाग इति ।

‘ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

१ अज्ञापदेश इत्यत्र—उपदिश्यतेऽननेत्युपदेशा वाक्यज्ञान तदर्थज्ञान वाऽभिधीयते । नत्र वाक्यज्ञानप्रामाण्यपक्षे तदर्थज्ञान फलम्, पदायन्मृत्त्यादयस् वन्तरा लिका इतिकत-यता । तदर्थज्ञानप्रामाण्यपक्षे तु हानादिबुद्धि फलम् । परप्रयाजन वचनमात्रवाच्युपदेशपदमित्यादि तात्पर्य स्पष्टम् ॥

२ साक्षात्कृतधर्मति। सुदृढन प्रमाणनावधारिता अर्था येनेत्यर्थ । यथादृष्ट स्येति मासरितया विपरिन्तापदेशा निवारित । चिर्यापयिषयेति अकृपाऽलसकारिते प्रयुक्त ।

३ उपदष्टति । स्थानकरणपाठवानि-यथ ।

४ ऋषीनि। दशनादव कपिस्वम् । तेन साक्षात्कृतत्रैकाल्यवृत्तिप्रमेयमात्राऽत्रा भिन्नत । आरान् यात पातकेभ्य इति आर्य । म्ले-छश्च प्रसिद्ध एव । म्लेच्छा अपि कत्रचिन् परन्धानां सबस्वमपहृ-य नगरपथ पृष्टा यथार्थमेव पन्थान प्रदशयन्ति भवति स्वाय तेषामपि ‘ आसस्वम् ’ । लोभादिहस्तुशून्यास्वमेव चात्रासस्वे मूलम् । अतश्च ‘ आस दोषक्षय विदुरिति परोक्तमासलक्षणमन्यासिदुष्टम् ॥ आसा पुन द्विविधा सबज्ञा असबज्ञाश्च । सबज्ञाना प्रामाण्य तदस्तित्ववाधकप्रमाणैरेव निर्णो तम्, सबज्ञेषु रागद्वेषादीनामप्रामाण्यकारणानामसम्भवात् । असबज्ञाना पुन प्रामाण्य कारणत्रय निभरम् । उपदेशविषयस्य यथायज्ञान यथायज्ञानचिर्यापयिषया वचनादिकरणपाठवमित्येव रूप कारणत्रयमत्रापेक्षितम् । भूयादशनाद्वतादशास्व पुन्य विशेषस्य निश्चतु शक्यते ॥

५ णभिरिति । प्रत्यक्षानुमानाप्रमानशब्दैरित्यथ ।

मनुत्तर च, पूर्वशरीराणामादिर्नारित उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभाव । ससाधनसुखदुःखोपभोग फलम् । दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीते प्रत्याख्यानम् । किं तर्हि ? जन्मन एवेद समुखसाधनस्य दुःखानुपद्धान् दुःखनाविप्रयोगाद्वावधवाधनायोगाद् दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते । समाहितो भावयति भावयन्निर्विद्यते निर्विण्णस्य वेराग्य विरक्तस्यापवर्ग इति । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेद सर्वदुःखग्रहणमपवर्ग इति ।

अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया प्रमेयम् तद्भेदेन चापरिसङ्ख्येयम् ॥ अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्ससार इत्यत एतदुपदिष्टविशेषेणीत ॥ ९ ॥

आत्मनिरूपणम् ।

तत्रात्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते । “ स किमात्रोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति ? ” नेत्युच्यते । अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति । ‘ कथम् ? ’

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्तु पादातुमिच्छति सेवमादातुमिच्छा ष्वस्थानेकार्थदेशिनो दर्शनप्रतिसन्धाना

१ जन्मन पवति । समुखसाधनस्य दुःखानुपद्धान् दुःखेनाविप्रयोगाद् विविधवाधनायोगात् इदं (सुखम्) जन्मन ष्व (आदित स्वभावादव) दुःखमेवेति समाधिभावनमुपदिश्यते—इति सम्बन्धः ।

२ आत्मा प्रत्यक्षतो न गृह्यत इति । अत्र तात्पर्यम्—अहमिति ज्ञान गौरावाकारशरीरावभासं न शक्य घटादिवद् रागामनि प्रमाणयितुमिति भावः । तत्र परिशुद्धि-आत्मनः प्रत्यक्षत्वोऽस्वसवदन मानसम्, त कथमात्मनि प्रत्यक्षप्रतिषेधक भाव्यमित्यत आह—अहमिति । यद्यप्ययम् (अहमिति प्रत्यय) स्वस्तुकस्तथाऽपि शरीरप्रत्ययसामानाधिकरण्यात् शरीरस्वस्तुक एवाहमिति प्रत्यय स्यात् । अतः न शरीरातिरिक्तवस्तुनि (आत्मनि) प्रमाणयितुं शक्यते तावद्यावद्दहादिभिन्न आत्मा प्रमाणान्तरेण न साध्यते—इति । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वादिमतेनैतद्व्याख्यानम् । आत्मप्रत्यक्षत्वादिमते तु भाष्ये निषेधवाच्य परदेहात्माभिप्रायमिति तात्पर्यकाराः ।

३ अनुमानाच्चति । आत्मापदसाग्ज्ञाते शारागन्तवर्तिन्यात्मनि तद्ज्ञानमनुमान-न दृढाक्रियते इति श्चकारेण ज्ञाप्यते । दृढीकरण च सामान्यतो ज्ञातस्य प्रतिशरीरमात्मनोऽस्तिव्यप्रदशनमिति परिशुद्धिकाराः ।

४ यज्जातीयस्येत्यादि । किञ्चिद् वस्तु भूयाभूय सुखजनकत्वानुभूय तादृशवस्तु मुखमुपादयति यत्र यदा तदस्ति तत्र तदा सुखमस्तीति व्याप्ति निश्चरयति ।

शरीरनिरूपणम् ।

तस्य भोगाधिष्ठानम्--

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

“ कथं चेष्टाश्रय ? ”

इंसिते जिहासित वाऽर्धमाधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानं लक्षणा समीहा चेष्टा । सा यत्र वर्तते तच्छरीरम् ।

“ कथमिन्द्रियाश्रय ? ”

यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते स एषामाश्रय तच्छरीरम् ।

“ कथमर्थाश्रय ? ”

यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयो सुखदुःखयो प्रतिसवेदनें प्रवर्तते स एषामाश्रय । तच्छरीरमिति ॥ ११ ॥

इन्द्रियनिरूपणम् ।

भोगसाधनानि पुन --

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥

मन्धानात्, कृतसङ्केतानां वृद्धानामेकस्मिन्नतकीभूक्षेपे युतापदनकप्रत्ययवत् । यथा नानाकर्तृकाणां कृतसङ्केतानां नानाभूता प्रायया निमित्तस्य भूक्षेपस्यैकरवात्प्रतायन्ते तथेहापि नानाविषया निमित्तस्यैकरवात् प्रतिसन्धास्यन्ते । यन्नमित्तं स आत्मेति अथवा गुणा इच्छाद्य । गुणा परतन्त्रा भवन्तीति न्याय । अयावद्दृश्यभावित्वेन शरीरगुणत्वप्रतिषेध । तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशपासिद्ध आत्मेति

१ भोगेति । ‘भोग’ सुखदुःखसवित्, तदधिष्ठानं शरीरम् । तदनन सवस्या नयमम्भारस्य परमनिदानं शरीरमनस्तदवादी लक्षणीयम् ।

२ चष्टेत्यादि । अत्र चेष्टाश्रयत्वेन इन्द्रियाश्रयत्वेन अर्थाश्रयत्वेन च प्रत्येकं समानजातीयेभ्य आत्मेन्द्रियादिभ्यः प्रमेयेभ्यः असमानजातेभ्यः प्रमाणसशयादिभ्यः शरीरं व्यवच्छिद्यते । इदं सूत्रं लक्षणत्रयात्मकमिति भाष्यवार्तिकयो स्पष्टम् । चष्टाश्रय इन्द्रियाश्रय अर्थाश्रयश्चति । एकलक्षणमात्रपरकं सूत्रमिति केषाञ्चिन्मतवार्तिककारो नानुमन्यते ।

३ समीहा चष्टेति । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं स्पन्दश्चेति वार्तिकम् । प्रयत्नपरितस्कारमनो व्यापारश्चेति परिशुद्धिः ।

४ भोगसाधनानीति । इन्द्रियस्योपनायकत्वेन (साक्षाच्छरीरमाश्रित्य प्रति त्रियतविषयाद्युपनायद्वारा तु स्वहनुत्वेन) अपादिभ्यो विशेषादिन्द्रियाणामर्थादिभ्यः पूर्व-

जिघ्रत्यनेन घ्राण गन्ध गृह्णातीति । रसयत्यनेनेति रसन रस गृह्णातीति । चपेऽनेनेति चक्षु रूप पश्यतीति । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं त्यक्स्थानमिन्द्रिय त्यक् । तदुपचार स्थानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्द गृह्णातीति । एव समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्य स्वविषयग्रहणलक्षणानामिन्द्रियाणांति ।

भूतेभ्य इति । नानाप्रकृतीनामेवा सता विषयनियमो नैकप्रकृतीनाम् । सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति ॥ १० ॥

“ कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ? ”

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दै पृथगुपदेशो भूतानाम् विभक्ताना मुबच कार्यं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

लक्षणम् । न चाङ्गुने सामान्यलक्षणे विशेषलक्षण शक्यमिति भाष्यकार प्रथममिन्द्रियाणा सामान्यलक्षण निर्वेदापयुक्तमाह । अनेन यच्छरीरसयुक्तं सत् सरकारदाय व्यतिरिक्त साक्षात्प्रतातिसाधन तद्विन्द्रियमिति सामान्यलक्षण सूचितम् । साक्षात्प्रतातिसाधनमिति वक्तव्ये भागसाधनभिधान निर्वेदापयोगि । पारस्पर्येण भागसाधनत्वे घ्राणादीनाम् साक्षात्साधनत्व मनस एव । मुखदुःखसाक्षात्कारस्य भोगत्वात् ।

१ तदुपचार इति । इन्द्रियान्तराणा नामानि तत्तद्द्वारापलब्धविषयानुसाराणि त्वगिन्द्रियस्य तु न तथा तत्र स्पृशस्यापलम्भात् । अत एतन्नामप्रयोगो लक्षणार्थेव । त्वच्यव स्पर्शेन्द्रियस्य स्थानमित्येव च लक्षणाया मूलम् ।

२ भूतेभ्य इति । पृथिव्या या गुणविशेषा गन्ध स घ्राणेनेव गृह्यते, न रसनादिभि । एव रसनैवापा विशपगुणा मायुर्गं गृह्यते इत्यादि । एतच्चन्द्रियाणा नानाद्रव्यप्रकृतिकार्य एव सम्भवति नान्यथा ।

अत्र च प्रयोगा । (१) गन्धापलब्धि करणसाध्या क्रियारत्वात् छिदिक्रियावत् । (२) सा च तदन्यक्रियाकरणातिरिक्तकरणनिष्पाद्या तद्वच्यव्यतिरेकाननुविधान मति कायत्वात्, या क्रिया यत्करणान्वयस्यतिरेकाननुविधान सति कार्या सा सर्वा तत्रियाकरणातिरिक्तकरणनिष्पाद्या यथा पटादिक्रिया घटादिक्रिया करणदण्डाद्यतिरिक्तकरणनिष्पाद्या तथा धेयम्, तस्मात्तथा । (३) तस्य करणचक्षुराद्यतिरिक्त घ्राण द्रव्यम् संयोगाधारत्वात्, । (४) तच्च पार्थिवम्, द्रव्यत्वे सति रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकरत्वात् पार्थिवान्तरवत् ।

३ पृथिवीत्यादि न सूत्रमिति केचिन् । तनुच्छम् । न्यायमूचानिबन्धेऽस्य सूत्रवनाहोत्वात् भाष्य सास्यापदज्ञानाभिधानात् ।

अर्थनिरूपणम् ।

इमे तु खलु—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीना यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति ॥ १४ ॥

१. इमे तु खल्विति । अनन्तेषु विषयेष्वधिमसूत्रोक्ता एव विषया गन्धाद्य-
स्तादृशा यदिन्द्रियगोचरत्वेन तादृशरूपेण भाव्यमाना अपवर्गसहाय वैराग्यमुत्पा
दयन्ति अतादृशरूपेण च ज्ञायमाना बन्धकारणानि भवन्ति ।

२. गन्धेत्यादि सूत्रम् । भाव्यकृते व्याख्याने वार्तिकतात्पर्ययोरर्हवः । एतद्व्या-
ख्यानानुसारेणात्रोक्ताना पञ्चानामेवेन्द्रियविषयत्व न तदितरस्य कस्यापीति न सम्यक्
इत्येव चात्रारहचिर्वाजम् । वार्तिकतात्पर्याभ्यां च व्याख्यानान्तरमुपन्यस्तम् । एतदनुसा-
रेण च ' तदर्था ' इत्यस्य ' तै अर्थ्यमानाः, तेषां व्यापारगम्या ' इत्येवार्थः ।
तथा चैतत्पदमेव अर्थाभिधस्य प्रमेयस्य लक्षणम्, शिष्ट तु सूत्रं न लक्षणम्, किन्तु
तद्गतकतिपयविशेषप्रदर्शकम् । अयं च प्रतिपादनप्रकारो यद्यपि प्रतिवादिन प्रति
नोचितस्तथाऽपि शिष्यान् प्रति नार्तावानुचितः । सूत्राक्षरानुसारेण व्याख्याने इन्द्रिय
गोचराणामर्थाणां परिगणनतया सूत्रं नीयते—तच्च न सम्यगित्येव कृत्वा कुत्रचित्सूत्रज्ञा
एवार्थरूपस्य प्रमेयस्य लक्षणं भृग्यमाणेन वार्तिककारेणैव व्याख्यानमुपन्यस्तम् ।

३. वार्तिकानुसारेण ' पृथिव्यादिगुणा ' इत्यस्य पदस्यार्थो यथा—' पृथिव्या-
द्य. ' पृथिवीजलाग्नेय. —' गुणाश्च ' गन्धाद्यः । गन्धादीना पृथगुपादानं च शिष्यानु
कम्पयेति । एतद्व्याख्यानं नातीव समीचीनं प्रतिभाति । तथा ह्यत्र पृथिव्यादिपदेन
त्राप्येव भूतानि गृह्यन्ते न पञ्चापि, यद्यपि पञ्चानामपि विशेषगुणानां समानमेवेन्द्रिय-
गोचरत्वम् । केवलं गन्धाद्यतिरिक्तानां सङ्ख्यापृथक्त्वादीनामप्रत्यक्षत्वं भाव्यव्याख्या-
ननं मन्येतेति व्याख्यानान्तरोपन्यासप्रयोजकम् । परन्तु बहुनामिन्द्रियगोचरेष्वप्येषु
यावन्त एव वैराग्योत्पादकास्तावन्त एवाशोपन्यस्ता इति ध्येयम् । स्पष्टोक्तं चैतत्
तात्पर्यं प्रागेव ।

४. ' पृथिव्यादीनामिति न पट्टिसमागार्थमपि स्वर्थाभिधानमात्रमिति '
तात्पर्यं वार्तिकाभिमतव्याख्यानदृष्टयेति ध्येयम् ।

५. यथाविनियोगमिति । यथाक्रमं पृथिव्यादिष्वनिलान्तेषु गन्धाद्य
स्पशान्ता. चतुस्त्रिदशकनियमेन विनियुक्ता । शब्दश्चाकाशं मूर्ध्वेति तात्पर्यंकारा । परन्तु
पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां गुणानां यथाक्रमं गन्धादीनां विनियोगानुसारेण
तत्तदिन्द्रियतत्तद्गुणादिव्यापारानुसारेणैतदित्येव सम्यक्तरं प्रतिभाति ।

बुद्धिभिरूपणम् ।

अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिं चेतनस्याऋतुरूपलक्षितिरिति युक्ति-
विरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षणाक इवेदमाह—

बुद्धिरूपलक्षितज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति । तद्वि' चेतनं स्वान् । एकध्याय
चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति । प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्यान्यार्थ
प्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ॥ १५ ॥

१ अचेतनस्येति । साङ्ख्यमत " गुणाख्योऽचेतनास्तद्विकारत्वाद् बुद्धेस्साऽप्य-
चतना, अचेतनाऽपि सती पुरुषगतचेतन्यच्छायापत्त्या चेतनवाभासमाना तर्चेतन्या
भासनं विषयानुद्गमयति ज्ञापयति धेत्यादि "—तन्निराकरणं च तात्पर्यऽनुसन्धेयम् ।

२ प्रत्याचक्षणाक इवेति । इचकारेण— ' नेदं प्रत्याख्यानपरं सूत्रमपि तु
लक्षणपरान् सूत्रादयमर्थं प्रतीयमानोऽपेक्षितश्च नोपेक्षणीय ' इति उक्तं भवति ।

३ बुद्धिरित्यादि सूत्रम् । अनेन— ' णे पर्यायशब्दयोऽभिधीयत पदार्थस्सा
बुद्धिरिति'—बुद्धिसामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आत्मादयं पदार्थां बुद्धेः कारणानि
निरूपितानि । अतः क्रमप्राप्तं तत्कार्यं बुद्धिम्यं निरूपयति सूत्रकारः ।

४ तद्विरुद्धादि साङ्ख्यमतनिराकरणम् । पुरुषगतचेतन्यस्य बुद्धौ छायापत्तिर्न
भम्भवति । चेतन्यस्यापरिणामित्वेन तच्छायापत्तेरसम्भवात् । अता बुद्धेरेव चेतन्य
मभ्युपगन्तव्यम् । तनश्च प्रतिज्ञानं पुरुषबुद्धिरूपचेतनद्वयस्य व्यापारोऽपेक्षितं स्यात् ।

५ प्रमेयेति । प्रमेयगणपठिताया अपि बुद्धेर्विषयत्वप्राप्तावपि विषयित्वमुपपत्त्या
' मिद्वमित्यर्थं इति केचित् । तत्र । तथा मति बुद्धेः प्रमेयेभ्यो बहिर्भावं सूत्रकारस्येष्ट
भ्यात् । बुद्ध्यापारो ज्ञानमिति साङ्ख्यमतनिराकरणमव ' अन्यार्थं ' पदनं विवक्षितं
। मति तात्पर्यं स्पष्टम् ।

६ उपपत्तिसामर्थ्यादिति । अत्रोपपत्तिपदार्थं पर्यायशब्दाभिधानेन ध्याख्यात ।
तेनायमर्थः । पर्यायाभिधानलक्षणाया उपपत्तेः सामर्थ्यम्—अनकार्थत्वप्रतिक्षेपकरवम्—
तस्मादित्यादि परिशुद्धौ स्पष्टम् । बुद्धिज्ञानमित्युभयोः पर्यायवाभिधानं यत्सूत्रोपपत्त्य-
स्त तस्यैव सामर्थ्यान् ' बुद्धवृत्तिज्ञानम् ' इति साङ्ख्यमतमप्यनेन प्रमेयलक्षणपरेणा
पातना निराकृतं भवतीत्याशयः ।

पर्यायशब्दाभिधानमात्रेण लक्षणाभिधानं न पर्यायमिति केवाचिदाक्षेपः ।
नत्परिहारी यथा । द्वयी तावत्पदाभिधेयानां गतिः । कानिचित् प्रतिष्यन्ति सङ्केति
तानि—यथा पित्रा पुत्रनामकरणार्थं । अपराणि तु साधारण्येन सर्वगामित्वेन सङ्कति-
निता—यथा गवादिपशुविषये । द्वितीयप्रकारकपदानां विषये पर्यायाभिधानेनाप्य-

मनोतिरूपिणम् ।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा सुरादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सत्स्वयमपि—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ता स्मृत्यादय करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु प्राणादीना गन्धादीना च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते । तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसयोगि सहकारि निमित्तान्तरम व्यापि—यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञान सन्निधेश्चोत्पद्यत इति । मन सयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति ॥ १६ ॥

प्रवृत्तिनिरूपणम् ।

क्रमप्राप्ता तु—

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

भिधेयज्ञान भवत्येव । एतद्व च लक्षणकरणस्य प्रयोजनम् । प्रकृते तावदुपलब्धज्ञानपदयोरेषं सर्वजनप्रसिद्धोऽतो बुद्धिज्ञानमित्यनयोन्तरमिति पर्यायाभिधानेनापि काऽसौ बुद्धिरिति बुद्धिस्वरूप ज्ञात भवति । तथा च बुद्धिलक्षण सपन्न भवति ।

गन्धादिविषयतया सुखदु खविषयतया चैव बुद्धिर्भाष्यमाना निर्वेदाय कल्पते ततश्चापवर्गोऽप्युपयुज्यत इति ध्येयम् ।

१. स्मृतीति । भाष्यकार क्रमप्राप्त पद्यप्रमेयमनीलक्षणसूत्रमवतारयज्जुसूत्रमन्या न्यपि लक्षणान्याह ।

२. अनिन्द्रियनिमित्ता इति । अबाह्यनिन्द्रियनिमित्ता इत्यर्थः ।

३ तत्तदिन्द्रियसयोगीति । इन्द्रियगतरूपादित्यावृत्त्यर्थमुक्तमिन्द्रियक्षयातीति । सहकारीत्याकाशस्य—निमित्तान्तरमित्यालोक्तस्य,—अग्रापी यामन—त्यावृत्ति ।

मनसो विभुत्वसाधनानि पराभिमतानि कानिचित् परिशुद्धीं प्रदर्शितानि स्वरूपासिद्धावन निराकृतानि च । तानि यथा—(१) सर्वदा स्पृशरहितद्रव्यत्वात् (२) विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वान्—(३) नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वान्—(४) ज्ञानासमवायिकारणसयोगाधारत्वात् इति ।

४ क्रमेति । प्रवृत्तिलक्षणमवतारयितु मनसोऽपि प्रवृत्तिर्दर्शनीया । न चाप्रतिपादिते मनसि सा शक्या दर्शयितुमिति मनसोऽनन्तरत्वं बुद्धेः ।

५ प्रवृत्तिरिति । अरम्भ प्रवृत्तिर्द्विधा—ज्ञानहेतु क्रियाहेतुश्च । या ज्ञानोत्पादद्वारेण पुण्यपापहतु-या वाक्प्रवृत्ति । वागिति च ज्ञापकहस्तपलक्षणम् । तेन चक्षुरादिभिस्साध्वसाधुदर्शनादि सूचित भवति, मनसेऽदवताद्यनुचिन्तन च । क्रियाहेतु

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतम् । बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः ।

सोऽयमारम्भ शरीरेण वाचा मनसा च पुण्य पापञ्च दशविधः । तदे-
तत्कृतभाष्य द्वितीयसूत्र इति ॥ १७ ॥

दोषनिरूपणम् ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तना-प्रवृत्तिहेतुत्वम् । ज्ञातार हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे वा ।
यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति ।

प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः कस्मादलक्षणतो निर्दिश्यन्ते इति ?

कर्मलक्षणा खलु रक्तद्विप्रमूढा । रक्तो हि तत्कर्म* कुर्वते तेन कर्मणा मुख-
दुःख वा लभते । तथा द्विप्रस्ता मूढ इति । दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने
बहुं नोक्तं भवतीति ॥ १८ ॥

द्वितीयो—कायनिमित्ता मनोनिमित्ता च । कायो निमित्त विषयतया यस्यास्साऽऽद्या ।
दानस्तेषां च यं प्रयत्नं स कायविषयो भवति । एव दयाद्रोहादयो मनाविषयाः ।
अथ विभाग आवश्यकः । यतो नास्त्येवामी पुरण्योपापारो यत्र कायमनसी न निमि-
त्तम् । इति तात्पर्यपरिशुद्धयो स्पष्टम् ।

१ प्रवर्तनमिति । प्रयोग्योपापारपूर्वकत्वेन प्रयोजक्यापारनिरूपणात् प्रवृत्त्यनन्तर-
दापलक्षणम् ।

२ ज्ञातारमिति । रागद्वेषौ हि मोहप्रभङ्गौ पुरुष प्रवर्तमानः प्रवर्तयत । तयोर्धन-
'प्रवर्तना' । सा च मोहकार्यसमवाया । तावद्धृथय पुरुषो रागादिवशं स्पन्दत-
यावदस्य माहो वर्तते इति तात्पर्यम् । तत्र परिशुद्धिः । फलसोचरौ मोहरागी माह-
द्वेषौ वा तत्तन्साधनविषयौ मोहरागी मोहद्वेषौ वा जनयन्तौ पुरुष प्रवर्तयतः । तत-
फलविषया रागद्वेषमोहा प्रवर्तका, साधनविषयास्तदकार्यसमवायिनः 'प्रवर्तनाः'
इति ।

३ प्रत्यामेति । यत् प्रत्यामवदनीयं न तत्र लक्षणापेक्षा । लक्षणस्यानुमानरूप-
त्वात् प्रत्यामवेदनस्य च साक्षादनुभवरूपात्वादिति भावः ।

४ कर्मलक्षणा इति । स्वरूपतः स्फुटत्वमपि न निर्वेदविषयतया स्फुटता । तथा-
चेह प्रयत्नम् । प्रवर्तनात्वेन चैते निवृत्तविषयाः । सा च प्रवृत्त्या कार्येण लक्ष्यते इति
'कर्मलक्षणा' इत्युक्तम् । यतः 'कर्मणा' प्रवृत्त्या प्रवर्तकरागादियुक्ता पुरुषा-
लक्ष्यन्ते अतो रागादीनां प्रवर्तनावस्वमपि लक्षितं भवति ।

५ बद्धिति । स्वरूपमात्रं रागादानामुक्तं भवति, न तु प्रवर्तनावस्वमपि
तेषामिति ।

सुखदुःखसवेदन फलम् । सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकं च । तत्पुनर्देहेन्द्रिय
विषयबुद्धिषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनि
ताऽर्थं फलमेतत्सर्वं भवति । तदेतत्फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेय
मिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वासितं । स एतत्स्वयं फलस्य हानो
दनापास्रोतसोऽहोते लोके इति ॥ २० ॥

दुःखनिरूपणम् ।

अथैतदेव—

बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २१ ॥

‘बाधना’ पीडा ताप इति । तयाऽनुविद्धमनुपक्वमविनिर्भागेन वर्तमानं
दुःखयोगाद् दुःखमिति । सोऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धमिति पश्यन् दुःखं
जिहामुर्जेन्मनि दुःखदर्शी निविद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमु
च्यते ॥ २१ ॥

अपवर्गनिरूपणम् ।

यत्र तु निष्ठा यत्र तु पर्यवसानम् सोऽयम्—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

१ सह
सम्बन्ध

२ ष

३ निष्ठा पश्यन्

दीनामप्यस्तीत्यत्र आह पश्यन्मिति । परि—अत्यन्तम्—अवसानम्
समाप्तिः । अत्यन्तश्रीं निवृत्तिरिति यावत् ।

४ उच्यते लोके इति । ममस्मिन् ममारे प्रवृत्तत् इत्यर्थः ।

५ अथैतदेविति । एतन् शरीरादिषु च दुःखमिति—अग्रिमण्यत्र
सम्बन्धः । नानुक्ते शरीरादी तेषां सुखदुःखत्वं शक्यं लक्षयितुमिति तल्लक्षणेभ्य
परमिद् दुःखलक्षणम् ।

६ बाधनेति (सूत्र) बाधनाविषया बुद्धिर्लक्षयति । तेन बाधना च तदनु
पक्वमिच्छा शरीरादयो गान्धुर्व्यभावनं लक्षिता भवति । सैव हि बाधनावुद्धिर्दुःखं
मुच्यते शरीरादीं गौणी । दुःखानुभव इत्यस्यैव लक्षणात्वात्तदव्यवहारः ।

७ तयाऽनुविद्धमिति । मवमतत्र सुखं दुःखं शरीरादिषु च दुःखानुस्यूतं तद
वि

च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्य गृह्यते । यद्विमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफल
मुख्यं तु य वा सवेद्यते पर्यायेण, तस्य च नित्यसंवेदनस्य च सहभावो यौग
पद्य गृह्यते । न मुस्ताभावो नानभिव्यम्बितररित, उभयस्य नित्यं वात् ।

अनित्यत्वे हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुरस्य सवेदनमनित्यम्,
यत् उत्पद्यते स हेतुवाच्य ।

आत्ममन संयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हतुत्वम् । आत्ममन संयोगो
हेतुरिति चेत्, एवमपि तस्य सहकारि निमित्तान्तर वचनीयमिति ।

धर्मस्य कारणवचनम् । यदि धर्मो निमित्तान्तरम्-तस्य हेतुर्वाच्यो यत्
उत्पद्यते इति । यागसमाधिर्नस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये सवेदननिवृत्ति ।
यदि यागसमाधिजो धर्मो हेतु तस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये सवेदनमत्यन्त
निवर्तेत । असवेदने चाविद्यमानेनाविशेष ।

यदि धर्मश्रयात्सवेदनोपरमा नित्यं मुख्यं न सवेद्यते इति किं,-विद्यमान
न सवेद्यते अथाविद्यमानमिति नानुमानं विज्ञिपेऽस्तीति ।

अप्रलयश्च धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् । योगसमाधिजो धर्मो न
श्रायते इति नास्त्यनुमानम् । उत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य त्वनुमानम् ।
यस्य तु सवेदनोपरमो नास्ति तेन सवेदनहेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्त

धर्माधर्माभ्यां च नित्यो मुख्यं तु ख्यात्परन्धिक्काल नित्यस्य सुरस्य नियस्य तज्ञा
नस्य चास्तित्वप्रसङ्गं यौगपद्यमिति भावः । नित्यसवदनस्याप्येष पाठः सम्भक्तः । तथा
च तस्य 'मुख्यस्य, नियस्य सवेदनस्य सहभाव इति सम्बन्धः । यद्यपि स्व'पद
सन्निवने षट्त्वं स्पष्टतरं भवति तथाऽपि तथाविधपाठस्य कुत्रापि लिखितपुस्तकेऽनुप
लम्भात् तथा पाठो षट् ।

१ न सुखाभाव इति । मुखेन तदभिव्यक्तया च रहितस्य कालस्थाम्भवत्वात् ।

२ आमिति । आत्ममनःसंयोगस्य कवलस्य हतुत्वात्सम्भवे तत्सहकारिभूतस्य
कारणान्तरभ्यावश्यकता ।

३ धर्मस्येति । धर्म एव तदपक्षितं निमित्तान्तरमिति पक्षं वृण्वति ।

४ निरनुमानमिति । यद्यपि निरनुमान इत्येव पाठः ममीचीनं प्रतिभाति
तथाऽपि कुत्रापि पुस्तके तथाविधपाठस्यानुपलम्भान् 'निरनुमानम्' इत्येव सर्व
पुस्तकमन्मतं पाठोऽयं षट् ।

५ उत्पत्तिधर्मिति । विपर्ययस्य 'पराजितपक्षविरुद्धपक्षस्य माधकीभूतम्
अनुमानम् अस्ति- यदुत्पत्तिधर्मकं तदनित्यम्' इत्येवरूपम्-इत्यर्थः ।

६ यस्येति । कश्चिद्वचविधं पुरुषं न्याद्यस्य मुक्तानुभवा नित्यं स्यात्तद्वि म
यन्तु दास्यति तदनुभवस्य कारणभूता धर्मा नित्य इति । धर्मस्य निषादं तु मुक्त-
समारिणारविनाशप्रसङ्गः । यथाह प्राक् ।

ससारमध्ययोरविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्सवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्वस्यापीति । एवं च सति धर्माधर्मकलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति । “शरीरादिसम्बन्धप्रतिबन्धहेतुरिति” चेन्न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मतम् “संसारवत्त्वस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतो प्रतिबन्धकः तेनाविशेषो नास्तीति ।” एतच्चायुक्तम् शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । न चाभ्यनुमानमशरीरस्थात्मनो भोगकश्चिदस्तीति ।

“इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति” चेन्न, अनिष्टोपरमार्थत्वात् ।

इदमनुमानम्—“इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेश प्रवृत्तिश्च सुमुख्येण नोभयमनर्थकमिति” । एतच्चायुक्तम्—अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेश प्रवृत्तिश्च सुमुख्येणामिति । नेष्टमनिष्टेनानुबिद्धं सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते । अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति विवेकहानस्याशक्यत्वादिति ।

१ तत्सवेदनहेतुश्चेति । नित्य इति शेष ।

२ साहचर्यमिति । मोक्षस्यैवार्थः ।

३ शरीरादीति । यस्मात्शरीरादयो नित्यसुखस्योपलब्धौ प्रतिबन्धका भवन्ति तस्मात्सुखमोक्षयोस्साहचर्यं न सम्भवतीत्यर्थः ।

४ विपर्ययस्येति । एतद्विरुद्धपक्षस्य साधकमनुमानं नास्तीत्यर्थः ।

५ अविशेष इति । अभेदो मोक्षादिति यावत् ।

६ इष्टेति । ‘मोक्षे नित्यं सुखमात्मनोऽभिव्यज्यते’ इत्यत्र प्रमाणं नास्तीति भाष्येणोक्तं प्राक् । तत्र वेदान्ती प्रतिबिधने “अस्ति तत्र प्रमाणमनुमानम्—या या प्रवृत्तिरिष्टेष्टप्राप्तयेवैवेत्येवरूपम्” । अस्यानुमानस्य तात्पर्यं यथा वर्णितं तात्पर्ये-शास्त्रेण हि मोक्षसाधने लोक-प्रवर्तनीयः, इष्टार्था च प्रवर्तते तत्साधने, सुखं चेष्टमिति सुखात्मको मोक्ष इत्यर्थः । अनिष्टेति । न सर्वाऽपि प्रवृत्तिरिष्टाधिगमार्थैव, अनिष्टनिवृत्त्यर्थाऽपि प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

७ नेष्टमिति । किञ्चिदप्यस्मिन्नगति स्वयंहेतु नास्तीत्येतदेवानिष्टोपरमार्थैव प्रवृत्तिर्भवति सुमुख्योरित्यत्र प्रमाणम् ।

८ अनिष्टहानायेति । इष्टानिष्टयोस्सर्वत्र सुखिष्टत्वाद्निष्टहानाय च प्रवर्तते न तदनिष्टसहचरितेष्टमपि जहात्येवेत्यर्थः ।

९ विवेकेति । इष्टानिष्टयो परस्परसंश्लेषस्तथा घनिष्टो यथा तयो पृथक्करणं न सम्भवति । अतोऽनिष्टाशस्य हानमिष्टाशस्य रक्षणं सर्वथा दुःशकम् ।

दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्य । यथा दृष्टमनित्यं मुख परित्यज्य नित्यं मुख
कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिरम्य मुक्तम्य नित्या देहेन्द्रिय
बुद्धय कल्पयितव्या । सार्धयश्चैव मुक्तस्य चैकात्म्य कल्पित भवतीति ।
“ उपपत्तिविरुद्धमिति ” चेत् समानम् । देहादीना नित्यत्व प्रमाणविरुद्ध
कल्पयितुमशक्यमिति समानम् । मुखस्यापि नित्यत्व प्रमाणविरुद्धं कल्पयितु
मशक्यमिति ।

आत्यन्तिकं च ससारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्यविरोध ।
यद्यपि कश्चिदागम स्यात् मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति सुखशब्द आत्यन्तिके
दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते । दृष्टो हि दुःखान्तरभावे सुखशब्दप्रयोगो
गृह्य लोके इति ।

नित्यमुखरागस्थाप्रहाणे मोक्षराधिगमाभावो रागस्य ऋन्वनसमाज्ञानान् ।
यद्यपि मोक्षो नित्यं सुखमभिव्यज्यते इति नित्यमुखरागेण मोक्षाय घटमानो
न मोक्षमधिगच्छेत्, नाधिगन्तुमर्हतीति । ऋन्वनसमाज्ञातो हि राग । न च
ऋन्वने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यते इति ।

प्रहीणनित्यमुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् । अथास्य नित्यमुखराग प्रहीयत
तस्मिन्प्रहीणे नास्य नित्यमुखराग प्रतिशूलो भवति । यद्येव, मुक्तस्य नित्य

१ दृष्टातिक्रम इति । श्यादतन्—“ लोक क्षणिकं मुखं परित्यज्य बुद्धिपूर्वकारा
स्थायिं मुखमादत्त । स्थायितमं च मुखमव माभ ” इति । एव तु शरारभ्रियाद्यपि
प्रति वक्तुं शक्यम्— क्षणिकं नश्वरशरीरादि त्वस्तु स्थायितरं तदासादयितुं पुर्या
अभिलषन्ति—अत स्थायितरं शरारंन्द्रियादिरूप एव माक्ष ” इति ।

२ माधीय इति । साल्लुण्ठवचनम् । शरारादिरूपत्वमामनं परिकल्प्य मुष्टु
साधितो वदान्ताभिमत एकस्मिन्प्रादिमिद्वान्त इति परिहामाद्य ।

३ नित्यमुख यदि मुमुक्षुणा प्रयुक्ता रागादिव भवति तर्हि रागनिवृत्तेरभावात्
तस्मिन्प्राद्यस्य माक्षम्याप्यनुपपत्तिरिति वक्तव्यं नित्यमुखरागेणिति ।

४ ननु मोक्षस्य तु धनिवृत्तिरूपत्वात् तं प्रति प्रयुक्तदुःखद्वय एव कारणं भवि
तुमहति—द्वयश्च बन्ध एवत्यत आह प्रहाणेति । यस्य मुखानुराग प्रहाणे न तस्य
किमपि वस्तु प्रति प्रतिकूलताबुद्धिद्वया वा । ननु प्रतिघातत्वेन हि द्वयो भवति ॥
प्रहीणरागा यदा माक्षे प्रवर्तते तदा मुखं लभ्यते न चानि सन्देहेन विचारयति । अथ
च निधूतसकलप्रतिबन्धकाभूतारागद्वयातिकस्य मोक्षं सम्पद्यते एव । तथा च तापस्य
कारणं — एव वराभ्येण माक्षमाणस्य प्रवृत्ता सत्या प्रयत्नस्य यदि नित्यं मुख

मुखं भवति । अथाऽपि न भवति नास्योभयो पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति ॥ २२ ॥

इति प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ।

४ न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ।

स्थानवत् एव तर्हि सशयस्य लक्षण वाच्यमिति तदुच्यते—

ममानाने रुधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च
त्रिशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । स्थाणुपुरुषयो
समान धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं बुभुत्समान किंस्वि-
भवति, काम भवतु, मा वा भूत् । उभयोरपि पक्षयो वातरागप्रवृत्तौ लोक्षाधिगमो न
विकल्पते—न सन्दिग्धो भवतीति ।

१ पूर्वेषा प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्य बुभुत्सितत्वात् ताभ्यां सशयादीनामपकर्षं ।
माद्गोपाङ्गे न्याये व्युत्पाद्ये प्रकरणान्तरेभ्यः सशयादीनामुत्कर्षं । तत्रापि सन्दिग्धे
प्रयोगानाद्विचिन्ता न च प्रयोजनमनु संशय इति संशयस्य प्राथम्यम् । प्रथमं चोद्देश
सूत्रे प्रमेयानन्तरं संशयस्य बाह्यदृष्टत्वात्संशयवावसर इत्याह स्थानवत् इति । सूत्रे
तृतीयस्थानस्थितस्येति यावत् ।

२ ममानेयादिसूत्रम् । अत्र 'विमर्श संशय' इति संशयसामान्यलक्षणम् ।
एकस्मिन्धर्मिणि विरोधिनानार्थावगमणौ 'विमर्श' 'किंस्वित्' इति ज्ञानम् । तदने
नायमानतातीयेभ्यः प्रमाणादिव्य समानजातीयेभ्यश्च विपर्ययादिभ्यः संशयो
व्यवच्छिन्नो भवति । ममानेयादिति तु त्रीणि विशपल्लणानि । तेषु विमर्शं संशय
इत्यनुवृत्तनीयम् । अत्र 'समानधर्मोपपत्ते' 'अनेकधर्मोपपत्ते' 'विप्रतिपत्ते'
इति त्रीणि प्रत्येकं शेषं पदैरपेतानि लक्षणानि । यद्यप्युपपत्तिशब्दः सत्तामात्रवचन
स्तथापि पदान्तरसमभिव्याहाराद्वगम्यते यत्सत्तामात्राभिधानेऽपि तदुपलब्धिविव
क्षितेति । विषयविषयिणोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यात्—'उपपत्तिरुपलब्धिरिति'
—इत्यादि तात्पर्यं स्पष्टम् ।

वार्तिकानुसारि चेतव्याख्यानम् । भाष्यमतेन तत्र सूत्रे पञ्च संशयभेदा
लक्षिताः, न त्रय एव । 'उपलब्ध्यव्यवस्थात' 'अनुपलब्ध्यव्यवस्थात' इत्येतद्व
यमपि स्वतन्त्रयोरेव संशयभेदयोर्लक्षकमिति भाष्यकारस्य मतम् । एतत्पदद्वयमुक्तस
शयभेदत्रयस्यैव विशेषणमिति वार्तिकतात्पर्यमतम् । भाष्यमते वार्तिककारादृचि स्पष्ट
प्रदर्शिता तात्पर्ये—ना खलु समानानेकधर्मोपलब्धी संस्था, सत्या च विशेषसमृत्ता,
साधकबाधकप्रमाणासम्भावे संशयो भवतीति न 'उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था' पृथक्
संशयकारणे—इति ।

दित्यन्यतर नावधारयति । तदनवधारणं ज्ञानं सशयम् । समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिः “अपेक्षा” सशयस्य प्रवर्तिका वर्तते । तेन विशेषापेक्षो विमर्शः सशयः ।

अनेकधर्मोपपत्तेरिति । समानजातीयमसमानजातीयं च ‘अनेकम्’ । तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेः—विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । समानजातियेभ्योऽसमानजातियेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते । गन्धवत्त्वात्पृथिव्यादीभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजन्यत्वविशेषः । तस्मिन्द्रव्यगुणकर्मवेति सन्देहः—विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेषः, आहोर्भिवद् गुणस्य सत इति, अथ कर्मणः सत इति । विशेषापेक्षा ‘अन्यतमस्य व्यवस्थापकधर्मो नोपलभ’ इति बुद्धिरिति ।

१ अपेक्षेति । अपेक्षाशब्दात् यद्यप्याहारावतने तथापि निष्पृक्षापरा बाध्यः, वाक्यसामर्थ्यात् । न च सा मशयस्य हतुः सशये सति तस्या भावात् । तस्माद्दिशापेक्षया निष्पृक्षालक्षणयेह विशेष्यो पुरावर्तितो सादृश्यात्स्मरणस्यग्रहणलक्षणीयम् । ण्वच्चाधकवाधकप्रमाणानुपपत्तौ सत्यां समानधर्मोपलब्धिबिन्दव्यद्वयविशेषोपपत्त्या सहाविन्दव्यद्वयस्यैकस्मिन्क्षणे मती मशयज्ञानस्य हनुरिति सिद्धम् ।

२ अनकृति—द्वितीयमशयभेदलक्षयति । समानजातियेति । समानजातीयमसमानजातीयकं च—(तस्माद् विशेषकं) धर्मम् । अथवा समानजातीयमसमानजातीयस्य धर्मं—निवर्तकतया । पूर्वस्मिन् व्याख्यानं ‘तस्माद् विशेषकं’ इत्यनया पदयारभ्याहारः कर्तव्यः ।

३ अवादिभ्यः—द्रव्यत्वेन समानजातियेभ्यः । गुणकर्मभ्यः—अद्रव्यत्वाद्-समानजातियेभ्यः ।

४ ननु सहचरितसमानधर्मे सशयकारणं भवति न पुनर्विशेषा व्यावृत्त इत्यत आह—विशेषस्याभयथेति । यन्म्वलु सदादिरूपसम्पन्नविशेषवन्तत् समानजातियेभ्योऽसमानजातियेभ्यश्च व्यावृत्तम् । यथा पृथिव्याद्व्यथमवादिद्रव्यातेभ्यो गुणकर्मभ्यश्च विजातियेभ्यो गन्धवत्त्वेन व्यावृत्तम् । तथा शब्दसदादिरूपसम्पन्नविभागजन्यत्वेन विशेषेण समानासमानजातियेभ्यो विशिष्यत । तस्माद् भवति द्रव्यगुणकर्म वा इति मशयः ।

एतन्नु भाष्यकारतीयमुपपादनम् । वातिकभिमतमुपपादनं भिन्नप्रकारकम् । तद्यथा । यद्यपि विभागजन्यत्वेन द्रव्यादींश्चिद् दृष्टम् तथापि तस्मात्तिरेकप्रत्येकद्रव्यादींश्च दृष्टं इति विभागजन्यत्वेन मशयविशेषवन्तं शब्दं (१) द्रव्यकर्मभ्या

'विप्रतिपत्तेरिति । व्याहृतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः । व्याघात विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येक दर्शनम्—नास्त्यात्मेत्यपरम् । न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः । न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते । तत्र तत्त्वानवधारण सशय इति ।

उपलब्धव्यवस्थात तत्त्वपि । सच्चोदकमुपलभ्यते तद्भागादिपु—मरीचिपु चाविद्यमानमुदकमिति । अतः कचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धे किं सदुपलभ्यतेऽथासदिति सशयो भवति ।

अनुपलब्धव्यवस्थात । सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि—असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा । ततः कचिदनुपलभ्यमाने सशयः, किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति । विशेषापेक्षा पूर्ववत् ।

पूर्वं समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे । ग्तावता विशेषेण पुनर्वचनम् ।

समानधर्माधिगमात्समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति ॥ २३ ॥

स्थानवता लक्षणमिति समानम् ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

व्याघतमान किं 'गुण' (२) गुणकर्मभ्यां व्यावर्तमान किं 'द्रव्यम्', (३) गुणद्रव्याभ्यां व्यावर्तमान किं 'कर्म' इति व्यतिरेकमुखेन तत्तत् स्मारयन् साधारणो धर्मो भवति सशयकारणम् ।

१ विप्रतिपत्तेरिति तृतीय सशयभेद लक्षयति । यद्यपि विरुद्धा प्रतिपत्तिज्ञान 'विप्रतिपत्ति' तथापि तस्य चादिप्रतिवादिगताया अत्यन्तपरोक्षत्वान् (अपरेषा) सशयकारणत्वानुपपत्ते स्वकार्यं प्रवाद लक्षयति । विप्रतिपत्तेर्वहुजनप्रसिद्धत्वमावश्यकम् ।

२ उपलब्धीति—चतुर्थं सशयभेद लक्षयति ।

३ अनुपलब्धीति—पञ्चमं सशयभेद लक्षयति ।

४ अत्र भाष्यकार उपलब्धव्यवस्थाया अनुपलब्धव्यवस्थायाश्च पृथक् सशयकारणत्व मत्वा 'समानधर्मोपपत्ते' इत्यनेन गतायता परिहरन्नाह एव इति ॥

५ अत्र त्रिविध एव तत्त्वतः सशय इति सिद्धान्तं प्रदर्शयति ॥

६ अत्र सूत्रेऽर्थशब्दो गौणमुख्यप्रयोजनावबाधार्थः । तत्र मुख्यम्—मुख्यस्य प्राप्तिर्दुस्त्वस्य परिहारश्च । गौण तु तत्साधनम् ।

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा व्यवसायं तदाग्निदानोपायमनुतिष्ठति, प्रयो-
जन तद्वेदितव्यम् प्रवृत्तिहेतुत्वान् । इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्य-
सायोऽर्थस्यैधिकारः । एवं व्यवसायमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसामर्थ्यं न दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसामान्यमनतीता लौकिका, 'नैसर्गिक' वैनयिके बुद्धयतिशयम-
प्राप्ता । तद्विपरीता परीक्षका, तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा
यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरो-
धेन हि प्रतिपक्षा प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षा
स्थापनीया भवन्तीत्यवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति ॥ २५ ॥

इति न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ।

१ व्यवसायेति तात्पर्यमस्मत्. पाठः । सूत्रस्यस्य 'अधिकृत्येति' पदस्य
यावदान 'व्यवसाय' निश्चित्येति ।

२ तदाप्सति । मत्साधनं च सुखदुःखप्राप्तिपरिहारी 'अर्थ' । न च सुखदुःख-
प्राप्तिपरिहारी स्वरूपेण प्रवृत्तिनिवृत्तिगाचराविति तदुपायप्रवृत्त्यैव धननप्रवृत्तिगोचरा
विति दर्शयति ।

३ ननु सूत्रे 'अधिकृत्ये' त्यस्मिन् भाव्य व्यवसायेति तदुक्ता नाममत्तसम्-
हरयत आह व्यवसाय एवायस्य 'अधिकार' इति ।

४ मशये प्रयोजनं च सति क्व पुनरेतन्मायमम्बद्ध साधनमुपलभेयं यदुपा-
दायतन साधयेयमिति जिज्ञासाप्रमानुरोधेन दृष्टान्तस्यापमयसरः ।

५ लौकिकिति लौकिका परीक्षकाश्च पृथग् गृह्यन्ते । तेजाकाशादपि दृष्टान्तत्व
नम्भवति ।

६ नैसर्गिकमिति स्वाभाविकमयानमिद्धमिति यावन् ।

७ वैनयिकमिति शास्त्रादिपरिशीलनरूपचमित्यथ ।

८ तदुपभरहिता 'लौकिका' प्रतिपाद्या, उभयसहिताश्च 'परीक्षका'
प्रतिपादका इति यावत् । तदनेन वादिप्रतिवादिनावृत्तौ घटितव्या ।

९ दृष्टान्तेति लक्षणप्रयाजनमाह ।

५ न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

अथ सिद्धान्त । इदमित्थभूतं चेत्यभ्यनुज्ञायमानमवजातं 'सिद्धम्' सिद्धस्य 'संस्थिति' सिद्धान्त । संस्थितिरित्यभावव्यवस्था धर्मनियम । स एत्वयम्—

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

तन्त्रार्थसंस्थिति तन्त्रसंस्थिति । तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेश शास्त्रम् । अधिकरणानुपत्तार्थसंस्थितिरधिकरणसंस्थिति । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रह, तद्विशेषपरीक्षणायभ्युपगमसिद्धान्त ॥ २६ ॥

तन्त्रभेदानु खलु स चतुर्विध —

१ अथ सिद्धान्त इति । अत्र भाष्यकार सिद्धान्तसामान्यलक्षणसूत्रमपट्टिवैव तात्पर्यं व्याचष्ट अथ सिद्धान्त इत्यादिनेति तापर्योक्त्याधारेण— सामान्यलक्षणसूत्र किमप्यासीद्यदस्येऽपि न वाप्युपलभ्यते' इति केषांचित् कल्पनम् । तदसमञ्जसम् तन्त्राधिकरणेत्यादे पट्टिञ्चसूत्रस्य सिद्धान्तसामान्यलक्षणस्वरूपत्वात् । वस्तुतस्तु 'सूत्रपादान् प्रागेव तनात्पयमुपोद्घातरूपेणैव वणितम् इत्यनावद्वे तापर्योक्तस्तात्पर्यम् ।

२ इदमिति सामान्यतोऽवगमनाह, इत्यभूतं चति विशेष ।

३ संस्थितिरिति । सामान्योपक्रमस्याभ्युपगमस्य प्रमाणता विशेपस्य ततापरिसमाप्तिमित्यथ ।

४ तन्त्राद्यादिमूत्रम् । तन्त्रम् अधिकरण येषामथानां ते तन्त्राधिकरणा तेषामभ्युपगमसंस्थिति इत्यभावव्यवस्था धर्मनियम सिद्धान्तो भवतीति सूत्रार्थः । तन्त्रान्ते न्युत्पाद्यन्त प्रमथाप्यनन्ति तन्त्रम्' प्रमाणम् । तद्व्याधिकरणमाश्रया नापकारेण येषामर्थानां ते तथोक्ता ।

५ पट्टिञ्चसूत्रान्तरस्था भाष्यपट्टिकयो यदि तन्त्रस्यार्यारूपेण गृह्यन्त तदन्त्रस्य संस्थिति, अधिकरणस्य संस्थिति अभ्युपगमस्य संस्थिति—इत्यवरूपसमास प्राप्तः । तन्त्रु नोचितमिव प्रतिभाति । एव सति पट्टिञ्चसूत्रं विभागपरं भवति । तथा च ससंयत्तास्यपि सूत्रस्य तथात्वात्पुनरुक्तता स्यात् ।

पूर्वोक्तं सव विधायैव तारपयकारेण तन्त्रायसंस्थितिरित्यादिपट्टिञ्चसत्तद्विशेषसूत्रस्यपठिता भाष्यपट्टिकस्य ससंविदसूत्रस्याद्वयारूपेण गृहीता । उक्तं च स्यात्स्यान् पूर्वकमेव विभागसूत्र (२७) पठति तन्त्रार्थसंस्थितिरिति । तन्त्रग्रहणेन च सत्र तन्त्रप्रतिपत्तिसंन्यासार्पादानम्, तपोरपि तन्त्रार्थादिति ।

६ अनवधारितेति । साक्षाच्छास्त्रे नापान् । यथा मनस इन्द्रियत्वम् ।

६ न्यायस्वरूपप्रकरणम् ।

अथावयवा —

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

“ दशावयवानेके न्यायिका वास्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा सशय शक्य
प्राप्ति प्रयोजन सशयव्युदास इति । ते कस्मान्नोच्यन्त ” इति ।

अथापत्ति १-वास्यानुपदा (ननु तद्विरुद्धो) वाऽथ साऽधिकरणमिदं इति
भदस्य सुस्पष्टत्वात् । अत्र सच सिद्धान्ता साक्षात् स्वमुखनाथापत्या वाऽभिधीयन्ते
तथास्ति प्रयोजनमत्र नानाप्रभेदविवचनाया इति-चाद्दर्शनायिकस्य दिङ्मागस्याक्षेप ।
परिहृतध्याय मविस्तर वार्तिककारेण ।

१ प्रतिज्ञादि सूत्रम् । अवयवसामान्यलक्षणमन्तरेणाशय्या विभागादशस्त
द्विशापलक्षणं चति केचिदाक्षिपन्ति । तत्परिहार उक्तस्नापय-विभागावरमप्यतत् सूत्र
सूत्रयस्येवावयवसामान्यलक्षणम् । अवयवपदादव सामान्यलक्षणमवगम्यत । अवयव
स्वनेकवाक्यता दाशता । सा च पदाना परासम्प्रत्यायितापेक्षिता सम्बन्धायग्यायप्रय
यन भवति । तस्मात्तथाविधाप्रत्यायनमव प्रतिज्ञादानामवयवसामान्यलक्षणं सिद्ध
मिति । तयोऽवयवा इति मीमांसका । दशावयवा इति कश्चिर्न्यायिका स्वयुध्या
पव भाष्यकारेण निर्दिष्टा । नैर्न्यायिकभद्रबाहुमतनापि दशावयवा । त यथा ।
(१) प्रतिज्ञा (अहिमा परमो धम) (२) प्रतिज्ञाविभक्ति (जैनशस्त्रा
नुसारेण अहिमा धम)-(३) हेतु (अहिसकानां द्वप्रिय वान्)-(४) हेतु
विभक्ति (आहमकेभ्योऽस्य धमलाक्यु यस्तु न लभन्त) (५) विपक्ष (यानिक
हमापरायणा अपि स्वग वयन्ताति वप्यत)-(६) विपक्षप्रतिषेध (आह
मका कदापि द्वप्रिया न भवन्ति) (७) दृष्टान्त (अहंनो हिंसाभयादन्न न
पचन्ति)-(८) आशङ्का (अन्ये पुरुषा यदन्न पचन्ति तदन्नमहताऽपि भुज्जन्ति,
अतस्तेऽपि हिमादापेण दुप्यन्त एव)-(९) आशङ्काप्रतिषेध (अहंनुदृष्टान्तव
यन्न पच्यते तन्नतहिमादापेण ते न दुप्यन्ति)-(१०) निगमनम्-(अताऽहिमा
परमो धम) ।

भाष्याक्ताना दशानां मध्ये सशयसशयव्युदासया स्थान भद्रबाहुक्तावा
शङ्काप्रतिषेधावित्येतावद्व मादश्यमत्र ।

एतन्नानामतनिराकरणधर्मवर्ततःसूत्रम् । परप्रतिपादका शब्दा ये वाक्य सम्भूये
नरेतरप्रत्ययितेनार्थेनाधवन्ता वास्याङ्गतामुपयाति त अवयवा । यत एत महत्य
वाक्यार्थे निष्पादयन्त्यतोऽवयवा इत्युच्यत । भाष्य दशावयवपूर्णा जिज्ञासादयन्तु
परप्रतिपादका न भवन्ति अतो न तऽनुमानवाक्यस्यावयवा भवितुमर्हति । अपर च-
निश्चित एव साधयिता भवति-जिज्ञासामशर्या तु न निश्चिती । प्रयोजनमपि साध
नादवावगम्बने, शक्यप्राप्तिश्च । अत एते अपि नानुमानवाक्यस्यावयवाः ॥

(अ) तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्यश्रार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा। “अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते”। तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि योपादास्ये वा उपोक्षिये वेति। ता एता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानम्यार्थस्तर्थमयं जिज्ञासते। सा रस्यियमसाधनमर्थस्येति। (क) जिज्ञासाधिष्ठानं सशयश्च व्याहृतधर्मोपसङ्घातान् तत्त्वज्ञाने प्रत्यामन्न। व्याहृतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति। स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति। (च) प्रमातु प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शस्यप्रतिर्न साधकस्य वास्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति। (ट) प्रयोजनं तत्त्वाधारणमर्थसाधकस्य वास्यस्य फल नैकदेश इति। (त) सशयव्युदास प्रतिपन्नोपपन्नं तत्प्रतिपेधे तत्त्वाभ्यनुज्ञानार्थम्। न त्वयसाधकवास्यैकदेश इति। प्रकरणे तु जिज्ञासाद्य समर्था अवधारणीयार्थोप

१ तत्राप्रतीयमान इति। सामान्येनावगते धर्मिणि (पञ्ते) विशेपेण (अग्नि मखादिना) सन्दिग्धे भ्रमिनाशयधारण 'प्रत्यय' तस्य 'अर्थ' प्रयोजनम्, हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः, तस्य 'प्रवर्तिका' उत्पादिका 'जिज्ञासा'।

२ व्याहृतधर्मति। 'व्याहृतया' विरुद्धयो धर्मयो उपसङ्घाता यत सशये भवति तस्मात् कारणात् अयं 'तत्त्वज्ञान प्रत्यामन्न प्रमातृज्ञानमरदा एव व्याहृता न साधककरो प्रज्ञानमर्तार्थ'। 'व्याहृतधर्मोपसङ्घातात्तत्त्वज्ञाने' इति पुरीनगरस्य गाल्पप्रमुनकभूत पाठः। तस्यार्थो यथा-व्याहृतया धर्मयोरुपसङ्घाता यस्मिन्नेव नूने 'अतत्त्वज्ञाने' प्रायामन्न -मिध्याज्ञानमरदा भवति सशयोऽत एव न साधक इति।

३ प्रमानुरिति। 'शस्यम्' प्रमयम्, तस्मिन् 'प्राप्ति' शक्तता प्रमाणाना प्रमानुष। सा च स्वरूपसङ्काशियां देया। तानिमां भाष्यकारोऽनया पाषाभन्नग दर्शयति।

४ प्रतिज्ञादिवदिति। यथा प्रतिज्ञादया युज्यन्ते न तथा शस्यप्राप्तिरित्यर्थे।

५ नैकदेश इति। नापयपदवाच्य इति वाच्यम्।

६ सशयव्युदास इति। सन्दोऽनिरय कृच्छराक्षिपप्रानुमान- 'वदि सन्दो निव.स्यात् कृच्छो न स्यात्' इति 'प्रतिरक्षस्य' अनिष्कारविरुद्धनिष्कारवाच्यार्थं मम्-नद्व सशयव्युदास। अयं च तत्त्वरूप प्रमाणान्तस्योरोद्भूत एव केवलम् न प्रमाणानुमानशरवसाधनभूतोऽवपय।

७ प्रकरण इति। 'प्रकरणम्' कथाप्रवृत्ति। तदुपायका जिज्ञासावयोऽङ्कतायाः। त च, यथा प्रकरणस्योपायका. स्वरूपार्थ, न पुत्र स्वज्ञानन. येन शशाऽप्रतिगवा मन्तः प्रकरणोऽप्यह्य नरेषु। यथा प्रतिज्ञादयः शरजानेन स्वाधार्न प्रतिज्ञादवस्था भवन्वशाऽति। तस्माज्जिज्ञासादिव्यापकशरवामः साधकशरव्युत्तराः नर्षक एव।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूता ॥ २७ ॥

तासाम्—

सर्वतन्त्रापिरद्वस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादय इन्द्रियार्था, पृथिव्यादीनि भूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथानासत आत्मलाभ न सत आत्मदानम्, निरतिशयाश्चेतना, तन्त्र सिद्धदेहेन्द्रियमन सु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति साङ्ख्यानाम् । पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसंगे, कर्महेतवो दोषा प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतना, असदुत्पद्यते उत्पन्न निरुध्यत इति योगानाम् ॥ २९ ॥

यस्मिन्नाप्यन्यप्रकरणसिद्धि सोऽधिकरणमिद्धान्तः ॥ ३० ॥

१ तासामिति संस्थितलाभमिति यावत् ।

२ घ्राणादीनाति । यद्यपि घ्राणादित्वपि भौतिकत्वात्तथा विप्रतिपत्तिरिति ।
थाऽपानिन्द्रियस्य नास्ति विप्रतिपत्तिरिति ।

३ समानरथादि सूत्रम् । समानशब्द एकपथाय । नैयायिकानां 'समान तन्त्रम्' न्यायशास्त्रम् ।

४ निरतिशया इति । अपरिणामिन इत्यथ । परिणामश्चापचयापचयरूपा धर्म ।

५ तत्कारण इति । प्राकृतेषु तत्कारणेषु च महदङ्कारपञ्चतन्मात्रभूतमूत्रेषु विशयाः इतिशय इत्यथ ।

६ यागानामिति । प्रसिद्धयागशास्त्रेऽस्तुत्तरनभ्युपगमाद् यागशब्दनात्र वैशेषिका ष्वाभिप्रता इति कश्चित् । तत्त्वतस्तु यागशब्दनात्र नैयायिका ष्वाभिप्रता । एतस्मिन्प्रथमस्य प्रयागा बहुशो लभ्यते प्राचीनग्रन्थेषु ।

७ यस्मिन्नाविति सूत्रम् । यस्यार्थस्य साध्यस्य हलावा सिद्धौ—इति विषयम स्तमी । तेन यस्मिन्प्रथमे ज्ञायमान तदनुपपत्तिर्ज्ञोऽथास्तदन्तर्भावेण गम्यन्त साऽथ साक्षादधिक्रियमाणस्तदनुपपत्तिर्ज्ञा चाधार—तत्सिद्ध सपक्षा वा भवतु ह्युर्वा—अनन रूपण अधिकर्णासिद्धान्तः । पक्षस्तावत्— विवादाध्यामितम् उपलब्धिमाकारणम् । उत्पत्तिमत्त्वात् वस्त्वदिति । अत्र हि पृथिव्यादिगतन उत्पत्तिमत्त्वेन उपलब्धि मत्त्वात्कथम् नद्गत साध्यमान स्वसिद्धप्रसंगगतानुपपत्तिमत्त्वात्तथाप्युपेतमव सिध्यति, नान्यथेहापलब्धिमत्त्वात्कथम् सिद्धिरिति । भाष्य इत्युत्पत्तिमन्धाने मिथ्यत् स्वानु पपत्तिधान्तरान्वित सिध्यताप्युदाहृतम् ।

यस्यार्थस्य सिद्धावन्त्येऽर्था अनुपज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थे सिद्धयति, तेऽर्था यदधिष्ठाना सोधिकरणसिद्धान्त । यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्श नाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुपद्विणोऽर्था—इन्द्रियनानात्व, नियतविषया णीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणालिङ्गानि ज्ञानुद्धानसाधनानि, गन्धादिगुणव्यतिरिक्त द्रव्य गुणाधिकरणम्, अनियतविषयाश्चेतना इति । पूर्वार्थसिद्धावन्त्येऽर्था सिद्धयन्ति न तैर्विना सोऽर्थे सम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमपरीक्षितमभ्युपगम्यते—अस्ति द्रव्य शब्द, स तु नित्योऽथानित्य इति, द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता या तद्विशेष परीक्ष्यते, सोऽभ्युपगमसिद्धान्त स्वबुद्धयतिशयचिख्यापयिस्या परबुद्धयवज्ञानान्च प्रवर्तत इति ॥ ३१ ॥

इति न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

अत्र परिशुद्धिः । एतद् भूषणादयो द्विधा न्याचक्षते । (१) यस्याथस्य सवज्ञत्वादिविशेषितस्य सिद्धौ श्रित्याद सकर्तृकत्वस्य प्रक्रियमाणस्य सिद्धौ स सवज्ञत्वादिविशेषोऽधिकरणसिद्धान्त । (२) अथवा—यस्य सकर्तृकत्वाद सिद्धावन्तर्भूता अन्येऽभिप्रायक्रान्ता सर्वज्ञत्वादयो विशेषा सिद्ध्यन्ति सोऽधिकरण सिद्धान्त । तदत्र पक्षद्वयेऽपि कलतो न कश्चिद्विशेष इति ।

अत्रापि सिद्धान्तद्वय वाचनिकमन्यद्वय चाभिप्रायिकमिति विवेक ।

१ पूर्वार्थेति । ' पूर्व अर्थ ' य साक्षादधिकृतः, तस्य सिद्धौ अन्तर्गत इत्यर्थः ।

२ अपरीक्षितेत्यादि सूत्रम् । अपरीक्षितोऽमूर्धित (मूर्धितस्य प्रायः परीक्षा सम्बन्धान्) । योऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्ध शास्त्रे चाभ्युपगत सोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति वर्ततकम् । तदप्यर्थ—अमूर्धिताभ्युपगमात् इतो यतस्तद्विशेषपरीक्षण क्रियते तस्माद् विद्यापरीक्षणान् ज्ञायते—अमूर्धितमप्यभ्युपगत सूत्रकारेणेति—तात्पर्ये स्पष्टम् ।

परीक्षा-विचार-विनिव मुसष्टतया य पक्ष स्वीक्रियत स एव ' अपरीक्षित ' इत्येवार्थं ममत्तान प्रतिभानि । यत्र शास्त्रे सूत्राणि न सन्ति तत्रामूर्धितत्वस्या प्रसिद्धः प्रसिद्धे च तत्राप्यभ्युपगमसिद्धान्तानाम् ।

३ परबुद्धयवज्ञानादिति । एतद् वातिककाराय न रोषते । तथा चोक्तं वातिक-परबुद्धयवज्ञानान्च प्रवर्तत इति न पुनश्च, परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् ।

अत्र—' अथापत्तरधिकरणसिद्धान्तस्य न काऽपि भेद ' इति केचित् । तदसत् । वाच्यार्थप्रतिपत्तां तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिपत्तिरथापत्ति—यथा पत्नो द्रवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यस्य दिवाभावननिषेध ' अर्थ ' , तस्मात् तद्विपरीतरात्रिभौवनप्रतिधि

कारणम् । नन्वाधमाः स्वभावात् प्रतिज्ञादयः साध्यक्याः स्वभावभावात् प्रकृत्या
जवयदा इति ॥ ३२ ॥

तेषां तु यथाधिनाशानाम्

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मैः धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचन प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञा
सा यनिर्देशः । अत्रियं गच्छ इति ॥ ३४ ॥

उदाहरणसाध्यमाध्यात्माध्यमाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

उदाहरणस्य सामान्यासोपवाय धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतुः । साध्ये
प्रतिज्ञान्याय धर्ममुदाहरणे च प्रतिज्ञान्याय तस्य साधनतायचनं हेतुः । उत्पत्ति
धर्मक्यादिति-उत्पत्तिधर्मकमिति च स्पष्टमिति ॥ ३४ ॥

“ किमेतापदेनुरुक्षणमिति ” ? नेत्युच्यते । “ किं तर्हि ? ”

तेषां त्रैधर्म्याम् ॥ ३५ ॥

१ प्रतिज्ञासाध्य उपनिमात्रेण साध्यप्रवृत्तेरङ्गम्, ननु प्रतिग्रहवचने । अतो तेषां
सापकञ्चिन्ता त्रियते । प्रतिज्ञादयामु ज्ञाता एव साध्यमुपवृत्तं फलमिच्छात्पुपु-यन्त ।
अत एतयोः सापकञ्चिन्ता त्रियते ।

२ परिग्रहवचनमिति । परिग्रहोऽत्रोक्तिपदेऽननति ‘ परिग्रहः ’ । स च वचन
वति ‘ परिग्रहवचनम् ’ । तत्र साध्यनया साक्रियमाणस्याधर्म्य एवमिति प्रतिज्ञाति मूत्राधे ।

३ उदाहरणायादिमूत्रम् । अत्र ह्युच्यते लक्ष्यनिर्देशः । तस्य सामान्यवक्षण
‘ साध्यसाधनम् ’ इति । साध्यतऽननति म्युत्पत्त्या ‘ कृतकारणम् ’ इत्यादिक वचन-
मुपलक्षितम् । इत्याभावाच्च न साधनमिति तापदेनैव ते निराहृता ।

४ सामान्यादिति मूत्रस्य ‘ साध्यमाधनम् ’ पदस्य व्याख्यानम् । यो धर्मः साध्ये
भवति स तथाभूत एवादाहरणेऽप्यति भवति साध्यम् ।

५ साध्यस्येति साध्यसाधनपदव्याख्यानम् । धर्मिणो (पक्षे) बुद्धिसांभूदत्
उक्त धर्ममहितस्य धर्मिण इत्यर्थः ।

६ प्रतिज्ञान्यायेति-उक्तमत्र स्पष्टयति ।

‘ उदाहरणसाध्यमाध्यात्माध्यमाधनं ’—इत्यननान्वयपक्षधर्मोऽन्ययन्यतिरेकपक्षधर्म-
त्वानि च सूचितानि । साध्यसाधनम्—इत्यत्र च साध्यग्रहणनायाधितविषयावा-
साप्रतिपक्षत्वं सूचिते ।

७ तथात्वादि मूत्रम्—‘ उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं शतु ’ इति सम्बन्धः ।
प्रदर्शितमतद्भाव्यः ।

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधन हेतु । कथम् ? अनित्य शब्द -
उत्पत्तिधर्मकत्वात्-अनुत्पत्तिधर्मक नित्य यथा आत्मादि द्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता । साध्यसाधर्म्यात्कारणात्तद्धर्मभावी
दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्धर्म । तस्य साध्यस्य । साध्य च द्विविधं धार्मिकविशिष्टो

। इत्याहुके नाध्यासोऽसौ साध्यधर्मेण हेतुभावे व्यवतिष्ठते न च व्याप्तिदर्शनमु
दाहरणमन्तरेणेति हेतुलक्षणानन्तर क्रमप्राप्तमुदाहरणलक्षणमाह साध्येत्यादि सूत्रम् ।
'साध्येन' धर्मिणा (शब्दन) 'साधर्म्यं' दृष्टान्तस्य स्थाल्यादे (कृतकत्वम्)
तद्वयनित्यत्वेन साध्ये (शब्द) दृष्टान्ते च (स्थाल्यादौ) समानम् । 'तस्मान्'
कारणात् प्रयोजकात्—'तद्धर्मभावी' तस्यैव साध्यस्य (शब्दस्य) 'धर्म'
धर्मान्तरम्—येन विनिष्ट. शब्द. सिपाधयिवित (अनित्यत्वेन) नत् अनित्यत्व
धर्म, स एव भाव 'तद्भाव' (तस्य भाव 'तद्भाव' इति तु भाष्ये) ।
साऽस्यास्तीति 'तद्धर्मभावी' स्थाल्यादि अनित्यत्वधर्मवानिति यावत् । तेन
तादृशा दृष्टान्तेनोपलक्षित तद्विधेयवचनमुदाहरणम् । (तापर्यम्)

अत्र प्रकरणे साध्यपद पक्षपर वदित्तच्छम् । अत्र चाक्षेपो (वार्तिके) ।
"उदाहरणमित्यत्र करणकारकपरिग्रहाद् वचन (वाक्यरूपम्) उदाहरणम्,
दृष्टान्तश्चार्थ । न च अर्थवचनयो सामानाधिकरण्य युज्यते । न च विषाणादिम
द्वित्यभिधान गवा क्षमानाधिकरण भवति" इति ।

तत्रैव च तापरिहारोऽप्युक्त । वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्यापादानाच्च स्वतन्त्रो
दृष्टान्त उदाहरणम्, अपि तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्रे सति अभिधीयमान इति ।
दृष्टान्तानुरूप नोदाहरणस्य वचनानामकस्य स्वरूपतो लक्षण सम्भवति । तस्मात्
स्वाभिधायकवचनानुपलक्षकत्वेन लक्षणत्व सामानाधिकरण्य भवते इति तापर्यम् ।

भाष्यवार्तिकेतात्पर्याच्चनुस्वारिणी चैषा सूत्रभ्याख्या । अपरा तु व्याख्या स्पष्ट
तरा प्रतिभाति । 'साध्येन' धर्मेणानित्यत्वेन 'साधर्म्यात्' साधारण्यात् सामाना
धिकरण्यात्-साध्यसामानाधिकरण धर्मान्तरमुत्पत्तिधर्मकत्वमथलभ्य- 'तद्धर्मभावी'
साध्यधर्मवान् 'दृष्टान्त उदाहरणम्' इति । धर्मिरूपस्य दृष्टान्तरस्य धर्मरूपेण साध्यन
साधर्म्यासम्भवादेषैतद्व्याख्यान पश्चिन्नमाचार्यैरिति प्रतिभाति । किन्तु भाष्य एवात्र
उक्तमुपलभ्यते यदत्र साधर्म्यपदं "एकस्मिन् द्रव्यधर्मयोर्व्यवस्थानमव" द्विव
क्षितम्, न च सादृश्यमव । तथा चापेक्षित सामानाधिकरण्य कृतकवानित्यत्वयोर्दृष्टान्ते
सिद्धमेव ।

आचार्यदशोयानामत्र दृष्टान्तलक्षणसूत्रे नानापाठकल्पेन तद्दूषणप्राप्यैव
लक्षणस्य व्यवस्थापन च वार्तिकानुसन्धेयम् ॥

साधर्म्योक्ते वा बधर्म्योक्ते वा यद्योदाहरणमुपसहित्यते तस्मादुत्पत्ति-
धर्मकत्वादित्य शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहर-
णोपनया ण्कत्रेति निगमनम् । निगम्यन्ते-समर्ह्यन्ते- सम्बध्यन्ते ।

तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाच्यमनित्य शब्द इति प्रतिज्ञा, उत्पत्ति-
धर्मकत्वादिति हेतु, उत्पत्तिधर्मक स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम्,
तथा चोत्पत्तिधर्मक शब्द इत्युपनय, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्य शब्द इति
निगमनम् । बधर्म्योक्तेऽपि-अनित्य शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वान्, अनुत्पत्तिधर्मक
मात्मादि द्रव्य नित्य दृष्टम्, न च तथानुत्पत्तिधर्मक शब्द, तस्मादुत्पत्ति
धर्मकत्वादित्य शब्द इति ।

अवयवसमुदाये च वाच्ये सम्भूयेतरेतराभिसम्बन्धात्प्रमाणान्यर्थान्
साधयन्तीति । सम्भवस्तावन्-शब्दविषया प्रतिज्ञा । आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृपेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्ते । अनुमान हेतु उदाहरणे

रूपेषु हनारविनाभाव परिसमाप्यते । तस्मान् अबाधितत्वात्प्रतिपक्षितस्वरूप
द्रव्यससूचनाय निगमनमपेक्षितम् । अन्यथा बाधन स-प्रतिपक्षे वा साध्याविपरीतप्रसङ्ग
स्यादिति । सोऽयं प्रसङ्ग प्रतिज्ञाविषयस्याधस्याशेषप्रमाणमूलावयवापत्तां सरया
प्रतिज्ञेयस्वार्थस्य सिद्धतया पुनवचनन निगमनन प्रतिपिप्यत । न च प्रतिज्ञावचनादव
तस्मिद्धि, तस्य साध्यपरत्वात् ।

१ साधर्म्योक्ते वा बधर्म्यां इति । साधर्म्यानुसारेण बधर्म्यानुसारेण वा
हतावुक्त सतीत्यथ ।

२ सम्भूयेति । अनुमानवाक्येऽनकप्रमाणानि 'सम्भवन्ति' समेय भवन्ति-
सम्मिलन्तीति यावत् । अध च इतरेतरमभिसम्बन्धा भवन्ति ।

३ सम्भवतरेतराभिसम्बन्धया प्रथम सम्भव प्रदर्शयति-सम्भव इति । 'समेय
भव' सम्भव-समिधनमिति यावत् ।

४ शब्द इति । प्रतिज्ञावाक्य शब्दप्रमाणरवभावमनुभवति । ननु प्रतिज्ञा यदि
शब्द प्रमाणरूप कथं तर्हि तत्रानुमानवाक्येन साधनापेक्षेतेत्यत आह आप्तोपदेश
स्यति । 'अनृपेक्षापदेशस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धाना
दिति' सम्बन्ध । य आप्तोपदेश साक्षात्पिमुखात् श्रूयते तत्र स्वतन्त्र प्रामाण्य
नास्ति, तादृशस्य च साधकत्वन प्रत्यक्षानुमानयारस्येवापेक्षति भाव ।

५ अनुमान इति । साध्यसाधनयाज्यासिमुदाहरणे दृष्टौ हताहेतुवनिश्चय ।
'उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तरनुमान इतिरिति' सम्बन्ध ।

—३९] प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके एकोनचत्वारिंशत्तम सूत्रम्

सादृश्यप्रतिपत्ते । तच्चोदाहरणभाष्ये व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविषयमुदाहरण
दृष्टेनादृष्टसिद्धे । उपमानमुपनय, तथेत्युपसंहारात्, न च तथेति चोपमा
धर्मप्रतिपत्ते विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धे । सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्श
निगमनमिति ।

इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि । असत्या प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो
प्रवर्तेरन् । असति हेतो कस्य साधनभाव प्रदर्शयते । उदाहरणे साध्ये च
कस्योपसंहार स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञाया पुनर्वचन निगमन स्यादिति ।
असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वेधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा
साधर्म्यवशादुपसंहार प्रवर्तेत । उपनय चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृत साधको
धर्मो नार्थ साधयेन् । निगमनाभावं चानभिन्व्यन्तसम्बन्धाना प्रतिज्ञादीना
मेकार्थेन प्रवर्तन तथेति प्रतिपादनं कस्येति ।

अथावयवार्थ । साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादान प्रतिज्ञार्थ ।
उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा साध्यस्य धर्मस्य साधकभाववचन हेत्वर्थ ।

१ तच्चेति । 'साध्यमेकस्मिन्द्रयोधमया साध्यसाधनभाव साधर्म्याद् व्यवस्थित
उपलभ्यते, त दृष्टान्त उपलभमान शब्दोऽप्यनुमिनातीति' पञ्चशतसूत्रभाष्यवाक्य
स्यानुसन्धानमत्र विवक्षितम् ।

२ दृष्टेनिति । दृष्टेन (प्रत्यक्षेण उदाहरणेन) अदृष्टस्य (निगमनस्य) सिद्ध
सुप्रसिद्धत्वादिति शेष ।

३ तथेत्युपसंहारादिति । 'यथा दृष्टान्ता हतुप्रतिबद्धस्तथा पक्षाऽपाति' उप
मानवाक्यमन्वयिन्यनुमान ।

४ न च तथेतीति—उपमानवाक्यस्वरूप व्यतिरेकिष्यनुमाने ।

५ सवपामिति । निगमनवाक्य सकलोकप्रमाणसप्लवसाधितमर्थ निरूपयति
प्रतिज्ञादीनामुपनयान्तानाम् 'एकाऽर्थ' स्वभावप्रतिबद्ध लिङ्ग वा अनुमेय वा—
तस्य प्रतिपत्ति, तस्या 'सामर्थ्यप्रदर्शन' निगमनमिति । तदननेकाश्रयत्व दक्षितम् ॥

६ प्रमाणानामनुमानवाक्येति 'सम्भव'—सम्भूयकारिण—प्रदर्श्याधुना तथा
मितरेतराभिसम्बन्ध प्रदर्शयति—इतरेतराभिसम्बन्धोऽपीति । अस्तीति शेष । द्विविध
मनुमानवाक्यप्रयोजनम् । तत्रावान्तर स्वभावप्रतिबद्धलिङ्गप्रतीति, परम च साध्य
प्रतीतिरिति । सम्प्रति विभागे साकाङ्क्षत्व दक्षयति ।

७ अथावयवार्थ इति । अवयवाना प्रातिस्विकमुक्तमपि प्रयोजन शिष्यहिततया
भाष्यकार प्रतिपादयति ।

वा धर्म — शब्दस्यानित्यत्व, धर्मविशिष्टो वा धर्मो-अनित्य शब्द इति ।
 ईहोत्तर तद्ग्रहणेन गृह्यत इति । कस्मान् ? प्रथमधर्मवचान् । तस्य धर्मसद्वर्त्मस्य
 भावस्तद्वर्त्मभावात् स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तत न दृष्टान्त साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्त्म
 भावी भवति, स चोदाहरणमिष्यत । तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मम् ।
 तच्च भूत्वा न भवात्, आत्मान जहाति निरुप्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं
 साधनमनित्यत्व साध्यम् । साध्यमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयो साध्यसाधनभावात्
 साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते । त दृष्टान्त उपलभमान शब्देऽप्यनुमिनोति-
 शब्देऽनुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यत्वात् । उदाह्रियतेऽनेन धर्मयो
 साध्यसाधनभावात् इत्याह्वरणम् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरिणतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्वर्त्मभावी दृष्टान्त
 उदाहरणमिति । अनित्य शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वान् । अनुत्पत्तिधर्मक नित्यमा
 त्माति । साध्यमात्मादित्दृष्टान्त । साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्वर्त्मभावा
 याऽसा साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् न भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्त
 उत्पत्तिधर्मत्वस्याभावादनित्यत्व न भवतीति उपलभमान शब्दे विपर्ययमनु
 मिनोति-उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्य शब्द इति ।

साधर्म्योक्तस्य हेता साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्त्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ।
 वैधर्म्योक्तस्य हेता साध्यवैधर्म्यादतद्वर्त्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन्

१ इहात्तरमिति । धर्मविशिष्टा धर्मोऽस्येव ।

२ पृथगिति । यस्मान् धम पृथगव धमशब्दनाकाऽता न स एव तत्पदनापि
 व्यपदष्टु शक्यत ।

३ तत्रति । शब्दाऽनित्य उत्पत्तिधर्मकत्वादित्यस्मिन्ननुमान ।

४ न भवता स्वस्य व्याख्यानमात्मान जहाति ति निरुप्यत इति च ।

५ तद्विपर्ययादिति । अत्र वा शब्द समुच्चये वदितव्य ।

६ अनित्य शब्द इति । अत्र भाष्यकारणावयव्यतिरेका पूर्वमुदाहरणानु
 दाहृत साधनधर्माभावप्रयुक्तं च साध्यधर्माभावस्थात्तम् । तत्रायुक्तम् । अ वय
 व्यतिरेकिणि इती मरथपि वैधर्म्य साधर्म्यादाहरणमवाचितम्, तत्र तत्पूर्वकत्वाद्ब
 वैधर्म्यप्रतीते । ऋतुमागण सिष्यताऽऽध्यस्य व्रजण साधनायागादित्यादि भाष्योक्ता
 हरणऽराव प्रदश्य ताव्यवकारेणादाहरणान्तर प्रदाशतम् । तद्यथा वाच-तीर न निरा
 र्थकम् अप्राणित्वप्रसङ्गान् घटादिवन्ति ।

दृष्टान्ते यौ तौ धर्मो साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधन
भावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते तयोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं
पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्येऽनुमिनोतीति ।

तदेतद्वेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासा ।

तदिदं हेतूदाहरणयोः साधर्म्यं परमसूक्ष्मं दु खबोधं पण्डितरूपवेदनीय
मिति ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपमंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

‘उदाहरणापेक्ष’ उदाहरणतन्त्र उदाहरणवशः । वश—सामर्थ्यम् ।
साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्य दृष्ट-तथा शब्द
उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसहित्यते । साध्यवैधर्म्य-
युक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मक नित्य दृष्ट-न च तथा शब्द
इति-अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसहित्यते । तदि-
दमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति ।

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

१ पण्डितरूपवेदनीयमिति । प्रशस्तपण्डितवेदनीयमित्यर्थः ।

२ तथात्वेनोपसंहारस्य-अतथात्वेनोपसंहारस्य-इत्यर्थाभ्यामुदाहरणसूत्रमुभय-
मुपलक्षयति । अत्रापि उदाहरणापेक्ष साध्यस्योपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणम् ।

३ वेदितव्य इति । वचनात्मके उपनये लक्षणसम्बन्धवार्थमिति शेषः ।

४ द्विविधस्येति निगमनलक्षणावतारपर भाष्यम् । साधर्म्येण वैधर्म्येण
द्विविधानामपि हेतूदाहरणोपनयत्वात् समान निगमनलक्षणमित्यर्थः । अत्रतरणम्
‘समानम्’ इति पदम् सूत्रस्येन ‘निगमनम्’ इत्यननसम्बन्धते ।

५ हेतुवादि सूत्रम् । यद्यपि च सिद्धनिदेशो निगमन, साध्यनिदेशश्च
प्रतिज्ञा, तथापि यथैव प्रतिज्ञायां साध्यत्वमात्मैव तथैव निगमने सिद्धत्वमित्यव-
स्थावन्तमेकमाधिस्य समानविषयतया निगमन प्रतिज्ञेत्युपपद्यते । तथा च पुनर्वचन-
मुपपद्यमिति । अत्र केचिदाहुः—‘निगमनमसाधनाद्गम्, प्रतिज्ञया गताधैत्वादिनि’ ।
भगवन् च लम्बत वार्तिककारेण । तथा—‘अनुभि स्वस्वव्यवहेतोर्क्षाणि रूपाणि द्वे
या ऋचे प्रतिपादिते, न त्वसाधितविषयत्वात्प्रतिपक्षितत्वे । पञ्चमु वा अनुभुं वा,

धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थं । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्यापपादनमुपनयार्थं । उदाहरणस्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निर्गमनम् ।

न चैतस्या हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्या साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्व प्रक्रमते । अन्यवस्थाप्य खलु धर्मयो साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । व्यवस्थिते तु खलु धर्मयो साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे नोपादानम्, न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य चेति ॥ ३९ ॥

इति न्यायस्वरूपप्रकरणम् ॥

७. न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ।

अंत उर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति । अथेदमुच्यते—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तरज्ज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

१ निगमनमिति । साधने प्रतिपक्षे वा साध्यविपरीतप्रसङ्ग स्यादिति सोऽय प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणमूलावयवोपपत्तौ सत्या प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धतया पुनवचनेन निगमनेन प्रतिबध्यते । न च प्रतिज्ञावचनादेव तस्मिद्धम् । प्रतिज्ञा व्यवधानान्नसाधनसापेक्षा सन्दिग्धप्रायमेवार्थमुपन्यस्यति । निगमन पुनस्तकलावयवसाधित निस्सशयमेवार्थं सिद्धस्वरूपं व्यनतीति महान् भेदः ।

२ अत इति । अवयवानन्तर तर्कस्यैवाहदा, प्रतिपक्षनिराकरणेन चानुमानस्यापोद्गलकक्षाधमतीधुनाऽयमेव क्रममात इति ।

३ अविज्ञातेत्यादि सूत्रम् । यस्या प्रतिज्ञायां प्रमाणं प्रवर्तितमुद्यत तद्विपर्यया शङ्कायां तावन्न प्रवर्तते न यावदनिष्टापत्त्या विपर्ययाशङ्काऽपनीयत । तदपनय एव स्वविषये प्रमाणस्य 'सम्भव' इति 'उपपत्ति' इति आग्यायते । यदि लाघवाद्दरेण—'उहस्तर्क' अथवा 'तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क' इत्येतावन्मात्रमेव तर्कलक्षणमुच्येत, ततो विज्ञाततत्त्वोपि यदा पृथानुभवपरिच्छेदात्मक उह त्रियत सोऽपि 'तर्क' स्यात् । तन्निराकरणार्थं 'अविज्ञाततत्त्वे'—इति निबधितम् । लक्षणानान्न समानतातीयात् सदायादरसमानजातीयाश्चेच्छादयन्चेदस्तर्कस्य । यद्यपि महयत्रिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वोऽथ प्रवर्तते तथाऽपि न कारणोपपत्तित इति तयोर्व्यवच्छेदः ।

४ कारणोपपत्तित इत्यत्र कारणोपपत्त्येति भाष्यसम्मत पाठ प्रतिभाति । 'कारणोपपत्तितस्त' इति च पाठान्तरम् ।

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायत-जानीयेममर्थमिति । अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मो विभागेन विमृशति-किंस्विदिस्थमाहो स्वप्नेत्यमिति । विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेक कारणोपपत्त्याऽनुजानाति-सम्भवत्यस्मिन् कारण प्रमाण हेतुरिति-कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति ।

तत्र निदर्शनम् । योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तं तन्वतो जानीयेति जिज्ञासते । स किमुत्पत्तिधर्मकोनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्श । विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति । यद्ययमनुत्पत्तिधर्मक तत स्वकृतस्य कर्मण फलमनुभवति ज्ञाता । दु रजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याह्नानानामुत्तरमुत्तर पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्याता संसारापवर्गा । उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम् । उत्पन्न खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभि सम्बन्धत इति नास्येद स्वकृतस्य कर्मण फलम् । उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मण फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्यानेकशरीरयोग शरीरवियोगश्चात्यन्त न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति । सोऽयमेव लक्षण उहस्तर्क इत्युच्यते ।

१ अविज्ञातेति ' न विशेषेण ज्ञात ' -सामान्यतो ज्ञानमिति यावत् । तथा च वातिकम्- ' यस्मादयमाहाविज्ञातनाथ इति तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति । यदि पुन सामान्यमपि नाधिगत स्यान्न श्रूयादविज्ञाननाथ इति-अविज्ञात इत्येष श्रूयादिति ' ।

२ विमृशतीति । जिज्ञासापश्चाद्भाषी सदायाऽत्र विवक्षित । तत्रण तावद्बुद्धयोपधयोरेकतरनिषेधेर्नकतर प्रमाणविषयतयाऽभ्यनुज्ञातश्च इति विषयप्रत्यासत्या तर्कप्रवृत्ति प्रति साक्षाद्भूता सदायस्येत्यत्र सूचितम् ।

३ कारणोपपत्तेरिति । ' कारणस्य ' प्रमाणस्य ' उपपत्त्या ' इतिकर्तव्यतया विषये विवक्षिते प्रमाणमप्रपूह प्रवर्तते । उपपत्तेश्च स्वतन्त्राया आश्रयासिद्धतया न निश्चायकरव सम्भवति ।

४ यद्यपमित्यादि । यद्यप्यमनुत्पत्तिधर्मक तदेव कर्मण फलमनुभवति, तदेव च दु रजायपवर्ग इत्यन्ते वाक्ये यावुक्ता संसारापवर्गा तां स्यातामिति सम्बन्ध ।

५ तन्नानुजानातीत्ययमेव पाठस्तापस्यसम्मत प्राचीनपुस्तके धृतश्च ।

“ कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति ? ”

अनवधारणान् । अनुज्ञानात्ययमेत्तरं धर्मं कारणोपपत्त्या, न त्ववधारयति, न व्यप्रस्यति, न निश्चिनोति “ एवमेवेदमिति ” ।

“ कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति ? ”

नेत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद्भावितात्प्रसञ्जादनन्तरं प्रमाणसाध्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थं इति ।

सोऽयं तर्कं प्रमाणानि प्रतिसन्दधानं प्रमाणाभ्यनुज्ञानान् प्रमाणसहितो वाटेऽपदिष्ट इति ।

अविज्ञाततत्त्वमनुजानाति—यथा सोऽर्थो भवति तस्य तथाभावस्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् ॥ ४० ॥

एतस्मिंश्च तर्कप्रिये—

त्रिमृश्यं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

१ कथमिति । यदि ‘ एवमेतन्नतरं ’ इत्येवमाकाररतकस्य तदर्थं तत्त्वज्ञानमेव न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं इत्यर्थं ।

२ न निश्चिनोति । निश्चयरूपं च तत्त्वज्ञानमिति । अवधारयति, तथापिनेदृश्या-यैस्तदर्थं निश्चयाशयन्नेद उक्तं ।

३ तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद् भावितादिति पाठस्तात्पर्यममृत प्राचीनगुम्भक एतन्न । लक्षणानुग्रहभावितात् ‘ लक्षणानुग्रहोद्भावितात् ’ इति च पाठान्तरं । तत्र तु भावितात् ‘-’ प्रसञ्जात् ‘-’ इतिप्रतिपक्षयाचिदोप्यस्याभावात्पूर्वं एव पाठं सम्यक् ।

४ भावितादिति । चिन्तितान् । ‘ प्रसञ्जात् ’ निमित्तान् अभावितादिति यावत् । प्रमाणसामभ्यादिति तर्कस्य स्वानन्वयप्रपाकरोति ।

५ ननु यदि तत्त्वनिश्चयसाधनं प्रमाणमेव, न तर्कं, तिमर्थं तर्हि वादोऽस्य समावेशं प्रमाणतत्त्वसाधनोपलम्भ इत्यादिमूर्धोक्तं इत्यत आह सोऽयमिति । प्रमाणविषयविषयपक्षोद्भाविप्रतिपक्षानि प्रमाणानि यत् उपादूलयति तर्कस्तत् एवाभ्यप्रमाणनं महं मन्त्रिणां वाद् इति भावः । ‘ तथाभाव ’ इति धातिसङ्गमत्त पाठः । ‘ यथाभाव ’ इति पाठान्तरम् ।

६ त्रिमृश्यस्यादि मृप्रम् । पक्षाच्च प्रतिपक्षाच्चैति पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् । पक्षप्रत्यक्षपक्षप्रतिपक्ष साधनमुच्यते, प्रतिपक्षप्रत्यक्षं च पक्षप्रतिपक्षस्य साधनस्योपलम्भः । अस्य चोपलम्भस्य निर्णयं प्रति कारणता पारम्येणैवादि धातिकं स्पष्टम् ।

स्थापना साधन, प्रतिषेध उपालम्भ । तौ साधनोपालम्भो पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिपक्वावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते । तयोरन्यतरस्य निवृत्ति एकतरस्थावस्थानमवश्यम्भावि । यस्यावस्थान तस्यावधारण निर्णय ।

“ नेद पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण सम्भवतीति । एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुत स्थापयति प्रतिपिद्ध चोद्धरति द्वितीयस्य । द्वितीयेन स्थापनाहेतु प्रतिपिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते । स निवर्तते । तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारण निर्णय इति । ”

उभोभ्यामेवार्थावधारणमित्याह । कथा युक्त्या ? एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भव । तावेतौ सम्भवासम्भवा विमर्शं सह निवतयत उभयसम्भवे । उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति ।

विमृश्येति विमर्शं कृत्वा । सोऽय विमर्शं पक्षप्रतिपक्षावैवद्योत्यन्याय प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति ।

एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यम् । यत्र तु धर्मि सामान्यगतौ विरुद्धौ धमा हेतुत सम्भवतस्तत्र समुच्चय । हेतुतोऽर्थस्य तथाभावोपपत्ते । यथा क्रियावद् द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य

१ अत्र, पक्षप्रतिपक्षप्रयागाद् ‘ वाद सशयाऽस्ति ’ इति भ्रान्त्या चोदयति नेदमिति । (१) वादी प्रतिज्ञातमर्थं हेतुत स्थापयति । तदनन्तर ‘ द्वितीयस्य ’ प्रतिवादिन — ‘ प्रतिपिद्ध प्रतिषेध वाच्यस्य हतादूपणम् — ‘ उद्धरति दूषणाभासीक रति । (२) तथा ‘ द्वितीयेन ’ प्रतिवादिना वाच्यस्य हतो स्थापनहेतुत्व प्रतिपिध्यते । ‘ तस्यैव ’ वादिन प्रतिवाच्यदूषणप्रतिषेधहेतुश्च प्रतिवादिनैव ‘ उद्ध्रियते ’ । स ’ वादिनो वा प्रतिवादिनो वा हेतुश्चापालम्भश्च — ‘ निवतते ’ । नस्मिन्निकृते योऽवतिष्ठत तेनैव निणय । भवस्मानु च शब्दान्तरक एव, न द्वावपि । ततश्चकनैव पक्षार्थे प्रतिपक्षार्थे वा निणयो, न द्वाभ्याम् । अतो न युक्त पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति वक्तुम् । इति चादकस्य हृदयम् ।

२ अभ्युपेत्य परिहरति उभाभ्यामिति । वादिन साधनस्य ‘ सम्भव प्रतिवादिन उपालम्भस्य ‘ असम्भव ’ । तावेतौ सम्भवासम्भवा ‘ सह ’ मिलित्वैव ‘ विमर्शं ’ स्वस्य ‘ निवतयत ’, न प्रत्येकमिति ।

३ विमृश्येतीति—मूष विमृश्येतिपदस्य प्रयाजनमाह ।

४ भवषास्तेति । निवर्तने विपरीतव्येत्यर्थं ।

क्रियायोगो हेतुत सम्भवति तत् क्रियावत्, यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति । एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोर्धर्मयोरयुगपद्भाविनो कालविकल्प । यथा तदेव द्रव्य क्रियायुक्त क्रियावत्, अनुत्पन्नोपरतक्रिय पुनरक्रियमिति ।

नै चाय निर्णये नियम विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय इति । किन्तु ईन्द्रियार्थसन्निर्घोषप्रत्यक्षेऽर्थावधारण निर्णय इति । परीक्षा विषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय । शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ ४१ ॥

इति न्यायोत्तराङ्गप्रकरणम् ।

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

१ अनुत्पन्नापरतक्रियमिति । अनुत्पन्नक्रियम् उपरतक्रिय वा ।

२ न सति । न निर्णयमात्रम् एव लक्षणमपि तु परीक्षाविषयस्यैव वा ।

३ ईन्द्रियार्थेति । प्रत्यक्षविषये अर्थावधारण निर्णय इत्येतावन्मात्रमवनिर्णय लक्षणम् ।

४ शास्त्र इति । ज्योतिष्टोमार्दानो स्वर्गादिमन्थननिर्णय आगमन कृतस्य विमर्शा नास्ति । नापि वादजल्पवितण्डामु निश्चितयोरेव वादिप्रतियादिनोस्तत्र प्रवृत्त । उपलक्षण धेनत् । स्वार्थानुमानपि न विमर्शाद्यपक्षा ।

इति महामहाराष्ट्यायर्थागभानायनमहत्सूत्रेणै गद्याने
प्रथमाह्निकप्रवादः ॥

द्वितीयाह्निकम्

१ कथाप्रकरणम् ॥

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति । तासाम्—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-
प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । १ ॥

एकाधिकरणस्यैव विरुद्धौ धर्मौ 'पक्षप्रतिपक्षौ' प्रत्यनीकभावात् । अस्यात्मा
नास्यात्मेति । नानाधिकरणस्यैव विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ । यथा नित्य आत्मा
अनित्या बुद्धिरिति । 'परिग्रहो'ऽभ्युपगमव्यवस्था । सोऽयं 'पक्षप्रति
पक्षपरिग्रहो' वादः ।

तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः । प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाण
तर्कोपालम्भः । प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति ।
'साधनं' स्थापना । 'उपालम्भ' प्रसिद्धेयः । तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि
पक्षयोर्व्यतिपक्तावनुनद्धौ च । यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति ।
निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति ।

जल्पे निग्रहस्थानविनियोगाद्वादे तत्प्रतिषेधः । कस्यचिद्भ्यनुज्ञानार्थं
'सिद्धान्ताविरुद्ध' इति वचनम् । 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध' (१, २,

१ तिस्रः कथा इति । निर्णयानुकूलतया यद्यपि प्रथमाह्निक एव वादः प्राप्तः
स्तथाऽपि कथान्तर्गततयाऽप्यास्य लक्षणम् । नानाप्रवक्तृत्वे सति तद्विचारयस्तु-
विषया वाक्यसन्निधिः कथा । तस्या कथायामेव नियमस्ति इति । इदं च पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रह इति सूत्रावयवेन सूचितम् । गुर्वादिभिः सह वादः, विजिगीषुणा
सह जल्पवितण्डे इति विवेकः ।

२ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति माध्यमपदलोपो समासः । प्रमाणतर्कसाधन
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भश्चावयवः ।

३ यद्यपि वितण्डायामपि पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोऽस्ति तथापि प्रतिपक्षसाधन
नास्ति, तथाः साधनहोनात् । यद्यपि जल्पेऽपि पक्षप्रतिपक्षसाधनमस्ति तथाऽपि
न प्रमाणमूलैरपवैस्तर्केण च साधनोपालम्भाविति जल्पवितण्डाभ्यां 'प्रमाणतर्क-
साधनोपालम्भ' ग्रहणेन व्यवच्छेदः । प्रमाणैरेव यत्र साधन तर्कैरेव च यत्रोपालम्भ
इत्यर्थः केचिद्विहितो न सम्यक् ।

४ तात्प्रतिषेध इति । वादिना प्रतिवादिना वा नोपन्यसनीयान्तरार्थः । न इत्येवात्
सर्वभूतानीतिवद् वाद् सर्वनिग्रहस्थानप्रतिषेधे, भर्तृयोर्माय पशुमालनेतेतिवद्

४७) इति हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्यानुज्ञा वादे । पञ्चावयवापपत्र इति 'हीनमन्यतमेताप्यवयवेन न्यूनम्' हेतूदाहरणाधिरमधिकम्' (५, २, १२१३) इति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति ।

अत्रयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहण साधनोपालम्भ व्यतिपन्नज्ञापनार्थम् । अन्यथोभावपि पक्षा स्थापनाप्रवृत्तौ वाद् इति स्यात् । अन्तरेणापि चावयवसम्बन्धं प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् । तेनापि कल्पन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । 'उल्लजातिनिग्रहस्थान साधनोपालम्भा जल्प' इति वचनोद्दिनिग्रहो जल्प इति मा विज्ञायि-उल्ल निग्रहस्थानसाधनोपालम्भ म्ब जल्प प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद् एवेति मा विज्ञायि-इत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ १ ॥

निद्रा ताविरुद् इति विशेषविधिरित्यर्थं स्फुट प्रतीयते भाष्यस्य । वातिवकारस्तु रागत भवपञ्चनखभक्षणप्राप्तिवत् उपालम्भग्रहणात् सवनिग्रहस्थानप्राप्ता पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या इतिवत् परिमदुयानाथ उत्तरपदाग्रम्भ इत्याह ।

इह वाद् चतुषा निग्रहस्थानगति । किञ्चिद्सम्भावेनीयमेव । यथा प्रतिज्ञा हानि प्रतिज्ञासन्ध्याया निरर्थकमथान्तरमविज्ञाताधमपाथकमिति पटकम् । किञ्चित् सम्भवदप्यनुज्ञान्यम् । यथा प्रतिज्ञा तर ह्यन्तरमज्ञानमप्रतिभा शिक्षणा मतानुज्ञा पयनुयाग्यापेक्षणमिति सप्तकम् । किञ्चिच्च कथावसानिकम् । यथा श्वाभासा निर नुयाग्यानुयागश्चति द्वयम् ।

१ अवयवत्विति । पृथक्प्रत्यय प्रयाजन स्थित भाष्यकार प्रयाजना तरम वा चिनाति । यद्यपि प्रमाण तदनुग्राहक च तर्कमन्तरण पञ्चावयवापपत्र न भवति तथा च पञ्चावयव पपत्रमित्यनर्थे प्रमाणतर्कपाराक्षेप तथापि अन्यथा प्रतिपदा न्द्वैतसमूहयत यत् वादिप्रतिवाद्युपन्यस्तानि साधनापालम्भवाक्यानि परस्परसम्बद्धानि भवयुरिति । अन्यथा यत्र वादी स्वस्थानस्थित एव प्रतिवाद्युक्तिनिरपेक्ष शब्दा निरत्यत्र साधयति प्रतिवादी व तदुक्तनिरपेक्ष एव शब्दनिरत्यस्वमाधकानि वाक्यानि प्रयुक्त मोऽपि वाद् स्यात् ।

२ अन्तरेणापि प्रयाजनान्तरमन्वाचिनाति ।

३ प्रमाणतर्कादिविगणस्य प्रयाजना तरम वाचिनाति उल्लजातति ।

४ विनिग्रह इति । वाद्गतनिग्रहस्थानरहित इत्यर्थ ।

५ पृथक् प्रमाणेति । वाद्गतो निग्रहो न जल्पे नद्गतश्च निग्रहो न वाद्' इति मा विज्ञायि । इत्येते हि वाद्गता निग्रहो जल्प । मोऽयमित्येऽर्थो प्रमाणतर्क ग्रहणाद्यभ्यन्ते ।

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प ॥ २ ॥

‘यथोक्तोपपन्न’ इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चा
घयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह ।

‘छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ’ इति । छलजातिनिग्रहस्थानै
साधनमुपालम्भश्चास्मिन् न्रियत इति ण्वविशेषणो जल्प ।

“ नं रल्लु वे छलजातिनिग्रहस्थानै साधन कम्यचिदर्थस्य सम्भवति ।
प्रतिपेधार्थतैवैषा सामान्यरक्षणे विशेषरक्षणे च श्रूयते—‘ वचनविघातोऽर्थ
विरुल्पोपपत्त्या छलम् ’ इति, ‘ साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जाति ’,
‘ विप्रतिपात्तिरप्रतिपात्तिश्च निग्रहस्थानम् ’ (१। २। ५६-५९-६०) इति ।
विशेषरक्षणेऽपि यथास्वमिति । न चैतद्विज्ञानीयात्प्रतिपेधार्थतयैवार्थ साधय
न्तीति छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो जल्प इत्यवमप्युच्यमाने विद्वायत
ण्तदिति । ”

प्रमाणे साधनोपालम्भयोश्छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभाव स्वपक्ष
रक्षणार्थत्वात् । न स्वतन्त्राणा साधनभाव । यन्त्रप्रमाणैरर्थस्य साधन
त्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभाव, स्वपक्षरक्षणार्थत्वात् । तानि हि
प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्ष रक्षन्ति । तथा चोक्त तत्त्वा
ध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसरक्षणार्थं ऋष्टकशारावरणवन्
(४, २, ५) इति । यश्चासौ प्रमाणे प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्य
मानानि प्रतिपेधविघातात्सहकारीणि भवन्ति । तदेवमङ्गीभूताना छलादी

१ यथाऽऽपपन्न इति विशेषण समस्त वादलक्षणमतिदिशताति भाष्यमतम् ।
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्येतावन्माश्रमतिदिशत इति चार्थिकमतम् । सिद्धा ता
विरुद्ध ‘ पञ्चावयव पक्ष ’ इति पदद्वय वाद नियमाद्य ण्व न च तल्पे नियमन्त्य
किञ्चिद्भाष्येतद्व भाष्यमते वातिककारस्यापिवाचनम् ।

२ सादृते न स्वविवरयादि ।

३ परिहरति प्रमाणैरिति ।

अत्र भाष्यकारेण छलादीनां निषेधाधतया साधनाङ्गभावमाक्षिप्य परपक्षविघातेन
स्वपक्षरक्षणाङ्गभाव इति दर्शितम् । अत्रापि वातिककारस्यापि । अयुक्त चाराणां
छलादीनां साधनाङ्गभावाऽप्यनुपपद्यते तद्विज्ञम् । परिकल्पसाधनविघाताद्यमेव
छलादीनां प्रय गो न स्वर्क यसाधनाङ्गतयोऽपि य ।

नामुपादानं जल्पे, न स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपात्मन्ने तु स्वातन्त्र्यमप्य-
स्तीति ॥ २ ॥

सं प्रतिपक्षस्थापनाहानो पितृण्डा ॥ ३ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति । किंविशेषण ? प्रतिपक्षस्थापनया हीनः ।
यौ तौ समानाधिनरणो विरुद्धौ धर्मा पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तां तयोरैकतरं वैत-
ण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिपेधेनैव प्रवर्तते इति ।

“ अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा । ”

यद्वै खलु तत्परप्रतिपेधलक्षणं वाच्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः, न त्वसौ
साध्यं कचिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति । तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति ॥३॥

इति कथाप्रकरणम् ।

२ हेत्याभामप्रकरणम् ।

हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्वेतुवदाभासमानाः । त इमे—
मव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमयाध्यसमकालार्था हेत्याभामा ॥४॥

तेषाम्—

अनेकान्तरुः मव्यभिचारः ॥ ५ ॥

१ स प्रतिपक्षेत्यादि सूत्रम् । पूर्ववादिपक्षापेक्षया प्रतिवादिन आत्मीय पक्ष एव
' प्रतिपक्षः । ' । तस्य ' स्थापना ' साधनम् । तथा ' हानः ' ।

२ परपक्षप्रतिपधनति । परपक्षस्थापनाप्रतिपेधेनैव ॥

३ चाद्यभाष्यम्—अस्त्विति । स्थापनायाः अभावः स्थाप्य पक्षो नास्ति, न
अन्यथा (स्थापना विना) पक्षस्य पक्षत्वमिति । ततश्च प्रतिपक्षस्थापनाहानेत्यनेन
प्रतिपक्षहीनत्वैवाका भवतात्याशयः ।

४ परिहरति यद्वै खल्विति । वैतण्डिकोऽपि हि वादी ' पारिशेष्यात् मत्पक्ष एव
सत्यस्तीति ' बुद्ध्या स्वपक्षमभ्यापयन् परपक्षस्थापनामाहन्ति । तस्मात् परपक्षप्रतिपे-
धकं वाच्यमेवास्य ' पक्षः ' इत्यपचारिको व्यपदेशः । पक्षत्वं चेद योग्यतामात्रेण, ननु
स्थाप्यमानत्वेति तात्पर्यम् ।

५ समान्यानिरुक्तिचरोन हेत्याभामानां सामान्यलक्षणं प्रतिपादयति इति ।

६ ' एकस्य साध्यस्य साध्याभावस्य वा अन्ते ' अधिकरणमात्रं यस्तिष्ठति स
' एकान्तः ' । नदम्य ' अनेकान्तः ' । इति विवरणकारः ।

व्यभिचार' एकत्राव्यवस्था । सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्यभिचार । निदर्शन-नित्य शब्दाऽस्पर्शत्वात्, स्पर्शवान् बुभुक्षोऽनित्यो दृष्टो, न च तथा स्पर्शवान् शब्द, तस्मादस्पशत्वान्नित्य शब्द इति । दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्व च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते-स्पर्शवाञ्छाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते ' उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधन हेतु ' (१, १, ३४) इति अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्व व्यभिचरति-अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एव द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात्साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्त अनित्यत्वमप्येकोऽन्त एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिक, विपर्ययादनैकान्तिक । उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध ॥ ६ ॥

त विरुद्धीति तद्विरोधी-अभ्युपेतं सिद्धान्त व्याहन्तीति । यथा- 'सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधान् । अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रति

अत्र चानैकान्तिकमध्यभिचारशब्दो पर्यायो पुरुषभेदापेक्षया लक्ष्यलक्षणकना वस्थिता । यस्य 'सव्यभिचार' इति इत्वाभासविशेषसज्ञा तस्य सव्यभिचारपदन लक्ष्यनिर्देशोऽनैकान्तिकपदन लक्षणम् । यस्य त्वनैकान्तिक इत्येव इत्वाभासविशेषसज्ञा तस्यानैकान्तिकपदन लक्ष्यनिर्देश सव्यभिचारपदन लक्षणमिति विवक ।

१ सव्यभिचार इति लक्षणपद कक्षीकृत्याह व्यभिचार इति । यत् खलु साध्य साध्यतायाे तदन्यत्र च वर्तते तत् 'व्यभिचारि', तद्वत्तस्य व्यभिचार' ।

२ न भाष्येति । स्पशवत्त्वान्नित्यत्वयामध्ये साध्यसाधनसम्बन्धा नास्ति । स्पशवत्त्वमनित्यत्व न साध्यति, न चानित्यत्व स्पशवत्त्वमित्यथ ।

३ नित्यत्वमिति । अनैकान्तिक इति लक्षणपद कक्षीकृत्येतत् ।

४ एकस्मिन्निति । नित्ये (साध्ये) अथ वा अनित्ये (साध्याभाव) । एकस्मिन्नन्ते यो नियत स ऐकान्तिक । तद्विपर्ययात् 'अनैकान्तिक अनियत, अवयेन व्यतिरेकेण धोमयवक्ष्यामी (साध्यसाध्याभाववृत्ति) इति भाव' । न चैवभूता भ-य इत्याभासा इति भवति अनैकान्तिकत्व लक्षणम् ।

५ व्याहन्तीति । असम्भव करोतात्यथ ।

६ नाऽयमित्यादिवान्य यागमृग्रतृतापरादगतत्रयादशमृग्रभाष्यस्यम् । तत्रया धराणि तु- तद्वत् प्रतीत्य विकार' इत्यादिभि-यथा वार्तिके प्रतानि । महदहद्वार पद्मन्तन्मात्रकादृशात्रयभूतमृगमहाभूतानि विकार तस्य 'व्यक्ति' धम लभ्यावस्थापरिणाम-तस्मात् अपैति' ।

पेधान् । 'ने नित्यो विकार उपपद्यते' इत्येव हेतुः 'व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीति' अनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथम्? 'व्यक्ति'रात्मलाभः । 'अपायः' प्रच्युति । यथात्मलाभात्प्रच्युतो विकारोऽस्ति, नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । यद्यक्तेरपेतस्याविकारस्याग्नित्वं तन् एतलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टम् । यद्यस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात्प्रच्युतिरिति च विरुद्धावेतां धर्मो न सह सम्भवत इति । सोऽयं हेतुर्व्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्तते तमेव व्याहन्तीति ॥ ६ ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता न निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणममः ॥ ७ ॥

विमर्शाधिष्ठानां पक्षप्रतिपक्षानुभावनवासिनो 'प्रकरणम्' । तस्य 'चिन्ता' विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयात्प्रसमीक्षणम् । सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यान् प्रकरणमनतिवर्तमानः 'प्रकरणसमो' निर्णयाय न प्रकरूपते ।

१ न नित्य इति । एतदेव 'नित्यत्वप्रतिषेधात्' इत्यनेन हेतुना सूचितम् । अपनोऽप्यस्तीत्यनेन च निरक्षय सूचितम् । एतन्नयोर्विरोधः ।

विरुद्धस्य हेत्वाभासस्य स्वरूपविषयं प्रार्थनानयानयोर्भेद इव दृश्यते । यो हेतुर्व्यं कश्चिदभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्ति स 'विरुद्ध' इति भाष्यमत स्पष्टम् । अत एव नित्यत्वप्रतिषेधा हेतुर्निर्णयप्रसिद्धान्तविरोधेन 'विरुद्ध' इति दृष्टान्तेनापि सूचितम् । यथाप्यसाधनयोर्गन्धस्तो हेतुस्त्वद्विरुद्धमेव यः साधयति स विरुद्ध इति नवीनमतम् । तथा च—'साध्याभावस्यातो हेतुर्विरुद्धः, यथा दाशुऽनित्यः कृतकदादिति' तर्कसङ्ग्रह । यानिकेऽपि सूत्रस्य भाष्योक्तं व्याख्यानमुपवर्ष्यं व्याख्यानान्तरमुपन्यस्यन्—'प्रतिज्ञाहोवायां विरोधो विरुद्धो हेत्वाभाव' इति । एतदेव नवीनमतस्य मूलमिवाभाति ।

अस्य हेत्वाभासस्यासिद्धान्ताद् भेदं प्रदर्शितं परिशुद्धी—स्वयन्तं मानान्तरमिदंस्यान्यथावचनमस्मिन्नात्मः, वाक्यानायरेकार्थाभावभावविषयस्य विरोध इति ।

२ विमर्शाधिष्ठानात्रिति । 'विमर्श' मशय । तस्य विषयी 'भनवमिती' भनिसीती । नाटमयारिणीतयारेव पक्षप्रतिपक्षद्वयाव्यवम् । प्रक्षियते साध्यावेनाधिकरूपते वादिप्रतिषादिन्यामिति 'प्रकरणम्' । तस्य प्रकरणस्य 'चिन्ता' विमर्शान् प्रभृति प्राङ्निर्णयान् समक्षणम् आलोचनम्, जिज्ञासा । सा यत्तु तत्त्वानुर-

प्रज्ञापन त्वनित्य शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमाननित्यधर्मक-
मनित्य दृष्ट स्थात्यादि ।

यत्र समानो धर्म सशयकारण हेतुत्वेनापादीयते स सशयसम स

.

सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धि प्रकरणचिन्ता प्रवर्तयति । कथम् ? विपर्यये हि
प्रकरणनिवृत्ते । यदि नित्यधर्म शब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरणम् । यदि वा अ-
नित्यधर्मो गृह्यते एवमपि निवर्त्तते प्रकरणम् । सोऽय हेतुर्भो पक्षौ प्रवर्तयन्न-
न्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ७ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

द्रव्य द्वायेति साध्यम् गतिमत्त्वादिति हेतु , साध्येनाविशिष्ट साधनी
यत्वात्साध्यसम । अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्य । साध्य तावदेतत्-

लब्ध्या कृता । अय नित्यधर्मांश्चित्यत्वाविनाभाविनोऽनित्यधर्माननित्यत्वाविनाभावि-
नो नैवापलभमान तत्र सन्दिग्ध । तदा जिज्ञासत । सच नित्यधर्मानुपलब्धि
नित्यधर्मानुपलब्धिर्वा वादिना निणयायापदिश्यमाना प्रकरणममा हत्वाभास । कुत ?
उभयपक्षसाम्यात् । यथा नित्यत्वपक्षेऽनित्यधर्मानुपलब्धिन्तथाऽनित्यत्वपक्षे नित्यधर्मां
नुपलब्धि । सेय तावानुपलब्धिस्तथवानिश्चायिका यथा प्रकरणम् ।

व्युत्पत्तिमात्र चैतत्प्रकरणसमपदस्य । प्रवृत्तिनिमित्त तु संप्रतिपक्षत्वम् । अन्य-
थाऽनैकान्तिकस्यापि ' प्रकरणसमत्व ' स्यात् , अनिश्चायकत्वसाम्यात् ।

१ प्रज्ञापनमिति । निदर्शनमित्यथ प्रज्ञाप्यतऽनेनति व्युत्पत्त्या ।

२ संप्रतिपक्षस्यानैकान्तिकत्वशङ्का व्यवच्छिन्नमिति यत्रेति ।

३ सशयसम इति । सशयेन सम , अनिश्चायकत्वात् । एतदुक्त भवति । नहि
नित्यधर्मानुपलब्धिर्भयसिद्धे नित्येऽस्ति, येन सच्यभिचारो भवेत् । नाप्यनित्यधर्मां
नुपलब्धिर्भयसिद्धेऽनित्येऽस्ति, येन सच्यभिचारो भवेत् । अपि तु परस्परमनयाजिाय
धर्मानुपलब्ध्यनित्यधर्मानुपलब्ध्यो संप्रतिपक्षतयैव हेत्वाभासत्वमिति ।

४ साध्येत्यादि सूत्रम् । यथा साध्येऽनिश्चितमथा पक्षेऽप्यनिश्चिता ऋतु
' साध्यसम ' ' असिद्ध ' इति यावत् ।

अनेन स्वरूपासिद्धैकदेशासिद्धात्रयासिद्धान्यथासिद्धाना लङ्गह , तेषामसिद्ध-
त्वन साध्याविशिष्टत्वात् । अत्र च ' असिद्ध साध्यसम ' इति वक्तव्ये साध्यावि-
शिष्टप्रहणमन्यतरासिद्धस्यापि सिद्धे प्रागस्तुत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथाऽत्यन्तासिद्ध एव

किं पुरुषवच्छायाऽपि गच्छति, आहो स्विदावरकद्रव्ये ससर्पत्यावरणसन्त्वानाद् सन्निधिसन्तानोऽयं तेनसो गृह्यत इति । सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आग्निपते तस्य तस्यासन्निधिरेवाविच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरण तु प्राप्ति प्रतिषेध ॥ ८ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीत ॥ ९ ॥

कालात्ययेन युक्तो यदर्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्ट कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् नित्य शब्द सयोगव्यङ्ग्यत्वाद् रूपवत् ।

साध्यसमो नान्यतरासिद्ध, तस्य कदाचित् सिद्धे इति भ्रान्ति स्यात् । साध्याविशिष्टत्वेन तु सोऽपि सङ्गृहीत ।

एव चाप्यतरासिद्ध एव गृहीत स्यान्नतरेऽसिद्धा, तेषामत्यन्तासिद्धत्वेन साध्याविशिष्टत्वाभावात् । अत एवाक माध्यत्यादिति । यदि हि साध्य नासिद्ध भवत् साध्यत्वादेव च्यवन । न खलु सिद्ध साध्यते । तस्मात् साध्यत्वादवासिद्धता । सा च कस्यचिन्मर्षदा, कस्यचित्कादाचित्की इति सर्वेषामविशिष्टत्वम् । अतो नाध्यासि । नापि माध्यत्वस्यातिप्रसक्त्याऽतिव्याप्ति, ह्यवाभाससामान्यलक्षणापेक्षित्वाद् विशय लक्षणस्य इति मूढार्थ ।

१ किं पुरुषवदिति । अत्र भाष्यकारेण [१] स्वरूपासिद्धस्य [२] आध्यासिद्धस्य [३] अन्यथासिद्धस्य च माधारणमुदाहरणमभिप्रत्योक्त द्रव्य छाया गतिमत्त्वादिति । तेषां विभजनं यथा वार्तिके । [१] यथैव द्रव्यत्व छायाया साध्य तथा गतिमत्त्व मपति स्वरूपमिद्धि । [२] दशान्तरदशनाद्यदि कश्चिच्छायाया गतिमत्त्व साधयेत्, तद्द दशान्तरदशनमाध्यासिद्धो हतु स्यात्-सथैव द्रव्यत्वे छायाया दशान्तरे दशन स्यात्, द्रव्यभावस्त्वसिद्ध । [३] छायाया यदेशान्तरे दशन तत् गतिमत्त्वाद न्यथापि भवति । अना नावद्य गतिमत्त्वमथ साधयति । आवरणके द्रव्येऽपसपति तजमाऽमक्षिधिविशिष्ट द्रव्य यदुपलभ्यते तदेव छायायुच्यते इत्यादि वार्तिके स्पष्टम् । तत्र परिगुद्धि—पक्षानिधयादाध्यासिद्धि, लिङ्गस्यैवानिधयात् स्वरूपमिद्धि, व्याह्वरनिधयाद् व्याप्यत्वासिद्धि । एतया चानिधय स दहादाऽ भावनिधयादिति ।

२ कालात्ययनेति । यस्य अपदिश्यमानस्य हतुत्वनोपन्यस्तस्य अर्थस्य धर्मिण ष्कदश कालात्ययन युक्त म कालात्ययापदिष्ट कालातीत इत्युच्यते इति सम्बन्ध । अस्यापि ह्यवाभामस्य विषये प्राचीननवानपार्भेद् इवाभाति । तथाहि कालात्ययेन युक्तो यस्य हनोरनुरूप ष्कदशो हतुविशेषणमिति यावत् म कालात्यया पदिष्ट । यथा 'नित्य शब्द सयोगव्यङ्ग्यत्वादि' इत्यत्र शब्दस्यापलब्धिच्छाड मधोता हतुविशेषणवनापत् उपलब्धिच्छाडमायति । यस्मिन् काल शब्द उपलभ्यते तस्मिन्

प्रागूर्ध्वं च व्यक्तेरवस्थित रूप प्रदीपघटसयोगेन व्यज्यते । तथा च श दाऽप्य
प्रस्थितो भेरीदण्डसयोगेन व्यज्यते, दारुपरशुसयोगेन वा । तस्मात्सयोग
व्यङ्ग्यत्वान्नित्य शब्द इति । अयमहेतु कालात्ययापदेशान् । व्यञ्जकस्य सयोगस्य
काल न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति । सति प्रदीपघटसयोगे रूपस्य ग्रहण
भवति, न निवृत्ते सयोगे रूप गृह्यते । निवृत्ते दाऽपरशुसयोगे दूरस्थेन शब्द
श्रूयते विभागकाले । सेयं शब्दस्य व्यक्ति सयोगकालमत्येतीति न सयोग

काले सयागो नास्ताति भवत्यय कालात्ययापदिष्ट इति भाष्यवातिक्रिया स्पष्टम् ।
नवीनमतन तु-यत्र प्र यक्षानुमानागमविराध अनुष्णोऽद्भिद्रवत्वादिति ' अत्रा
रण शब्दो गुणत्वादिति शुचि नरशिर कपाल प्राण्यत्रात्वादिति च सब प्रमा
णता विपरातनिर्णयेन मन्दहविशिष्ट कालमतिपतताति साऽय कालात्ययनापदिश्य
मान कालात्तात इति तापय स्पष्टम् ।

अनयामतयारसामञ्जस्य विभाव्य तापयकारा हटादिव भाष्यपङ्क्तिम-यथा
व्याख्यातवान् । तदयथा भाष्यकार मूय स्वपरमतसंक्षिप्त व्याचष्ट । (१) काला
त्ययन सशयक लात्ययेन युक्तो यस्याधैकदश । धर्मविशिष्टा हि धर्मा हतोऽपदिश्य
मानस्याथ । स ह्यथ्यत हतुना । तस्यैकदश माध्यधम । स हि धमिणि बलवता
प्रमाणन तद्विपरातधमनिर्णयं युवत सशयकालमतिपातित । स तादृशो हतु
कालात्ययापदिष्ट कालातीत इति स्वमतनाथ । अत्र च पूर्वमवागहनमिति
पौनरुक्त्यान्नादाहृतम् । (२) परमते तु कालात्ययेन युक्ता यस्य हतारानुरूप ऋ
दशो हतुविशेषण स कालात्ययापदिष्ट इति यानना । परमतेनैव निदर्शनमाह
निदर्शनमिति ।

अत्रास्य स्वपरमतविभागस्य मूल मृग्यम् । उक्तयाश्च मतयो कतरद् भाष्य
पक्ष्या स्पष्ट सूचित कतरच्च हटादिव तत्रारापितम्-स्वमतनादाहरणमनुपन्यस्य
परमतेनैवोदाहरणमुपन्यस्तयान् भाष्यकार इति भाष्यकाररात्यनुकूल न वरयत्र च-
मुधिय ण्व प्रमाणम् । तापयमतनार्थशब्द पक्षपर भाष्यमतेन तु हतुपर इति
विचक । हतुम् यद् आभासते तदय हत्वाभासनामाहति । नवानाभिमत विस्व
हेतौ हताराभासोऽपि नास्ति । भाष्याभिमते स्वाशिक्ष्येवानुपपत्तिरिति भवत्यत्राभासा
हतो ।

भाष्याकलक्षणे कैश्चिदाक्षिप्तम्-अभिद्वविशेषणतयाऽय हत्वाभासाऽभिद्व ण्व
स्याथ हत्वाभासात्तरमिति । परमतेनैवोदाहरणमिति विस्मृत यद् भाष्यकारादिभि
प्राचलैर्भागासिद्धा हत्वाभासत्वन नाज्ञावित । अथ च भागासिद्धस्यैव भाष्योक्त
कालात्तन्नेऽन्तर्भावसम्भव ।

निर्मिता भवति । कस्मान्? कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति । एवमुदाहरण साधर्म्यस्याभावादसाधनमय हेतुर्हेत्वाभास इति ।

स्यापि

सनाक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साध्यसाधन इतुलक्षण न जहाति । अजहद्वेतुलक्षणं न हत्वाभासो भवतीति । ' अवयवविपर्यासवचनम प्राप्तकालम् ' (५ २, ११) इति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवद पुनरुच्यते इति । अतस्तन् न सूत्रार्थं ॥ ९ ॥

(३) छललक्षणप्रकरणम् ॥

(भा०) अथ छलम् ।

वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

१ अत्र धाद्वैनेयायिकेन सूत्रेण यथा यत्स्याय दूषितम् । तद्यथा प्रतिज्ञानन्तरं हि इतो कालः । तमतीत्य हेतु पत्रादपदिश्यमान कालताता भवति । यथा अनित्य शब्दा घटादिवदियुक्तं— कस्मान् इत्युक्ता श्रुते— कृतकवान् इति । अयमेव हेतु कालतीति इति ।

एव सूत्राधमुपवर्ण्यं तत्राक्षेप कृत । कस्मादिति य प्रश्न स किं निराकारक्षे वादिन्युक्तं यत् साकक्षाक्षे यदि निराकारक्षे न्यूनम् एवास्य निग्रहस्थानम् न हत्वाभास इति मवथाऽप्रथागात् । प्रयुक्ता हि हेतुर्हेत्वाभास स्यात्तदा प्रयुक्त । अथ साकक्षाक्षे वादिनि प्रतिवादिन प्रश्न तदा पत्रादपि प्रयुक्ताऽसौ हेतुरेव । न ज्ञासी तदा न साध्यावनाभूताऽपक्षधर्मो वा । तत्रात्र कालताता नाम हत्वाभास इति ।

नदत्तद् दूषणमतव्याख्यानानभ्युपगमन परिहरति—अवयववति ।

२ नदत्तदिति । यद्यत्कार्यमव सूत्र स्यात्तदा यद्वाप्राप्तकालनिग्रहस्थानतया क तदव कालताताभिधहत्वाभासत्वन क स्यात्तत्र पुनरितिरेव स्यादित्यर्थः ।

३ अथ छलमिति । साधनवादी प्रमादी प्रतिवादी वा सद्गुणसमाधानयारस्फूर्ता जिगीषुमशाभासमपि प्रयादिति तदाभास युपादनावसर । १०१पि जाते स्वपक्ष न्यावातापादक वन जघन्दवात् छलस्य च तादृशता श्रवणपि वचनत दुष्टवात असफूर्तदगायामपि तदव प्रथम प्रथ कथम् । तस्याप्यरपूर्तो जातिरिति जाते पूर्वं छलाक्ष ।

४ अथविकल्पवति । यथा वचनुरभिमतस्ततो विस्तृत अथ —तस्य विकल्प कल्पना—सव उपपत्ति तदर्थम् ।

न सामान्यलक्षणे छल शक्यमुदाहर्तुम् । विभागे तूदाहरणानि ॥ १० ॥
विभागश्च—

तत्रिविधम्—पाकूल सामान्यच्छलपुपचारच्छल चेति ॥११॥

तेषाम्—

अविशेषाभिहितेष्वेव वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना पाकूलम् ॥१२॥

नवकम्बलोऽय मागवक इति प्रयोग । अत्र नव कम्बलोऽस्येति वक्तु
रभिप्राय । त्रिप्रहे तु विशेषा, न समासे । तत्राय टल्वादी वक्तुरभिप्राया
विवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावन्भिहित भवतेति कल्पयति
कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति—एकोऽस्य कम्बल कुतो नव कम्बला इति ।
तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छल वाकूलमिति ।

अस्य प्रत्यवस्थानम्—सामान्यशब्दस्थानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्प
नाया विशेषवचनम् । नवकम्बल इत्यनकार्थाभिधानम्—नव कम्बलोऽस्येति
नव कम्बला अस्येति । एतस्मिन्प्रयुक्ते येन कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भव-
ताऽभिहित तच्च न सम्भवतीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनाया विशेषो
वक्तव्य —यस्माद्विशेषो विज्ञायतेऽयमर्थोऽनेनाभिहित इति । स च विशया
नास्ति । तस्मान्निश्चयाभियोगमात्रमेतदिति ।

प्रसिद्धञ्च लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोग । अस्या
भिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समान सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्ट
शब्दस्य । प्रयुक्तपूर्वाद्धेम शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वा । प्रयोगश्चार्थ
संप्रत्ययार्थ । अर्थप्रयोगश्च व्यवहार इति । तत्रैवमर्थग यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्या
त्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियम । अजा ग्राम नय सर्पिरीहर ब्राह्मण भोजयेति

१ यस्मादिति—वचनादिति शेष ।

२ अभिधानति । अभिधानाभिधेययाया नियम —अयम्कार्थोऽस्य शब्दस्य
अय शब्दा वाचकाऽस्यैवायस्यति—नत्र य पुरपत्य नियम अस्मादयम्बव न द्वय
इत्याकार ।

३ समान इति । सामान्यशब्दस्य समान विशेषशब्दस्य च विशेषा नियम
इति योजना ।

४ अधगव्यथ इति । अधावगमार्थे—इति यावत् ।

सामान्यज्ञाना संतोऽर्थाप्रयवेणु प्रयुज्यन्ते । सामान्यज्ञानार्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते । नार्थसामान्ये क्रियादेशना सम्भवेत् । एवमय सामान्यज्ञानो न प्रकल्प्य इति सोऽर्थ सम्भवति नव प्रकल्पोऽस्येति तत्र प्रवर्तते । यस्तु न सम्भवति न प्रकल्प्य अह्येति तत्र न प्रवर्तते । सोऽयमनुपपन्नानार्थकल्पनया परास्त्रयोपालम्भस्ते न कल्पत इति ॥ १० ॥

सम्भ्रततोऽर्थस्यातिमामान्ययोगाद्सम्भृतार्थकल्पना

सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

अहां एत्वसो ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भ्रति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति । अस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भृतार्थकल्पनया त्रियते—यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्सम्भवति त्रात्येऽपि सम्भवेत्, त्रात्योऽपि ब्राह्मण, सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति ।

यद्विराक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तद्विसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वविद्याचरणसम्पद कश्चिदाप्नोति कश्चित्येति । सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति ।

अस्य च प्रत्ययस्थानम्—अधिराक्षितहंतुकस्य विषयानुवादः, प्रशसार्थत्वाद् वाच्यस्य । तदत्रासम्भृतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यास्मिन्क्षेत्रे शालय इति—अनिराक्षितमविवक्षितं च बीजजन्म—प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते । सोऽय क्षेत्रानुवादो—नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति । बीजान्तु शालिनिवृत्तिः सर्वा न विवाक्षिता । एव सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वम्, न सम्पद्वेतु । न चात्र हेतुर्विवाक्षितः ।

१ अर्थावयवत्विति—अर्थविशेषत्वित्यर्थः । विशेषा हि सामान्यस्यावयवो भवति ।

२ न कल्पत इति । न सङ्केतकरणावस्थाया वृद्धव्यवहारे वा कश्चिच्छब्द कश्चिदर्थं शून्यप्राहितकृतया बोधयति । अपि तु सामान्यद्वारेणार्थप्रकरणादिसहकारा विशेषे वर्तते । तस्मात्प्रतिपादयितुपरप्राधो यद्विशेषपदार्थविशेषान्तर प्रतिपादयति । किन्तु सङ्केतस्यैवाथमपराधो या विशेषमपहाय सामान्ये वर्तते । तस्मात्प्रतिपादयितु बोधयन्नापराध्य प्रयोक्तविति ।

३ विषयानुवाद इति । सम्पद्विषयस्य ब्राह्मणत्वस्यानुवाद इत्यर्थः ।

४ नास्मिन्निति । एतादृश प्रशस्त क्षेत्रे यदप्र वाञ्छवपनमपि विना शालयो राहन्त्येवेत्यर्थः ।

विषयानुवादस्त्वय प्रशसार्थत्वाद् वाक्यस्य—सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्वेत्
समर्थ इति । विषय च प्रशसता वाक्येन यथा हेतुत फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्य
यते । तदेव सति वचनविधातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥१३॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावाप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥

अभिधानस्य वमो यथार्थप्रयोग । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र
प्रयोग । तस्य निर्देशे धर्मविरूपनिर्देशे । यथा मञ्जा क्रोशन्तीति—अर्थ
मन्त्राद्येन प्रतिषेध मञ्जन्था पुष्पा क्रोशन्ति न तु मञ्जा क्रोशन्ति ।

“ का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्ति ? ”

अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथाऽर्थकल्पनम् । भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन
कल्पनमुपचारविषयच्छलमुपचारच्छलम् । उपचारो नीतार्थ महचरणादिनिमित्तेन,
अतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।

१ धर्मत्यादि सूत्रम् । वादा स्वात्ता लक्ष्येऽर्थ पद प्रयुक्त प्रतिवादी तत्पदस्य
वाच्यार्थतात्पर्येण लक्ष्य प्रतिषेधति । तदतदुपचारच्छलमिति भाष्यानुसारी सूत्रार्थ ।
' न तदर्थान्तरभावात्तिति ' गोडससूत्रवातिके वाक्छलोपचारच्छलयोर्भेदवर्णन-
एकत्र (वाक्छले) धम प्रतिषिध्यते, एकत्र (उपचारच्छले) धर्मो ' इत्युक्तम् ।
तदनेनास्य सूत्रस्याक्षरानुसायन्य एवार्थ प्रतिभाति । धर्मविकल्पनिर्देश ' यदा
वादा धर्मपर वचन प्रयुक्ते— अर्थमन्त्रावनिषेध ' प्रतिपादी तु अथस्यैव धमिण ,
न धर्मस्य, मन्त्राय निषेधति—तदा उपचारच्छलम् इति ।

२ अभिधानस्येति । अभिधानस्य ' शक्य ' धम ' प्रयोग । तस्य
' विकल्प ' द्वैविध्यम् । तस्य द्विविध प्रयोग , प्रधानो भाक्तश्च । तत्रापि प्रधान एव
' यथार्थ ' औत्सर्गिक इति भाव । तस्य तु वचिदपवादाद् भाक्तप्रयोगाऽप्याधियते ।
३ तस्येति । ' तस्य ' धर्मविकल्पस्य ' निर्देशे ' धर्मविकल्पनिर्देशे इति सूत्र
ममामविग्रह । किन्तु वाक्य गताऽर्थस्य निर्देशो न भवत्यताऽत्रारचिस्तापयकारस्य
यस्य मतेन—' धर्मविकल्पान निर्देशे ' इत्येव विग्रह । तत्र च ' निष्ठा ' इत्यस्य
वाक्ये ' इत्यर्थे । निर्दिश्यतेऽनननि युत्पत्त्या ।

४ का पुनरिति । अर्थविकल्पोपत्त सवत्र छलत्वावश्यकत्वम् । यथाक
छल्यामान्यलक्षणे दशमे सूत्रे ।

५ ननु यद्यन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगा हतु सर्वं सवत्र प्रयुज्येतरत्यत आह
नीतार्थ इति प्रापितार्थ इति यावत् । अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोग सम्यन्धान्व
भवतीति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थ ।

अत्र समाधि — प्रसिद्ध प्रयोगे वस्तुर्यथाभिप्राय शब्दार्थयोर्भ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा, न छन्दत । प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लासिद्ध । सिद्धे प्रयोगे यथा वस्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थोऽनुज्ञायां प्रतिषेधो वा, न छन्दत । यदि यथा प्रधानशब्द प्रयुक्ते यथाभूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दत । अथ गुणभूत तदा गुणभूतस्य । यत्र तु यथा गुणभूत शब्द प्रयुक्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य पर प्रतिषेधति, स्वमनाप्या प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥ १४ ॥

वाक्यलक्षणोपचारच्छल तद्विशेषात् ॥ १५ ॥

“न वाक्यलक्षणोपचारच्छल भिन्नत, तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषान् । इहापि स्वान्वयार्थो गुणशब्द प्रधानशब्द स्वान्वय इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ” ॥ १५ ॥

न, तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

न वाक्यलक्षणोपचारच्छल तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधमर्थान्तरभावान् । उत ? अर्थान्तरकल्पनात् । अन्वयादर्थान्तरकल्पना अन्योऽर्थसद्भाव प्रतिषेध इति ॥ १६ ॥

१ अत्र समाधिरिति—प्रतिविधानमुपचारच्छलस्यति क्षय ।

२ छन्दत इत्यस्य स्थान छलत पाठ इति कश्चिन् । छन्दत स्वच्छत्यर्थे । छन्दति तापयकृत ।

३ वाक्यलक्षणमिति सूत्रम् । पराश्रापत्रेण सञ्चिधानात् तदथ लक्षणपदव्यपि सूत्रकारदृष्टलक्षण परीक्षितुमपक्रमत ।

४ इहापि । यथा वाक्यलक्षणं नवान्वाया नवशब्दं सद्भावभाक् विकल्पितस्वभाष्योपचारच्छलस्य मन्त्रस्थपुराणार्थो मन्त्रशब्दात् मन्त्राथ एव कल्पित इति भाष्यम् ।

५ अत्रेति । एकत्र—उपचारच्छल—वस्तुसद्भावे प्रतिषिध्यत अन्यत्र—वाक्यलक्षण—वस्तुवस्तुनाय कल्पयित्वागमप्यभ्युपगम्य कल्पयित्वाकलारूपा धम प्रतिषिध्यते । एकत्र धम प्रतिषिध्यतऽयत्र धर्मो । साऽयमतिमहान् विशेष इति वार्तिकमतन । भाष्यमतेन तु—उपचारच्छल भाक्तमथ विहाय प्रधानस्याप्यस्य कल्पना वाक्यलक्षणं तु नवमन्त्रास्वरूपस्याप्यस्य सवथा प्रतिषेध ष्यति विशेषः ।

अत्र तापयम् मन्त्रा क्राशन्तात्यत्र क्रोशन विधीयते मन्त्रा इति स्वनुष्ठते । अत एव गुण स्व-यार्यकल्पनेति मन्त्रा इत्येतदप्रधानमनुष्ठतया भाक्तम्, न तु

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रिचं प्रतिपिष्यते, किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा चाय हेतुस्त्रित्वं प्रतिपेधति तथा द्वित्वमभ्यनुज्ञात् प्रतिपेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति । अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्तते त्रित्वमपि न निवर्तयति ॥ १७ ॥

(४) पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम् ।

अत उर्ध्वम्—

माधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ य प्रसङ्गो जायते स जातिः । स च प्रसङ्ग साधर्म्यं वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भ प्रतिपेध इति । 'उदाहरणसाधर्म्यात्साध्य साधन हेतु'रित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाऽजौयमानोऽर्थो जातिरिति ॥ १८ ॥

कोशानमेव वस्तु प्रतिपिष्यते 'नैव मज्जा कोशन्तीति' छलवाक्येन । 'नवकम्बलो देवदत्त' इति वाक्ये तु देवदत्तमनूद्य नवत्वविशिष्ट कम्बलो विधीयते । तत्र न विधेयस्य वस्तुतः कम्बलस्य मज्जाव प्रतिपिष्यते, किन्तु तदकदेशस्यानेकतायाः इति महान् भेद इति ।

१ प्रतिपिष्यत इति—पञ्चदशसूत्रे शङ्ककेनेत्यर्थः ।

२ माधर्म्येत्यादि सूत्रम् । व्याप्तिनिरपेक्षयत्किञ्चित्पदाथसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्' अनिष्टप्रदर्शनेन दूषणाभिधानं जातिः । यद्यपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तरप्रदर्शनं सर्वत्र जातौ नास्ति तथाऽपि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानं तात्पर्यमिति विवरणकाराः । अत एव—'अस्तदुत्तरं जातिः' रित्येतावन्मात्रमेव जातिलक्षणं न च्यानामिति ।

३ न छल माधर्म्यवैधर्म्यं स्त', न च सम्यग् दूषण साधर्म्यवैधर्म्यमात्रात्, अपि तु प्रयोगादिति प्रयुक्तं हेतौ तदाभासे वा, य. प्रसङ्गा 'जायते स जातिरिति' । जात्योत्तरणं न सर्वत्रानुचितमेव । जल्पे हि वेद्प्रामाण्यविहास प्रति कुश्लुता यदा नास्तिर्करविधिव्यते सत्तुत्तरं चास्य सहसा न स्फुरति, तदश्वराणां माभूद्देवा प्रामाण्यशङ्केति जात्याऽपि प्रत्यवस्थेयम् । कश्चिदपुनर्बुद्धिपूर्वमेव हेतौ ह्यभासे वा जातिप्रयोगः सम्भवति ।

४ उदाहरणेति । अत्रोदाहरणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । अनुदाहरणसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यामपि प्रत्यवस्थानं भवत्येव जातिरिति वार्तिकम् ।

५ जायमान इति । जायत इति जातिरिति पदव्युत्पत्तं दशयति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्ति । विप्रतिपद्यमान
पराजय प्राप्नोति । निग्रहस्थान रालु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भ
विषयेऽप्यप्रारम्भ । परेण न्यापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति ।

असमासाच्च नेते एव निग्रहस्थाने इति ॥ १९ ॥

‘ किं पुनरुत्पन्नत्वजातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद ’ इत्यत
आह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्वम् ॥ २० ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यक्षस्थानस्य विकल्पाज्जातिग्रहत्वम् । तयोश्च
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्वम् । नानाकल्पो विकल्पः । विविधो
वा कल्पो विकल्पः । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपो मत्त्वानुज्ञा पर्यनुयो
उयोपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिनिग्रहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति ।

इमे प्रमाणादय पदार्था उद्दिष्टा लक्षिता च्यालक्षण परीक्षिष्यन्त इति
त्रिविधा चाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥ २० ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

ममाप्त्याऽयं प्रथमोऽध्यायः ।

१ विप्रतिपत्तिरिति मूत्रम् । निग्रहस्थाननेत्र समस्तकथामुद्रणमित्यस्य
पश्चादभिधानम् । कथाया प्रवृत्तायां वादिप्रतिवादिनारतस्वज्ञानज्ञापिका क्रिया
निग्रहस्थानमिति मूत्रार्थः ।

२ विपरीतेति । मूक्षमविषया प्रतिपत्ति ‘ विपरीता ’, स्थूलविषया च
कुम्भिता इति भेदन निवृत्तः ।

३ लाघवाच्च ‘ विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ति ’ इत्येव वक्तव्य इत्समादसमासकरणमित्यत
आह अमसामादिति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिन्यामन्वदपि हेतूदाहरणाधिक नाम
तस्य निग्रहस्थानमस्ति, तदपि प्रत्याधिक्येनावरुध्यत इति भावः ।

४ किं पुनरिति । जातिनिग्रहस्थान च प्रत्येकमकविधमज्ञान नानाविधमिति
प्रश्नार्थः ॥

५ दृष्टान्तवदिति । यद्यपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तरथापि भेदमन्वाऽपि
लक्षणाभेदाभिप्रायणाभेद उक्तः ।

६ तद्विकल्पादिति मूत्रम् । एतन्न तथाविभागकथन कालविलम्ब सूचितः ।
नानाकल्प इति स्वरूपतः, ‘ विविध ’ इति प्रकारतः ।

७ परीक्षिष्यन्त इति द्वितीयातिशयव्यायेत्किं यावत् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

(१) सशयपरीक्षाप्रकरणम् ।

अत उर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा । सा च ' विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्था
वधारण निर्णय (१, १, ४१) इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते—

“समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः” ॥१॥

“समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्सशयो न धर्ममात्रान् । “अथ वा
समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिप्रहणे सशयाभाव इति । अथ वा
समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि सशयोऽनुपपन्न । न जातु

१ समानेत्यादि सशयलक्षणोक्तकारणमात्रोपलक्षणम् । अत्र पञ्चसूत्रात्मक
पूर्वपक्ष ।

२ समानस्येत्यादिभाष्यमसमजसमिवाभाति । 'समानधर्माध्यवसायात् न
सशय' इति सूत्राक्षरणा स्पष्टोऽर्थः । अत 'समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् सशय'
इति भाष्योक्ति सूत्रविरुद्धेवाभाति । केचिदिदमसामजस्यमेव परिहरन्ति
'अज्ञायमानस्य धर्ममात्रस्य सशय प्रत्यहेतुत्वात्तद्वधारणे निश्चयस्य सशयविरोधित्व
स्वाभाव्येन सशयहेतुत्वानुपपत्तिरिति भावः"—इति । किन्त्वयमेव भावो भाष्योक्त
चतुर्थविकल्पस्य स्पष्ट । अत एव एव भावः प्रथमकल्पस्य न भवितुमर्हति ।

इदमसामजस्य चातिककारेण तथा च तात्पर्यकारेणापि लक्षितम् । अत एव
मा पूर्वपक्षोक्ति चातिककारो यथाधुन्युत्थानत्वेन निदृष्टवान् । तात्पर्यकारश्च 'समान
धर्मोपपत्त्यादिविशेषणमपश्यत पूर्वपक्ष इत्युक्तवान् ।

अत्र सूत्रे त्रीणि वाक्यानि । (१) प्रथमं तावत्—'समानधर्माध्यव
सायात् न सशय' इति सशयलक्षणसूत्रस्य (१११२३) समानधर्मोपपत्ते
सशय' इत्यस्य वाक्यस्य प्रतिषेधरूपम् । एतस्यैव वाक्यस्य तात्पर्यभाष्यकार
उक्तिचतुष्टयनाह । सशयलक्षणमूत्रस्थमुपपत्तिपदमस्तित्वपर मन्वानस्यैवाद्याकि -
धर्ममात्रस्य सर्वत्र सशय किन्तु तस्याध्यवसायादिति । अथवत्यादिद्वितीयोक्ति
रुपपत्तिपद ज्ञानसामान्यपर मन्वानस्य । पुनरथवत्यादितृतीयोक्तिरुपपत्तिपद निश्चया-
त्मकज्ञानपर मन्वानस्य । पुनरथवत्यादिचतुर्थोक्तिस्मृतीयाया एव प्रकारातरेणोप
वर्णनम् । (२) द्वितीयं सूत्रवाक्यम्—'अनेकधर्माध्यवसायात् सशय' इति सशय
लक्षणसूत्रस्थोपपत्तिपदप्रयोगमूलकम् । अत्रापि पूर्ववत्पूर्वपक्षोक्तिचतुष्टयस्य सम्भवः ।
(३) तृतीयं सूत्रवाक्यम्—'अन्यतरधर्माध्यवसायात् सशय' इति ।

३ अथ वा समानधर्माध्यवसायादिति । धर्मिणोरर्थान्तरभावाद्वा न सशय ।
न ह्यन्यस्मिन्नुपलब्धेऽन्यत्र सशय ।

“न संशयः । यदि तावदिधमव्यवस्थाऽऽत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः । अथाव्यवस्थाऽऽत्मनि न व्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति” ॥ ४ ॥

“तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्वर्मभातरयोपपत्तेः” ॥ ५ ॥

“येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते, तेन सत्त्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते । समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदान् संशयानुच्छेदः । न ह्ययमतद्वर्मा धर्मा विमृश्यमाणो गृह्यते, सततं तु तद्वर्मा भवतीति” ॥ ५ ॥

अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य सङ्क्षेपेणाद्वार —

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नामंशयो नान्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

न संशयानुपपत्तिः, संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते । कथं ? यत्तावत् समानधर्माध्यवसाय संशयहेतुः न समानधर्ममात्रमिति । एवमेतत् । “कस्मादेवं नोन्यते इति ?” विशेषापेक्ष इति वचनान् तत्सिद्धे । विशेषस्यापेक्षाऽऽकाङ्क्षा । सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चोक्तं समानधर्मापेक्ष

१ न संशय इति भाष्यस्य सूत्रपरिर्वान्वयः । यदि तावदिति । अव्यवस्थाया अव्यवस्थात्व यदि निश्चिततदा निश्चितरूपत्वात्तस्या अव्यवस्थात्मत्वेव निरस्ता । अथ च तथात्वन्तस्या यद्यनिश्चित तर्हि तस्या स्वरूपहानादेवाध्यवस्थात्मता सुदूर पराहतेति भावः ।

२ तद्विशेषाद्विषयानुवर्तते । समानधर्मादाना संशयकारणाना मातःसाध्यस्य संशयप्रसङ्गः ।

३ न संशयमिति । स्थाणुरथ पुरुषो वेति संशयानन्तर स्थाणुरेवायमिति निश्चयात्मके ज्ञाने जातेऽपि समानधर्मादीना ज्ञान वर्तत एव । निश्चयज्ञानेन ते धर्मास्तद्वर्मज्ञान वा नापनोद्यते । ततो यदि समानधर्मज्ञानमेव संशयकारणं तर्हि निश्चयज्ञानानन्तरमपि संशयप्रसङ्ग इति भावः ।

४ यथोक्ताद्यादि मिद्वान्तसूत्रम् । यदि निविष्टपण समानधर्मोपपत्त्यादि संशयकारणमुच्येत तदा तदुपपत्तेः पश्चाद्करणत्वं पुरमपि न कुर्यादित्यसंशयः स्यात् । अथवा पूर्वं करणात् पश्चादपि कुर्यादित्यन्तसंशयः स्यात् । दूरत्वादिदोषविशेषादशानादिविशेषणविशिष्टमेव तु समानधर्मापपत्त्यादि संशयकारणार्थेनेष्टमतो नोक्तप्रसङ्गप्रसङ्गः ।

५ न चोक्तमिति । संशयलक्षणमूत्रे विशेषापेक्ष संशय इत्युक्तम्, न समानधर्मापेक्ष इति । समानधर्मापेक्षाभावश्च समानधर्माध्यवसाये सत्येव भवितुमर्हति ।

इति । समाने च धर्म कथमाकाङ्क्षा न भवेद् यद्यप्य प्रत्यक्षं स्यात् । एतेन मामर्धेन विज्ञायत समानधर्माध्यवसायादिति ।

उपपत्तिवचनाद्वा । समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते । न चान्या सद्भाससंबन्धनात् समानधर्मापपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मोऽविद्यमानसद्भवताति ।

विषयशब्देन वा विषयिण प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्तं धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायत । कथम् ? दृष्ट्वा हि धूममथाग्निमनुमिनाति नादृष्टे । न च वाक्ये दर्शनशब्दं श्रूयते, अनजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम् । तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिण प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धानुत्तानाति । अत्रमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति ।

यथोहित्वा-‘ समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिप्रहणे सशयाभावः’ इति-पूर्वदृष्टविषयमेतन् । याग्रहमथा पूर्वमद्राक्ष तथो समान धर्ममुपलभे विशये नोपलभ इति, कथं नु विशेषं पदयेय येनान्यतरमवधारयेयमिति । न चैतन् समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिप्रहणमात्रेण निवर्तत इति ।

यच्चोक्तं - नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र सशयः’ इति, यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं सशयहेतुमुपाददीत स एव वान्य इति ।

यत्पुनरतन्- कार्यकारणया सारूप्याभावादिति’, कारणस्य भावाभावो कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयो सारूप्यम् । यन्मयोत्पादात्पुनरुत्पत्ते

एवञ्च समानधर्मापभावा अनुसन्धातेनेव समान माध्यवसाय उपलक्षित । उपपत्तिरपि सतापरमभ्युपगम्यैवदमुत्तरं पूर्वपक्षस्य ।

१ विषयशब्दवर्जित । समानधर्मा विषय तत्र विषयिणस्तज्ज्ञानस्याप्यभिधानमिषय ।

२ यथाहित्विति । यदप्युक्तमिषय इति नात्ययवृत्त ।

३ यच्चानमिति । प्रथमसूत्रभाष्यगतपूर्वपक्षनृतीवहतोरनुवाद ।

४ सारूप्याभावादित्यनन्तरमध्यवसायादनवधारणात्मकं सशया नोपपन्न इति पक्षं चतः नवाद् ।

यस्य चानुत्पादाद् यन्नोत्पद्यते तत्कारण कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यम् । अस्ति च भेदकारणे संशये चैतदिति ।

एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेध परिहृत इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं 'विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न सशय' इति, पूर्वप्रवादयोर्ब्याहृतमर्थमुपलभे विशेष च न जानामि नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयम्, तत्कोऽत्र विशेष स्वाद्येनेतरमवधारयेयमिति सशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽर्थ न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निरर्थयितुमिति ।

एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थावृत्ते सशये वेदितव्यमिति ।

यत्पुनरेतत्—“प्रतिपत्ती च सम्प्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थ तदध्यवसायो विशेषापेक्ष सशयहेतु । तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्ति । समानेऽधिकरणे व्याहृताया प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थ । तदव्यवसायश्च विशेषापेक्ष सशयहेतु । न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे षोडश्यान्तरे सशयहेतुत्व निवर्तते । तदिदमकृतबुद्धिसम्भोहनमिति ।

१ अस्ति चिति । अत्र कथञ्चित्तत्तन द्विविध सारूप्य भाव्यकारणोक्तम्—कारणाय भावाभावयो कार्यस्य भावाभावादित्येक सारूप्यम् कारणस्या पादाकारणमुत्पद्यत तदनुत्पादाच्च नात्पद्यत इत्यपरम् । किन्तु द्वितीयस्य पूर्वानुवादकत्वमप्यस्य प्रतिभाति ।

यातिक्रमत्तन तु विशेषानवधारणमात्रमप्यस्य सशयत कारणया सारूप्यम् । यद्युत्पत्ति सारूप्य कार्यकारणवास्तदा नित्यद्रव्याणां तादृशसारूप्याभावाकारणतैव स्यादित्येव भाव्यमतेऽन्विताऽत्रम् ।

२ विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिरिति । विप्रतिपत्तयोद्वयां पुरुषयोर्वा विप्रतिपत्तिस्तस्या सम्प्रतिपत्तिज्ञान दाश्वस्थस्य तृतीयस्य, तन्मात्रेणार्थ । यत्पुनरिति तृतीयसूत्र गताक्षेपस्य परामश ।

३ समाख्यान्तरणति—विप्रतिपत्तिपदस्य प्रसिद्धाऽर्थो मतभेदस्तस्याध्यवसाया ज्ञानाद्विशेषापेक्षात्संशय उत्पद्यत इति निश्चयात् स्थित विप्रतिपत्त 'सम्प्रतिपत्ति' रिति नामान्तरमुज्जाय्य तस्या सशयकारणत्र निरर्थयितु न शक्यते । विप्रतिपत्तयारेऽन्विताऽस्ति स्वमतस्य सम्प्रतिपत्तिरुपावऽपि पादवस्थ तृतीयस्यपुन्यव्याप्तिरिति रूपतैवति इत्यम् ।

यत्पुन - "अव्ययस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया" इति संशय
हेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्ययस्थाभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना-
व्यर्था शब्दान्तरकल्पना । अव्ययस्था एतलु व्यवस्था न भक्त्यव्यवस्थात्मनि
व्यवस्थितत्वाति । नानयोरुपलभ्यनुपलभ्यो सदसद्विषयत्व विशेषापेक्ष
सशयहेतुर्न भवतीति प्रतिपिध्यते, यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न
तावतात्मान जहाति, तावता ह्यनुज्ञाताऽव्यवस्था । एवमिय क्रियमाणापि
शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तर साधयतीति ।

यत्पुनरेतन् - "तथात्यन्तसशय तद्धर्मसातत्योपपत्ते" इति, नाय समान
धर्मादिभ्य एव सशय । किं तर्हि ? तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसहिता
दित्यतो नात्यन्तसशय इति ।

"अन्यतरधर्माभ्यप्रसायाद्वा न संशय" इति । तत्र युक्तम् । विशेषापेक्षो
विमर्श संशय इति वचनान् । विशेषाश्चान्यतरधर्म । न तस्मिन्नध्यवसायमाने
विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥ ६ ॥

यत्र सशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र यत्र सशयधुविका परीक्षा शास्त्रे कथाया वा, तत्र तत्रैव सशये परेण
प्रतिरिद्धे समाधिर्नान्य इति । अत सर्वपरीक्षाव्यापित्वान् प्रथम सशय
परीक्षित इति ॥ ७ ॥

इति सशयपरीक्षा प्रकरणम् ॥

१ यत्पुनरिति चतुर्थसूत्रगतपूर्वपक्षपरामर्शः ।

२ अव्यवस्था एतल्विति । या किल 'अव्यवस्था' इति नाम्ना प्रसिद्धा तस्या
'अव्यवस्थात्मनि' अव्यवस्थात् 'व्यवस्थितत्वान्' निश्चितत्वात् मा 'व्यवस्था
न भवितुमर्हति । अतस्तस्या व्यवस्थेति यद्यमान्तरकल्पन त सर्वथा व्यथमेवत्यर्थः ।

३ अनुज्ञातनि-पूर्वपक्षिणेत्यर्थः ।

४ यत्र सशय इत्यादि सूत्रम् । अस्य यथाशुत्यर्थो भाष्यकारेणैव स्पष्टावृत ।
परिशुद्धिकारस्तस्य तात्पर्यान्तरमपि चर्णयाञ्चकार । तद्यथा । यस्य (पदार्थस्य)
विषये सशयस्तस्यैव परीक्षापयुक्ता । प्रयाजनादीनां तु परीक्षा नास्ति । यताऽस्मिन्
विषये सशयो नास्ति । भाग पात्रनमा च पण्डितरूपभ्याऽद्विवादसिद्ध मद्गहाभावात् ।
अथवा प्रयोजनादयऽप्यतिदत्तेन परीक्षिता । यत्र क्वचित् सशय स्यात् तत्रैवमुत्तरो
त्तरप्रसङ्ग कर्तव्य । उतराक्षरेषु प्रयाजनादिषु परीक्षाप्रसङ्ग कर्तव्य इति भावः ॥

(२) प्रमाणसामान्यपरीक्षा प्रकरणम् ।

अथ प्रमाणपरीक्षा—

“ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ” ॥ ८ ॥

“ प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धे । पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरित्यर्थः ” ॥ ८ ॥

अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभाग —

“ पूर्वं हि प्रमाणमिदं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ” ॥ ९ ॥

“ गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्यदि पूर्वं, पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ” ॥ ९ ॥

“ पश्चात्सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ” ॥ १० ॥

“ असति प्रमाणे केन प्रतीयमाणोऽर्थे प्रमेयं स्यात् । प्रमाणेन खलु प्रतीयमाणोऽर्थे प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ” ॥ १० ॥

१ अथ प्रमाणेति । आर्येण हि प्रमाणं सप्तयपरीक्षायामुद्दिष्टकमा वाधित । प्रमाणादिषु तु तद्वाधकारणाभावाद्बुद्दिष्टकमानुरोधेन प्रमेयादियं प्राक् प्रमाणान्वयं परीक्षितानि । तथापि प्रथमं प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षा, तापूर्वकत्वाद्विधापरक्षणा नाम् । तत्र सामान्यलक्षणम्—‘ उपलब्धिसाधनं प्रमाणमिति ’ । तथा उपलब्धिसाधनं च प्रत्यक्षादीनामव ।

२ प्रत्यक्षादीनामिति पूर्वपक्षमूत्रम् । अयमत्र पूर्वपक्षिणा माध्यमिकस्याभि सन्धिः । यद्यपि मम विषयविचारासहस्रजादिनं प्रमाणं नाम न किञ्चिद्स्ति विचार सहम्, तथाऽपि लाकृत्सिद्धान्तेषु प्रमाणानि तैरेव प्रमाणे पर्यालोच्यमानानि विचार न सहन्ते । सोऽयं प्रमाणादीनामपराधा यानि स्वविरोधेन विलीयन्त, न ममापराध इति । प्रथमं गन्तु—प्रत्यक्षादयानि प्रमाणवचनं ध्यवहनेत्या, कालक्षयऽप्यथाप्रतिपादयान्-यदेवञ्च तत्र प्रमाणवचनं स्वयद्वित्ते—यथा ज्ञानविषयान्—तथा केतन—तस्मात्सन्ति ।

३ पूर्वं हीत्यादि पूर्वपक्षमूत्रम् । ज्ञानं हि ‘ प्रमाणम् ’ । तथा गान् ‘ प्रमेयम् ’ इति च ‘ अर्थः ’ इति च भवति । तद्यदि प्रमाणं प्रमेयादयान् पूर्वमुत्पद्यत तत्र प्रमाणात्पूर्वेषासावर्थं इतीन्द्रियार्थोत्पत्तिश्च प्रमाणात् इत्यर्थः ।

४ पश्चात्पर्यादि द्वितीयं पूर्वपक्षमूत्रम् । अथ पूर्वं प्रमेयं पश्चात् प्रमाणं तत्राह पश्चादिति । यद्यप्यर्थस्य स्वरूपं न प्रमाणार्थं न तथापि तस्य प्रमेयात् तदधीनम् । तद्यपि यत्र प्रमाणात् पूर्वं न प्रमाणयोगानिषेधेन स्वादिपर्ययः ।

“ युगपन्मिद्वो प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावां उद्घो-
नाम् ’ ॥ ११ ॥

“ यदि प्रमाण प्रमेय च युगपद्भवत एवमपि गन्धादिविन्त्रियार्थेषु
ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात्
क्रमवृत्तिचाभाव । या एता उद्वय प्रमेणार्थेषु वर्तन्त तासां क्रमवृत्तित्वं न
सम्भवतीति ।

‘ व्याघातश्च युगपज्ञानानुत्पत्तिर्भ्रमसो लिङ्गम् ’ (१, १, १६) इति ।

“ एतावाश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषय । स चानुपपन्न इति ।
नस्मात्प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति ” ।

अस्य समाधि — उपलब्धिहेतोरुपलब्धि विषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसह
भावानियमाशयादर्शनं विभागवचनम् । क्वचिदुपलब्धिहेतु पूर्वं, पश्चादुपलब्धि
विषय यथादित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम् । क्वचित्पूर्वमुपलब्धि विषय
पश्चादुपलब्धिहेतु — यथावस्थितानां प्रदोष । क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धि विषयश्च
सह भवत — यथा धूमनाग्नेर्ग्रहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाण, प्रमेय तूप-
लब्धि विषय । एव प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावऽनियते यथाऽर्थो हृदयते
तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तन प्रतिषेधानुपपत्ति । मामान्येन
स्वत्वविभज्य प्रतिषेध उक्त इति ।

१ युगपन्त्यादि द्विजायपूवपक्षसूत्रम् । यौगपद्य एव्याघात सूत्र्या
घातश्चत्यथ ।

२ एतावानिति । पूर्ववृत्तित्वम्—पश्चाद्भावित्वं यौगपद्य वा इत्येत एव त्रय
पक्षा सम्भवन्ति प्रमाणप्रमेययाविषये ।

३ अस्य समाधिरिति गतसूत्रयाज्ञावितपूर्वपक्षस्य समाधानमाह ।

४ उपलब्धिहेतारित्यादिवाक्यस्य क्वचित्सूत्रावनाहृतं प्रमादिकं ।

५ ‘ उपलब्धिहेतु ’ प्रमाकरणम् । उपलब्धि विषय ’ प्रमेय । यथादशनमिति
यथाप्रमाणमित्यथ ।

६ आदित्यस्यति । आदित्यप्रकाशश्चिरन्तनरथायि तदुज्जामिता पदाधानु
क्रमस उपपत्ते ।

७ स्वत्वविभज्यति पाठ सम्यक् । यत पूर्वपक्षिणा ‘ मामान्येन ’ प्रमाणसा
मान्यप्रमेयसामान्यपरतया अविभज्य पदायविशेषावरथाविशेषादिर्विहितम
विचार्यैव सर्वप्रमाणप्रतिषेध उक्तः । स्वत्व विभज्यत्येव पाठः स्वाकृत्य भाष्यचन्द्रण
न्याय्यात् ।

समारयाहेतोश्चैकाल्ययोगात्तथाभूता समारया । यत्पुनरिदम्—“पश्चात्सिद्धावसति प्रमाणे प्रमेय न सिध्यति । प्रमाणेन प्रमायमाणोऽर्थे प्रमेयमिति विज्ञायत ” इति—प्रमाणमित्येतस्या समाख्याया उपलब्धिहेतुत्व निमित्तम् । तस्य त्रैकाल्ययोग । उपलब्धिपर्याप्तुपलब्धि करोति उपलब्धि करिष्यतीति समारयाहेतोश्चैकाल्ययोगान् समाख्या तथाभूता । प्रमितोऽनेनार्थे प्रमायते प्रमास्यत इति प्रमाणम् । प्रमित प्रमायते प्रमास्यते इति च प्रमेयम् । एव सति भविष्यत्यस्मिन् हतुन उपलब्धि, प्रमास्यतेऽयमर्थ प्रमयमिदमित्येत-सर्वं भवतीति ।

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्ति । यश्चेव नाभ्यनुजानीयात्तस्य पाचक्रमानय पश्यति लाघवमानय लविष्यताति व्यवहारो नोपपद्यत इति ।

“प्रत्यक्षादीनामप्राप्त्य त्रैकाल्यासिद्धे ” रित्येवमादिवाच्य प्रमाणप्रतिषेध । तत्राय प्रष्टव्य —अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति । किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? तथाहि सम्भवो निवर्त्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षादीना प्रतिषेधानुपपत्ति । अथासम्भवे ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षण प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेध प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति ॥ ११ ॥

“किं चात ”—

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु त्रिभाग । पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेधे किं प्रतिषिध्यते । पश्चात्सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धि प्रतिषेधाभावादिति । युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्धयभ्यनुज्ञानादनर्थक प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाच्येऽनुपपत्तमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीना प्रमाणत्वमिति ॥ १० ॥

मरप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

१ प्रमाणप्रतिषेध —आत्यन्तिक इति भाव ।

२ सम्भव —प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामिति शेष ।

३ सति सम्भव इति । यस्य सम्भव —यत्काल्यन्तमसत्—तस्यात्यन्तिक प्रतिषेधा नाज्ञापयितु शक्य इति हृदयम् ।

४ अथानसम्भव इति । यदि पूर्वपक्षिण प्रतिषेधवाच्यमसम्भवस्य ज्ञापकं तदा ज्ञापकत्वसाम्यात् प्रमाणत्वभावमव भवति । ततश्च प्रमाणप्रतिषेधे ये हतव पूर्वपक्षिणज्ञापितार्हैरेव तद्वैयप्रतिषेधवाक्यमपि प्रतिषिद्ध भवतानि भाव ।

न्या. सू. ६

रुधम् ? त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यगुदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्त दर्शयितव्यमिति । न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम्, उपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति । सोऽयं सर्वप्रमाणैर्याहृतो हेतुरहेतुः । 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध' (१ - , ६) इति । वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः । न च वाक्यार्थ — प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति । इदं चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते, अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्ते न साधकत्वमिति । निषेधो नोपपद्यते हनुत्वसिद्धेरिति ॥ १३ ॥

तत्रप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणत्रिप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

प्रतिषेधरूपे स्ववास्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यस्य नुहायमाने परवाक्येऽप्यत्रयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते—अविशेषादिति । एव च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति 'वीचयमुपसर्ग' मन्प्रतिपर्यवे, न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोयसिद्धिवचत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

“त्रिमर्थं पुनरिदमुच्यते ?”

१ वाक्यार्थ इति । प्रमाणानि नाथ साधयन्ति— इति वाक्य एवपक्षिण । सिद्धान्तप्रतिपादकम् । त साधनाय पञ्चावयवापपञ्चानुमानवाक्याद्युद्गाहितानि । प्रत्येकं चैतदवयवा भ्वाधप्रतिपादका ननुप्रतिपादकत्वाकृते प्रमाणानि । एवमप्यवयववाक्यानां स्वसिद्धान्तसाधनायाज्ञावन विरुद्धो नाम इत्वाभासः ।

२ अप्रदर्शित इति । दृष्टान्ते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य साधकत्वमेव न इत्यन्वयः । यस्य हेतुः हनुभावो न प्रदाशतन्नादशा हनु किमपि साधयितुं शक्यते । अथ वा यावद्भवता स्वाज्ञावितहतादृष्टान्तं हनुत्वप्र प्रदाशान्नावत् तस्य साधकत्वमसम्भवति । अस्मिन् पक्षे अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य तथेति सम्बन्धः ।

३ वाक्यमुपसर्ग इति । यावदुक्त विशेषणं त्वपु प्रमाणेषु प्रतिषेध इति नाच दुष्प्र भवति विप्रतिषेध इति । कानिचिदप्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिदप्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते । तच्च नातीवाचितं प्रमाणप्रतिषेधकस्य साध्यमिकत्येवमर्थः ।

४ किमर्थमिति । एकादशसूत्रभाष्ये अस्य समाधिरित्यस्यानन्तरमुक्तम्— 'उपलब्धिहेतारित्यादि' समुद्दिश्य प्रथमं । यत्तत्राह तदवात्र पुन किमर्थमुच्यते इति भावः । एतत्प्रभवलेनैव पूर्वोक्तं वाक्यमुल्लिखितारित्यादिविभागवचनमित्यन्तं सूत्रवचनाभिप्रेयन्ति केचिन् । एव मध्येवात्रत्य त्रैकाल्याप्रतिषेधश्चेति वाक्यं प्रति पक्षे

पूर्वोक्तनिवन्धनार्थम् । यत्तावत्पूर्वोक्तम्—“ उपलब्धिहेतोरुपलब्धि
विषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शन विभागवचनमिति ”—
तदित समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शी स्वत्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं
प्रत्याचष्टे । त्रैकास्ये चायुक्तः प्रतिषेध इति ।

तत्रैका विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पश्चात्सिद्धेन
शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमायते । साध्य चातोद्य साधनं च शब्दः । अन्त-
र्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमान भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते इति
स्वनविशेषेण आतोद्यविशेष प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिष्यं पश्चा
त्सिद्धेनोपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यत इति ।

निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति ।
“ कस्मात्पुनरिह तन्नोच्यते ? ”

पूर्वोक्तमुपपाद्यत इति । सर्वथा तावदयमर्थः प्रनाशयितव्य । स इह वा
प्रकाशयेत तत्र वा—न कश्चिद्विशेष इति ॥ १५ ॥

प्रमाण प्रमेयमिति च समाख्या समावेशेन वर्तते समाख्यानिमित्त
वशान् । समाख्यानिमित्त तूपलब्धिसाधन प्रमाणम् उपलब्धिष्यविषयश्च प्रमेय
मिति । यदा च उपलब्धिष्यविषयः कचिदुपलब्धिसाधन भवति तदा प्रमाणं
प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते ॥

अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते—

प्रमेया च तुला प्रामाण्यन्त ॥ १६ ॥

क्याक्षेप स्यादिति तेषामाशयः । किन्वेतन्मत भाष्यस्थर्यवाग्रिमपक्षया पूर्वोक्त-
निवन्धनार्थमित्यादिरूपया पराहतम् । एकादशसूत्रभाष्ये यदुक्त तस्य बीजमत्रत्य
मूत्रमेवति भुवता भाष्यकारेण पूर्वस्य वाक्यस्यासूत्रत्वमत्रत्यस्य च सूत्रत्व स्पष्टीकृतम् ।
१ पूर्वोक्तिः । एकादशसूत्रे यदस्माभिरुक्तं न तदुत्तरमपि तु सूत्रोक्तार्थं एवेति
भावः ।

> इतस्समुत्थानमिति । इत अत्रैव त्रैकाल्येत्यादिसूत्रं समुत्थानम् बीजं यस्य
तत् ।

३ समावेशेनेति । समावेशो नियम इति वार्तिकम् ।

४ प्रमेया चेति सूत्रपाठो वाचस्पतिमिश्रमन्मतः । तदन्वयश्च—‘ तुला प्रामाण्यवत्
प्रमेया च ’ इति । तुला यथा प्रमाण भवति तथा प्रमेया चेत्यर्थः । तुला भुवणा-
दिगुरुत्वे ‘ प्रमाणम् ’ भवति । किन्तु यदाऽस्या प्रामाण्यं प्रति सन्देहो भवति तदा

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधन तुला प्रमाण, ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाण तुलान्तर प्रमेयमिति ।

एवमनवययेन तन्त्रार्थे उद्दिष्टो वेदितव्य । आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वान् प्रमेये परिपठित । उपलब्धो स्वातन्त्र्यान् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वान् प्रमागम् । उपलब्धिविषयत्वान् प्रमेयम् । उभयाभावान् तु प्रमिति । एव मर्थविशेषे समाख्यासमावेशो योज्य । तथा च कारकशब्दा निमित्तप्रदान् समावेशेन वर्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात्कर्ता । वृक्ष पश्यतीति दर्शनेनाप्नुमिष्यमागतमत्वान् कर्म । वृक्षेण चन्द्रमस ज्ञापयतीति ज्ञापकत्वसाधकत्वमत्वान् करणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिञ्चमानोदकेन वृक्षमभिप्रेतीति सम्प्रदानम् । वृक्षात्पणं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमिषपादानम् । वृक्षे ज्ञासि सन्तीत्याधारोऽधिकरणमित्यधिकरणम् ।

एवं च सति न द्रव्यमात्र कारक, न क्रियामात्रम् । किं तर्हि ? क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त कारकम् । यत्रियासाधने स्वतन्त्र म कर्ता, न सिद्धप्रमाणभावन गुणान्तरण यत् परीक्षित सुवर्णादि तत्र तुलाया प्रामाण्य निर्धारक-मत्र च ' प्रमया भवति । एवमत्र प्रत्यक्षादिनि प्रमाणादपि स्वयं चरविषय इति प्रमाणानि प्रमदानि स्वस्वत्वान्गत नि हृद्यम् ॥

प्रमयता धनि पाठे षड्विधातिक्रम्युक्तं नवीनसुप्रत्यक्षनृभिः १७ । तत्र-प्रमाणानामप्रमयता च भवति तुलाप्रामाण्यवत्-यथा तुलाया प्रामाण्यप्रमयता चैवमत्र प्रमाणानामर्पति भावः ।

१ एवमव्याप्यत इति । गुणान्तरं पराऽयं इत्यर्थः ।

२ अनवयवमिति । कारकत्वार्थः । उक्तं प्रमयप्रमाणसमाख्यायमायन मद्रव्यज्ञातविषय इत्याशयमिति भावः ।

३ एव च यथाचारस्य हागुमहनपयन्त प्रम्य षड्विधप्रत्यक्षवनाभिप्रयन्ति । तन्मतेन च भस्मि भा ' इत्यादि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्य समाधानम् ' इत्यपमादिन यत्नवदन्तम् । पुन मद्रव्युत्पत्तिविषयपरं पृथक् ।

यातिक्रम्यार्यादित्यत्र तु एव चार्थादि हागुमहनपयन्त सिद्धात्मिन एव यत्नम् । नूतन्नाम भस्मि भाशिवार्यादित्यत्र प्रयत्नं पृथक्पृथक् ।

४ प्रत्यक्षात् कारकमिति माध्यमिकारात्त्वम् ।

५ क्रियासाधनमिति । अकारणकृत्यामाश्रित्यर्थः ।

६ क्रियासाधनमिति । यत् प्रधानक्रियायाश्चैव तन्मिति यावत् न कारकमित्यर्थः ।

द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । क्रियया व्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म, न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । एव साधकतमाप्तिष्वपि । एव च कारकान्वारयान यथैव उपपत्तित्, एव लक्षणत कारकान्वारयानमपि, न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा । किं तर्हि ? क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाण प्रमेयमिति । स च कारकधर्मं न हातुमर्हति ॥ १६ ॥

‘ अस्ति भो कारकशब्दानां निमित्तप्रज्ञानं समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वान्, प्रमेय चोपलब्धिविषयत्वान् । संवेदानि च प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षे मे ज्ञानमातुमानिक मे ज्ञानमौपमानिक मे ज्ञानमागमिक मे ज्ञानमिति विशेषा गृह्यन्ते । लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेणैन्द्रियार्थसाधकत्वेन ज्ञानमित्यप्रमाणात् । सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति ’ ॥

कश्चात्र विशेषः ?—

१ पूर्वपक्षमुत्पद्यति अस्ति भाविति ।

२ उपलब्धिविषयत्व कृत इत्यत आह प्रत्यक्षमिति ।

अयमत्र पूर्वपक्षमुत्पद्यति अस्ति भाविति । अत्रैते कस्या उपपत्तौ । किं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धि समाधना निष्साधना वा । यदाऽपि समाधना तदाऽपि किमभिरेव प्रत्यक्षादिभिराहा प्रमाणान्तरण । यदाऽप्यभिस्तदाऽपि एक तथैव प्रत्यक्षस्यवस्थाऽर्थकात्पत्तिरप्यत्र यत्तरणति तत्र प्रमाणान्तराभ्युपगम विभागमूत्रस्याघातोऽनवस्थापातश्च । तत्र प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षाद्यन्तराणां ग्रहणऽनवस्थापातः । तदेव एव यत्तु ग्रहणं नानि वृत्तिविराट् । नहि तयवामिधारया स्वामिधारा छिद्यत । तस्मात्साधना प्रमाणावलम्बि । एव च कृत प्रमेयसाधने प्रमाणं प्रमाणवत्साधनेवास्तु प्रमेयावलम्बिरिति ।

३ सिद्धान्तात्पूरति कश्चित् ।

अयमत्र सिद्धा न —नासाधना प्रमाणमिच्छिनापि प्रायः साद्विषयतिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमा यत्र विभागमूत्रस्याघात म्यात् । नापि च तत्र स्वस्या तस्या एव ग्रहणमुपयत यत्तानि वृत्तिविरथा भवन् । अपि तु प्रत्यक्षादिप्राधान्येन प्रत्यक्षादिप्राधान्यस्य ग्रहणमातिशयमह । न चानवस्थाऽस्ति । किञ्चि प्रमाणं स्वज्ञानना यत्तानुपगमात्सादि किञ्चि पुनरुपगतमव बुद्धिसाधनम्, यथा बुधुसादि । तत्र एव स्वज्ञानं च पुराणतमम् । च पुराणि तु ज्ञानानवधमत्र ज्ञानसाधनमिति का स्वभावात् । बुधुसामय

“ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरमिद्विप्रसङ्गः ” ॥१७॥

“ यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनोपलभ्यन्ते, येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत् प्रमाणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावे प्रसज्यत इति । अत्रस्थामाह तस्याप्यन्येन तभ्याप्यन्येनेति । न चानवस्था शक्याऽनुज्ञातुमनुपपत्तेरिति ” ॥ १७ ॥

अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण नि साधयेति ?-

“ तद्विनिवृत्तेर्जां प्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ” ॥ १८ ॥

“ यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धां प्रमाणान्तरं निवर्तते, आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्येत्यविशेषान् ” ॥ १८ ॥

एवं च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह--

न । प्रदीपप्रकाशसिद्धिरुत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाश प्रत्यक्षाङ्गत्वान् दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषु सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावादर्शनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपाददीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावन् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्था प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । इन्द्रियाधसन्निकर्षास्त्वावरणेन लिङ्गेनानुमीयन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽन्यत्र ज्ञानमात्ममनसो सयोगविशेषादात्मसमवायाच्च मुखादिवद्गृह्यते । एव प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा

च नदपि शक्यज्ञानम् । सा च कदाचिद्व्य क्वचिदिति नानवस्था । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिरिति ।

१ सिद्धान्तमवतारयति एवमिति । न प्रदीपेत्यादि सिद्धान्तमूत्रम् ।

२ गृह्यत इति । तत्र च प्रत्यक्षगम्य इत्यर्थः ।

३ तथाभावादिति । भावाभावादन्यव्यतिरेकादिति यावत् ।

४ अनुमीयत इति । तत्र च शब्दोऽनुमानगम्य इति भावः ।

५ प्रतिपद्यत इति । तत्र च शब्दप्रमाणगम्य इति भावः ।

६ इन्द्रियेति । सन्निकर्षप्रतिरोधकावरणाभाव प्रत्यक्ष जायते, तद्भावे च न जायते । एव चावरणाभावेन सन्निकर्षानुमानम् । तत्र चावरणमैव स्वाभावद्वारा तत्र लिङ्गमिति भावः । अनुमानस्वरूपं च प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षं तद्वशात्सन्निकर्षप्रतिरोधकावरणे मति तद्भावादिति ।

च दृश्य सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणा दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्था लभते, एव प्रमेयं सत्किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वान् प्रमाणप्रमेयव्यवस्था लभते । सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीना यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो, न च प्रमाणमन्तरेण नि साधनेति ।

“ तेनैव तस्याग्रहणमिति ” चेद्,—न अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । “ प्रत्यक्षादीना प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम् । अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहण दृष्टमिति ” । न, अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थे सह गृहीत । तत्र केनचित्कस्यचिद् ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपीति । यथोद्भूतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ।

ज्ञातृमनसोऽत्र दर्शनान् । अहं मुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते । ‘ युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ’ (१, १ १६) इति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते । ज्ञातृज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य प्राद्वस्य चाभेद इति ।

१ दृश्यदर्शनेति । ‘ दृश्य ’—दर्शनविषय—‘ दर्शन ’—दर्शनकरणम्—इति वाच्यपदस्य लभत इत्यर्थः ।

२ एत्र प्रमेयमिति । किञ्चिद्वस्तु यदा ज्ञानस्य विषयस्तदा प्रमेयमिति यदा ज्ञानस्य हतुः करणन्तदा ‘ प्रमाणमिति ’ व्यपदेश लभते ।

३ अर्थभेदस्येति । तत्रैव प्रत्यक्षव्यक्तयोः भिन्ना एव—केवलमिन्द्रियाध्यायस्य कर्तव्यत्वादिसादृश्येन प्रत्यक्षमित्यनेन नाम्ना सहगृहीता व्यपदिष्टा भवन्ति । एत्र च एकस्य प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षास्तरेण ग्रहणे न तस्यैव तेन ग्रहणमभवति ।

४ उद्भूतेनेति । जलाशयादुद्भूतेन जलेन जलाशयस्थस्य जलस्यानुमानम् । तत्र यद्यपि जलेनैव जलस्यानुमानं तथाऽपि न तत्त्वतस्तेनैव तद्ग्रहणम् ।

५ ज्ञातृमनसामिति । ज्ञाता ज्ञेय इति सक्रमाभिप्रायम् । नह्यन्यस्य समवता ज्ञानक्रिया येनात्मनः कर्मता स्यात्, अपि तु ज्ञातृस्यैव । परममवतपत्तशालि द्वि कर्मत्युक्तम् । तस्मात्प्रत्यादीनामात्मधर्माणामत्र कर्मता आत्मनस्तु प्रकाशमानता । तत्र विषयज्ञाया ज्ञयज्ञाननिधानम् । मनस्तु यद्यपि करणं कर्म स्वज्ञानं प्रति करणं च तथापि न स्यात्तमनि वृत्तिविरोधः । यदि हि ज्ञानं करणं भवत्तदाऽऽत्माध्यक्षपप्रमङ्गः । स्वमत्तया च ज्ञानं प्रति करणम् । अन्यथा स्य ज्ञानमस्या च मत्ता । न च तत्र समवता ज्ञानक्रिया द्विव्याप्यमवतता । तस्मात्प्रत्येव ज्ञानसाधनत्वं च मनसा न दापमहतीति हृदयम् ।

६ प्राद्वस्येत्यस्य म्याने प्राद्वकस्यति ङाचिक पाठा न सम्यक् । अहं मुखीत्यादौ ज्ञातृज्ञेयस्य चाभेदः । मनसोऽनुमानं च मन एव ग्रहणकरणम् ग्रहणविषयश्च । नचात्र प्राद्वकस्य ज्ञानुत्पत्तावगः ।

“ निमित्तभेदोऽत्रेति ” चेत्,—समानम् । “ न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते । न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति । ” समानभेदन् प्रत्यक्षादिभिः । प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो गृह्यत इति ।

प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्ते । यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयं—यत्प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुम्—तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत । तत्तु न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदमज्ञासंब सर्थं विषय इति ॥ १९ ॥

‘ केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते—‘ यथा प्रदीपप्रकाश प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति ’ । स चायम्—

केचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्तः ॥ २० ॥

यथा चायं प्रसङ्गो निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते

१ असंबेति । अतत प्रमाणविषयत्वप्रदर्शनमुपोद्धातभाष्ये प्रथमसूत्रे-अयच्चादिति गृह्यमाण यथाभूतमपरिपरान्तरक भवतीति ॥ १९ ॥

२ केचित्त्वित्यादि आचार्यदर्शयाना मतम् । तद्यथा—प्रदीपप्रकाशो यथा न प्रकाशान्तरमपेक्षते प्वप्रमाणान्यपि प्रमाणान्तरमनपेक्षमाणान्यपि सन्ति भविष्यन्तीति । ‘ विशेषहेतुमन्तरेण हेतुनाऽपरिगृहीतमेव दृष्टान्त साध्यसाधनायोपाददते ’ इति सम्बन्धः ।

३ न्यायसूचीनिबन्धे क्वचिद्वित्यादि सूत्रवनापन्यस्तम् । उक्ताचार्यदर्शयान् प्रथमविति चाञ्च वाचस्पतिमित्रेण तात्पर्यं । अपरे तु हेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्र प्रदीपप्रकाशसूत्रेणोपाददते तात् प्रनादमुच्यत इति वातिकम् ।

सूत्रार्थस्तु— क्वचिन्निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणान्तरस्य ‘ निवृत्तिदर्शनात् ’ क्वचिन्निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणान्तरस्य ‘ अनिवृत्तिदर्शनात् ’—प्रमाणान्तरमपेक्षादर्शनादिति वाचन—‘ यथा प्रकाशकत्वरूपेण (प्रत्यक्षादयं प्रमाणान्तरमपेक्षा प्रकाशकत्वरूपेणानुमान) ‘ अनैकान्त ’ सव्यभिचार इत्यर्थः । तथा च प्रदीपदृष्टान्तत यथा प्रमाणान्तरनिवृत्ति साध्यते, तद्वैव घटदृष्टान्तं प्रमाणान्तरमपेक्षतेव किञ्च साध्यत इति ।

४ अयं प्रसङ्ग इति । प्रमाणान्तरानपेक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । निवृत्तिदर्शनादिति-प्रमाणान्तरस्येति शेषः । प्रदीपे प्रदीपान्तरमपेक्षया प्रकाशकत्वदर्शनात् प्रमाणान्तरमपेक्षयैवात्कवत प्रमाणानि सम्बन्धीत्यर्थमुपादीयते प्रसङ्गः ।

एव प्रमेयसाधनायाप्युपादेयोऽविशेषहेतुत्वान् । यथा च स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाश प्रमेयसाधनायोपादीयते, एव प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वभावात् । सोऽय विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त ऋग्निम्पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्षे इत्यनेकान्त । ऋग्निश्च पक्षे दृष्टान्त उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्ता विशेषहेत्वभावादिति । विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेध । विशेषहेतुपरिग्रहीतस्तु दृष्टान्त ऋग्निम्पक्षे उपसंहारिमाणो न शक्योऽननुज्ञानुम् । एवं च सत्यनेकान्त इत्यय प्रतिषेधो न भवति ।

‘प्रत्यक्षादीना प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति’ चेत्, न । सविद्विषय निमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्ते । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति प्रत्यक्ष मे ज्ञानमानुमानिक मे ज्ञानमापमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति—सवित्तिविषय संवित्तिनिमित्त-योपलभमानस्य धर्मार्थानुत्पत्त्यर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यक्षापरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपत्ते । सोऽय तावत्येव निर्वर्तते । न चारित्त व्यवहारान्तरमन्यस्था साधनीय येन प्रयुक्ताऽन्यस्यामुपादेयतेति ॥ २० ॥

इति प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

(३) प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ।

सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते । तत्र —

“ प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरमग्रवचनान् ” ॥ २१ ॥

१ एव प्रमेयति । प्रमेयान्यप्यनवस्थाप्य सस्य त यवमधमुपादेय । तथा च प्रमाणाभावाद् इत्यय ।

२ स्थाल्यानि । प्रदीपदृष्टान्ताध्ययन प्रमाणाभावात्प्रमेय स्थाल्यादिरुपलब्ध तावान् न च प्रमाणान्तरापक्षति प्रदर्शितम् ।

३ विशेषदर्शयति । विनापदनुपरिग्रहमन्तरेण क्वचनदृष्टान्तरादानाऽनित् प्रदीप्य क्रमवत्प्रमेयसाधनाया विनापदनुपरिग्रह-निष्ठाभावात् नोपपत्ति नाप्यकार ।

४ विनापदनुपरिग्रह इत्यादि शक्य नाप्येव त् मूलात् न स्थीकृतम् ।

५ प्रत्यक्षानि पुरपक्षसूत्रम् । एतसूत्रस्य लक्षणपद कश्चित् स्वयत्तदुत्तर यजयन्ति । तत्र मय्यङ्ग । एतन्न हि अयमत्र मय्यङ्गप्रत्यक्षाप्यथा वा स्थान प्रतिपद्यत्तदुत्तरादिति विनापदान्तरानभिधानाद्वा स्थान । न च प्रकृत तदुत्तरमि मन्वदिति । यथापुत्र मय्य लक्षणपन्न कारणाभिधानमत्र प्रतिभास्य । भना यथाप्रति भासमत्र पुरपक्ष-अधानम् ।

“ आत्ममन सन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोत्तमिति ” ॥ २१ ॥

“ने चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति, ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् आत्ममन सन्निकर्षे कारणम् । मन-सन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येत्तु युद्धय इति मन सन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात्कृतभाष्यम्—

“ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ” ॥ २२ ॥

“ आत्ममनसो सन्निकर्षाभावं नोत्पद्यते प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षं भाववदिति ॥ २० ॥

सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभाव इवतो—

दिग्देशकालाकाशेष्येवं प्रमङ्गः ॥ २३ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति ।

१ न चासंयुक्तेत्यादिभाष्ये नात्ममनसोरिति द्वाविंश सूत्रमपरित्वैव शक्ये इति नात्पर्यकारा ।

२ तदिदमिति । ‘ इदम् ’ अग्रिमं द्वाविंश सूत्रं ‘ पुरस्तात् ’ सूत्रपाठात् प्रागेव ‘ कृतम् ’ उपन्यस्तं भाष्ये ‘ नचासंयुक्तं ’-इत्यादिरूपं यस्य तद्वरूपमित्यन्वयः । द्वाविंशस्य सूत्रस्य भाष्ये सूत्रपाठात् प्रागेवोपन्यस्तमिति भावः ।

३ नात्ममनसोरिति पूर्वपक्षसूत्रं, तदुपपादकतया भाष्यकारेण व्याख्यातत्वात् । अस्य सिद्धान्तसूत्रत्वं ज्ञानलिङ्गरवादिति त्रयोविंश सूत्रं तदर्थोपपत्तेरिति चतुर्विंश चानर्थक्यमापद्यते, पूर्वैव गतार्थत्वादिति परिशुद्धां स्पष्टम् ।

४ आत्ममनसो सन्निकर्षाभावं यत् प्रत्यक्षं नोत्पद्यते तत् एतत्सन्निकर्षस्य सन्निकर्षेण प्रत्यक्षलक्षणसूत्रं भावश्यकं इति सूत्रार्थः ।

५ तदेव सूत्राभ्यां पूर्वपक्षिते सति-भावमात्रेणेन्द्रियसन्निकर्षादानामर्तं कारणत्वमुक्तमिति मन्वानं पार्श्वस्थं प्रत्यवतिष्ठते सिद्धान्तिनं पूर्वपक्षिणं च प्रति-सति-चर्यादि कारणान्तरत्वेन । पार्श्वस्थसंबन्धेयमुत्तिनं पूर्वपक्षिणो नापि सिद्धान्तिनः । यदि पूर्वपक्षिण उक्तिस्तदाऽऽत्ममनससन्निकर्षादेरकारणत्वव्युत्पादनेनासमप्रतापूर्वपक्षस्य विरोधः । यदि सिद्धान्तिन उक्तिस्तदाऽपि सिद्धान्तः ।

६ भुवनं — सिद्धान्तिनः पूर्वपक्षिणश्च-दिगादिष्वप्येव प्रमङ्ग इति सूत्रेणान्वयः ।

७ दिगादिविति । न मति भावमात्रेण कारणत्वम् । तथा सत्याकाशादानामपि कारणत्वप्रमङ्गः । पूर्वपक्ष्युपन्यस्तान्नात्ममनसस्य मे सिद्धान्त्युपन्यस्तैन्द्रियादिस्य मे च कारणत्वमिति भावमात्रेणोपपद्यते । अतः नैतयोपि कारणत्वमुक्तमिति पार्श्वस्थस्य हृदयम् ।

अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वान् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ, तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानन भवितव्यम् । न हि दिगादीनां सन्निधि शक्य परिवर्जयितुमिति । तत्र कारणभावे हेतुवचनम् । एतस्मादेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति ॥ २३ ॥

“आत्ममन सन्निकर्षस्तर्ह्युपसङ्ख्येय” इति ?

तत्रैवमुच्यते—

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २४ ॥

ज्ञानेमात्मलिङ्गं तद्गुणत्वात् । न चास्युक्तं इत्ये सयोगनस्य गुणस्योत्पात्तिरस्ताति ॥ २४ ॥

१ अकारणभाव इति पाश्चस्थाक्त परिहार । नावयमात्राकारणत्वनिश्चयाऽपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । ङिगादिषु निरवयवेषु व्यतिरेकासम्भवाद्भेदा कारणत्वम् । सन्निधेरवर्जयितुमनसस्योक्तत्वात् तत्र व्यतिरेकावधारितसामर्थ्यं सुतस्य प्रत्यक्षाद्यनुत्पादादिति परिहाराथः ।

२ हेतुवचनमिति आवश्यकमिति शय । दिगादानां कारणत्वाभ्युपगमे हेतुर्भवता पाश्चस्थान वक्तव्य इत्यर्थः ।

३ पाश्चस्थ निरस्ते पूर्वपक्ष्याह आत्मनि । यदि भावमात्रेण न कारणत्वम् यदि चात्ममन सन्निकर्षस्य कारणत्व दिगाद्यपेक्षया स्पष्टतरं तदाऽऽत्ममन सन्निकर्षप्रत्यक्षलक्षण उपसङ्ख्येय निवशयितव्य इत्यर्थः । विवरणकारमतन तु यदि भावमात्रेण न कारणत्वं तदाऽऽत्ममन सन्निकर्षाऽपि उपसङ्ख्येयं त्याज्य इत्यर्थः ।

आत्ममन सन्निकर्ष इत्यादिभाष्यप्रथमारभ्य प्रत्यक्षेत्यादिषु वाचसूत्रपर्यन्तं ग्रन्थस्य स्यात्पान मतभेद उपलभ्यते । विवरणकारमतन आत्मत्यादिव्याप्यस्य तात्पर्यं आत्ममन सन्निकर्षोऽपि स्यात् इति । अत्र च चतुर्विंशत्तद्विंशसूत्रयोः प्रदत्तम् । तत्र पुन पूर्वपक्षेण प्रश्न-एव तर्हि आत्ममन सन्निकर्षस्यापि सन्निकर्षा आवश्यकताऽपि प्रत्यक्षलक्षणसूत्रं कथं नाक्त इति । अस्यात्तरे पदविंश सूत्रम् ।

४ ननु इति । आत्मायाऽपि पूर्वज्ञानं समाधान इदं जानायाऽपि सूत्रमुच्यते इति मन्वयः ।

५ नानवरोध इति न्यायमूर्धानिवधपक्षे पाठः । नानवरोध इति बहुषु पुरुषकपुत्रे । उभयथाऽपि ‘नानवरोध’ इत्येवापि पश्यवस्यति । नानवरोध इति विवरणमतं पाठः, ‘नानवरोधसिद्धत्वमिति’ च तस्यापि ।

६ तद्गुणत्वादिनि । यस्मादात्माधितमव जान सिध्यति तस्मादात्मनि ज्ञानसिद्धिमिति भाष्याथः ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं, नात्ममनसो सन्निकर्षस्येति । एकदा रस्त्वय प्रबोधराल प्रणिधाय सुप्र प्रणिधानवशान् प्रबुध्यते । यदा तु तत्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवत तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते । तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, किं तर्हि, इन्द्रियार्थयो सन्निकर्षस्य । न ह्यात्मा जिज्ञासमान प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति ।

एकदा रस्त्वय विषयान्तरासत्तमना सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमान प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इन्द्रियं सर्वाङ्गं तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु रस्त्वस्य नि सङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासत्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनात् । ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । न ह्यत्रासौ जिज्ञासमान प्रयत्नेन मन प्रेरयतीति ।

प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं, गुणत्वान्, नात्ममनसो सन्निकर्षस्येति ॥ २७ ॥

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २८ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषा । ' कथम् ' ?

ज्ञानस्य सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ' इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं ' (प्रायधलक्षणसूत्र) इति भाष्यप्रत्ययेन स्पष्टम् ।

१ सुप्तमनसामिति सौत्र विशेषणं व्याचष्टे एकदति । एतन् माधारणानुभय परामृशति—यदाचित्वादि एवमुभयविशय मूत्रकाराभिप्रेतमिति बोध्यम् ।

२ प्रणिधायेति । सङ्कल्पार्थं । प्रदाये सुप्तोऽर्धरात्रे मयोत्थातस्यमिति मनमि निधाप यद्यधेरात्र एवावबुध्यते तदाऽस्येव मनस्मन्निकर्षाऽपबोधज्ञानकारणम् । यदा तु तीव्रप्रबोधनिमित्तान्ध्यामकस्माद्वावबुध्यते तत्रावबोधज्ञानं नास्ति कोऽपि मनस्मन्निकर्षस्य व्यापार इति सिद्धम् ।

३ प्रबोधज्ञानमिति । ' प्रबोधे ' निद्राविच्छेद ' ज्ञान ' इत्यादिस्य संस्वरार्थः ।

४ सुप्तमनसामिति व्याख्याय व्यासमनसामिति व्याचष्टे एकदति । एतदपि माधारणानुभय परामृशति ।

५ ज्ञानात् इति । अत्र च एतस्य मनस्मन्निकर्षस्य व्यापारः ।

६ मनो न प्रेरयतीति—तत्र च नात्र मनस्मन्निकर्षस्य कोऽपि व्यापार इत्यर्थः ।

७ सुप्तत्वादि । अत्र प्राधान्यादित्यर्थः ।

८ प्राधान्यं इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यार्थः ।

प्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञान
चक्षुर्विज्ञान रसनविज्ञान गन्धविज्ञान रूपविज्ञान रसविज्ञानमिति च—इन्द्रि
यविषयविशेषाश्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति । अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
र्षमेवेति ॥ २८ ॥

“यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणकार्यम्, नात्ममनसा सन्निकर्षस्यति,
कस्मात् ? सुप्रव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति ।
सोयम्—

“व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २९ ॥

‘यदि तावन् क्वचिदात्ममनसो सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नश्यते, तदा
युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मेनसो लिङ्गमिति’ व्याहन्येत । नेदानीं मनसः सन्निकर्ष
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते । मनसो यो गानपेक्षाया च युगपद्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः ।
अथ ना भूद् व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसो सन्निकर्ष कारणमिष्यते,
तदवस्थमेवेद् भवति—ज्ञानकारणत्वादात्ममनसो सन्निकर्षस्य ग्रहण
कार्यमिति ॥ २९ ॥

नै—अर्थविशेषप्राप्त्यात् ॥ ३० ॥

नाभित व्याघात । न ह्यात्ममनसः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते । अर्थविशेषप्राप्त्याद्धि सुप्रव्यासक्त
मनसा ज्ञानोत्पत्तिरेकता भवति । अर्थविशेष कश्चिदेवेन्द्रियार्थः । तस्य
प्राप्तस्य तत्रतापदुते । तच्चार्थविशेषप्राप्त्यन्यामिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषय नात्मम
नसो सन्निकर्षविषयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति ।

१ इन्द्रियविषयेति । इन्द्रियसङ्घानुरोधादयं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वमित्यर्थः ।

२ पूरणं सूत्रप्रयोगेन्द्रियार्थसन्निकर्षं एव कारणं ज्ञानस्य, न एवात्ममनससन्निकर्ष
इन्द्रियमनससन्निकर्षो ब्रह्मुक्तं सिद्धं तन्नति मन्वानं पूर्वपक्षीत्याहृतत्वादिप्राप्त्याक्षेपमूत्र
मवतारयन्नाह यदुक्तमिति ।

३ ग्रहणमिति । प्रत्यक्षलक्षणमूत्रे मन्निवश इत्यर्थः ।

४ नार्थोत्यादि सिद्धान्तमूत्रम् ।

५ न ह्यामेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाश्रमुच्यते नचात्ममन
स्ययोगस्येन्द्रियमनस्ययोगस्य वा कारणत्वं प्रतिपिष्यते । अतो न व्याघात इत्यर्थः ।

“असति प्रणिधाने सङ्कल्प चासति सुप्तव्यासक्तमनसा यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञान तत्र मन सयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणवान्यमिति” ।

यथैव ज्ञातु रत्ययमिच्छाजनित प्रयत्नो मनस प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तर सर्वस्य साधक प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति, येन प्रेरित मन इन्द्रियेण सम्बध्यते । तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि सयोगाभावात् ज्ञानानुत्पत्तो सर्वार्थताऽस्य निवर्तते । अपितव्य चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारणत्वम् । अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसा च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवाच्छरिरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्ग ॥ ३० ॥

इति प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा

(४) प्रत्यक्षानुमानत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।

“ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः” ॥ ३१ ॥

१ पूर्वपक्षी पृच्छति असताति । यत्र प्रयत्नादि मन प्रेरक वर्तते तत्र मनाव्यापार सुबच । यत्र तु सुप्तव्यासक्तमनसा ज्ञानपु प्रयनादिक मन प्रेरक नास्ति तत्र मनो व्यापारस्य कि कारणमिति प्रश्नार्थ ।

२ गुणान्तरमिति । अदृष्टमिति यावत् ।

३ सयोगाभावादिति । अन्यस्य क्रियाहेतारभावादित्यथ ।

नागाऽदृष्टस्य प्रधान प्रयाचन तन्नान्तरायकृतया जन्मायुषी आक्षिपति । स्वसम्बन्धिसुखदुःखसाक्षात्कारश्च भागः । तदायतन च शरीरम् । अग्राप्त च मनो न शरीरे भोग वा भोगविपर्ययो सुखदुःख वा तयो कारण ज्ञान वा जनयितुमर्हति । अतो नून तथासिंहतामनकमण कारणमदृष्टमेव वक्तव्यम् । अन्यथाऽस्य सर्वद्रव्यगुणकमकारणता न स्यात् ।

४ सर्वार्थतेति । सर्वद्रव्यगुणकमकारणत्वार्थम् ।

५ ननु माभूत्सर्वायतत्यत आह अपितव्यमिति ।

६ भूतसूक्ष्माणामित्यणूनां विशेषणम् ।

७ तत इति । अदृष्टादित्यथ ।

स्पष्टतः परीक्ष्यते ।

‘पूर्वपक्षसूत्रम् इन्द्रियसन्निकर्षात्’

उपलब्ध अवयविनो वृक्षस्य उपलब्धिरिति भावः ।

अयमत्र पूर्वपक्षसङ्घप । न ह्यवयवी नाम कश्चिदप्यान्तरभूताऽवयवभ्याऽस्ति, अपि स्ववयवा एव परमार्थमन्त । तपु च कतिपयानवयवान् गृहीत्वा तसहचरि-

‘यन्दिमिन्द्रियार्थसन्निरुपादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इति, एतन् किल प्रेत्यन्न,
तन् एत्यनुमानमेव । परमान् ? एकदेशग्रहणान् वृक्षस्योपपत्तेः । अर्थाग्भा
गमय गृहीत्वा वृक्षमुपलभते । न चैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा धूम गृहीत्वा
बहिमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति” ॥

किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेय मन्यसे ?

‘अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि, द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि
नापयवी चेति” ।

अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद् वृक्षबुद्धेरभावः । नागृह्यमाणमेक
देशान्तरं वृक्षो गृह्यमाणैकदेशवदिति । अथ “एकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमान
ममुदायप्रतिसन्धानान् तत्र वृक्षबुद्धिः” नैतद्दि वृक्षबुद्धिरनुमानमेव सति भवि
तुमर्हताति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयोऽर्थैकदेशसम्बद्धस्याग्रहणान्

तानवयवाननुमाय प्रतिमन्धानवेय वृक्षबुद्धिः । तानवावयवानालम्ब्यमानाननुमाया
नुमानमिति प्रत्यक्षस्यानुमानाऽन्तर्भावात् विभागसूत्रेण न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदा
नापययत इति ।

१ प्रत्यक्षमिति । सिद्धान्त्यभिमतमिति यावत् ।

२ सिद्धात्ता पृच्छति । क पुनरिति ।

३ पूर्वपक्षी प्रपुनरयति अवयवति । द्विधा चात्र प्रतिपत्तिः । अवयवसमूह
पवावयवी नापयवभ्याऽर्थान्तरमिति पक्षे दृष्टव्याऽवयवभ्याऽन्येऽवयवा अनुमीयत ।
अवयवभ्याऽर्थान्तरमेवापययत कश्चिदवयवी नामिति पक्षे दृष्टव्योऽवयवभ्याऽन्येऽवयवा
अवयवी चानुमायन्त इति ।

४ प्रथमं पक्षं दृश्यन्नाह सिद्धान्ती अवयवति । यद्येव प्रत्यक्षदृष्टाऽवाग्भागा न
'वृक्ष' एवमनुमिती परमप्यभागावपि न वृक्षः । ततश्च 'वृक्षाऽयमिति बुद्धेर
पक्षाप पक्षोत्त भावः ।

५ पूर्वपक्षिणाऽभिप्रायान्तरं प्रकटयति । अधेनि । कतिपयानवयवान् गृहीत्वा
तसहचरितानवयवाननुमाय प्रतिमन्धानत्ता बुद्धिरियं वृक्ष इति—इति पूर्वपक्षिणाऽ
भिप्रायः ।

६ उक्तमभिप्रायं दृश्यति न तर्हीति । त्वदुक्तानुसारेणावयवान्तराप्येवानु
मितानि न वृक्ष इति । तथा च प्रतिज्ञाहानिरिति भावः ।

७ द्वितीयं पक्षं दृश्यति द्रव्यान्तरेति । अवयवी यद्यन्मयसहि तत्र सहावयवाना
व्यतिभवात्प्रहणमवश्यं स्वाकृणीयम् । न च सम्बद्ध्याग्रहणमन्तरं सम्बद्धग्रहण
सम्भवति । तथा चानव्यतिग्रहणकालेऽवयवस्यपि गृहीतं भ्यात् इत्यनुपपत्त्यायम् ।
तादृशे चरम्युपगमेऽवयविनः प्रत्यक्षग्रहणमनुपेक्षतेवेव स्यात् । ततश्च तस्य नाऽनुमेदव
मिति हृदयम् ।

ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभाव । तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमान न भवति ॥३१॥

एतद्देशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते । तेष-

नै, प्रत्यक्षेण यावत्तापदप्युपलम्भान् ॥ ३२ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानम् । कस्मात् ? प्रत्यक्षेणोपलम्भान् । यन् तदेकदेश
ग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणानुपलम्भ । न चोपलम्भो निमित्तयोऽस्ति । याव
वार्थज्ञाने तस्य विषयस्तापदभ्यनुज्ञायमान प्रत्यक्षस्यवस्थापकं भवति ।

“ किं पुनस्ततोऽन्यदर्शजतम् ” ।

अवयवी समुदायो वा । नै वैदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं तस्य
हेत्वभावादिति ।

अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग । तपूर्वस्त्वान् । प्रत्यक्षं
पुनरनुमानम् । सम्प्रदायप्रिपूर्णा प्रत्यक्षतो दृश्यतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादनुमान
मानं भवति । तत्र यद्येकद्वयोर्लिङ्गलिङ्गिनो प्रत्यक्ष, यद्येकद्वयोर्प्रत्य-
क्षप्रमाणे, नैतन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न त्वेतदनुमानम्, इन्द्रियार्थमिति
दर्शजत्वात् । न चानुमेयस्येन्द्रियेण मक्षिरर्थादनुमानं भवति । सोऽयं प्रत्यक्ष
नुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ ३० ॥

नै वैदेशोपलब्धिश्चयपिमद्भावान् ॥ ३३ ॥

न वैदेशोपलब्धिश्चात्रम् । किं तद्दि, एतद्देशोपलब्धि तसद्वचनितारय
व्युत्पत्तिश्च । कस्मात् ? अवयविसद्भावान् । अस्ति स्वयमेकदेशगत्यतिरिक्ताऽत्र

१ इत्यस्युपलब्धितारयति एतदस्ति ।

२ तर्थात् सूत्रगतं नै इत्यनेन स्वयमेव ।

३ नैवादि मित्यात्मसूत्रम् । तत्र-प्रत्यक्षस्यानुमानत्व-न सम्भवति 'वाच्य'
-एकदेशानुमेयतास्य ग्रहणम् एकदेशग्रहणादुपलब्धिरिति सूत्रम् नै इति इत्यत्र
— 'वाच्य' इति प्रत्यक्षेण । अत्रानुमेयता-प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य स्वभावात्- प्रत्यक्षम
नुमानम् इति प्रमाणे एकदेशग्रहणादुपलब्धिरिति इत्युक्तौ विरुद्धि विरुद्धा इत्यु ।
अथ वैदेशग्रहणस्य प्रत्यक्षानुमेयत्वस्य प्रमाणानुमेयत्वस्य तत्रानुमेयतासिद्धौ इत्यु ।
तत्रानुमेयत्वः साक्षात्प्रमाणेण ।

४ नैव इत्यनेन एकदेशग्रहणात्प्रमाणेण इत्युक्तिरत्र भवति । एक म एतदस्या
प्रमाणेण तत्रा इत्यनेनानुमेयत्वस्य प्रमाणमनुमानत्वस्य प्रमाणेण इत्युक्तिरत्र भवति ।

५ नैव इत्यनेन सूत्रम् । तत्रानुमेयतास्य प्रमाणेण नै इत्युक्तिरत्र भवति । तत्रानुमेयतास्य
प्रमाणेण तत्रा इत्यनेनानुमेयत्वस्य प्रमाणेण इत्युक्तिरत्र भवति ।

यती । तस्यात्रयस्थानस्योपलधिकारणप्राप्तस्यैवदेशोपलधावनुपलधिर्ननुपपत्तेति ।

“ अकृत्स्नप्रहणादिति चेत् ” नै, कारणतोऽन्यभ्यैरुदेशस्याभावात् । ‘ नै चावयवा कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्, नावयवा कृत्स्ना गृह्यन्ते इति । नाय गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति । सेयमेवेदेशोपलधिर निवृत्तयेति ” ।

कृत्स्नमिति व रस्यशेषनाया सत्या भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति । तथैतदवयवेषु बहुष्वस्ति, अव्यवधाने प्रहणाद् व्यवधाने चाप्रहणादिति ।

अद्भुतु भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्—गृह्यमाणस्यावयविन किमगृहीत मन्यसे, येनैरुदेशोपलधि स्यादिति । न ह्यस्य कारणेभ्योऽन्ये एकदशा भवन्तीति तत्रावयववृत्त नापपद्यत इति । इदं तस्य वृत्तम्—येषामिन्द्रियसन्निकर्षाद्गृह्यमाण

अवयविनाऽमावयव मन्यमानेन पूर्वपश्चिणा एकदशापलब्ध्या वृक्षदुद्धरनुमानत्वं युक्तम् । नस्वियमकदशमात्रापलधिपरि तु तस्य तसहचरितस्य चावयविन, उपलधिर्लक्षणप्राप्तस्य तस्य सिद्धिरिति सूत्राथ ।

१ अवयवस्थानस्येति अवयवसमानदशस्येति यावत् ।

२ अनुपपन्नति । महदनकद्रव्यरूपाण्युपलधिकारणानि । तान्येकदशवदकदशिन्यवयविन्यपि विद्यन्ते । तस्मादकदश उपलभ्यते नैकदशावयवयुक्तमिति हृद्यम् ।

३ आक्षेपभाष्यम्—अकृत्स्नति ।

४ उत्तरभाष्यम्—न कारणत इति । ‘ कारणत ’ समवायिकारणत इत्यथ ।

५ आक्षेपभाष्यविवरणम्—नचावयवा इति । एकदशप्रहणनिवृत्त्यर्थं हि स्वयाऽवयविप्रहणमास्वीयते । न चैतावता कृत्स्नप्रहणसम्भवः यत एकदशनिवृत्ति स्यात् । न ह्यवयविप्रहणे कृत्स्ना अवयवा गृहीता भवन्ति । नाप्यवयवा गृहीतो भवति, तस्यार्वागुभागास्यस्य प्रहणेऽपि मध्यमपरभागस्यस्याप्रहणादित्याक्षेपभाष्याथः ।

६ उत्तरभाष्यविवरणम् कृत्स्नमिति । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषस्याभिधानमेकदश इति चानेकव सति कस्यचिदभिधानमिति वार्तिकम् ।

७ तच्चतद्वियवयविन परामृति ।

८ येनेति । येनाप्रहणेन प्रायश्चमेवैकदेशस्यैवाभ्युपगत स्यान्नावयविन इत्यर्थः । अस्येति । अवयविन इत्यथ ।

९ कारणेभ्य इति । समवायिकारणभूतेभ्योऽवयवभ्योऽन्यन् किमप्येकदशपद वा ष्य नास्तीत्यथ ।

१० तत्रति । अवयविन्यवयवस्यभाव आरोपयितु न युक्त इत्यर्थः ।

यवाना त सह गृह्यते, येषामवयवाना व्यवधानादग्रहण तै सह न गृह्यते ।
न चतसृतोऽस्ति भेद इति ।

समुदाय्यशेषता वा । समुदायो वृक्ष स्यात् तत्प्राप्तिर्वा, उभयथा ग्रहणा
भाव । मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात्
प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति । उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहण नोपपद्यत
इति । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहण नोपपद्यते । प्राप्ति
ग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणान् ।

‘सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्पते न समु-
दायमात्रे इति ॥ ३३ ॥

(४) अवयविपरीक्षाप्रकरणम् प्रासङ्गिकम् ॥

“साध्यत्वाद्यविनि सन्देहः” ॥ ३४ ॥

“यदुक्तमयविसद्भावात् इति, अयमहेतु -साध्यत्वान् । साध्य तात्
देतत्कारणेष्व्या द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति ।

अनुपपादितमेतन् । एव च सति विप्रतिपत्तिमात्र भवति । विप्रतिपत्ते-
श्चायविनि सज्ञय इति ” ॥ ३४ ॥

१ नचति । अत्राभ्यासस्थस्यावयविन उपलब्धावपि परमध्यभागस्थस्य
नोपलब्धिरिति पूर्वपक्षोद्भावित निराकरोति । एकभागस्थैरवयवैस्सहावयवी गृह्यतः
परभागस्थैश्च सह न गृह्यत इत्येतावन्मात्रेण न नानावयविसिद्धि ।

२ य पुनमभ्यतेऽवयवममुदाय एवावयवति त प्रत्याह समुदायाति ।

३ ग्रहणाभाव इति—अवयववी नाम न कश्चि स्यादिति दोष ।

४ सेयमिति । अवयवीनाम द्रव्यान्तर नावयवसमुदायमात्रमित्येतत्पक्ष एवाकार
बुद्धि सम्भवति नान्यधोऽर्थं ।

५ साध्यत्वादिति पूर्वपक्षसूयम् । पर प्रत्यसिद्धत्वमेवावयविन ‘साध्यत्वम्’ ।
स खल्वेव मेने— ‘सविच्छिन्ना द्वि विषयव्यवस्थिति । स एव सविदा व्यवस्थाप्यते
यस्तस्या विषय । स एव तस्या विषयो यन्त्रस्यामाकारमपयति । न च निरन्तरात्पक्ष
रूपादिपरमाण्वतिरिक्तमयवाकार विभ्रता सविदमीक्षामहे, किन्तु निरन्तरात्पक्ष
रूपादिपरमाण्वाकाराम् । र्थाल्प्य च यद्यपि न परमाणूना प्रत्यकमस्ति तथाऽपि प्रति
भासधम बहुवाचित् न पुनरवयविनमेकमवस्थापयितुमर्हति” इति । तमवसा
निन प्रत्यवयविनोऽसिद्धविप्रतिपत्तिः । तत साध्यकवाधकप्रमाणाभावे सति सज्ञय
इति सूत्राय ।

६ अनुपपादितमिति—असिद्धमिषय ।

“सङ्ग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे । सङ्ग्रहो नाम संयोगसहचरित गुणान्तरं स्नेहद्रवत्वकारितमपा सयोगादामे कुम्भे, अग्निसयोगात्पक्के । यद्वि त्वयविकारिते अभविष्यतां पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जनुसङ्गृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति ।”

“अथावयविन प्रत्याचक्षाणको मा भून् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानान किमनुयोक्तव्य इति ?”

एकमिदं द्रव्यमित्येकानुद्धेविषय पर्यनुयोज्य । किमेकानुद्धिरभिन्नार्थविषयेति आहो सित्न् भिन्नार्थविषयेति ? अभिन्नार्थविषयेति चेद्, - अर्थान्तरानुज्ञाना- दवयविसिद्धि । नानार्थविषयेति चेद्, -भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्ति । अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति ॥ ३६ ॥

मेनामनवद् ग्रहणमिति चेन्नार्तान्द्रियत्वाद्दणूनाम् ॥ २७ ॥

“यथा सेनाङ्गेषु घनाङ्गेषु च दूराद्गृह्यमाणेष्वक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवमणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणप्रथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति” ॥

१ पूर्वपक्षी सूत्रोक्त इतु नूपयति सङ्ग्रहकारित इत्यादि नाभविष्यतामित्यन्तम् । पाशुराशावपि सिद्धान्तानुसारेणावयविन सद्भावात् तत्रापि धारणाकर्षणे स्याताम् । जनुसङ्गृहीतेषु च तृणोपलकाष्ठादिषूपलभ्येते धारणाकर्षणे, नच तत्रावयवी द्रव्यान्तरभूत उपपद्यत सिद्धान्तानुसारेणापि । एव चाभयधापि धारणाकर्षणाभ्यान्नावयविसिद्धिरिति पूर्वपक्षमङ्क्षेप ।

२ सिद्धान्त्याचायैणानुक्त एव परिहारे पूर्वपक्षयुक्तिभिर्विचलितद्वयं शिष्यं गृह्णति अथावयविनमिति । याऽय पूर्वपक्षवयविन प्रतिषेधरयणुसञ्चयमेव च प्रत्यक्षविषयत्वेन स्वीकरोति तमेवभूत प्रति का इतुश्यन्वमित्य इति प्रश्नायं ।

३ आचार्यं शिष्यप्रश्नोत्तरव्याजेन पूर्वपक्ष परिहरति एकमिति । एकमिदं द्रव्यमित्यस्या बुद्धे को विषय इति म प्रष्टव्यं इत्यर्थं ।

४ अभिन्नापेति—नानेकार्थविषयेति यावत् । भव्या एकयुद्ध. किमेक एव विषय उत नाना ? एकत्रेत् म एवावयवीति सिद्ध न समाहितम् । नाना चेत् पूर्वपक्षिणो व्यापातः ।

५ अगृह्यमाणति—सामान्यतो दृश्यानामपि दूरराद्यनेककारणवशात् कचिद्दर्शनमिति भावः ।

यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरत्, पृथक्त्वस्याग्रहण, यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा रश्मि इति वा नारात्कारिप्रहण भवति, यथा गृह्यमाणप्रस्पन्दानां नारात् स्पन्दग्रहण, गृह्यमाणे चार्थज्ञाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्त. प्रत्ययो भवति । न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वात्प्रादणूनामिति ।

इदमेव च परीक्ष्यते—किमेवप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्वित्नेति । अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि । न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्त, साध्यत्वादिति ।

दृष्टिमिति चेत् । तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । यदपि मन्यत “ दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहण, न च दृष्ट शस्य प्रत्याख्यातुमिति ।” तत्र नैवम्, तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवाय परीक्ष्यते । याऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यत स परीक्ष्यते । किं द्रव्यान्तरविषयो वा अधाणुसञ्चयविषय इति । अत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति । नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहणम् अतस्मिन्स्तदिति प्रत्यय यथा स्थानौ पुरुष इति । तत किम् ? अतस्मिन्स्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वान् प्रधानसिद्धिः ।

“ स्थानौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम् ? ”

योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणान् स्थानो पुरुषोऽयमिति । एव नानाभूतेष्वेकमिति सामान्यग्रहणान् प्रधाने सति भवि

१ गृह्यमाण इति । यत्र सामान्यतो दृश्यानामर्थानां पृथक्त्वज्ञे दृश्यते तत्र पृथक्त्वादर्शनादकबुद्धिर्यां जायते सा भाक्तवेत्यर्थः । अणूनां त्वदृश्यत्वाच्च तत्र तादृश भाक्तप्रत्ययस्यावकाशः ।

२ इदमिति । सर्वत्रावयविनमपह्नुवान्स्यातान्द्रिय वऽणुसञ्चयमात्रमिच्छत सेनावनाङ्गानामपि करिकुत्तराशानामतीन्द्रियाणुसञ्चयमात्रत्वात् दृष्टान्ताभाव इति तात्पर्यायः ।

३ साध्यत्वादिति साध्यमत्वादित्यर्थः ।

४ तद्विषयस्येति । प्रायश्चित्तविषयस्यैव परीक्ष्यमाणत्वाच्च प्रत्यक्षमव साधनबाधनकारणैः प्रवेशमर्हति ।

५ प्रधानेति । यद्विषय यथार्थज्ञानं तद्विषयमेव मिथ्याज्ञानमपि सम्भवति । यथार्थज्ञानमव मिथ्याज्ञानस्य प्रधानमित्यत्राप्युच्यते । तथाच यथा पुरुषे पुरुषबुद्धिस्तथा असत्यायां स्थानौ पुरुषबुद्धेः प्रधानम् । एव अनकविषयेष्वेकमिति मिथ्याज्ञानस्य कुत्राप्येकविषये एकबुद्ध्या सत्यायां भवितव्यम् ।

तुमर्हति । प्रधान च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते । तस्माद्भिन्न एवायमभेद-
प्रत्यय एकमिति ।

“ इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्यय प्रधानमिति ” चेद्—न विशेषहेत्व-
भावाद् दृष्टान्ताव्यवस्था । श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्यय
प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एव च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते,
विशेषहेत्वभावात् । अणुषु सञ्चितेष्वेकप्रत्यय किमतास्मिस्तदिति प्रत्यय
स्थाणो पुरुषप्रत्ययवन् ? अथार्यस्य तथाभावात्तास्मिस्तदिति प्रत्ययो यथा
शब्दस्यैकत्वादेक शब्द इति ? । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तो
सशयमापाद्यत इति । कुम्भवत्सञ्चयमात्र गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय
इति ।

एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजातिविशेषप्रत्ययानत्यनुक्तव्य । तेषु चैव
प्रसङ्ग इति ।

कत्ववृद्धिस्तास्मिस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन
सामानाधिकरण्यात् । एकमिदं महश्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ सामानाधिकरणौ
भवत । तेन विज्ञायते यन्महत्तदेकमिति ।

‘ अणुसमूहातिशयग्रहणे महत्प्रत्यय ’ इति चेन्—सोऽयममहत्त्व-
णुषु महत्प्रत्ययोऽस्तास्मिस्तदिति प्रत्ययो भवतीति । “ किञ्चात् ? ”

अत्तरिमस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापोक्षित्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्य
महत्त्वेव महत्प्रत्ययेनेति ।

१ दृष्टान्तोपादानमिति । दृष्टान्तमारोपन्यासेन न किञ्चिसिध्यतीत्यर्थं ।

२ कुम्भवदिति । याश्च शब्दादीन् प्रधानप्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते ते
ऽपि सञ्चिता एव । वैभासिका खलु भूतभीतिकसमूहात् पटादपि उत्पन्नान् शब्दादीन्
इच्छन्ति । अतस्तेषां मते शब्दादयोऽपि सञ्चिता एव । अपि चास्मन्मतेऽपि शब्दादीनां
न मुख्यमकारत्वम् सङ्ख्यायां गुणस्य गुणेषु शब्दादिष्वप्येकत्वप्रत्ययो भाक्त एवति
हृद्यम् । भाक्तत्वेऽप्यस्यैकरवप्रत्ययस्य क्वचित्सत्यत्वम्—यत्र न कोऽपि बाधकप्रत्यय
उदति, क्वचिन्मिथ्यात्वम्—यत्र बाधप्रत्ययस्योदय इति विवक्त ।

३ पृथगिति । अत्रयस्मिन् प्रत्यावक्षणक एव पर्यनुयायक इत्यन्वयः । यद्यव-
धिनमर्थान्तरं न प्रतिपद्यते ‘ महत् ’ इति ‘ सयुक्त ’ इति ‘ अणो गच्छतीति ’
वा प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति । नष्टतान्त्रियेषु परमाणुषु ते प्रथमया युज्यन्ते इत्ययम् ।

४ उक्तेषु परिमाणस्पन्दजातिविशेषेषु चतुर्षु परिमाण परामुदाति एकत्वादिना ।

“अणु शब्दो महानिति च व्ययसायान् प्रधानसिद्धिरिति” चेद्-न, मन्दस्तीव्रताग्रहणमित्यन्तानवधारणाद् यथा द्रव्ये । अणु शब्दोऽस्यो मन्द इत्येतस्य ग्रहण महान् शब्द पटुस्तीव्र इत्येतस्य ग्रहण कस्मान् ? इत्यन्तानवधारणान् । न ह्यय महान् शब्द इति व्यवस्यन्निगानयमित्यवधारयति । यथा उदरामलकप्रित्वादीनि ।

१सयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमाना अथप्राप्तिग्रहणम् ।

“द्वा समुदायावाश्रय सयोगस्येति” चेन्—कोऽयं समुदाय ?

“प्राप्तिरनेकस्यानेना वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेन्” प्राप्तेरग्रहण प्राप्याश्रिताया । संयुक्त इम वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्तौ संयुक्त गृह्यते ।

१ अणु शब्द इति । अणु शब्दो महानित्यत्राणुवमहत्त्वयो मामानाधिकरण्य लक्ष्यत । इदमय च प्रधान भवित्यति परमार्णो महत्प्रत्ययस्यारयथ ।

२ इत्येति । प्रत्यक्षपरिमाणविषयमित्यन्तावधारणम् । नच तत्सम्भवति शब्दोऽर्णो वा ।

३ संयुक्त इति—उक्तपु चतुपु सयोग परामृशति । ‘संयुक्त इम’ इति ज्ञान द्वित्वसमानाश्रय प्राप्तिग्रहण सन् अनयविन प्रतिपादकमि यन्वय ।

४ भाक्षिपति द्वाविति । द्वावयवसमुदायावव न तु द्वावयवविना भाक्षित सयन्कप्रत्यय इति हृदयम् ।

५ आक्षेप परिहरित्वन् गृह्यति कोऽयमिति । समुदायार्थं विकल्प्यान्नरयति पूर्वपक्षा प्राप्तिरनेकस्यति । अनेकस्य अवयवस्य प्राप्ति सयोग एव समुदाय इति प्रथमविकल्पस्याथ । भिन्ना समुदायिन (अवयवा) मय तेन एकाकृता समुदाय इत्यथ । एकस्यैवावयवस्य अनेका प्राप्तिरनेकस्यैव सयोग समुदायाथ इति द्वितीयविकल्प्याथ । अनेकेऽवयवसमूहा एव समुदाय इत्यथ । इमावव विकल्पौ द्वात्रयोऽसूत्रभाष्येऽप्युक्ता—समुदाय्यदोपता वा समुदाया वृक्ष स्यात् प्राप्तिव्यादिना । तत्र यत्समुदाय्यदोपतापदन विवक्षित तद्वात्र द्वितीयविकल्प रूपेणापन्यस्तम् । समुदायिप्राप्तित्वेन यत्तत्राक तद्वात्र प्राप्तिरनेकस्यैत्यनेन विवक्षितम् ।

६ आद्य विकल्प दृश्यति प्राप्तिरिति । प्राप्याश्रिताया प्राप्तेरग्रहणमित्यन्वय संयुक्ते इमे वस्तुनी इत्यत्र द्वयो समुदायया स्यागो गृह्यते । तत्र यदि अनेकस्य प्राप्तिरेव समुदायो भवन् तद्यत्र द्वयो समुदायभूतया प्राप्यारेव प्राप्तिगृहीता स्यात् । न च प्राप्ते प्राप्तिगृह्यते । अता नानकप्राप्ति समुदायो भवितुमर्हति ।

“अनेकसमूह समुदाय” इति चेद्—न, द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् । द्वाविमो सयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रय सयोगो गृह्यते । न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति । तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये सयोगस्य स्थानमिति ।

“प्रत्यासत्ति प्रतीघातात्साना सयोगो नार्थान्तरमिति” चेत्—न, अर्थान्तरहेतुत्वात्सयोगस्य । शब्दरूपादिस्पन्दाना हेतु सयोग । न च द्रव्ययोगुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पन्दे च कारणत्व गृह्यते । तस्माद् गुणान्तर, प्रत्ययविषयध्वार्थान्तर तत्प्रतिषेधो वा—कुण्डली गुणकुण्डलशब्दात् इति । सयोगानुद्धेय्यर्थान्तर न विषय, अर्थान्तरप्रतिषेधस्ताई विषय । तत्र प्रतिषिध्यमानवचनम् । सयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति । द्वयोर्महतीराश्रितस्य ग्रहणात्प्राग्वाश्रय इति ।

जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम् । प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्ति ।

व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेराधिकरणवचनम् ।

“अणुसमवस्थाने विषय” इति चेत्—प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते, अथ प्राप्ते इति ?

१ प्रथम विकल्प पराहत कृत्वा द्वितीयमुत्थापयति अनकसमूह इति । अनका प्राप्तिरिति पक्षे द्व वस्तुनी इति द्वित्वमात्रानाधिकरण्यमनकस्य न घटत ।

२ न घति । परमाण्वर्तीन्द्रियत्वात्परमाणुद्वयस्याप्यतीन्द्रियत्वात्स्थित्यध

३ पूर्वानुषु चतुषु तृतीय स्पन्दमुद्दिश्य व्याचष्ट प्रत्यासत्तिरिति ।

४ प्रतिषिध्यमानवचनमिति । किमत्र प्रतिषिध्यते तद् वक्तव्यमित्यर्थ ।

५ उक्तषु चतुषु चतुर्थी जातिमुद्दिश्य व्याचष्ट जातिविशेषयति । प्रत्ययानुवृत्ति लिङ्गस्येवत्र लिङ्गपद निमित्तपाचकम् । लिङ्गमनुमासकमिति तु तात्पर्यकृत । तथा चाणम्—प्रत्ययानुवृत्तिवदपि प्रत्यक्षा तथाऽपि विप्रतिपक्ष प्रति सेत्र लिङ्गमुच्यते ।

६ व्यधिकरणस्यति । न चाय जातिविशेषो व्यधिकरणा व्ययत—इत्यधिकरण मवश्य वक्तव्यमित्यर्थ ।

७ विषय इति । अधिकरणमित्यर्थ । परमाणव एव क्वचिन् समवस्थानानाव तिष्ठमानाः तौ तौ जाति व्यययन्ति । अथा नापयकी विषयजाति पृथग्प्रतिष्ठा इत्यम् ।

८ प्राप्ताप्राप्तति पृथग्प्रतिष्ठा रूपवति । यत्तत्र परमाण्वो समवस्थान जातिविशेष व्ययति—इति मन्वसे—कि तच्चतुषु प्राप्ता जातिविशेष व्ययशवाहास्त्वित्याप्तमिति भाव ।

अप्राप्ते प्रदणमिति चेत्,—व्यवहितस्यागुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः । व्यवहितेऽगुसमवस्थाने तदाभवो जातिविशेषो गृह्यते । प्राप्ते प्रदणमिति चेत् ? मन्थवरभागयोरप्राप्तायननिव्यक्तिः । यावत्प्राप्तं भवति तावत्स्यभिन्न्यक्तिरिति चेत्,—तावतोऽपि वरण्यमणुसमवस्थानस्य । यारति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते नात्रदग्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति । तेष्वत्रमनुदाये प्रतीचनानेऽर्थभेदः । एवं च सति योऽयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षरहित्वं प्रतीयेत—यत्र यत्र ह्यगुसमुदायस्य भागे वृक्षत्व गृह्यते स म वृक्ष इति । तन्मात्समुदिताणु-समवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिन्न्यक्ति विषयत्वाद्दवयन्वर्थान्तरभूत इति ॥ ३७ ॥

(५) अनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ।

परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानभिदानो परीक्षयते--

“ रोधोपघातमादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ” ॥३८॥

“ अप्रमाणमिति—एतदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधोऽपि नदी पूर्णा गृह्यते । तदा चांपरिष्ठाद्दृष्ट्वा देव इति मिथ्यानुमानम् । नीटोपघातादपि

१ तर्ककृति । योऽय वृक्ष इति समुदाय प्रतीयते तस्य वृक्षस्य भेद प्राप्नोतीत्यर्थः । यावति यावति जातिव्यञ्जयते स म वृक्ष इति प्राप्नोति । ततश्चको वृक्षोऽनेक इति प्रतीयेत—एतत्प्रत्ययश्च न स्यादित्याशयः ।

२ उपसहरति तस्मादिति । समुदिता अणव समवस्थानमधिकरण यस्य तादृश-स्थार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिन्न्यक्तिहेतुत्वं नाणुनामिति सिद्धोऽवयवीति भावः ।

३ प्रतिपादकमिति । निश्चायकमित्यर्थः । प्रतिपादनमात्रं स्वप्रमाणनापि ज्ञियत एव । अतः प्रतिपादनमत्र निश्चायकमव विवक्षितम् ।

४ नदीपूरदशनाद्भूद्बृष्टिरिति शेषवदनुमानम्—कार्यात् कारणस्येति । तस्मा-दधिकरणेन दूषयति रोधादिति । जलस्यावराधादपि नद्याः पूरो भवति । अतो नास्ति नियतं सम्बन्धो नदीपूरस्य वृष्ट्यात्यर्थः ।

५ पिपालिकाण्डसञ्चरणान्नविषयि वृष्टिरिति पूर्ववदनुमानम् कारणात्कार्यस्य । नद्दूषयति नाडापघातादिति । स्ववासस्थानभ्रशादपि पिपीलिका अण्ड गृहीत्या निस्सरन्ति । अतो नास्ति नियतं सम्बन्धः पिपीलिकाण्डसञ्चरणस्य भाविवृष्ट्यायाशयः ।

अत्रेदमवधेयम् । न पिपालिकाण्डसञ्चरणं वर्षायाः कारणम् । अनुपलब्ध-मामर्थ्यात् । अत्रत्यपि तस्मिन् वर्षापपत्तेः । वर्षामूलकारणस्य तु महाभूतसद्वृद्धोभस्य पिपीलिकाण्डसञ्चरणं पूर्वकार्यम् । भौमेनोष्णता कथ्यमाना पिपीलिका स्वान्वेष्यानि

पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति । तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमान-
मिति । पुंरुपोऽपि मयूरवाशितमनुकरोति । नदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानु-
मान भवति ” ॥ ३८ ॥

न, एकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३९ ॥

नायमनुमानव्यभिचार । अननुमाने तु रत्नत्वमनुमानाभिमान ।
कथम् ? नाविशिष्टो लिङ्ग भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशिष्ट खलु वर्षोदक शीघ्र
तरत्व स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहन चापलभमान पूर्णत्वेन नद्या
उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति, नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिनाप्रायस्याण्डसञ्चारे
भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते, न कासाञ्चिदिति । नेद मयूरवाशित तत्स
दृशोऽय शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति । यस्तु विशिष्टाच्छ

भूमिष्ठान्युपरिष्ठात्तन्नि । तस्मात्पिपीलिकाण्डसञ्चारेण वषकारण महाभूतसङ्क्षाभम
नुमाय यदि वर्षकारणात् वषकार्यमनुमीयते तदा पूर्ववदुदाहरणम् । अथ कायकारण
भावमनुध्वैवानुमिमीत पिपीलिकाण्डसञ्चारेण वर्षं तदा कार्यकारणभावाभावन
सामान्यतोदृष्टस्यादाहरणमिदम् ।

१ मयूररुत भुत्वा वतमाना मघाऽनुमीयते--तद्वपि दृपयति पुरूप इति ।
यच्छ्रूयते मयूररुतत्वन च ज्ञायते तत्पुरूपकृत मयूररुतानुकरणमव स्यात् । धातिक-
काराक्या तु मयूररुतेन मयूरस्यवास्तित्वमनुमीयत इत्येवात्र चिबक्षितम् ।

२ अनुमानमिथ्यात्व निराकराति नत्यादिना सूत्रेण ।

अनुमानाप्रामाण्य न युक्तम्—एकदेशजनदावृद्धि-त्रासजपिपीलिकाण्डसञ्चार-
मयूररुतसदृशस्तेभ्योऽर्थान्तरत्वात्—यथार्थानुमितिकरणत्वनाभिमतानामिति शेष । य
नदीवृद्ध्याद्याऽनुमितिकरणत्वनाभिमतान्ते एकदेशजादिभ्यो भिन्ना एवत्याशय ।

३ नाविशिष्ट इति । नदावृद्ध्यादिमात्र नानुमितिकरणत्वनाभिमतमपि तु
विशिष्टमेवेत्यर्थ ।

४ नदावृद्ध्यादीनां विशेष दर्शयति पूवादकेति ।

५ पिपीलिकेति । प्राय प्रबन्ध पङ्क्तिरिति यावत् ।

६ विशेषापरिज्ञानादिति । यदा मयूररुतात् तसदृशशब्दस्य भेद नावधारयति
तद्द्वारैव धानुमिमीते तर्दवदमनुमान मिथ्या । एव च यदा राधादिकारणान्तरैरुप
जनितो नदीपूर इति नावधारयति तद्द्वारण च उपरि वृष्टा देव इत्यनुमिनाति
तर्दवानुमान मिथ्या । त्रास-नोऽय पिपीलिकाण्डसञ्चार इति यदा नावधारयति-
धनुमिनाति च तद्द्वारैवागामिनीं वृष्टिं तर्दवानुमान मिथ्या नान्यथेयाशय ।

७ विशिष्टादिति । यद्नस्वरविशिष्टादित्यर्थ ।

न्दाद्विदिष्टमपूरयामितं गृह्णाति तस्य विशिष्टाऽर्धो गृह्यमाणो लिङ्ग, यथा सर्पादीनामिति । साऽयमनुमानुरपराधो नानुमानस्य, योऽर्धत्रिपेशेणानुमेयमर्थमविदिष्टार्धदर्शनेन युभुत्सत इति ॥ ३९ ॥

(६) वर्तमानकालपरीक्षाप्रकरणम् औपोद्घातिकम् ॥

त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यप्रहणादित्युक्तम्, अत्र च—

“ वर्तमानाभासः, पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ” ॥४०॥

“ वृन्तात्प्रत्युत्स्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितोऽध्वा । तत्सयुक्त काल पतितकाल । योऽध्वन्तान् स पतितव्योऽध्वा । तत्सयुक्त काल पतितव्यकाल । नेशनीं कृतीयोऽध्वा त्रिद्यते यत्र पततीति वर्तमानकालो गृह्येत । तस्माद्वर्तमान कालो न विद्यत इति ” ॥ ४० ॥

तयोरप्यभासो वर्तमानाभासे, तदपेक्षत्वात् ॥ ४१ ॥

नाथ्वव्यङ्ग्य काल, किं तर्हि, क्रियाव्यङ्ग्य — पततीति । यदा पतनत्रिया व्युपरता भवति स काल पतितकाल । यदोत्पत्त्यते स पतितव्यकाल । यदा द्रव्ये वर्तमाना त्रिया गृह्यते स वर्तमान काल । यदि चाय द्रव्ये वर्तमान पतन न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्त्यमानता वा प्रतिपद्यते । पतित काल इति भूता क्रिया । पतितव्य काल इति चोत्पत्त्यमाना त्रिया । उभयो कालयो क्रियाहीन द्रव्यम् । अध पततीति त्रियासम्बद्धम् । सोऽय त्रिया

१ सपादानामिति । सपादया मयूरस्यैव विशिष्ट शब्द ध्रुवा तस्यास्तित्वमनुमिन्वन्ति । न तेषा कदापि मयूरमदशरुतमात्रात्तदस्तित्वश्चान्ति ।

२ तदवमनुमानलक्षणपराक्षाद्वारेणानुमान परीक्ष्य मन्त्रायनुमानविषयपरीक्षयाऽनुमानपराक्षमवतारयति त्रिकालेति ।

३ नयारिति । अतीतानागतयोरिति यावत् । तदपेक्षत्वादिति वर्तमानापेक्षत्वादित्यर्थः ।

यदा चत्वय पुरुष फल प्रवर्तमानपतनक्रियाविशिष्ट प्रतिपद्यते तदा व्यपदिशति ‘पतति’ फलमिति । तन्मूले चास्यात्तानागते—‘अपतत्फलम्’—‘पतिष्यताति । न च प्रवर्तमान पतनमसिद्धम्—यत्र काल न व्यञ्ज्यात् । प्रत्यक्ष सिद्ध हि तत् पतनम् । प्रवर्तमानपतनक्रियाया अभावे कस्य कारण गुरुत्व, कस्य च फल भूमिसयोग । एव चात्तानागतयार्धतमानापेक्षत्वात् वर्तमानस्य च तदपेक्षत्वादस्ति त्रैकाल्यमिति सिद्धान्तः ।

द्रव्ययो सम्बन्ध गृह्णातीति वर्तमान काल । तदाश्रयौ चेतरो कालो तदभावे
न स्यातामिति ॥ ४१ ॥

अथापि—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४२ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षो सिद्धेयता प्रतिपद्यमहि वर्तमानविलोपम् ।
नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धि नाप्यनागतापेक्षाऽतीतसिद्धि ।

कया युक्त्या ?

केन कल्पेनातीत कथमतीतापेक्षाऽनागतसिद्धि , केन च कल्पेनानागत
इति नेतच्छक्य निर्धस्तुम् । अव्यारकणीयमेतद्वर्तमानलोप इति ।

यच्च मन्येत—“ ह्रस्वदीर्घयो स्थलनिप्रयोश्छायातपयोश्च यथेतरेतरापे-
क्षया सिद्धिरेवमतीतानागतयोरिति ” तन्नोपपद्यते, बिभ्रोपहेत्वभावान् । दृष्टान्त
वत्प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपम्पक्षा गन्धरसो नेतरेतरापेक्षो सिध्यत ,
एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित्सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽ
न्यतराभावादुभयाभाव । यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किम-
पेक्षा ? यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावे
अन्यतरस्य सिध्यतीत्युभयाभाव प्रसज्यते ॥ ४२ ॥

अर्थसद्भावाव्यङ्ग्यश्चाय वर्तमान काल विद्यते द्रव्य विद्यते गुण
विद्यते कर्मेति । यस्य चाय नास्ति, तस्य—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४३ ॥

१ नातीतेत्यादिसूत्रम् । परस्परापेक्षसिद्धेहि वर्तमानाभाव । सैव तु नास्तानि
सूत्रार्थं ।

२ कया युक्त्येति प्रश्न । केन कल्पयति तस्यात्तरम् । कल्पेनति प्रकारेणेयर्थं ।
अनन वर्तमानाभावाऽतीतरूपाक्षेप कृत ।

३ ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीना परस्परापेक्षसिद्धिरवमङ्गीकृत्याऽऽह तन्नापपद्यत इति ।
परमार्थतस्तु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनामपि न परस्परापेक्षा सिद्धिरिति ।

४ यद्यमाणसूत्रावतारपर भाष्यम्—अर्थसद्भावति । अयमस्यार्थं । न कवल पत
नादिविद्याव्यङ्ग्यो वर्तमान काल । अपि तु ‘अथसद्भाव’—अर्थस्य सत्ता, अस्ति-
क्रिया—तया व्यङ्ग्य इत्यवधेयम् ।

५ वर्तमानत्यादिसूत्रम् । पतन्मुक्त भवति—पतनाद्य क्रिया वर्तमानेषु अपयान्ति
उपयान्ति च । अस्तिक्रिया तु स्ववर्तमानम्यापिना । तद्वचमस्तिक्रियाप्रतिशेषश्च
वर्तमानस्याभाव सर्वाग्रहणम्, प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति ।

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थमत्रिकर्षजम् । न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते । न चायं विद्यमान सात्किञ्चिदनुजानाति । प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयं प्रत्यक्षज्ञान-सर्वं नोपपद्यते । प्रत्यक्षानुपपत्तौ तत्पूर्वकत्वाद् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति ॥ ४३ ॥

उभयथा च वर्तमानं कालो गृह्यते । कचिदर्थसद्भावाव्यङ्ग्यं, यथा अस्ति द्रव्यमिति । कचिन् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यं, यथा पचति छिनत्तीति । नानाविधा चेकार्था क्रिया-क्रियासन्तानं, क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चेकार्था क्रिया पचतीति-स्थास्यधिभ्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोऽपसर्पणमन्यमि-चालनं दूर्वाघट्टनमण्डस्तावणमधोऽवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यास-उत्पन्नोद्यम्य परं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते ॥ ४३ ॥

यद्येदं पच्यमानं छिद्यमानं च तत्रियमाणम् । तस्मिन् क्रियमाणे—

कृततारुत्तव्यतोपपत्तेस्तुभयथा ग्रहणम् ॥ ४४ ॥

१ अविद्यमानमित्यस्य विवरणम्-असदिति ।

२ अव्यमिति—पूर्वपक्षी

३ प्रत्यक्षनिमित्तमिति । प्रत्यक्षनिमित्तं ' सन्निकृष्य, अस्मदादिप्रत्यक्षविषयो विद्यमानो घटादि प्रत्यक्ष प्रमाणम् अनाधारम्—एतन् एव नोपपद्यत इत्याशयः ।

४ कथं पुनर्वर्तमानाभाव प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्तमानाधारकायावान्-यत् कार्यं तद्वर्तमानाधार इष्टम्-यथा क्षीरम्-कार्यं च प्रत्यक्षं तस्माद्वर्तमानाधारमिति । अत एव वर्तमानकालानुपपत्तेऽनाधार प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति ।

५ अधमद्भावति—अस्तिक्रियामाश्रयस्य इत्यर्थः ।

६ यथा पचताद्यादि । पचतीत्यत्र नानाविधा एका क्रिया । अतोऽत्र नानाक्रियासन्तानगम्यो वर्तमान कालः । एता नानाक्रिया उद्दिष्टा अपस्तान् स्थास्यधिभ्रयणमित्यादि । छिनत्तीत्यत्र तु एकस्या एव छिन्नक्रियाया अस्त्यस्य एव क्रियासन्तानो येन गम्य कालः । एवरूपमव भेदं समुद्दिश्य दृष्टान्तद्वयमुपन्यस्तम् ।

७ तद्वत् वर्तमानक्रियासद्भावात्तस्मिन्-धर्मत्वात्कारणस्य वर्तमानतामाह यद्येदमिति । तत्र क्रियमाणं वर्तमानक्रियासम्बन्धेन ' वर्तमानं, ' ननु स्वरूपं इत्याशयः ।

८ तस्य च कारणस्य वर्तमानक्रियासम्बन्धमतातानागतानपेक्षमपेक्ष्यतीतानागतत्वं क्रियाया कारणस्यापि व्यङ्ग्यं तद्भावमप्यङ्ग्यं । तदनुक्तं च द्वैविध्यमिति प्रतिपादनपरं मूलमवतारयति तस्मिन् क्रियमाण इति ।

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागत काल —पच्यतीति । प्रयो
जनावसान क्रियासन्तानोपरम अतीत काल —अपार्श्वीदिति । आरब्ध
क्रियासन्तानो वर्तमान काल —पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता ।
या चिकीर्षिता सा कर्तव्यता । या विश्रमिता सा त्रियमाणता । तदेव
त्रियासन्तानस्यस्त्रेणाल्यसमाहार । पचति पच्यत इति वर्तमानग्रहणेन गृह्यते ।
त्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते, नारम्भो नोपरम इति । सोऽयमु-
भयथा वर्तमानो गृह्यते—अपवृक्तो व्यपवृक्तश्चातीतानागताभ्याम् । स्थितिव्यङ्ग्य
—विद्यते द्रव्यमिति । त्रियासन्तानाविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वित—
पचति छिनत्तीति । अन्यत्र प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षाया तद्भिधायी
बहुप्रकारो लोक्पु उत्प्रेक्षितव्य । तस्मादस्ति वर्तमान काल इति ॥ ४४ ॥

(७) उपमानपरीक्षाप्रकरणम् ।

“ जेत्यन्तप्रायिकदेशमाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ” ॥ ४५ ॥

“ अत्यन्तसाधर्म्यादुपमान न सिध्यति । न चैव भवति यथा गौरेवं
गौरिति । प्रायसाधर्म्यादुपमान न सिध्यति । न हि भवति यथाऽनङ्गानेव
महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमान न सिध्यति । न हि सर्वेण सर्वमुपमी
यत इति ” ॥ ४५ ॥

१ त्रैकाल्यान्वित इति । ‘पचति’ ‘छिनत्ति’ इत्यत्र सम्भूत , काश्चिदत्र क्रिया
प्यताता काश्चिदनागता , एका च वर्तमाना । एवमेव त्रैकाल्यान्वितत्वम् ।

२ अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानम् । यथा गौरेव गवय इत्यतिदशवाक्यार्थस्मृति
महकारि सारूप्यदशन साध्यस्य—गवयोऽयमिति सजासन्निसम्बन्धस्य—साधन
मुपमानम् । तत्रेव नोपपद्यते विकल्पानुपपत्ते । किं यथा गौरेव गवय इत्यत्यन्त
साधर्म्यं विवक्षितम् प्रायिक साधर्म्यं वा । उभयथाऽपि नोपपद्यत इति पूर्वपक्षाशय ।

३ न चैवमिति । गागवययोरत्यन्तमादृश्ये सति—यावदुक्तं भवति ‘ यथा
गौस्तथा गवय ’ इति तावदुक्तं भवति ‘ यथा गौस्तथा गौरिति ’ । न चैतद्वाक्यम
भीष्यितसजासन्निसम्बन्ध बाधयितुं शक्नोति ।

४ नहि भवतीति । प्रायिक सादृश्ये विवक्षिते सति अनङ्गानेवमहिषयोरेव तादृश
सादृश्ये वर्तमाने ‘ यथाऽनङ्गानेवमहिष ’ हापि स्यात् । महिषस्यारि च गवय
प्रायिकसादृश्यदत्तानां तस्यापि गवयाभिधानप्रसङ्ग स्यात् ।

५ नहि संवेद्यति । सवपामपि वस्तुनां यदिकञ्चिन्माधर्म्यं भवत्यवलाशय ।

प्रेनिद्वन्माधर्म्यादुपमानमिदेषोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४६ ॥

ने माधर्म्यस्य ह्यनन्नापान्वापनाधि-सोपमाने प्रयत्ने, किं यदि
प्रतिद्वन्माधर्म्यां नोपमाननास्माधिन्य प्रयत्ने । यत्र चैतदपि न तत्रोप-
मानं प्रतिद्वं शक्यम् । तत्रोपमानोपदेशो नोपपद्यते इति ॥ ४६ ॥

“अनु उपमानमनुमानम्—

“प्रेत्यक्षेणाप्रत्यक्षमिदं” ॥ ४७ ॥

“यथा धूमन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य पदमहणमनुमानम्, एवं गवा प्रत्य-
क्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य पदमहणमिति नेदमनुमानादिशिष्यते” ॥ ४७ ॥

विशिष्यते इत्याह । कदा पुनर्या ?—

नोप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४८ ॥

१ प्रमित्युपाधर्म्यादिति पूर्वपक्षपरिहारमूत्रम् । प्रकरणाद्यस्य हि वाक्य-
स्यार्थे प्रतिपादयति, न कथयति । गद्वन्माधर्म्यादिपक्षमाहस्य प्रतीकते, षड्विंश-
तिद्वन्माधर्म्यम्, षड्विंशद्वन्माधर्म्यम् । तद्विह प्रतीकमहिषादिकं पुनरपि प्रति यथा
‘यथा गौरस्य गवयः’ इति वाक्यमुच्चायते तदा महिषादिपरिहाराय भूयस्माधर्म्यं
पिबधितम्—इति गद्वन्माधर्म्यं स्मरन् महिषादिषु गामाहस्य पदस्यपि न गवयस्यती-
विरहायति अथ तु भूयस्माहस्ययति गवय एव तां निरुपपत्तिरुच्यते ।

२ न माधर्म्यस्यति भाष्ये नियम निषेधति । न माधर्म्यस्य ह्यनन्नापान्वा-
पान्वाधर्म्यस्य चाऽऽधियातिद्वन्माधर्म्यस्य प्रयत्नेत इत्याहस्य ।

३ उपमानमिति । अतिद्वन्वाक्यमिदं ।

४ माधर्म्यमाधर्म्येति । माधर्म्यं सज्जासज्जिसम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । अतिद्वन्-
वाक्यप्रमित्युपाधर्म्ये यत सज्जासज्जिसम्बन्धस्य माधर्म्यं भविष्यति—तत न नियमं,
किन्तु षड्विंशद्वन्माधर्म्यमाधियातिद्वन्माधर्म्यस्य प्रयत्नेत । तच्च प्रकरणा-
दुपपत्तिमिति ।

५ उपमानमनुमानं—नन्नापान्वाह पुनरुपपत्ति—प्रेत्यक्षेणमिदं मूत्रम् । यथा गौरस्य
गवय इति वाक्ये ‘प्रत्यक्षेण’ गवा गवयमप्रत्यक्षं प्रतिपादयति । धूमनवाक्योऽपि यदा
प्रत्यक्षेण गवयं पश्यति तदा वाक्यायाधिगमादधिकं न किञ्चित् प्रतिपद्यते । सज्जा-
सज्जिसम्बन्धाऽप्यस्माद्वाक्यात्वावगतः । तस्मान् ‘प्रत्यक्षेण’ गवा ‘अप्रत्यक्षस्य’
गवयस्य गवयस्यजाविशिष्टस्य प्रतीकत्वमनुमानस्यानुमानतेति पूर्वपक्षिणो हृदयम् ।

६ नाप्रत्यक्ष इत्यादि मिद्वान्तमूत्रम् ।

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शां गवा समानमर्थं पश्यति तदाऽय गवय इत्यस्य सज्ञाशब्दस्य व्यवस्था प्रतिपद्यते, न चेदमनुमानमिति ।

परार्थं चोपमान यस्य ह्युपमेयमप्रसिद्ध तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति ।

“परार्थमुपमानमिति” चेत्, न, स्वयमध्यवसायात् । “भवति च भो स्वयमध्यवसाय --यथा गौरेव गवय इति ” ।

नाध्यवसाय प्रतिषिध्यते । उपमान तु तन्न भवति । प्रासिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । न च यस्योभय प्रसिद्ध त प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति ॥ ४८ ॥

अथापि--

तथेत्युपसहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४९ ॥

तथेति समानधर्मोपसहारादुपमानं सिध्यति, नानुमानम् । अय चानयोर्विशेष इति ॥ ४९ ॥

(८) शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

“ शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ” ॥ ५० ॥

१ नचदमिति । गवयत्व हि ‘ सञ्ज्ञि ’ । न च तत् ‘ यथा गौस्तथा गवय ’ इति वाक्यात्प्रतीयते, अपि तु कस्यचिज्जन्तो गवा सादृश्यमेव तस्माद्वाक्यात्प्रतीयते । न च वाक्यगतो गवयशब्दस्तस्य सादृश्यस्य वाचक, तथा तदानीमगृहीतसङ्घतित्वात् । न च सादृश्य ‘ सञ्ज्ञि ’ । तस्मात् प्रत्यक्षे एव गवये गवयत्वस्य जाते प्रत्यक्षत्वात् सज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धपरिच्छेद । स एव चोपमानस्य प्रमाणस्यार्थ इति पर प्रत्यवतिष्ठते परार्थमुपमानमिति चेदिति । एवमत्र सम्बन्ध । परार्थमनुमानमिति चेन्मन्यसे सिद्धान्तवादिन् तन्नस्ति,--कुत स्वयमध्यवसायात् । ‘ यथा गौरेव गवय ’ इति वाक्यमेव परार्थं स्यात्तदि परस्मैवाध्यवसाय जनयेत् । तावन्तो चारयितुरप्यध्यवसाय जनयति । तस्मात् स्वार्थमपीति नानुमानादतीव भेद इत्याक्षेपस्याशय ।

२ आक्षेप परिहरति नाध्यवसाय इति । उक्तोऽध्यवसायोऽतिदेशवाक्योच्चारयितार प्रति उपमान न भवतीत्येतावन्मात्र सिद्धान्तिन आशय इत्यर्थ ।

३ तथोपादि सूत्रम् । नानुमानमेव भवति--‘ यथा धूमस्तथाऽग्निरिति ’ । अस्ति तूपमान ‘ यथा गौस्तथा गवय ’ इति ।

४ शब्दोऽनुमानमिति पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थत्वादिति तदर्थः । यज्ज्ञान प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानविषय प्रत्यक्षस्य पश्चादुपजायते तन् ‘ अनुमानम् ’ । यथाऽग्निमद्भूमज्ञानम् । तथा च शब्दज्ञानम्--तस्मादनुमानमित्याशय ।

“ शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम् । कस्मात् ? शब्दार्थस्यानुमेयत्वान् ।
पथमनुमेयत्वम् ? प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धे । यथाऽनुपलब्धमानो लिङ्गी मितेन
लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम्, एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थाऽनुप-
लब्धमान इत्यनुमानं शब्द ” ॥ ५० ॥

“ इतश्चानुमानं शब्द —

“ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ” ॥ ५१ ॥

“ प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिर्वा । अन्यथा ह्युपलब्धेरनुमाने
अन्यथोपमाने—तद्व्याख्यातम् । शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः । यथानुमाने
प्रवर्तते तथा शब्देऽपि । विशेषाभावादानुमानं शब्द इति ” ॥ ५१ ॥

“ सम्बन्धाच्च ” ॥ ५२ ॥

“ शब्दोऽनुमानमिति वर्तते । सम्बन्धयोश्च शब्दार्थयो सम्बन्धप्रसिद्धौ
शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं, यथा सम्बन्धयोरलिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गो-
पलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति ” ॥ ५२ ॥

यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति, तत्र—

१ पूर्वपक्षे इत्यन्तरम्—उपलब्धेरिति सूत्रम् ।

२ द्विप्रवृत्तिरिति—प्रवृत्तिप्रकारभेद इत्यर्थः ।

३ पूर्वपक्षे तृतीयो हतुः सम्बन्धाच्चेति सूत्रम् ।

अत्र हि सूत्रकारेण प्रथमं शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वेव परीक्षिता । न चापरी-
क्षितप्रमाणभावस्य सा युक्तंति वार्तिककारोऽस्यार्द्धं प्रमाणभावमव परीक्षाचक्रे ।
तत्राय पूर्वपक्षसक्षेप —

यस्मिन् सति प्रमा भवत्येव, न च न भवति, तदेव प्रमाणम् साधकनमस्य
कृत्वात् । सत्यपि तु शब्दे प्रमा न भवति यद्यदसावधृत । एतच्च तस्य
साधकतमत्वं विषयवति । अन्यच्च । प्रामाण्यं हि विषयवत्तया व्याप्तम् । सा
शब्दं निवर्तमाना प्रामाण्यमपि निवर्तयति । द्विविधश्च विषयः । प्रत्यक्षं परोक्षश्च ।
तत्र पूर्वं प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य विषयः, अप्रत्यक्षश्चाविनाभूताह्निद्रादवगन्तव्यः ।
तदनपेक्षेणासम्बन्धाविशेषात् सर्वं सवस्माद्गम्येत । तथा च सर्वः पराक्षार्थं प्रत्ययोऽ-
नुमानव्याप्तः । न च प्रत्यक्षपराक्षाभ्यामन्यो राशिरस्ति । तस्मात् विषयाभावाद्पि
न शब्दप्रामाण्यमिति । एव च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भिन्नप्रस्थानं शब्दो न प्रमाणम्,
प्रमाणत्वे वा तदनभूत एव । तत्रापि प्रत्यक्षानुमानयो कतरस्मिन्नस्यान्वभावं—इति
जिज्ञासायामनुमानं पदान्तभाव इति सूत्रार्थः ।

प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे सम्बन्धे शब्दार्थयो शब्दान्तिके चार्थं स्यात्,
अर्थान्तिके वा शब्द स्याद्, उभय बोधयत्र ।

अथ सत्वयम्—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५४ ॥

स्थानकरणाभावात्ति चार्थं । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते—शब्दा
न्तिकेऽर्थे इति । एतरिमन्पक्षेऽप्यास्यस्थानकरणोच्चारणाय शब्दस्तदन्तिकेऽर्थे
इति—अत्रान्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् । न च गृह्यन्ते ।
अग्रहणात्त्रानुमेय प्राप्तिलक्षण सम्बन्ध ।

अर्थान्तिके शब्द इति स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम् । स्थान
कण्ठादय । करण प्रयत्नविशेष । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति । उभयप्रति
पेधाच्च नोभयम् । तस्मात् शब्देनार्थं प्राप्त इति ॥ ५४ ॥

“ शब्दार्थव्ययस्थानादप्रतिषेधः ” ॥ ५५ ॥

‘ शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयते अस्ति शब्दार्थसम्बन्धो
व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धे हि शब्दमात्राद्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग । तस्माद्
प्रतिषेध सम्बन्धस्येति ” ॥ ५५ ॥

अत्र समाधि —

न, सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५६ ॥

न सम्बन्धकारितं शब्दार्थव्यवस्थानम्—किन्तहि—समयकारितम् ।
यत्तद्वाचाम—अस्यदमिति पृष्ठीविशीष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञात

१ प्राप्तिलक्षण इत्याद्यागामिसूत्रमवतारयति ।

अर्थात्त्रशब्दादप्रत्यक्ष शब्दार्थाऽनुमाननापलभ्यत इति चेत् नानुमानेन
विकल्पानुपपत्त । शब्दा वाऽथदश गच्छति—अर्थो वा शब्ददशम्—उभय वा ।
मोदकशब्द चोच्चारमाणे आगच्छन् भादकादिरुपलभ्यत—नचापलभ्यते—तस्मात्
गच्छति शब्ददशमथ । शब्दस्य तु गतिरेव न सम्भवतीत्यादि स्पष्टमग्रिमभाष्य ।

२ स्थानति । ‘ स्थान ’ कण्ठादय । ‘ करण ’ प्रयत्नविशेष ।

३ चार्थं इति । सूत्रस्थचकारस्यार्थं इति भाव ।

४ पूर्वसूत्राक्तद्रूपणपरिहारपर पूर्वपक्षिसूत्रम्—शब्दार्थेति ।

५ न सामयिकत्वादिप्यादि समाधानसूत्रम् ।

शब्दार्थयोर्नित्यमव सम्बन्ध वय निषेधामो न सम्बन्धमात्रम्—सम्बन्धस्तु
अस्माच्छब्दाद्यमथा वादभ्य इत्यव्ययसमयकारितोऽस्त्येव शब्दार्थकारिति भाव ।

शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति—समयं तमवोचाम इति । कः पुनरयं समयः ? अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयेनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दध्रुवणेऽपि प्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनापि चायमवर्जनीय इति । प्रयुज्यमानप्रदृशाश्च समयोपयोगो लौकिकानां समयपालनार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणम् । वाच्यलक्षणाया वाचोऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाच्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थमसम्बन्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमानहेतुर्न भवतीति ॥ ५६ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५७ ॥

सामयिकः शब्दार्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्थम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते । स्वाभाषिके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्वाद् । यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति ॥ ५७ ॥

(९) शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।

“ पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु ” —

१ नियमनियोग इति । मर्गादयोऽपरस्येति शेषः ।

२ सम्बन्धवादिनेति । शब्दार्थसम्बन्धनिश्चयतावादिना मीमांसकेनापि उक्तः समय एव परमोपायः शब्दार्थसम्बन्धनिर्णयस्येति ।

३ समवेति । पारमेश्वरसमयपरिपालनार्थमित्याशयः । तथा च येषां पदानां येनार्थेन परमेश्वरेण समयः कृतः तानि तस्मिन्नेव साधून्यसाधूनीतरयेति विभागापेक्षयाकरणमर्थवदिति सिद्धम् ।

४ अनुमानहेतुरिति । प्राप्तिलक्षणसम्बन्धानुमापको हेतुरित्यर्थः ।

तथा च शब्दस्य स्वाभाविकसम्बन्धाभावाद्नुमानाभेदाभाविनाभावसिद्धयर्थं स्वाभाविकसम्बन्धाभिधानमयुक्तमिति सिद्धं भवति ।

५ सम्बन्धाभिधानपतायामरतो हेतुः—जातिविशेष इति सूत्रम् ।

६ कल्पार्थेति । तथाहि यथाशब्द भावेर्द्विषयस्येव पदार्थे प्रयुज्यते । ते हि यथाशब्दात् द्विषयस्येव प्रतिरच्यन्ते । म्लेच्छाभ्युत्पत्तेः विषयस्य प्रयुज्यते । मीमांसकनियमः स्वाभाविके सम्बन्धे न स्यात् । यदि स्वयेव स्वाभाविकसम्बन्ध आत्मोक्तः शिष्टिग्रहणं तानि एतानि सम्बन्धः शब्दस्येव कर्तुं पतन्ततो एतार्थो गृह्यते । मीमांसकनियमः सामयिकत्वे उपरघते, पुष्टेऽप्यभिधानावगमपरप, इच्छयाभाविपक्षवार्ति भावः ।

“ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ” ॥ ५८ ॥

“ तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवान् ऋषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति । कस्मात् ? अनृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ—‘ पुत्रकामः पुत्रेष्टया यजेत ’ इति । नेष्टौ सरिधताया पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाद्-दृष्टार्थमपि वाक्यम् ‘ अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः ’ इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते ।

“ विहितव्याघातदोषाच्च । हवने—‘ उदिते होतव्यम् अनुदिते होतव्यम् समयाध्युपिते होतव्यम् ’ इति—विधाय, विहित व्याहन्ति—‘ श्यावोऽस्याहुति-मभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतां य समयाध्युपिते जुहोति ’ । व्याघाताच्चान्यतरन्मिष्येति ।

“पुनरुक्तदोषाच्च । अभ्यासे देश्यमाने—‘ जि प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम् ’ इति पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तं च प्रमत्तवाक्यमिति ।

१ तदप्रामाण्यमित्यादिशब्दप्रामाण्यनिराकरणपरं पूर्वपक्षसूत्रम् ।

२ ‘ व्याघातः ’ पदयोर्वास्ययोर्वा विरुद्धार्थोपस्थापकत्वेन महामम्भवः ।

पूर्वप्रकरणे समस्तलाक्याप्राणुबद्धस्य शब्दस्य क्षटित्यप्रामाण्याभिधानं लोक-विरुद्धं स्वचरितविरुद्धं च तन्मन्वानस्य पूर्वपक्षिणोऽनुमानानन्तभावमुखेन तद्वाच्यं तथाऽप्रामाण्यमेवाभिमतम् । तद्वद्वहिभावमिद्धाविदानौ विभाष्य प्रत्यवस्थानम् । न हि सर्वस्य शब्दस्याप्रामाण्यमस्य पूर्वपक्षिणो विवक्षितम्, स्वचचनव्याघातप्रसङ्गात्—इति परमैश्वर्यसाधनत्वेन वैद्यायिकाभिमतं शब्दविशेषस्य बद्धस्यैव प्रामाण्यमाक्षिपति ।

यस्तु तस्यैव हृदये शब्दमात्रस्यैवाप्रामाण्यं चेष्टते । कैश्चिद् शतुभिः केषाञ्चिद्दे-
वगतानामप्रामाण्यं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तबलनान्येषामपि वाक्यानामप्रामाण्यं साधयितुं
मुकरम्—नित्यसन्देहादाप्तानाहविभागस्य दुष्करत्वादित्याशयः ।

३ तस्येतीति । सूत्रे तच्छब्दप्रयोगोऽप्येतदेव सूचयति । यस्मात्प्रकरणेन प्राप्तमपि
शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते तेन ज्ञापयति शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न शब्दमात्र-
मिति । अन्यथैव वक्तव्यम्—‘ अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ’ इति ।

४ अनृतत्वादिति । अत्र फलादर्शनमेव ‘ अनृतत्वम् ’ ।

५ श्यावशबलाविति । ‘ श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतां य समयाध्युपिते जुहोति ’ इति ।

६ व्याघातादिति । उदितहोमादिविधिवाक्यानां त्रिरुक्तावाक्यैर्वाऽप्युक्तम् ।

तत्र कर्मवैगुण्यम्-मिथ्याभिमन्थनम् । कर्मवैगुण्यं-प्रज्ञाप्रयत्नगत' प्रमादः । साधनवैगुण्यम्-आर्द्रं सुषिरं दाविति । तत्र फल न निष्पद्यत इति नानृत-
दोष । गुणयोगेन फलनिपत्तिदर्शनात् ।

न चेद् लीळिकाद्धिगते " पुत्रसाम पुत्रेष्टया यजेत " इति ॥ ५९ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ६० ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुर्तते । योऽभ्युपगतं हवनकाल भिनत्ति
ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते-" इयावोऽस्याहुति
मभ्यवहरति य उदिते जुहोति " । तद्विद विधिभ्रमे निन्दावचनमिति ॥ ६० ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६१ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थसोऽभ्यास पुनरुक्तम् ।
अर्थवानभ्यासोऽनुवाद । योऽयमभ्यास -" त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम् "
इत्यनुवाद उपपद्यते, अर्थरुत्त्वान् । त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयो पञ्चदशत्व
सामिधेनीना भवति । तथा च मन्त्राभिवाद् -" इदमह भ्रातृव्य पञ्चदशा
वरेण वाग्ज्येण वाधे योऽम्मान्द्वेष्टि य च वय द्विप्रम " इति-पञ्चदश-
सामिधेनीर्वचं मन्त्रोऽभिवदति । तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ६१ ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६२ ॥

प्रमाण शत्रो यथा लोके ॥ ६० ॥

त्रिभागश्च ब्राह्मणवास्याना त्रिविध --

१ मिथ्येति । येषामभिमन्थनेनाग्निन जायते तदेव ' मिथ्या ' ।

२ नचेदमिति । यथा लोकेऽपि कर्त्ताद्विर्गुण्यवशादसम्पद्यमानमिजननरूप कर्म-
' अग्निक्रामो दारणो मथ्नीयान् ' इत्यस्य विधिवाक्यस्य प्रामाण्य न व्याहन्ति-तथैव
कर्त्ताद्विर्गुण्येनासम्पद्यमान पुत्रजननस्य कर्म--' पुत्रसाम पुत्रेष्टया यजेत ' इत्यस्य
विधिवाक्यस्य प्रामाण्य न व्याहन्तीति लौकिकदृष्टान्तोद्गावनतार्षयम् ।

३ अभ्युपेत्येति सूत्र पूर्वपक्षोक्त व्याघातदोष परिहरति ।

४ अनुवादति सूत्र पूर्वपक्षोक्तपुनरुक्तदोष परिहरति ।

५ अर्थवानिति । पुनरुक्त नाम तस्यैवार्थस्थानप्रीकृतविशेषस्य पुनर्वचनम् ।
अनुवादन्तु पुन श्रुतिमामान्यादप्रीकृतविशेषस्यार्थस्य वाद् । एव च सति न
यथोक्तो दाप ।

६ वाक्यविभागस्येति सूत्र समन्तानि वेदवाक्यानि पक्षीकरोति । प्रमाण वेद-
वाक्यानि, अर्थविभागवशात्, मन्वादिवाक्यवदित्यर्थे ।

विध्यर्थमादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६३ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि-प्रिविधवचनान्यर्थत्रादवचना
न्यनुवादवचनानीति ॥ ६३ ॥

तत्र—

विधिर्विधायकः ॥ ६४ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोक्तं स विधिः । 'विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा, यथा
“ अग्निहोत्रं जुहुयान् स्वर्गकाम ” इत्यादि ॥ ६४ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थमादः ॥ ६५ ॥

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्था-स्तूयमान
श्रद्धीतेति-प्रवर्तिका च, फलश्रवणान् प्रवर्तते । “ सर्वजितो वै देवा सर्वं
जयन् सर्वस्याप्यै सर्वंम्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयति ” इत्येवमादि ।

अनिष्टफलवादे निन्दा वर्जनार्था,-निन्दितं न समाचरेदिति । “ स एष
वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ञ्योतिष्ठोमो य एतेनानिष्ठाऽन्येन यजते गर्ते
पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमीयते वा ” इत्येवमादि ।

अन्यकर्मकस्य व्याहृतस्य विधेर्वाद परकृतिः । 'हुत्वा वषामेवाग्नेऽभि
धारयन्ति अथ पृषदाज्यम्, तदुहं चरकाध्वर्यव पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिधारयन्ति,
अग्ने प्राणा पृषदाज्यमित्येवमभिदधति ” इत्येवमादि ।

१ विधिस्त्विति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति वाक्यमप्रवृत्तप्रवृत्तकलक्षण
कर्त्रेपेक्षितोपायता ज्ञापयत् 'विधिः' इति । तदेव तत्साधनद्रव्याद्यवाप्तिप्रवृत्ति
मनुजानतीति 'अनुज्ञा' भवति । एतदुक्तं भवति । एकमेवाग्निहोत्रवाक्यमप्राप्त
ऽग्निहोत्रादी 'विधिः', अन्यतः प्राप्तं तत्साधने 'अनुज्ञा' इति ।

पुनश्च ये द्रव्याजननियमविधयः — 'ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना' इत्येवमादयः —
ते च रागतो धनार्जने प्रवृत्ताना ब्राह्मणाना लौकिकानेकोपायप्रयुक्तं सत्या नियमपरा
पुरुषार्थां, न प्रवर्था । क्रतुविधयस्तु धनसाधना । तेऽनुदिता पर्यवस्यन्ताऽपि
न धनार्जने वा तन्नियम वा प्रयुज्यते—तस्य पुरुषार्थत्वेनैव प्रयुक्तत्वात् । केवल
मनुजानन्ति तु तदिति ।

२ परकृतिरिति । चरकाध्वर्युपुरुषसम्बन्धान् वषाहोमपृषदाज्याभिधारणया
क्रममेहस्याप्राप्तस्य पुरुषविशेषधर्मतया विधायक परकृतिवाक्यम् । तथा वहिष्यव
मानसामस्तोममत्रमम्बन्धस्य पूर्वकालपुरुषसम्बन्धितया श्रवणादिदानान्तरपुरपधर्म
तया विधायक पुराकल्पवाक्यमिति विवेकः । स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभावाच्च
परकृतिपुराकल्पयो स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनाप्यासः ।

ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुरारूप इति । “ तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा
वहिष्णवमानं सामस्तोममस्तापन् योने यज्ञं प्रतनवामहे ” इत्येवमादि ।

“ कथं परवृत्तिपुराभ्यावर्थवादाविति ? ”

स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य शीतनार्थ-
वाद इति ॥ ६५ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६६ ॥

विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽ-
र्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि ।

“ किमर्थं पुनर्विहितमनूयते ? ”

अधिकारार्थम् । विहितमधिहृत्य स्तुतिर्त्रोध्यते निन्दा वा-विधिषोषो
वाऽभिधीयते । विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष-
णीयम् ।

लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । आहनं
पवेदिति विधिराक्यम् । अर्थवादावाक्यमायुर्वर्धो बहं सुखं प्रतिभानं चात्रे
प्रतिष्ठितम् । अनुवाद.-पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः-क्षिप्रं पच्यतामिति वा,
अद्ग पच्यतामित्यभ्येपणार्थम्, पच्यतामेवेति वावधारणार्थम् ।

यथा लौकिकवाक्ये विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वम् एवं वेदवाक्यानामपि
विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्व भवितुमर्हतीति ॥ ६६ ॥

१ कथमित्यादिप्रश्नस्यात्तरम्-स्तुतिनिन्दंति । स्तुतिनिन्दावाक्येन कस्य-
विहिधेः शेषभूतेन सम्बन्धादिति भाव ।

२ अर्थवाद इति । न तावदेतेषु वाक्येषु मिद्धाभिधाधिषु त्रिविधुनिरस्ति । तत्र
किमभ्युपगमो विधिः कल्पनाम्-आहोम्बिद् प्रतमेनेव केनचिदन्वेन विधिनेक-
वाक्यता कल्पनामिति सशये-कल्पनात्तावदान् प्रतमेनेव विधिनेकवाक्यता ज्यापसी ।
पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवाक्यताकल्पना चेति द्वय कल्पनीयम्, उत्तरस्मिन्त्वेक-
वाक्यतामात्रमित्याशय ।

३ विधिविहितस्येयादि सूत्रम् (१) अश्रमधेन यजेतेति विधेरनुवादो ‘योऽश्र-
मेधेन यजेते तरति सृपु तरति पाप्मानमित्यादि’ विहित स्तोत्रम् । (२) उदिते
होतव्यमिति विधेरनुवाद ‘यमुदिते जुहोति यदनुदिते जुहोति श्यावो वास्याहुतिम-
भ्यवहरतोत्यादि’ विहितानिश्चय निन्दितम् । (३) सोमयागो विहितो दशपूर्णमासो
ष, तयोऽनुवादो ‘दशपूर्णमासान्यामिष्टा शोमेन यजेतेत्यादि’ अनुष्ठानक्रम बोधयितुम् ।
सूत्रपञ्चकोणमुपमहरति यथा लौकिक इति ।

किं कृतमेतन् ? आप्तप्रामाण्यकृतम् ?

किं पुनरामाना प्रामाण्यम् ? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिर्यापयिषेति । आप्ता रज्जु साक्षात्कृतधर्माण — ईद हातव्यमिदमस्य हानि हेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति—भूतान्यनुकम्पन्ते—तेषा रज्जु वै प्राणभृता स्वयमनवबुद्धश्रमानाना नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति, न चानवबोधे समीहा वर्जन वा, न वाऽहृत्वा स्यस्तिभाव, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽयस्ति, हेन्न वयमेभ्यो यथादर्शेन यथाभूतमुपदेशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेय हास्यन्त्याधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्ति इति एवमाप्तोपदेश । एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुपद्रीयमानोऽर्थस्य साधको भवति । एवमाप्तोपदेश प्रमाणम् । एवमाप्ता प्रमाणम् ।

दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्य प्रमाणमिति । आप्तप्रामाण्यस्य हेतो समानत्वादिति । अस्यापि चैकदेशो “ ग्रामकामो यजेत ” इत्येवमादिर्दृष्टार्थ । तेनानुमातव्यमिति ।

लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहार । लौकिकस्याप्युपदेशदुर्गुपदेशव्यर्थे ज्ञानेन परानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिर्यापयिषया च प्रामाण्यम् । तत्परिग्रहा दाप्तोपदेश प्रमाणमिति ।

द्रष्टृप्रसृतसामान्याद्यनुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थाना द्रष्टार प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनाम्—इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति ।

“ नित्यत्वाद् वेदवाक्याना प्रमाण वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्युक्तम् ” ।

न दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वम्, न नित्यत्वान्, नित्यत्वे हि मर्त्यस्य सर्वेण वचनान्तरार्थव्यवस्थानुपपत्ति । “ नानित्यत्वे वाचकत्वमिति ” चेद्, न, लौकिकेऽर्थदर्शनान् । “ तेषां नित्या इति ” चेद् न, अनाप्तोपदेशार्थविम्वानोऽनुपपत्त । नित्यत्वाद्धि शब्द प्रमाणमिति । “ अनित्य

१ इदं हान्यमिरयादि साक्षात्कृतधर्मता प्रदर्शयति ।

२ हन्तेत्यादि यथाभूतार्थचिर्यापयिषां सूचयति ।

३ समानत्वादिति । यथाऽऽयुर्वेद आप्तप्रणीतमथवा वदाऽपीत्यर्थ ।

४ अनस्येति । यदि लौकिका अपि शब्दा नित्यान्तर्हानासवचने योऽर्थेविसवाद् सकलानुभवगम्य स न स्यादित्यर्थ ।

स इति " चेत्, अविशेषप्रचनम् । अनाप्तोपदेशो लौकिको न नित्य इति कारण
वाच्यमिति । यथानियोग चार्थस्य प्रत्यायनात्तामधेयद्राजाना लोके प्रामाण्यम् ।
नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्ति । यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तत्र
नियोगसामर्थ्यात्प्रत्यायको भवति, न नित्यत्वान् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु चाती
तानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगान्छेदो वेदाना नित्यत्वम् । आप्तप्रामाण्याच्च
प्रामाण्यम् । लौकिकेषु शब्देषु चैतत्समानमिति ॥ ६९ ॥

इति वास्तव्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीया-
ध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्

(१) प्रमाणचतुष्टयपरीक्षाप्रकरणम् ।

अययार्थं प्रमाणोद्देश इति मत्वाऽऽह—

“ न चतुष्टयमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभाप्रामाण्यात् ” ॥ १ ॥

“ न चत्वार्येव प्रमाणानि । किं तर्हि ? ऐतिह्यमर्थापत्ति सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि । तानि कस्मान्नोक्तानि ।

“ इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृक प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् ।

“ अर्थादापत्तिरर्थापत्ति । आपत्ति -प्राप्ति -प्रसङ्ग । यत्राभिधी यमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थ प्रसज्यते सोऽर्थापत्ति । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति । किमत्र प्रसज्यते ? सत्सु भवति ।

“ सम्भवो नामाविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् आढकस्य ग्रहणात्प्रस्थस्येति ।

“ अभावो विरोधी-अभूत् भूतस्य, अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वध्रसयोगस्य प्रतिपादकम् । विधारके हि वाय्वध्रसयोगे गुरुत्वाद्वा पतन- कर्म न भवतीति ” ॥ १ ॥

सत्यमेतानि प्रमाणानि, न तु प्रमाणान्तराणि । प्रमाणान्तर च मन्य मानेन प्रतिषेध उच्यते । सोऽयम्—

१ एव प्रथमाह्निके धर्मिण प्रत्यक्षादीन् शब्दान्तास्त्रिरूप्येदानां द्वितीयाह्निके चतुष्टयादयस्तेषां धर्मा निरूपणीया । तत्र प्रमाणधर्मपरीक्षा द्वितीयाह्निकार्थ ।

२ अययार्थं इति । प्रमाणाना विभागोद्देशो य सोऽययार्थ इत्यर्थ ।

३ न चतुष्टयमित्यादि पूर्वपक्षमूत्रम् । अभ्युपगतोक्तप्रत्यक्षादिप्रमाणभावोऽभ्युप गतचतुष्टयमात्रोऽत्र पूर्वपक्षी । अथ या तन्त्रान्तरोक्तप्रमाणान्तरस्वरवासत्त्वनिश्चयरहित सतीर्ष ष्वात्र प्रष्टा ।

४ वाय्वध्रति । अपा पातप्रत्यर्नाकस्य पातविरोधिनि वाय्वध्रसयोगस्य ग्रहणम् । तदिदं क्लिप्ताभावान्य प्रमाणम् । प्रमीयतेऽनेन (मेघोद्भवेऽपि तोयपाता भावेन) वाय्वध्रसयोग इत्यादाय ।

५ मत्यमिति । मत्यमेतान्यैतिह्यानि प्रमाणानि—न तु प्रत्यक्षादिभ्योऽन्यानि । प्रत्यक्षादिभ्योऽन्यत् प्रमाण नस्तीत्येतावन्मात्राऽस्माकमाग्रह । न चैतिह्या दीनां प्रमाणत्वमेव न मृत्यामह इति हृद्यम् ।

६ सोऽयमिति—अनुपपन्न प्रतिषेध इत्यग्रिमण भाव्यप्रत्येनान्वय ।

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभाषादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावादर्था-
न्तरभाषाच्चाप्रतिषेध ॥ २ ॥

अनुपपन्न प्रतिषेध । कथम् ? आप्रोपदेश शब्द इति । न च शब्द
लक्षणमैतिह्याद्व्यावर्तते । सोऽय भेद सामान्यात्सद्गृह्यत इति ।

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा धार्यापत्तिसम्भ-
वाभावा । यथाऽर्थमप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभाषाद्गृहणमर्था-
पत्तिरनुमानमेव । अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनो
समुदायेनंतरस्य प्रहणे सम्भवं, तदप्यनुमानमेव । अस्मिन्सर्तौ नोपपन्न
इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धरुमनुमीयते । सोऽय
यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति ॥ २ ॥

‘ मत्वमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अप्रार्थापत्ते
प्रमाणभावाभ्यनुष्ठा नोपपत्ते । तथा हीयम्—

“ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ” ॥३॥

“ असत्सु मेषेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थोदापत्ते सत्प्रति-
षेधा न भवति । सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति ’ ॥ ३ ॥

नानैकान्तिकस्यमर्थापत्ते -

अनर्थापत्ताप्रार्थापत्त्यभिमानान् ॥ ४ ॥

अमति कारणे कार्यं नोत्पन्न इति यास्याप्रयनीरभूतोऽर्थ मति
कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यर्थादापत्ते, -अभावस्य हि भाव प्रयनीक इति ।
सोऽय कार्यात्वाद् मति कारणेऽर्थादापत्तमानो न कारणस्य मत्ता व्यभि-
चरति । न न्यमति कारणे कार्यमुत्पत्ते । मत्ताप्रानैकान्तिकी ।

१ शब्द इत्यादिगिह्यान्वयप्रमुक्तानो प्रागुनेष्वेवाग्नमार्थप्रदर्शनार्थम् ।

२ शब्दलक्षणमिति । यत् सत्प्रतिषेधप्रवृत्त्येवादाशरम्यमिति मत्तव श्वास
कृतो भावधारित, तत्सत्प्रमाणमेव न भवति । अथाशररम्येवैवकारणं मत्प्रकारेण
इति शब्दलक्षणं भातिवर्तन इत्यर्थम् ।

३ कार्यापत्तेः । अस्याम् मेषेषु वृष्टिर्न भवतीत्येतदर्थोदापत्तय मत्ताभिहितं
‘ सत्सु मेषेषु भवतित्येति ’ अथाशररम्येवैवकारणेति पूर्वप्रसिद्धः भिन्नम् । मत्प्रकारेण
मात्रमेव - यथाऽऽप्येवावयवार्थावयवकारणस्य मत्प्रकारेऽनुमानबोधम् ।

४ अर्थोपनिर्दिष्टे पूर्वप्रमाणम् ।

५ अर्थोपनिर्दिष्टे विद्वान्प्रमाणम् ।

यत्तु “ सति कारणे निमित्तप्रतिग्रन्धात्कार्यं नोत्पद्यते ” इति, कारणधर्मोऽसौ न त्वर्थापत्ते प्रमेयम् । किं तर्ह्यग्या प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यं मुत्पद्यते इति योऽसौ कार्योत्पात् कारणस्य सत्ता नै व्यभिचरति तस्या प्रमेयम् । एव तु सत्यनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टञ्च कारणधर्मो न शक्य प्रत्याख्यातुमिति ॥ ४ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वादिति वाक्य प्रतिषेध । तेनाने नार्थापत्ते प्रमाणत्व प्रतिषिध्यते न सद्भाव । एवमनैकान्तिको भवति । अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चित् प्रतिषिध्यते इति ॥ ५ ॥

अथ मन्यसे— ‘ नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्य सद्भावो विषय ’ । एवं तर्हि

तत्रप्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पात्तेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषय न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिग्रन्धान् कार्यानुत्पादकत्वमिति ॥ ६ ॥

‘ अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुत्ता नोपपद्यते । ’ कथमिति ?—

“ नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धे ” ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेयं लोकसिद्धे वैद्यात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति ॥ ७ ॥

१ न व्यभिचरतीति । तत्र च नानैकान्तिकत्वमिति भावः ।

२ उच्यते इति । पूर्वपक्षिणा तृतीयसूत्र इति दोषः ।

३ प्रतिषेधेन सिद्धान्तिन सूत्रम् ।

४ एवमिति । एवमैकान्तिकं स्याद्यथापत्तं प्रामाण्यं सत्ता च प्रतिषेधेत् । नन्वनैकान्तिकत्वात्सत्य प्रतिषेधमिति । न भवति यदनैकान्तिकं तत् सर्वं नास्तीति । प्रमेयत्वादानां निश्चयवसाधनेऽनैकान्तिकत्वमपि सत्त्वादिति हृदयम् ।

५ तदिति सिद्धान्तिन सूत्रम् । तदिति प्रतिषेध परामृशति ।

६ नाभावसिद्धे पूर्वपक्षसूत्रम् । नाभावपानं प्रमाणम् । कस्मान् ? प्रमेयस्याभावात्स्यासिद्धे । यत् किञ्च सर्वोपाख्यानरहितं तत्र प्रमाणज्ञानविषयभावमनुभवति । केवलकाल्पनिको ज्ञानावश्यकवहारो लौकिकानामिति पूर्वपक्षिणो हृदयम् ।

७ अभावमेवेति । पूर्वपक्षपरिहारोऽयम् । मवजनीनाभावप्रत्ययव्यवहारो न काल्पनिको भवितुमर्हति । न च कल्पनाऽपि सर्वोपाख्यानरहितं गोचरयितुमर्हति ।

८ वैद्यात्यादिति । साहस्यमात्रादित्यथ ।

अथायमर्थबहुत्वादर्थैरुद्देश उदाह्रियते--

लक्षितेऽप्रलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथम् ? लक्षितेषु वास सु अनुपादेयेषु
उपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वालक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभय
सन्निधारलक्षितानि वामास्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति
तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते, प्रतिपद्य चानयति । प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाण
मिति ॥ ८ ॥

“ असंत्यर्थे नाभात्र इति ” चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

“ यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभात्र उपपत्ते । अलक्षितेषु च
वासस्सु लक्षणानि भूत्वा न न भवन्ति, तस्मात्तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति” ।
नान्यलक्षणोपपत्ते । यथाऽयमन्येषु वासस्सु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति
नैत्रमलक्षितेषु । सोऽय लक्षणाभाव पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यत इति ॥ ९ ॥

“ तस्मिन्द्वैरलक्षितेऽप्रहेतुः ” ॥ १० ॥

‘ तेषु वासस्सु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषा भवति न तेषामभात्रो
लक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतु ।
यानि खलु भवन्ति तेषामभात्रो व्याहृत इति ” ॥ १० ॥

नै लक्षणान्नस्यतापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

१ लक्षितेऽप्रति सिद्धान्तमूत्रमनरुधा भिन्नप्रपञ्चस्योदाहरणाद्यम् ।

२ प्रमाणमिति । लक्षणस्याभाव एव च प्रतिपत्तेहेतुरिति । लक्षणाभावज्ञान
विशिष्टे वाससि प्रत्यय जनयन् साधकतमत्वात्प्रमाण भवतीत्याशय ।

३ अमत्यर्थे इति पूर्वपक्षानुस्यूत सिद्धान्तमूत्रम् । प्रपञ्च एवाभाव, तस्य
भावाधीननिरूपणत्वात्प्रातिपूर्वत्वाद् भावपूर्वत्वात्ता याऽस्यभाव इति मन्वानस्य
वर्षक्ष ।

तत्र समाधानम् प्रत्यक्ष हि प्रमाण प्रमेयाभाव स्वयम्भापयति । तच्च प्रथम-
वत् प्रागभावेऽपि तुल्यम् । प्रतिपत्ति हि लौकिका त्ति क्षीराभात्र प्रथमरूप,
क्षीरे च द्रव्यभाव प्रागभावरूपमिति ।

४ तस्मिन्द्वैरिति पूर्वपक्षमूत्रम् । यत्र लक्षणानि सन्ति तत्र तेषामभावो
व्याहृत । यत्र च न सन्ति तत्राप्यभावोऽनुपपन्न, तस्य भावार्थाननिरूपणस्य तद्
भावेऽन्यनिरूपणत्वादित्यर्थः ।

५ न लक्षणेति सिद्धान्तमूत्रम् ।

न्या. सू. ९

न ब्रूमो-यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषु विल्ल-
क्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषु चिन् । अपेक्षमाणो येषु लक्षणानां
भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं रल्लु भवति,-प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो
हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु वामम्सु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणी लक्ष
णानामभावो नेतर इति ॥ १२ ॥

(२) शब्दानित्यताप्रकरणम् ।

‘आप्तोपदेश शब्द’ इति प्रमाणभावे विशेषणं द्रुयता नानाप्रकारः शब्द
इति ज्ञायते । तस्मिन् सामान्येन विचार — किं नित्योऽथानित्य इति ।

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेश्च संशयः ।

आप्तोपदेशे शब्दो विमुक्तिर्नित्योऽभिप्रेत्यतिवर्मक दृष्ट्येके । गन्धादिसह

१ प्रतिपद्यत इतीति । अभावो हि भावजानार्धाननिरूपणी न भावमात्रार्धान-
निरूपण । प्रागभावोऽपि च शक्यो भविष्यद्भावज्ञानेनान्यथावस्थितभावज्ञानेन वा
निरूपयितुमिति न प्रागभावाभाव इत्यर्थः ।

२ प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धान्तिमूत्रम् ।

३ अस्य प्रकरणस्य प्रयोजनं यथा । पदत्रयस्यैव शब्दशब्दाद्युदासेन निष्पत्त्युहमा-
प्तोपदेशो वेदप्रामाण्यमिद्धि । अन्यथा व्यर्थास्तेष्वेव दोषप्रवृत्ता यथाऽप्रामाण्य तथा
तदर्थोपलम्भप्रतिपिपादविपादलक्षणगुणनिवृत्तावप्यप्रामाण्यमाशङ्क्यते—अनेवमूलाना
लोकेऽप्रामाण्यदशनात् । अपि च शब्दस्यानित्यत्वसिद्धावाकाङ्क्षगुणव मित्येते, तथा
चन्द्रियनियम उपपद्यतेत्येतदपि प्रयोजनम् । अन्यथा शब्दस्यैव स्पष्टशब्दाद्या
ध्यादिगुणात्मन्यर्थं इति भवेत् ।

४ अत्र च शब्दस्यामान्यस्यैव विचार । घणात्मकस्य तु नस्य विचारोऽग्रिमं
नृतीये प्रकरणे वर्तित्यने ।

५ आकाङ्क्षगुण इति जरस्मीमांसकमतमाह । अवघातप्रतिनेन वायुना यावद्देगम-
भिप्रतिष्ठमानेन कर्गशक्त्यवच्छिन्नभोभागममत्रेतो नित्य शब्दो ध्यज्यत इति
तन्मतसङ्क्षेपः ।

६ गन्धादिति ग्राह्यमतमाह । पञ्चतन्मात्रोपपन्नभूतमूत्रमसुदायारब्धपृथिव्या-
दिविकारो गोघटादिवृत्ति शब्दो योग्यदेशस्य आहङ्कारिकनयः स्यात्क विषयदेशस्य
श्रोत्रेन्द्रिय विवृत्तवस्थित एव गृह्यत इति तन्मङ्क्षेपः ।

वृत्तिर्द्रव्येषु सन्निप्रिष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे । आकाश-
गुण शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे । महाभूतसङ्क्षोभज शब्दोऽ-
नाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये । अत संशय, -- किमत्र तत्त्वमिति ।

अनित्य शब्द इत्युत्तरम् । कथम् ? --

आदिर्मन्त्रादेन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

आदिर्योनि कारणम्, -- आशीयते अस्मादिति । कारणप्रदानित्य दृष्टम् ।
सयोगविभागजश्च शब्द कारणवत्त्वादनित्य इति । “ का पुनरियमर्थदेशना ? ”
कारणप्रत्वादिति उत्पत्तिधर्मकत्वान् । अनित्य शब्द इति भूत्वा न भवति,
विनाशधर्मक इति ।

“ माशयिकमेतन्-किमुत्पत्तिकारण सयोगविभागौ शब्दस्य, आहो
स्थितभिव्यक्तिकारणम्-” इत्यत आह-पेन्द्रियकत्वान् । इन्द्रियप्रत्यासत्ति
ग्राह्य ऐन्द्रियक ।

“ किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादियन् ? अथ सयोग-
जाञ्छदाञ्छदमन्ताने मति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति ” ?

सयोगनिवृत्ता शब्दग्रहणात् व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम् । वाग्ब्रह्मने
वाग्परशुसयोगनिवृत्ता दूरस्थेन शब्दो गृह्यते । न च व्यञ्जनाभावे व्यङ्ग्य
ग्रहणं भवति । तस्मान्न व्यञ्जनं सयोग ।

उत्पादके तु सयोगे सयोगजाञ्छदाञ्छदमन्ताने मति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य
ग्रहणमिति युक्तं सयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति ।

इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते-वृत्तत्रदुपचारान् । सांने मन्त्रमिति

१ आकाशेति तृतीयं वर्णयित्वा मतमाह ।

२ महाभूतति र्बद्धरादान्तमाह ।

३ कचिदस्ये एव मन्त्रते-“ प्रत्यभिज्ञाय भगवती शब्दस्ये मन्त्राधिना । तद्वानु
गुण्याय ध्यायिन शब्दस्य गुणस्य द्रव्यस्य वा प्रयत्नप्रेरिता वाचया वाच्यद्वय
प्रतिष्ठमाना ध्याय ध्यायप्रतिष्ठितशब्दविशेष मस्तु-न्ना व्यञ्जना इति कल्प्यते । न च
‘ समानदेशानां समानन्द्रियग्राह्याणां नियतस्य व्यञ्जकत्वात् इति मिति ’ इमं प्रयत्न
प्रत्यभिज्ञा मृष्यति । सांऽयमनया साधितविषयो विलीयत’ इति ।

४ भादिमन्त्रादिषादि सिद्धान्तमूत्र पूर्वोक्तं प्रयाह ।

५ तीयायमन्त्रवानुनातिक्रियादयो धर्मा शब्दस्योपाधिका उत नेति मन्त्रे

कृतकमुपचर्यते । तीत्रं सुख मन्दं सुग्र, तीत्रं दुःख मन्दं दुःखमिति । उपचर्यते च तीत्रं शब्दे मन्दं शब्द इति ।

‘ व्यञ्जनस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीत्रमन्दता रूपमिति ’ चेद्-न, अभिभवोपपत्तेः । “ सयोगस्य व्यञ्जनस्य तीत्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीत्रमन्दता भवति, न तु शब्दो भिद्यते । यथा प्रकाशस्य तीत्रमन्दतया रूपग्रहणम्येति ’ । तच्च नैवम्, अभिभवोपपत्तेः । तीत्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिधत्ति, न मन्दं । न च शब्दग्रहणमभिभाष्यम् । शब्दश्च न भिद्यते । शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः । तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिध्यज्यत इति ।

अभिभवानुपपत्तिश्च, व्यञ्जनममानदेशस्याभिध्यस्तौ प्राप्त्यभावान् । व्यञ्जनेन समानदेशोऽभिध्यज्यते शब्द इत्येतन्मिन्पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः । न हि भेरीशब्देन तन्त्रीशब्देन प्राप्त इति ।

‘ अप्राप्तेऽभिभव इति ’ चेन्-शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येत — असत्या प्राप्ताभिभवो भवतीति ” । एव सति यथा भेरीशब्दकश्चित् तन्त्रीशब्देनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानमिव दृवीयस्थोपादानानपि तन्त्रीशब्देनमभिभवेद अप्राप्तेरविशेषान् । तत्र कश्चिदेव भेरीयां प्रणादिताया सर्वलोकेषु समानमालास्तन्त्रीशब्देनानां श्रूयेत् इति । नानाभूतेषु शब्दमन्तानेषु मन्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीत्रेण मन्स्याभिभवो युक्त इति । “ कः पुनरयमभिभवो नाम ? ” ग्राह्यसमानतातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः, यथोक्त्याप्रकाशस्य ग्रहणाहस्यान्वित्यप्रकाशेनेति ॥ १३ ॥

“ न घटाभासमाप्त्या नित्यत्वात् नित्येऽप्यनित्यदुपचाराच्च ” ॥ १४ ॥

सिद्धान्तः । वर्गसमवतःऽनुनासिक्यादि प्रत्यायमाना वणधम एव भवति नैवाधिक इति । तथा च युगपद्विन्दधर्मयोगात्परस्परसंयत्स्वकारादीनामिति युक्तम् ।

१ यथात्केति । अन्यन् स्वस्वन्वेन समानतात्पत्याभिभूयत न तु तद्वत्तन । न हि मध्यदिनात्काप्रकाशसम्बन्धात् पट पटुना सावित्रेण प्रकाशेन प्रकाशमानमात्मानमात्मनाऽभिभवति । एव गकाराऽपि तीव्रध्वनिप्रकाशस्य गकारमात्मानमभिभवेद्यदि स्वयमद्वध्वनिप्रकाशस्य गकारसतीव्रध्वनिप्रकाशस्याङ्कारादन्या भवति । मध्यदिने ह्वा प्रकाशस्तु सवित्रप्रकाशेनात्मनोऽन्वेनात्पत्वाद्भिभूयते ।

२ न घटेत्यादि सिद्धान्तक्षेपमूत्र सिद्धान्तहत्तनामैकान्तिकत्वापनाथम् । घटाभावस्य नित्यत्वात्, सामान्यस्य नित्यत्वात्, नित्येऽप्यनित्यदुपचारात्चेत्यन्वयः ।

न खलु प्रादिमत्त्वादनित्य शब्द । कस्मान् ? व्यभिचारान् । आदिमत खलु घटाभावस्य दृष्ट नित्यत्वम् । कथमादिमान् ? कारणविभागोभ्यो हि घटो न भवति । कथमस्य नित्यत्वम् ? योऽसा कारणविभागोभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्नित्येत्यत इति । यद्यप्येन्द्रियकत्वादिति—तदपि व्यभिचरति । ऐन्द्रियक च सामान्य नित्य चेति । यदपि कृतकवदुपचारादिति—एतदपि व्यभिचरति । नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्ट । यथा हि भवति वृक्षरस्य प्रदेश, कम्पलस्य प्रदेश, एवमाकाशस्य प्रदेश, आत्मन प्रदेश इति भवतीति ॥ १४ ॥

तत्रभाक्तयोर्नानात्प्रतिभागादव्यभिचारः ॥ १५ ॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्त्वम् ? अर्थान्तरभ्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुत्पत्तिर्नित्यत्वम् । तत्राभावे नोपपद्यते ।

भाक्त तु भवति । यत्तत्रात्मानमहासीन्, यद् भूत्वा न भवति, न जातु तत्पुनर्भवति तत्र नित्य इव नित्यो घटाभात् इत्यय पन्थ इति । तत्र यथा जातीयक शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं किञ्चिन्नित्य इत्यत इत्यव्यभिचार ॥ १५ ॥

यदपि—“सामान्यनित्यत्वादिति”, इन्द्रियप्रयामात्तिप्राह्यमैन्द्रियकमिति—

यन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

नित्येष्वव्यव्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्य

१ आकाशस्येति । 'आकाशस्य प्रदश इत्यत्र यथा प्रदशरहित आकाशे प्रदेशात्किञ्चित्प्रस्येयापि तस्यानित्यत्व वदनक्ति तादृशेव नित्येऽपि शब्देऽनि मत्वोक्तिरिति सम्भाव्यते ।

२ तत्त्वभाक्त्यारित्याक्षेपपरिहारसूत्रम् ।

३ तच्चेति । सत्तासम्बन्ध उभयान्तावच्छिन्नत्व अत्यतदुभयमित्यर्थं ।

४ यदपीति श्नुदर्शसूत्रोक्तभाक्षेप परामृशति ।

५ सन्तानेत्यादि सिद्धान्तिसूत्रम् ।

६ न वयमैन्द्रियकत्वेनानित्यत्व प्रतिपाद्यामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिं प्रति वेधाम् । नहि व्यज्यमानस्यैन्द्रियकत्व युक्तमिति चार्त्तिककारा ।

त्वम् । किं तर्हि ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिप्राप्तत्वात् सन्तानानुमानम्, तेनानित्यत्वमिति ॥ १६ ॥

यदपि “ नित्येष्वप्यनित्यपदुपचाराद् इति ” । न—

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् ॥ १७ ॥

नित्येष्वप्यनित्यभिचार इति । एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशमनो कारणद्रव्यमभिधीयते, यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते ? अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलभ्ये । किन्तर्हि तत्राभिधीयते ? सयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम् । परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य सयोगो नाकाशव्याप्नोति—अव्याप्य वर्तते इति । तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम् । न ह्यामलकयोः सयोग आश्रय व्याप्नोति । सामान्यवृत्ता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति ।

अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यात । सयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तिरिति । परीक्षिता च हीनमन्ता शब्दत्व न भक्तिरिति ।

“ कस्मात्पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ? ” शीलमिदं भगवत् सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पञ्चौ न व्यवस्थापयति । तत्र शास्त्रसिद्धान्ततत्त्वावधारण प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमत बहुशास्त्रमनुमानमिति ॥ १७ ॥

१ इन्द्रियकृत्य चात्र इन्द्रियप्रत्यासत्तिप्राप्तत्वम् । तेन शब्दस्य सन्तानोऽनुमीयते, स तानवृत्तिरूपेण चास्य नित्यत्वमिति सूत्रार्थः ।

२ यदपीति चतुर्दशमूयोपमाक्षेपान्तरं परामृशति ।

३ कारणद्रव्यस्येत्यादि अभिधानादित्यन्तमेव सूत्रम् । नित्येष्वप्यनित्यभिचार इति तु भ्रमप्रसङ्ग एव सूत्रगान्धितः । कृष्णकम्बलादिषु कायद्रव्यविषयेषु प्रदशशब्देन कारणद्रव्यमेवाप्यते । तस्य आकाशाद्वावगम्भवाच्च तादृशकिस्रभवः ।

४ अत्राप्येति । शब्द आकाशोऽव्याप्यवृत्ति आत्मनि च बुद्ध्यादिरिति ।

५ कस्मादिति । नित्यदशमाकाशं नित्यदशमात्मस्येत्यर्थवाचकं सूत्रशास्त्रीनि प्राधिकृत्य हृदयम् ।

सप्तदशमस्य उपचाराद्यथा प्रतिपत्तिश्चात्राप्यप्रश्नं स्पष्टं इति कश्चिन् । परन्तु ‘ कारणद्रव्यस्य प्रदशनादनाभिधानात् इति सूत्रमाकाशानां नित्यत्वशब्दं यथाप्येवमिति कृतवैव प्रश्नस्य स्पष्टं । उपचाराद्यवृत्तिमन्त्रिणीयं मनसि कृत्वा चार्थिककारं प्रश्नमर्थवाचकयाज्ञकार—शब्दसन्तानप्रतिपत्तेन वा न सूत्रमिति प्राणिकस्य भाव इति ।

अथापि खस्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमिति ? प्रमा-
णत उपल-धेरनुपलब्धेश्चेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्द --

प्रागुच्चारणादनूपलब्धेरानरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १८ ॥

प्रागुच्चारणान्नारित शब्द । कस्मान् ? अनुपलब्धे । “सतोऽनुप-
लब्धिधरावरणादिभ्यः ।” एतन्नोपपद्यते । कस्मान् ? आवरणादीनामनुपलब्धि-
कारणानामग्रहणात् । अनेनादृत शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यव-
धानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति । सोऽयमनुच्चारितो
नास्तीति ।

“ उच्चारणमस्य व्यञ्जकम् । तदभावात्प्रागुच्चारणादनूपलब्धि रिति ” ॥

किमिदमुच्चारणं नामेति ? विप्रश्नाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठगतस्य वायो
प्रेरितस्य कण्ठतात्त्वादिप्रतिघातः, यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णोभिव्यक्तिरिति ।
संयोगविशेषो वै प्रतिघातः । प्रतिषिद्धं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वम् । तस्मान्न
व्यञ्जकभावाद्ग्रहणम्, अपि त्वभावादेवेति । सोऽयमुच्चार्यमाणं श्रूयते,
श्रूयमाणश्चाभूत्वा भवतीत्यनुमीयते । उर्ध्वं चोच्चारणान्नं श्रूयते, स भूत्वा न
भवति, अभावात् श्रूयत इति । कथम् ? आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तम् । तस्मा
दुत्पत्तिरिरोभावधर्मकः शब्द इति ॥ १८ ॥

एव च सति तस्य पाशुभिरिवानाकिरत्रिदमाह--

“ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादानरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

१ अधापीति-अस्य पर्यनुयागस्य का त्रिपयः । अनुपलब्धमानास्ति वम् ।
ये शब्दः नित्यव्यञ्जक इति त इदमप्यनुपयोग्या-इदमस्तीदं नास्तीति एतन्नवन्त
कथं प्रतिपद्यन्ते इति । एवमनुयुक्तास्सन्तः प्रतिबुधन्ते-प्रमाणत उपल-धेरनुपल-ब्धे
श्चेति । ततश्चानिष्टप्रसङ्ग इति सूचनाय सूत्रम् प्रागुच्चारणादियदि ।

अन्यथाऽपि सूत्रावतरणिका वार्तिककार आह ।

यच्चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं घटाद्यनित्यत्वेन-तेन चानुयाग्या-यदिदमनित्यं
घटादि भवति प्रतिपद्यते तत्कथमनित्यमिति । एवमनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वे-
नप्य प्रतिपद्यन्ते स शब्दोऽपीति सूचनार्थं सूत्रम् ।

२ तस्य उक्ते पूर्वपक्षी जात्या प्रत्यवतिष्ठते तदनुपलब्धेरिति सूत्रेण ।

“ यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति, आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भा-
न्नास्तीति-तस्या अभावादप्रतिपिद्धमावरणमिति ” ।

कथं पुनर्जानति भवान्नावरणानुपलब्धिरपलभ्यत इति ? किमत्र द्वैयम् ।
प्रत्यात्मवेदनीयत्वान् समानम् । अयं सत्त्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव
संवेदयते नापरणमुपलभ इति,—यथा कुट्टयेनावृतम्यापरणमुपलभमानः प्रत्यात्म-
मेव मवेदयते ।

मेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संबंधैवेति ।

एवं च सत्यपहतविषयमुत्तरवाच्यमस्तीति ॥ १९ ॥

अभ्यनुज्ञानादेन तूच्यते जातिवादिना—

“ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिमद्वावान्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ”
॥ २० ॥

“ यथाऽनुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्या-
वरणमस्तीति । यद्यभ्यनुज्ञानाति भवान्, अनुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धि-
रस्तीति, अभ्यनुज्ञाय च वदति—नास्त्यावरणमनुपलम्भादिति, एतन्मिन्न-
प्यभ्यनुज्ञानादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति ” ॥ २० ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

१ यथा आवरणानुपलब्धिरनुपलभ्यमानाऽप्यस्ति, तथाऽऽवरणमप्यनुपलभ्य-
मानमप्यस्तीत्यर्थः । आवरणानुपलब्धेस्तावदुपलब्धिर्न सम्भवति, अनुपलब्धिस्वरूप-
विरोधात् । तन्मादावरणानुपलब्धिरेव वक्तव्या । तथा चावरणानुपलब्धेरभावे माया-
वरणोपलब्धिः । तथा स्वावरणमद्वाय ज्ञानस्य निरालम्बनस्वायोगादिति हृदयम् ।

२ तस्या इति । आवरणानुपलब्धेरित्यर्थः ।

३ एवञ्चेति सिद्धान्तिन उक्तिः । यथावरणानुपलब्धिरपलभ्यते मानतेन
प्रत्यक्षेण तदा जानैकान्तिकत्वं न चावरणमद्वाय इति पूर्वपक्षिण ऊनविशामूलोक्त
जात्युत्तरवाच्यमपहतविषयमभवतीत्यर्थः ।

४ अभ्यनुज्ञेति । सिद्धान्तिन उक्तिमनुज्ञायापि जातिवादी प्रत्यवतिष्ठतेऽप्रमेण
सूत्रेणेत्यर्थः ।

५ अनुपलम्भादिति जातिवादिनो द्वितीय सूत्रम् । यदि पूर्वोक्तदोषभयाद्
नुरलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति तथास्यनुपलब्धेरनैकान्तिकत्वं प्रत्यज्यत
इति भावः ।

६ अनुपलम्भारमकत्वादिति सिद्धान्तिसूत्रम् । अन्वयाद्यं । ‘ अनुपलब्धेः ’
आवरणानुपलब्धे ‘ अनुपलम्भात्मकत्वात् ’ आवरणानुपलब्धिरपिप्राप्तकत्वान्—
‘ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादिति ’ ऊनविशामूलोक्तः ‘ अहेतुः—आवरणोपरत्वाविति दोष-
असिद्धत्वात् इति ।

यदुपलभ्यते तदास्ति, यन्नोपलभ्यते तत्रास्ति, इति अनुपलम्भात्मकम-
सदिति व्यवस्थितम् । उपलभ्यभावश्चानुपलम्भिरिति । सेयमभात्रत्याग्नो
पलभ्यते । सच्च रत्नवापरणम् । तस्योपलभ्या भवितव्यम् । न चोपलभ्यते ।
तस्मान्नास्तीति । तत्र यदुक्त—“ नापरणानुपपत्तिरनुपलम्भादिति ” अयुक्त
मिति ॥ २१ ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्व प्रतिजानान कस्माद्धेतो प्रतीजानीते ?—

“ अस्पर्शत्वात् ” ॥ २० ॥

“ अस्पर्शमाकाश नित्य दृष्टमिति । तथा च शब्द इति ” ॥ २० ॥

सोयमुभयत सव्यभिचार । स्पर्शवाश्चागुनित्य, अस्पर्शं च कर्मानिय
दृष्टम् । अस्पर्शं चादित्येतस्य साध्यमाधर्म्येणोदाहरणम्—

न, कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम्—

नांशुनित्यत्वात् ॥ २४ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतु ॥ २४ ॥

“ अय तर्हि हेतु ”—

“ सम्प्रदानात् ” ॥ २५ ॥

“ सम्प्रदीयमानमवस्थित दृष्टम् । सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्ते-
वासिने । तस्मादवस्थित इति ” ॥ २५ ॥

अतथाचानीयेन प्रथमस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थ । यथाजातीयक शब्दो
नित्यत्वपराजातीयक किञ्चिदित्यत्र दृष्टमित्याशय ।

१ ‘उपलभ्यते’ इति विधिविषयेण प्रमाणेनेति भाव । ‘न उपलभ्यते’—निषेध
विषयेण प्रमाणेनेति भाव । तस्मादनुपलम्भात्मक निषेधविषयप्रमाणमिदं असत्—
इति स्थितम् ।

२ नोपलभ्यते—विधिविषयेण प्रमाणेनेत्यर्थ ।

३ अस्पर्शत्वादिति विप्रतिपत्ते प्रमाणमूलत्वाद्धृता परिग्रहसूत्रम् ।

४ न कर्मेति तस्य व्यभिचारप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ।

५ नाण्विति सिद्धान्तिसूत्र व्यभिचारान्तरप्रदर्शनार्थम् । अस्पृशन कमणवोभयतो
व्यभिचारे लब्धे नित्येनाणुना व्यभिचारोद्भावन कृतकत्वानित्यत्ववत्समव्याप्तिकत्व-
निराकरणार्थं द्रष्टव्यम् ।

६ सम्प्रदानादिति पूर्वपक्षिसूत्रम् । सम्प्रदीयमानत्वादित्यर्थ ।

तदन्तरालानुपलब्धेहेतुः ॥ २६ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च, तयोरन्तरालेऽपरधानमभ्य केन लिङ्गोप-
लभ्यते ?

सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थित सम्प्रदानुरपैति सम्प्रदान च प्राप्नोति-
इत्यवर्जनीयमेतन् ॥ २६ ॥

“अध्यापनादप्रतिषेधः” ॥ २७ ॥

“अध्यापनं लिङ्गम् । असति सम्प्रदानेऽध्यापन न स्यादिति” ॥ २७ ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

समानमध्यापनमुभयो पक्षयो, मशयानितृप्ते । किमाचार्यस्थ श दोऽ
न्तेयामिनमापद्यते तदध्यापनम्, आहोस्विन्नृत्योपदेशवद् गृहीतरयानुकरण
मध्यापनमिति ? एवमध्यापनमलिङ्ग सम्प्रदानस्येति ॥ २८ ॥

“अयं तर्हि हेतुः” —

“अभ्यामान्” ॥ २९ ॥

“अभ्यस्यमानमवस्थित दृष्टम् । पञ्चदृष्ट्व पश्यतीति रूपमवस्थित पुन
पुनर्दृश्यते । भवति च शब्दोऽभ्यास, -दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाको विंशतिदृष्ट्वोऽ
धीत इति । तस्मादवस्थितस्य पुन पुनश्चारणमभ्यास इति” ॥ २९ ॥

नान्यन्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

१ तदन्तरालेति परिहारमूत्रम् ।

२ पञ्चविंशामूत्रात् हनु पूर्वपक्षी विशदयति-अध्यापनादिति सूत्रम् ।

अयमत्र प्रयोग — दानुरप्रतिप्रहीशोरन्तराले शब्दाऽस्ति, अध्यापनान् गुरणा
गिष्याय दीयमानत्वात् धनुर्वेदविदा आचार्येण शिष्याय दीयमानत्वादिवा—इति ।

३ उभयारिति सिद्धान्तिसूत्रम् ।

४ माशयिक्त्वाद्दहनु पृथपभाक् । हनुरिति सूत्रार्थः ।

५ अलिङ्गमिति । सिद्धमाधनत्वात् । अयमपि द्रव्य आशयित शब्द
मन्ताननुराया सम्प्रदानमेतत्त्वमस्थाने न हनु ।

६ पूर्वपक्षी ह्यवन्तरमुपन्यस्यति-अभ्यामादिति सूत्रम् ।

७ अनियेत्त्रध्यापय ह्यपनकान्त अभ्यासस्वरूपानवधारणान्मिदृश ।
अभ्यासो षड्विपर्यासनेकपत्तानापाद् एकाकारविषयी वा । तत्राप्यभ्यास एकविषय
एकाकारविषया वति मन्दिग्धामिद्धिरियादिभि उक्त हनु दृश्यति-नाम्यस्य इति
सूत्रम् ।

अनवस्थानेऽप्यभ्यासस्याभिधानं भवति—द्विर्नृत्यतु भवान्, त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यन्, त्रिरनृत्यन्, द्विरग्निहोत्रं जुहोति, द्विर्भुङ्के । एवं, व्यभिचारान् ॥ ३० ॥

“ प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगं प्रतिषिध्यते ”—

“ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ” ॥ ३१ ॥

“ यदिदमन्यदिति मन्यसे तन् स्वात्मनोऽनन्यत्वादन्यन्न भवति । एवमन्यताया अभावः । तत्र यदुक्तम्—‘अन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारान्’—इत्येतद् युक्तमिति ” ॥ ३१ ॥

शब्दप्रयोगं प्रतिषेधत शब्दान्तरप्रयोगं प्रतिषिध्यते—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अन्यस्मादनन्यतामुपपादयति भवान्, उपपाद्य चान्यन् प्रत्याचष्टे—अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति—प्रयुक्तके चानन्यदिति । एतन् समासपदम् । अन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते । यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन महं ममासः^१ तस्मात्तयोरन्यानन्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणं सिद्धयतीति । तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति ॥ ३२ ॥

“ अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ”—

“ विनाशकारणानुपलब्धेश्च ” ॥ ३३ ॥

“ यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति । यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यं त्रिभागान् । शब्दश्चेदनित्यस्तस्य त्रिनाशो यस्मात्कारणाद्भवति तदुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तस्मान्नित्य इति ” ॥ ३३ ॥

१ प्रतिषिध्यत इति—पूर्वपक्षिणेति शेषः ।

२ यदि ‘अन्यत्’ नाम जगति भवेत् ततः ‘अन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारान्’ इत्यनेनानैकान्तिकत्वमुद्गाभ्येत । तदेव तु नास्तीति वाक्त्रलेन प्रत्यवतिष्ठते पूर्वपक्षी-अन्यदिति सूत्रम् ।

३ परिहरति सिद्धान्ती—तदभाव इति सूत्रम् । यदि ‘अन्यत्’ इति प्रयोगो न सम्भवति तर्हि ‘अनन्यत्’ इत्यपि न सम्भवत्येवमर्थः ।

४ अयुक्तमिति । न च स्वस्मान् ‘अनन्यत्’ परस्मादपि ‘अनन्यत्’ भवितुं भवति । नहि नोल्लभ्यते ‘अनन्यत्’ इति परस्मादपि ‘अनन्यत्’ भवति । अन्यत्वेऽप्यभ्यासोपादिति परमार्थः ।

५ पूर्वपक्षी निरन्ते पूर्वपक्षी शब्दनित्यताया हेतुन्तरमुपलभ्यति—विनाशोति सूत्रम् ।

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्ग एवमश्रवणकारणानुपलब्धे
सततश्रवणप्रसङ्ग । "व्यञ्जकाभावात्श्रवणमिति"—चेत् ? प्रतिषिद्धव्यञ्जकम् ।

अथ विद्यमानस्य निनिमित्तमश्रवणमिति"—विद्यमानस्य निनिमित्तो
विनाश इति—समानश्च ऋष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥३४॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरमन्त्रादनपदेशः ॥ ३५ ॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेर
सत्त्वादित्यनपदेश,—यथा यस्माद्विषाणी तस्मादृश्य इति । त्रिभुवनमिति
चेत्—सन्नानोपपत्ति । उपपादित शब्दसन्तान—सयोगविभागजाह्नवदन्त
दान्तर ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति । तत्र कार्यं शब्दकारणशब्द निम्णद्धि ।
प्रतिघातिद्रव्यसयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधक । दृष्ट हि तिर प्रतिबुद्धय
मन्त्रिस्थेनाप्यश्रवण शब्दस्य, श्रवण दूरस्थेनाप्यसति उपपदान् इति ।

घण्टायामभिह्वयमानाया तारन्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदाज्ज्ञाना
शब्दसन्नानोऽपिच्छेदेन श्रूयते । तत्र नित्ये शब्दे घण्टास्थमन्यगतं वाऽपस्थितं
मन्तानवृत्ति वाऽभिधायिकी कारण वाच्य, येन श्रुतिसन्तानो भवतीति । शब्द
भेदे चास्ति श्रुतिभेद उपपादितव्य इति ।

१ अश्रवणेति सिद्धान्तिसूत्रम् ।

२ उपलभ्यमान इति सिद्धान्तिसूत्रम् । 'अनपदेश' इति अह्नुरित्यर्थं ।

३ प्रतिघातीति । शब्दस्य गुणत्वाद्गुणे च गुणान्तराम्भवात् तस्य सयोगो
वैदीपिकराज्ञानविरुद्ध इति कृत्वा प्रतिघातिद्रव्यमत्र भाकाशमेति तात्पर्यकारा ।
तथा चाकम्—एतदुक्तम्भवति । घनतरद्रव्यसयुक्तं नमान शब्दप्रमवायिकारणताप्रति
पद्यते । ततश्च मन्त्रस्यमभवायिकारण शब्दा न शब्दान्तरमारभत इति । प्रतिघाति
द्रव्यमत्र शब्दनिमित्तकारणीभूतो वायुरेवेति न्यायकन्दलाकारा ।

४ शब्दभेद इति । नित्यस्य शब्दस्य न स्वाभाविका भेदा नार्यौपाधिक इत्युप
पादितम् । तथाच सति यदि घण्टास्थेन व्यञ्जकेनान्यवृत्तिना वाऽवस्थितेन मन्तान
वृत्तिना वा नित्ये शब्दा एव येन तर्हि तार-तारतर-तारतम—मन्द-मन्दतर-
मन्दतमादिप्रतिभेदो न म्यादक्याशय । यदि च तारतमादयन्तावन्न एव शब्दा
नित्यावन्तस्तावन्न एव युगपन्नेव गत्येन् विज्ञायाभावात् । एका हि व्यञ्जक एव
स्थिर इति । घण्टास्थस्य मन्तानवृत्ते कारणत्वं युक्तं यत् तारतमादिभेदेन कारण
भेदाकार्यभेद इति ।

अनित्ये तु शब्दे घण्टाभ्यं सन्तानवृत्ति संयोगसहकारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटु मन्दमनुवर्तते । तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्ति । पटुमन्द भावाच्च तीव्रमन्दता श दस्य । तच्छ्रुतश्च श्रुतिभेद इति ॥ ३५ ॥

“ न वै निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते । अनुपलब्धेर्नास्तीति ” ।

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

पाणिनिर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति । तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते । अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूत निरुणद्धी यनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते । अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा—प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषु क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति । कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरम । कास्यपात्रादिषु पाणिमंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मात्त्रिमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३६ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रमङ्गः ॥ ३७ ॥

यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते, अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते, एव यानि गदस्त्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिद्रव्यस्य इति मतम्, न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते, अनुपपादनादवस्थानमवस्थानान्

१ पाणीति सिद्धान्तिसूत्रम् । अत्र सूत्रार्थे मतभेदः । पाणिरूपस्य शब्दाभाव निमित्तस्य ‘ प्रश्लेषान् ’ संयोगात् ‘ शब्दाभाव ’ उपलभ्यमानं शब्दाभावकारणस्य ‘ नानुपलब्धि ’ इति केचित् । अन्ये तु ‘ पाणि ’—‘ रूपनिमित्तस्य ‘ प्रश्लेष ’ कार्यत्वरूपमन्वयो यत्र स शब्द उत्तरशब्द, नरनात् ‘ शब्दाभावे ’ शब्दाभावे सति—विनाशकारणस्य ‘ नानुपलब्धि ’ इति । प्रथममेव भाष्यसंगमत्प्रतिभाति । तत्र च ‘ नानुपलब्धि ’ इत्यस्य ‘ संस्कारस्यानुपलब्धिरिति न ’ इत्येवमवयव कार्यम् ।

२ ‘ पाणिसंश्लेष ’ इति सर्वत्र पाठः । कास्यपात्रादिषु (१) स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य कम्पसन्तानस्य उपरम, तथाच (२) पाणिसंश्लेष—इत्येतदुभयमेव संस्कारसन्तानस्य लिङ्गमिति सम्बन्धः ।

‘ पाणिसंश्लेषे ’ इति पाठे तु—‘ कास्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषे सति स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य कम्पसन्तानस्य उपरम संस्कारसन्तानस्य लिङ्गं सूचकं भवतोत्प्रेष ’ सम्बन्धः कार्यम् ।

३ विनाशकारणानुपलब्धेरिति त्रयस्त्रिंशत्सूत्रोक्तं पूर्वपक्षहेतुप्रत्याचष्टे ।

तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवं, न तर्हि विनाशकारणादुपलब्धे-
शब्दभ्यावस्थानाश्रित्यत्वमिति ॥ ३७ ॥

“कम्पममानाश्रयस्य चानुनादस्य पाणिप्रश्लेषान् कम्पयन् कारणोपरमाद-
भावः । व्यधिकरण्ये हि प्रतिपातिद्रव्यप्रश्लेषान् समानाधिकरणस्यैवोपरमः
स्यादिति ” ।

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

यदिदमाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिद्धयते, अयमनुपपन्न-अस्पर्शत्वा-
च्छब्दाश्रयस्य । रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्नातोपपत्तेरस्पर्शव्यापि-
द्रव्याश्रय शब्द इति ज्ञायते, न कम्पममानाश्रय इति ॥ ३८ ॥

प्रतिद्रव्य रूपादिभिः सह सत्रिविष्ट शब्दः समानदेशो व्यज्यत इति
नोपपद्यते । कथम् ?—

त्रिभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च ममामे ॥ ३९ ॥

१ माह्वय प्रत्ययतिष्ठते—कम्पममानाश्रयस्येत्यादि स्यादित्यन्तम् ।

२ अनुवृत्तो नाद शब्दोऽनुनादः ।

३ व्यधिकरण्ये हीनि । द्रव्यप्रश्लेषममानाधिकरणस्यैव मस्कारस्याच्छेदः स्यात्,
न व्यधिकरणस्य शब्दस्य । व्यधिकरणस्य त्च्छेदाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग म्यात् । तस्मात्क-
म्पसन्नातमस्कारममानाश्रय शब्दाऽभ्युपगम्य । तदनेनाकाशाश्रयश्च शब्दस्य
प्रतिषिद्धमिति हृदयम् ।

४ रूपादिमानदेशस्य-शब्दस्येत्यर्थः ।

५ ज्ञायत इति । प्राप्यकारित्वादिनिद्रयाणां व्यप्रभितम् । घण्टाद्याश्रय शब्दो
न श्रोत्रमाप्नोति । एव हि प्राप्नुयात् यदि घण्टा वर्णशक्तुलीमात्स्येत्-वर्णशक्तुली
वा घण्टाम् । न चेतदुभयमस्ति । न चाहङ्कारिकमिन्द्रिय व्यापार्थयुक्तमेव । तस्माच्छ-
ब्दाधारा नि श्रुतौ श्रवणं वा आकाश, तदाधार शब्दः श्रोत्रमायाति सन्तान
वृत्तेति युक्तम् । तर्थात् च श्रवणमस्यापपत्तौ नाश्वयेत्याशयः ।

६ विभक्तौति सिद्धान्तिसूत्रम् । स्परसगन्धस्पर्शशब्दममुदायो वीणात्रिणुशङ्खादि-
द्रव्यम् । तत्र ‘ममामे’ ममुदाये स्थित एव शब्दाः व्यज्यत इति साङ्गपदर्शनम् ।
तस्मिन् ममुदाये साङ्गताभिभते ‘त्रिभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च’ न व्यज्यते शब्द इति
सूत्रार्थः । विभक्तिश्च विभक्त्यन्तर वेति ‘विभक्त्यन्तरम्’ । यदि ममुदाये व्यज्येत
शब्दः ‘विभक्ति-पदार्थवैतगान्धारादिभेदेन-‘विभक्त्यन्तरं च’-पदज्ञजातीय-
स्यैव तारमन्दाद्यवान्तरभेदनोपपत्तौ । तस्मात् ‘विभक्त्यन्तरोपपत्ते’ न ममामे
व्यज्यते शब्दः, अपि एवाकाशगुणं विज्यत इत्येव साङ्गप्रसङ्गः ।

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थे । तद्व्याख्यातम् । यदि रूपादय शब्दश्च प्रतिद्रव्य समस्ता समुदितास्तस्मिन् समासे समुदाये यो यथाजातीयक सन्निविष्टस्तस्य यथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्य, शब्दे रूपादिषु । तत्र योऽयं विभाग—एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्मोण शब्दा अभिव्यज्य माना श्रूयन्ते, यच्च विभागान्तर—सरूपा समानश्रुतय सधर्मोण शब्दास्तीत्रमन्वधर्मतया भिन्ना श्रूयन्ते,—तदुभय नोपपद्यते । नानाभूतानामुत्पद्यमानानामय धर्मो नैकस्य व्यव्ययमानस्येति । अस्ति चाय विभागो विभागान्तर च । तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्य रूपादिभि सह शब्द सन्निविष्टो व्यव्ययत इति ॥ ३९ ॥

(३) शब्दपरिणामप्रकरणम् ।

द्विविधश्चाय शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च । तत्र वर्णात्मनि तावत्-
निकारादेशोपदेशात्संशयः ॥ ४० ॥

“व्यप्रेति” केचिद् इकार इत्य हित्वा यत्वमापद्यत इति विकार मन्यन्ते । केचिद्विकारस्य प्रयोगे विषयकृते यद्विकार स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोग श्रुवते । सहिताया विषये इकारो न प्रयुज्यते, तस्य स्थाने यकार प्रयुज्यते, स आदेश इति । उभयमिदमुपविश्यते । तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति ?

१ भिन्नश्रुतय इति । पङ्गादिरूपा इत्यर्थ ।

२ विभागान्तरमिति—पङ्क्तस्यैव तारमन्वाद्यवान्तरभेदनाशय ।

३ तदेव रूपादिसन्निविष्ट शब्दो व्यव्ययत इति साङ्ख्यमते दृषिते स पञ्चमाङ्गणे वणपु प्रकृतिविकारभावधत्ते सृत्सुवर्णादित्रय परिणामि नित्या वर्णा इति यदि प्रत्ययतिष्ठते तत्र परीक्षामारभते—द्विविध इति । ‘वर्णात्मक अक्षरादि’, ‘ध्वनिमात्र’ शब्दादिनिमित्त ।

४ विकार इति । विकारा हि नाम न यौद्धनयवत् पूर्वस्य निरन्वयनिवृत्तावृत्तस्य प्रादुभास साङ्ख्यस्य विवक्षित—किन्त्वपरम्भितस्यैव धमिण पूर्वधमतिरोभाषे धमान्तरस्याविभावं । न चकारस्य धर्मस्य धर्मो कश्चिदुपलम्भगाचराय इकारधर्मनिवृत्तावप्यनुवृत्ताकारतया परिणमत ।

५ न ज्ञायत इति । इका यणर्चहयत्र उक्तव्याख्याद्विविधप्रतिपत्ते मशय । तथा परीक्ष्य शस्यमवधारयितुम् ।

आदेशोपदेशस्तथम् ।

विकारोपदेशे हान्वयस्याप्रहणाद्विकाराननुमानम् । सत्यन्वये किञ्चिन्न-
वर्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्येत विकारोऽनुमातुम् । न चान्वयो गृह्यते ।
तस्माद्विकारो नाम्नीति ।

भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृतकरण इकार ईप-
त्स्पृष्टकरणो यकारः । ताविमौ पृथकरणाद्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ । तयोरैकस्या-
प्रयोगेऽन्यस्य प्रयोग उपपन्न इति ।

अविकारे चाविशेषः । यत्रेमाविकारयकारौ न विकारभूर्ता-यन्ते,
यच्छ्रुति, प्राथम्यं इति, इकार, इदमिति च, यत्र च विकारभूर्ता-इष्ट्या, दध्या-
हरेति,—उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः, श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।

प्रयुज्यमानाप्रहणाच्च । न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो
गृह्यते । किं तर्हि ? इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते । तस्माद्विकार इति ।

अविकारे च न शब्दान्वारयानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति—न
चैतस्मिन्पक्षे शब्दान्वारयानस्यासम्भवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येन्नहीति ।

१ आदेशोपदेश इति । सुवर्णजातीया यत्त्वयथा अन्त्यमध्यहपरित्यागेनान्य-
तमध्यहमापद्यमानाः 'रच्छ' इति वा 'वर्धमान' इति वा परिणमन्ते । अन्ति
हि तेषु सर्वेषु सुवर्णजातीयानामवयवानामनुगमः । न तु यकारे इकारस्य वा तदा-
रम्भकस्य वाऽवयवस्यानुगमधीक्षामहे । तस्माद्विकारभावादादेशत्वमस्य निश्चिनुम् ।

२ उपपत्त्यन्तराविकारे दर्शयति—भिन्नकरणयोरिति । यदि हि इकारविकारो
यकार इत्यादि यकारप्रयत्नाय इकारमुपाददानाम्कारण विवृतकरण पूर्वमुपादेदीरन् ।
तस्मिन्पक्षेयान्तु यकारप्रयोद्यमाना इत्यन्स्पृष्टकरणमुपाददते । तस्मान्नेतरविकारो
यकार इति युक्तमुपश्यामः ।

३ उपपत्त्यन्तरमाह—अविकार इति ।

४ प्रयुज्यमानेति । यथा हि क्षर कालविपाकापेक्ष दधि भवन् दृश्यते, न तथा
इकारो यकारो भवन्नित्यर्थः ।

५ यदि न विकारः कथन्तर्हि शब्दान्वारयानम्—इत्येवमधीक्ष्यत आह—
अविकारे चेति ।

६ न चैतन्मिश्रिति । इकः प्रयागप्रसंगे मंहितायां यण- प्रयोगमाह सरमूत्रे,
न पुनरिविकार यणमित्यर्थः ।

न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यम् । न हि इकाराद्यकार उत्पद्यते, यकाराद्वा इकारः । पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णाः । तेषामन्योऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते इति युक्तम् ।

एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा । उभयं च नास्ति । तस्मान्न सन्ति वर्णविकाराः ।

वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः । 'अस्तेभूः' 'श्रुवो वाचि' रिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं, शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते, तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति ॥ ४० ॥

इतश्च न सन्ति विकाराः--

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४१ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम् । यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति, येन विकारत्वमनुमीयते इति ॥ ४१ ॥

“ न्यूनममाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ” ॥ ४२ ॥

“ द्रव्यविकारा न्यूनं समा. अधिकाश्च गृह्यन्ते । तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति ” ॥ ४२ ॥

१ ननु मा भूद्विकारः, परिणामोऽर्धान्तरन्तु भविष्यति ततो निर्या घणां भविष्यन्तीत्यत आह-एतावच्चैतदिति ।

२ उभयमिति । इयानपेक्षस्य यणो निष्पत्तेर्न तयोः कार्यकारणभावः । तद्भावे च न परिमाणादिसम्भव इत्यर्थः ।

३ इकोयणधीति सूत्रमादेशोपदेश एव न विकारोपदेश इत्यत्र हेत्वन्तरम्-वर्णसमुदायेति । एव ह्यत्र प्रयोगः । योऽयमिक स्थाने महिताया यण् उपदिश्यते ताम्ही तस्य विकारः, ततो वर्णो निरिक्त्वान्न, 'अन्निस्थाने प्रयुक्त'भू'यन्-इति ।

४ अनुमीयत इति । महद्भि श्वन्तु तूत्पिण्डरास्यः श्वूल पिण्ड, अल्प-धारव्यो महानस्य इति दृष्टम् । तद्वदिहापि दीर्घकारविकारस्य यकारस्य ह्रस्वकारविकाराद् भवितव्य विशेषेण । न चास्ति विशेषः । तस्मान्न प्रकृतिविवृद्धिभावः ।

५ न्यूनैयाद्येऽमूत्रम् । अल्पेन न्यम्रोधधोजेनारव्यो न्यम्रोधतन्महाद् । ततोऽति-महता वा नारिकेलधीजेनारव्यो नारिकेलतरस्तद्वेक्षयाऽस्य । नारिकेलधीजेरेव पर-स्वरापेक्षया समैरारव्यः सम इति ।

द्विविधस्यापि हेतोरभावादमाधनं दृष्टान्तः ॥ ४३ ॥

अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति, न वैधर्म्यात् ।

अनुपसंहतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति ।

प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत । यथाऽनङ्गुहः स्थानेऽङ्गवो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति, एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति । न चात्र नियमहेतुरस्ति-दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारोदाहरणं च—

न, अतुल्यानां प्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते, विकाराश्च प्रकृतीरनु-
विधीयन्ते । न त्विवर्णमनुविधीयते यकार । तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकार
इति ॥ ४४ ॥

“ द्रव्यविकारवैषम्यपद्वर्णविकारविकल्पः ” ॥ ४५ ॥

“ यथा द्रव्यभावेन तुल्याया प्रकृतेर्विकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन
तुल्याया प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ” ॥ ४५ ॥

१ द्विविधस्याद्विपरिहारसूत्रम् ।

न्यूनममाधिकोपलब्धेरिति साधनस्य भवितुमर्हति । दृष्टान्तसाधर्म्येण दृष्टान्त-
वैधर्म्येण-युभयविधस्यापि हेतोरभावात् प्रतिदृष्टान्तस्य च सम्भवात्-इति परि-
हारसत्यम् ।

२ यदि च न्यूनममाधिकोपलब्धेरिति न साधनमपि नु सिद्धान्तोक्तहेतोरनैका-
न्तिक्रमोदाहरणस्तदा तत्र परिहारसूत्रम्—नानुपसंह्यादि ।

३ अतुल्याया प्रकृतेर्विकारा विकल्पन्ते, अथ च विकारा प्रकृतिभेदमनुविधी-
यन्ते । न तथा न्यप्राधान्येन न्यप्रोपद्रव्यस्य प्रकृतिरथ च न्यप्रोपद्रवीजान्यप्रोधकृत् एव
जायते न नारिकेलकृत् । एतदेव च प्रकृत्यनुविधानं सिद्धान्तिक्रमम्—न पुनः
प्रकृतिवृद्धिहास्यान्या विकृतिवृद्धिहास्याविति ।

४ द्रव्यविकार इत्याक्षेपसूत्रम् ।

न प्रकृतिभेदमवश्यमनुविधीयन्ते विकारा । द्रव्यादेव तुल्यादेऽपि प्रकृतीनां
विकारवैषम्यदर्शनात् । एव वर्णदेव तुल्यादेऽपि विकाराईषम्यमभविनुमर्हतीति
दूषकस्य दूषणम् ।

नै, विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये—यदात्मक द्रव्य, मृदा सुवर्ण वा, तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वं व्यूही निवर्तते व्यूहान्तर चोपजायते, तं विकारमाचक्षते । न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्माऽन्वयी य इत्वं जहाति यत्र चापद्यते । तत्र यथा सति द्रव्यभागे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यत्रो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति ॥ ४६ ॥

इतश्च न सन्ति वर्णविकारा —

विकारंप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्ति । कथम् ? पुनरापत्तेरनुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्न पुनरिकारो भवति, न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यनुमानं नास्ति ॥ ४७ ॥

“ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ” ॥ ४८ ॥

“ अनुमानादिति न । इदं अनुमानम्—

सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्व हित्वा पुन कुण्डलत्वमापद्यते । एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्न पुनरिकारो भवतीति ” ॥ ४८ ॥

वैयभिचारादनुमानम् । यथा पयो दधिभावमापन्न न पुन पयो भवति, एव वर्णानां न पुनरापत्ति । अथ सुवर्णवैन् पुनरापत्तिरिति ? सुवर्णोदाहरणोपपत्तिरुच्यं—

१ आक्षेपप्रत्याख्यानसूत्रम्—न विकारोति ।

२ सिद्धान्तपोडलक सूत्रम्—विकारोति । नो खलु क्षीरविकारो दधि पुन क्षीर भवद्दृष्टमिति भाव ।

३ अनुमानादिति । प्रमाणाभावादित्यर्थं ।

४ आक्षेपसूत्रम्—सुवर्णादीनामिति । विकारोत्यादि सिद्धान्तयुक्तोऽमद्देतुरित्यर्थं । विकारप्राप्तानामपि पुनरापत्तिदर्शनादनेकान्त इत्याशय ।

५ पूर्वपक्षयुक्तहो साधनपक्षे तद्दूषणम्—व्यभिचारादिति ।

६ तस्यैव सिद्धान्तदूषणमात्रत्वे तदुत्तरम्—अथ सुवर्णवैत्यादि ।

७ ये सुवर्णजातीया अवयवा रुचकत्वमापन्नास्त एव पूर्वव्यूहपरित्यागेन वर्णमानतामापन्ना पुन रुचकत्वमापद्यन्ते, तदवयवानान्तर प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । न

न-तद्विकारोणां सुवर्णभादाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेन धर्मेणोपजायमानेन च धर्मेण धर्मो भवति । नैव कश्चिन्नष्टात्मा हीयमानेन इत्वेनोपजायमानेन यत्वेन धर्मो गृह्यते । तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यते इति ।

“ वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेध —

वर्णविकारा अपि वर्णत्व न व्यभिचरन्ति, यथा सुवर्णविकार सुवर्णत्वमिति ’ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य—

कुण्डलरचको सुवर्णस्य धर्मो न सुवर्णत्वस्य । एवमिकारयकारौ कस्य वर्णो मनो धर्मो ? वर्णत्वं सामान्यं, न तस्यैव धर्मा भवितुमर्हत । न च निवर्तमानो धर्मो उपजायमानस्य प्रकृति । तत्र निवर्तमान इकारो न यकार-स्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति ॥ ४९ ॥

इतश्च वर्णविकारानुपपत्ति —

नित्यत्वेऽत्रिकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५० ॥

नित्या वर्णा इत्येतन्निमित्तक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्यभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्ति । नित्यत्वेऽविनाशित्वान् क कस्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्ष, एवमप्यनवस्थान वर्णानाम् । “ किमिदमनवस्थान वर्णानाम् ” ? उत्पद्य निरोध । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उपपत्ते, यकारे चोत्पद्य निरुद्धे

विकारो यकारानुगत इकारयकारानुगतो वाऽस्य कश्चिद्धर्मो दृश्यते य इवम्परि-स्यज्य यावमारद्यते । वर्णवत्त्वनुगतमपि न धर्मो किन्तु धर्म एव । वर्णवत्त्वं हि धर्मित्व इको यणञाति नियमो न स्यात्, वर्णत्वस्य पञ्चाशत्साधारणत्वान् । न च निवर्तमान इकारो यकारस्य धर्मो भवितुमर्हति धर्मधर्मिणो समानकालयान्ति षष्ठेपाठ ।

१ न तद्विकाराणामिति सिद्धान्तिसूत्रम् ।

२ वर्णत्वाव्यतिरेकादित्याक्षेपभाष्यम् ।

३ सामान्यवत इति परिहारभाष्यम् ।

४ नित्यस्य इति सिद्धान्तिसूत्रम् ।

इकार उत्पद्यते—क कस्य विकार ? तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावप्रहे वेदितव्यमिति ॥ ५० ॥

“ नित्यपक्षे तु तावत्समाधि ”—

“ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णत्रिकाराणाम-
प्रतिषेधः ” ॥ ५१ ॥

‘ नित्या वर्णा न विक्रियन्ते इति विप्रतिषेध । यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रिय किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यम्, इन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा, एव नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्ते ” इति ।

विरोधाद्देहेतुस्तद्धर्मविकल्प । नित्य नोपजायते नापैति । अनुपजना पायधर्मक नित्यम्, अनित्य पुनरुपजनापाययुक्तम् । न चान्तरेणोपजनापायौ विकार सम्भवति । तथादि वर्णा विक्रियन्ते, नित्यत्वमेवा निवर्त्तते । अथ नित्या, विकारधर्मत्वमेवा निवर्त्तते । सोऽय विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति ॥ ५१ ॥

अनित्यपक्षे समाधि —

‘ अनन्यस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ” ॥५२॥

“ यथाऽनन्यस्थायिना वर्णानां श्रवण भवत्येवमेवा विकारो भवतीति ” ।

१ ननु दध्यत्रेति प्रयोगे कदा इकारस्याल्पघ निरोध इत्यत आह—तदेतदिति । ‘ अवग्रह ’ असहिता । ‘ दधि—अत्र इति उच्चाय दध्यत्रेत्युच्चायते । दध्यत्रति वा सन्धाय दधि—अत्रेत्यवगृह्यत । अयमेव चकारस्याल्पघ निराध इत्याशय ।

२ समाधिरिति । शब्दनित्यताधादिन इति शेष ।

३ नित्यानामिवादि जात्युत्तररूप सूत्रम् ।

४ विक्रियन्त इति । यथा हि सत्यपि नित्यत्वे केचिदतीन्द्रिया—यथा परमाण्वाकाशादय, केचिदिन्द्रिया यथा गोत्वादय, एव सत्यापि नित्यत्व परमाण्वा कानादयो न प्रकृतिविकारभूता वर्णास्तु प्रकृतिविकारभावेनाप्यन्ते नित्या अपाति हृदयम् ।

५ सेय विकल्पसमा जातिरित्याह—विरोधादिति । न खल्वेन्द्रियकत्वानेन्द्रिय कत्वाम्यामस्ति कश्चिन्नित्यत्वस्य विरोध । प्रकृतिविकारभावेन त्वस्ति विरोधा नित्य त्वस्य । न हि सम्भवति कार्ये च नित्य चेत्यर्थे ।

६ अनित्यपक्षे जात्युत्तर पूर्वपक्षिण—अनन्यस्थायित्व इति सूत्रम् ।

७ यथेति । यथा सत्यप्यनन्यस्थायित्व वर्णा इन्द्रियेण सम्बध्य स्वविषय ज्ञान जनयन्ति—एव विकारमपि करिष्यन्तीति हृदयम् ।

असम्बन्धात्समर्थाऽर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धात्-
समर्था, या गृह्यमाणा वर्णविकारमर्थमनुमापयेदिति । तत्र यादृगिद-यथा
गन्धगुणा पृथिव्येव शब्दमुत्पादिगुणापीति-तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोप-
लब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवृत्तिका । योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य
प्रयोगो-यद्य वर्णोपलब्ध्या निवर्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्वमापद्यते
इति गृह्यते । तस्माद्वर्णोपलब्धिर्हेतुर्वर्णविकारस्येति ॥ ५० ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चा-
प्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

तद्धर्मविस्त्वादिदिति न युक्त प्रतिषेध । न एतु विकारधर्मक किञ्चि-
न्नित्यमुपलभ्यत इति । वर्णोपलब्धिर्न युक्त प्रतिषेध । अवग्रहे हि दधि
अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा तत सहिताया प्रयुक्ते-दध्यत्रेति । चिरनिवृत्ते
चायमिवर्णो यकार प्रयुज्यमान कस्य विकार इति प्रतीयते ? कारणाभावात्
कार्याभाव इति अनुयोग प्रसज्यत इति ॥ ५३ ॥

इतश्च वर्णविकारानुपपत्ति —

प्रकृत्यनियमात् ॥ ५४ ॥

१ सय माधर्म्यसमा जातिरित्याह-असम्बन्धादिति । कतिपयक्षणावस्थानेन
वर्णाना क्षणिकानामपि स्वविषयज्ञानहेतुभावो युज्यते । अवेगृह्य चिरं स्थित्वा यदा
मन्धीयते-मन्धाय वा चिरं स्थित्वा यदाऽवगृह्यते-तदा वर्णानामनिरूपाना न तावन्
कालमवस्थानमस्तीति नोपलब्धिहेतुत्वेन विकारकर्तृत्व वर्णाना तुल्यम् । तस्मात्-
असम्बन्धात् अममर्था वर्णोपलब्धि वर्णविकारप्रतिपादने इत्याशय ।

२ एव इय वाक्यान्वय । या वर्णोपलब्धि वर्णविकारमनुमापयेत् (सा)
विकारेण न-सम्बन्धा (मती) अममर्था-इति ।

३ एतदिति जायुत्तर परासृशति ।

४ ननु मा भूद्वर्णोपलब्धिर्वर्णविकारेण साक्षात्सम्बन्धा-आदशविराधितया तु
तद्विचर्या पारिदोष्याद् विकार साधयिष्यति-इत्यत आह-न च वर्णेति ।

५ तद्व जायुत्तरमुत्थितमेव मारित भाव्यकारेण । तद्विवाधे मूत्रम्-विकार
धर्मित्व इति ।

६ प्रकृतीति मिदान्तिमूत्रम् ।

प्रकृत्यनियमादिति । क्षीरजातीयस्य दधिजातीयो विकारः । न पुन कदा
चिदपि दधिजातीयस्य क्षीरजातौ या विकारा उपलभ्यन्ते । इह तु यथा इकारजातौ यस्य

इकारस्थाने यकार श्रूयते यकारस्थाने रस्त्विकारो विधीयते-विध्यति । तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां, तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् । दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५४ ॥

“ अनियमे नियमान्नानियमः ” ॥ ५५ ॥

“ योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविपर्य व्यवस्थितो नियतत्वान्नियम इति भवति । एवं सत्यनियमो नास्ति । तत्र यदुक्तं “ प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ” ॥ ५५ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेध । अनुज्ञात निषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति नात्रार्थस्यै तथाभाव प्रतिषिध्यते । किं तर्हि ? तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते । सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति ॥ ५६ ॥

न चेयं वर्णविकारोपपत्ति परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा । किं तर्हि ?—

गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेजश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्ण-
विकाराः ॥ ५७ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः । स भिद्यते गुणान्तरापत्ति—उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादि । उपमर्दो नाम—एकरूप-
निवृत्तौ रूपान्तरापजन । हासो-दीर्घस्य ह्रस्व । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, तयोर्वा यकारजातीयो विकारो दृश्यतेति दृश्यते—एव यकारजातीयस्यापि विकार इकारजातीयो दृश्यते । यथा व्यधिधातोयकारस्य इकारो विध्यतीत्यत्र । तदेवमनियमात् प्रकृति विकारभाव इति ।

१ छलवादी प्रत्यवतिष्ठते—अनियमे इति सूत्रम् ।

२ नियमानियमेत्यादि सूत्रमुक्तस्य वाक्छलत्वमापादयति ।

३ नात्रार्थस्येति । नियमानियमसामानाधिकरण्य हि विरूप्यते, न स्वाधारा धेयभाव इति भावः ।

४ तदेवं प्रकृतिविकारभाव निराकृत्य शब्दानां विकारवचनव्यक्तिमादेशापक्षे समर्थयते—न चेयमिति ।

५ एकस्याप्रयोगेऽन्यस्य प्रयोगो विकार इति सामान्यलक्षणमभिप्रेतम् ।

६ उपमर्द इति—यथा अस्तेभ्यु ।

प्लुत । लेशो-लाघवम्, स्त इत्यस्तेर्विकार । इन्धेप-आगम, प्रवृत्ते प्रययस्व
वा । एत एव विशेषा विकारा इति, एत एवादेशा । एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते
तर्हि वर्णविकारा इति ॥ ५७ ॥

(४) शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ।

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५८ ॥

यथादर्शन विवृता वर्णा विभक्त्यन्ता पदसज्ञा भवन्ति । विभक्तिद्वयी-
नामिधारयातिकी च । ' ब्राह्मण ' ' पचती 'त्युदाहरणम् ।

" उपसर्गनिपातान्तर्हि न पदसज्ञा । लक्षणान्तर वाच्यम् " इति ।
निष्पद्यते च रल्लु नामिन्या विभक्तेरव्ययाहोप तयो पदसज्ञार्थमिति ।
पदेनार्थमप्रत्यय इति प्रयोजनम्, नामपद चाधिकृत्य परीक्षा । गौरिति पदं
एत्विदमुदाहरणम् ॥ ५८ ॥

तदर्थे--

व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्मंशयः ॥ ५९ ॥

अविनाभाववृत्ति मन्निधि । अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृति
जातिषु गौरिति प्रयुज्यते । तत्र न ज्ञायते किमन्यतम पदार्थ उत सर्व
इति ॥ ५९ ॥

" शब्दस्य प्रयोगमात्रार्थान् पदार्थावधारणम् । तस्मान्-

" याशब्दममृहत्यागपरिग्रहमह्वयावृद्धयपचयर्णसमामानु-
न्धाना व्यक्तावुपचाराञ्चक्तिः " ॥ ६० ॥

" व्यक्ति पदार्थ । कस्मान् ? याशब्दप्रभृतीना व्यक्तावुपचारान् ।
उपचार प्रयोग । या गौरितिप्रति, या गौरनिष्पद्येति नेत्रे वाक्य जातेरभिधायकम-

१ लेश इति । यथा स्त इत्यत्र अस्तेरकारलोपे सकारमात्रस्य लेशस्यैक
दशस्य व्यवस्थापनम् ।

० तदत्र वर्णानामनियता प्रतिपाद्य शब्दप्रामाण्योपयोगि पद निरूपयति-ते
विभक्त्यन्ता पदमित्यादिप्रकरणेन ।

सर्वमतप्रकरण स्पष्टवाद् लक्ष्यीकृत्यापम् । स च वाग्मनस्य स्पष्टनञ्ज
सर्वस्तर भाष्ययटीकायामुक्तन्त एवानुसन्धेयम् ।

३ यथाज्ञानमिति । यथाप्रमाणमित्यथ । गुणान्तरापत्त्याभिग्राह्यरूपेण
विवृता, ननु प्रवृत्तिविकारभावेन, तस्य प्रमाणवाचित्वादिवादिवादात् ।

४ याशब्दवादिमूत्र ध्वनिवादिमुत्थापयति ।

भेदान् । भेदानु द्रव्याभिवाचकम् । गत्रा समूह इति भेदाद्द्रव्याभिधानम्, न जातेरभेदान् । वैधाय गा वृदातीति द्रव्यस्य त्यागो, न जातेरमूर्त्तत्वान्, प्रति-
क्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रह -स्वत्वेनाभिसम्बन्ध । कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य
गौरिति-द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदान् सम्बन्धभेद इति उपपन्नम् । अभिन्ना तु
जातिरिति । सहस्रा-दश गायो त्रिंशतिर्गाव इति-भिन्न द्रव्य सहस्रायते, न
जातिरभेदादिति । वृद्धि -कारणवती द्रव्यस्यापचयोपचय, अवर्द्धत गौरिति ।
निरवयवा तु जातिरिति । एतेनापचयो व्याख्यात । वर्ण -शुद्धा गौ कपिला
गौरिति द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य । समास -गोहित गोसुखमिति
द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्ध -सरूपप्रजननसन्तानो, गौर्गा
जनयतीति । तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्त, न जातौ, विपर्ययादिति । द्रव्यं
व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम्” ॥ ६० ॥

अस्य प्रतिषेध —

न, तदनवस्थानात् ॥ ६१ ॥

न व्यक्ति पदार्थ । कस्मान् ? अनवस्थानात् । याश्च प्रभृतिभिर्यो
विशेष्यते स गोशब्दार्थ । या गौस्तिष्ठति या गौरिर्पण्येति न द्रव्यमात्रमविशिष्ट
जात्या विनाऽभिधीयते । किं तर्हि ? जातिविशिष्टम् । तस्मान्न व्यक्ति
पदार्थ । एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ६१ ॥

यदि न व्यक्ति पदार्थ कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति ? निमित्तादत-
द्भावेऽपि तदुपचार । दृश्यते खलु—

महचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसार्माप्ययोगमाधनाधिपत्येभ्यो
ब्राह्मणमञ्चकटराजमक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुस्पेऽप्यतद्भावेऽपि तदुप-
चारः ॥ ६२ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इति-अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति ।
सहचरणान्-यष्टिका भोजयेति यष्टिकामहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति ।
स्थानान्-मद्वा क्रोशन्तीति मद्भस्था पुरपा अभिधीयन्ते । तादर्थ्यान्-कटा-

१ भभदादिति । पूर्वव जातिस्तस्या विशेषणमनर्थकमिति भाव ।

२ विपर्ययादिति । अनुत्पत्तिधर्मकवाजातेरित्यर्थ ।

३ न तदनवस्थानादिति सूत्र व्यक्तिवाद दूषयति ।

४ या शब्दस्याद्यपर दूषण व्यक्तिवादस्य ।

र्थेषु धीरणेषु व्यूहमानेषु कट करोतीति भवति । वृत्तान्-यमो राजा कुर्वेरो
 राजेति तद्वद्वृत्त इति । मानान्-आढकेन मित्ता सत्त्व आटकसत्त्व इति ।
 धारणान्-तुलाया धृत चन्दन तुलाचन्दनमिति । सामीप्यान्-गङ्गाया गाव
 श्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सत्रिष्टुष्ट । योगान्-कृष्णेन रागेण युक्त शाटक
 कृष्ण इत्यभिधीयते । साधनान्-अन्न प्राणा इति । आधिपत्यान्-अय पुण्य
 कुलम्, अय गोत्रमिति ।

तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति ॥ ६० ॥

“यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि”—

“आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः” ॥ ६३ ॥

“आकृति पदार्थ । कस्मान् ? तदपेक्षत्वान् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धे ।
 मत्स्वायवाना तदवयवाना च नियतो व्यूह आकृति । तस्या गृह्यमाणाया
 मत्त्वव्यवस्थान सिध्यति-अय गौरयमश्व इति, नागह्यमाणायाम् । यस्य ग्रहणान्
 सत्त्वव्यवस्थान सिद्धयति त शब्दोऽभिधातुमर्हति । सोऽस्यार्थ इति ” ।

नैतदुपपद्यते । यम्य जात्या योगस्तत्र जातिविशिष्टमभिधीयते-गौरिति ।
 न चायवव्यूहस्य जात्या योग । कस्य तर्हि ? नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य ।
 तस्मान्नाकृति पदार्थ ॥ ६३ ॥

“अस्तु तर्हि जाति पदार्थ”—

“व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीना मृद्गणके,
 जातिः” ॥ ६४ ॥

“जाति पदार्थ । कस्मान् ? व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गणके प्रोक्षणादी-
 नामप्रसङ्गादिति । गा प्रोक्षय, गामानय, गा देहीति नैतानिमृद्गणके प्रयुज्यन्ते ।
 कस्मान् ? जातेरभावान् । अस्ति हि तत्र व्यक्ति, अस्त्याकृति । यदभावात्त
 त्रासम्प्रत्यय म पदार्थ इति ” ॥ ६४ ॥

नाकृतिव्यवस्थपेक्षत्वाज्जात्यभिच्यक्तः ॥ ६५ ॥

१ आकृतिरिति सूत्रमाकृतिवादमुपस्थापयति ।

२ व्यक्त्याकृतानिमूत्र जातिवादमुपस्थापयति ।

३ नाकृतीति सूत्रमाकृतिवाद निराकराति—आकृतेषु प्रधानत्वात् । किन्तु
 प्रधानत्वम् ? आकृतिविशेषणत्वे इत्येके । यस्मादव्यक्त्या विशेष्यमाणा आकृति
 जातेरिति भवति तस्मात्सैव प्रधानमिति तस्या एव प्राद निराकरणम् ।

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते । नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्ती च जातिमात्र शुद्ध गृह्यते । तस्मान्न जाति पदार्थ इति ॥ ६५ ॥

न वै पदार्थेन न भवितु शक्यम् । क रत्विदानीं पदार्थ इति ?—

व्यवस्थाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६६ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थ । किं विशिष्यते ? प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च, तदा व्यक्ति प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविगृहीत सामान्यगतिश्च, तदा जाति प्रधानमङ्ग तु व्यक्त्याकृती । तदेतद्बहुल प्रयोगेषु । आकृतेस्तु प्रधानभाव उपेक्षितव्य ॥ ६६ ॥

“कथ पुनर्ज्ञायते नाना व्यवस्थाकृतिजातय इति ?” लक्षणभेदान् । तत्र तावन्—

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६७ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियप्राप्तेति । न सर्वं द्रव्य व्यक्ति । यो गुण विशेषाणा स्पर्शान्ताना गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिन परिमाणस्याश्रयो यथाम्भव तद् द्रव्यं, मूर्तिं मूर्च्छिताव्यवस्थावदिति ॥ ६७ ॥

१ तदेव व्यवस्थाकृतिजातीनामन्यतमाभिधाननियमश्चिराकृत्यानियमाभिधान सिद्धान्तमाह—व्यक्त्याकृतिजातय इति सूत्रेण । स्पष्ट सविस्तर च प्रतिपादितोऽय मिद्धान्तस्तात्पर्यटीकायाम् । व्यवस्थाकृतिजातयस्तिस्त्वास्माक पदार्थं । गुण प्रधानभावस्तु कस्याचिरकविदेति परिस्पृष्टाय ।

२ उपेक्षितव्य इति । स्वयमुपेक्षणीय इत्यर्थं । यथा विष्टकमर्थो गाव क्रियन्तामित्यत्र ।

३ न सर्वमिति । यत्र हि व्यवस्थाकृतिजातीना समावेशस्तत्र व्यक्तिनिर्धार णायेद सूत्रम् । तेनाकाशाद्यनवरोधेऽपि न दोष , तत्राकृतेरभावाद्रिति भाष्यमतम् ।

४ ‘मूर्च्छिता’ परस्पर सयुक्ता ‘अवयवा’ यस्य तत् ‘मूर्च्छितावयवम्’ । मूर्च्छन्त सम्बन्ध , न वेह सम्वाय ण्येति ध्येयम् ।

अस्मिन् सूत्रार्थे चार्तिककारस्यारचि । ण्व चात्र चार्तिकव्याख्यानम्—अथ तु मूर्त्तौ नाश्रावयवी व्यवच्छेदाऽपि तु जात्याकृतिपदव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्यार्थो षक्य इति । सा च व्यक्तिना जातिनाकृतिस्तस्या भजन सूत्रेण सहग्रह । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रयश्च । अत्र तच्छब्दलोपाद्गुणविशेषाश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते । कर्मापि गुणविशेषाद्वाह्यभ्यते—गुणैर्म्यो विशेषा व्याकृता गुणविशेषा अक्षेपणादय इति । मूर्ति

आकृतिर्जातिलिङ्गारया ॥ ६८ ॥

यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रत्यायन्ते तामाकृतिं विद्यान् । सा च नान्या सत्त्वाप्रयमाना तदवयवाना च नियताद् व्यूहानिति । नियतावयव व्यूहा खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम् । शिरमा पादेन गामनुमिन्वेन्ति । नियत्रे च सत्त्वावयवाना व्यूहे सति गोत्व प्रत्यायत इति । अनाकृतिक्यङ्गघाया जातौ मृतसुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिनिवर्तते, जहाति पणर्थत्वमिति ॥ ६८ ॥

समानप्रमवात्मिका जातिः ॥ ६९ ॥

या समाना बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिरूपेषु, यथा बहूनीतरेतरतो न व्यावर्तन्ते, याऽर्थोऽनेन प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्त, तत्सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिदभेदं कृतञ्चिद्भेद करोति तन् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ६९ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

समाप्तश्चाय द्वितीयाध्याय ॥ २ ॥

शब्दनन्वयमुच्यते । एव धेतुहभण रुपाद्याकाशाद्यनुगत भवति । अथवा गुणविशेषाणांमा ध्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च—तेषामाधया द्रव्यम् । तत्र मूच्छत इति मूर्ति —इति ।

१ यद्यपि गान्धर्वप्रत्यक्षमव नाकृतिभ्यद्भवम् तथाऽपि विप्रति पद्यमान प्रत्युच्यते अनुमिन्वन्ताति ।

२ समानेतिमूर्त्यम् । प्रसूते इति 'प्रमव', भिन्नपु समानबुद्ध प्रसाथी या चाति साऽवश्य सामान्यप्रत्यय प्रसूत न पुनया सामान्यप्रत्यय प्रसूत सा सवा जानि पाचकादिषु व्यभिचारान् । व्यक्त्याकृतिभ्या भटकारमाश्रयैत् एक्षणम्, न तु मवघाऽनवघमिति तात्पर्यकारा ।

इति स्वघाते द्वितीय प्रस्तुरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्याथमाह्निकम् ॥

(१) इन्द्रियजन्यनिरिच्छामप्रकरणम् ॥

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यन्ते । तेषामाह्निक्यामा विचिन्त्यते—“ किं देहेन्द्रियमनोबुद्धियेदनामहानमात्रमात्मा आहो गिवत्तद्व्यतिरिक्त इति ”? । कुत मंगय ? व्यपदेशस्योभयथा भिदे । प्रियादृग्णयोः चर्त्रा मन्थनस्याभिधाने व्यपदेशे । स द्विविधः अथयन्ते समुदायस्य, मूर्ति-वृंशक्तिप्रति, स्पर्शः प्रामादो प्रियत इति । अन्येनान्यस्य व्यपदेशे—परशुना

१ परीक्षण इति । प्रमाणेन हि प्रमेय परीक्ष्यते नाम्बेन । न च तद्वरी-क्षित प्रमेयपरीक्षार्थे प्रभवति । तस्मात्प्रमात्परीक्षा हेतुहेतुमती च प्रमेयपरीक्षा ।

२ तथेति । भाग्येय प्रमेयेषु प्रथममुद्दिष्टं स्थितिर्भेति तदनुरोपाशास्येय प्रथम-परीक्ष्यते । अत्र च यद्यपि स्वस्वतः भाग्येय परीक्षाप्रतिज्ञाते भाग्यकारण-यानि स्थानपरीक्षाद्वारेण तद्व्यपरीक्षणाय स्थानपरीक्षेय द्रष्टव्या । यथा वेदनात्म-स्थानपरीक्षा तथापरिच्छासोविद्यते ।

३ इतिमिति । विचारपूर्वस्य मंगया दर्शितम् ।

४ भवति । व्यपदेशस्योभयथाभिदे मंगय इति भाग्येयवचनेन च मूर्तिमिति परिमुद्दिष्टम् ।

स व्यपदेशमात्र देहाद्यनिरिच्छामसाधनमुपदेशे वेन शरीरोऽहमिति व्यपदेश-ना-र्थात्तन्मन्थन-भवि स्यनुभव । स चामेयनुभवे स शरीरादिरिदमो विपदेश्यति । अस्मिन्मन्थनविषयो ह्यहमस्मय शरीराद्यनिरिच्छविषय उच्यते । स चाम् । शरीरा-द्यन्तु मनुष्योपादेयैरेतन्मात्राऽहमा विपरीरिद्यते । अस्मिन्मिति तु व्यपदेश-मात्रम्, न तुल्य शरीरादिरिच्छ मन्थनस्य मूर्त्यो, अहमस्मिन्मन्थनम् । शरीरे तिर इतिवत् मन्थन भाग्येय द्रष्टव्य ।

अह ज्ञान-अह यो-अस्मात्मा-इत्येवमन्थनं वदन्तु व्यपदेश्य मन्थनमिति वचो-वापकासुरनेमुन्मन्थनम्, मूर्ति वदन् मन्थनमात्मन्थापदेशेनार्थो गौणवचनवचने ।

५ अथवदन्नेति । यद्यपि मन्थनमाद्यप्येवमन्थनं वदन्तु व्यपदेश्य मन्थनमिति वचो-वापकासुरनेमुन्मन्थनम्, मूर्ति वदन् मन्थनमात्मन्थापदेशेनार्थो गौणवचनवचने ।

६ अथवेति । अस्मिन्मन्थनमिति मन्थनमिति वदन्तु व्यपदेश्य मन्थनमिति वचो-वापकासुरनेमुन्मन्थनम्, मूर्ति वदन् मन्थनमात्मन्थापदेशेनार्थो गौणवचनवचने । अस्मिन्मन्थनमिति मन्थनमिति वदन्तु व्यपदेश्य मन्थनमिति वचो-वापकासुरनेमुन्मन्थनम्, मूर्ति वदन् मन्थनमात्मन्थापदेशेनार्थो गौणवचनवचने ।

वृञ्चति, प्रदीपेन पश्यति । अस्ति चाय व्यपदेश - चक्षुषा पश्यति, मनसा विजानाति, बुद्ध्या विचारयति, शरीरेण मुखदु खमनुभवतीति । तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य, अथान्येनान्यस्य तद्वातिरित्तस्य वेति ।

अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश । कस्मान् ?

दर्शनेनस्पर्शेनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीत स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते-यमहमत्राक्षचक्षुषा त स्पर्शनेनापि स्पृशामीति य चाभ्याक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति । एकविपर्यां चेसौ प्रत्ययायैककर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते । न च सङ्घातकर्तृकौ नन्दित्रयेणैककर्तृकौ । तथाऽसौ चक्षुषा त्वगिन्दित्रयेण चैकार्थस्य गृहीता भिन्ननिमित्ताप्रत्ययकर्तृकौ प्रत्ययां समानविपर्यां प्रतिसन्धीयते सोऽर्थान्तरभूत आमा ।

कथं पुनर्नेन्दित्रयेणैककर्तृकौ ? ”

इन्द्रियं यत्तु स्वस्वविषयप्रवृत्तमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धीयते नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरप्रवृत्तमिति ।

‘ कथं न सङ्घातकर्तृकौ ? ’

एक एवैव भिन्ननिमित्ताभ्यामेककर्तृकौ प्रत्ययां प्रतिसन्धीयते यन्त्यत न सङ्घात । कस्मान् ? अनिगृह्ये हि सङ्घात प्रत्यय विषयान्तरप्रवृत्तमनन्यप्रति-सन्धीयतेनेन्द्रियान्तरणवति ॥ १ ॥

‘ न विषयान्तरस्थानान् ” ॥ २ ॥

१ दृशान्वादि सूत्रम् । भावस्य भविष्यत्प्रवृत्तमिति तस्याथ । अनकस्मिन्त्यकारणतः नकारार्थत्वात् कश्चित्कथन इति भावः ।

२ भिन्ननिमित्ताविति । भिन्नम-इन्द्रिय-निमित्तं यथागताविषयः ।

३ अनन्यकर्तृकाविति । भावमकर्तृकावित्यर्थः ।

४ समानविषयाविति । इत्यमरेक विषय इत्यर्थः ।

५ न विषयान्तरस्थानान् सूत्रम् । दृशान्वादिनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति तत्राग अनकस्मिन्त्यकारणतः नकारार्थत्वात् कश्चित्कथन इति विशदितम् । तत्र पृथक्प्रतिसन्धीयतेनान्यप्रवृत्तमिति तद्व्याप्यं विवक्ष्यते-न विषयान्तरादि । अस्यापि । यन्वादि

“ न देहाहिसद्भातादन्यश्चेतनः । कस्मान् ? विषयव्यवस्थानान् । व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि—चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः,—चक्षु रूपं पश्यति । एवं प्राणाद्विष्वपीति । तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि, इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावान् । एव मति किमन्येन चेतनेन ” ।

सन्दिग्धत्वाद्देहेतु । योऽयमिन्द्रियाणा भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्, स किमय चेतनत्वाद्देहाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्तत्वात्प्रति सन्दिह्यते । चेतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

यैश्चोक्तं—“ विषयव्यवस्थानादिति ”—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि स्वस्वैकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषय सर्वज्ञं सर्वविषयप्राप्ति चेतनस्यान् कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातु शक्नुयान् । यस्मान् व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतन सर्वज्ञ सर्वविषयप्राप्ति विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते । तत्रेदमभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते—रूपदर्शी रस्वव्यं चतनान्तर कल्पित तदापि न सर्वं सर्वज्ञ म्बन्तु कश्चित् कश्चिज्ज्ञानवान् । तथा च परमिन्द्रियाण्येव स्वस्वविषयव्यवस्थितचेतन्यानि सन्तु वृत्तमपरेण चेतनेनेति ।

१ यत्नेन । यद्भावाभावानुविधायिनो ज्ञानभावाभावो तच्चेतनम् । इन्द्रियभावाभावानुविधायिनो च ताविति तद्वच चेतनमिति भावः ।

२ सन्दिग्धत्वाद्देहानुरिति सिद्धान्तभाष्यम् । अनन्यधामिदावन्वयव्यतिरेकी कारणत्वमात्रे प्रमाणम्—न तु ‘ न कर्ता चेतनश्चेतन करणम् ’ इत्यत्रेत्यथ । इदमुत्तरभाष्याद्भावितरूपं पक्षस्य । सूत्रोद्भावितस्य तूत्तरमग्रिमसूत्रेण भविष्यति ।

३ विषयव्यवस्थानं विन्दुम्—इन्द्रियादानामचेतनत्वमाधनादित्याह—यच्चात्कमिति ।

४ सर्वविषयप्राप्ति । सर्वेषामिन्द्रियान्तराणां च ये विषयान्नुप्राप्ति । इन्द्रियान्तराणि च पुनव्यवस्थितविषयाणि । तेनावाङ्मनसि सर्वज्ञ इत्यादि सिद्धम् ।

५ विषयव्यवस्थित इति । इन्द्रियान्तराणि प्रमाणान्तराणि च पुन व्यवस्थितविषयाणीत्यर्थः ।

६ अभिज्ञानमिति । असाधारणं चिद्धमिति यावत् ।

७ अप्रत्याख्येयमिति । प्रत्याख्यानं शक्यमित्यर्थः । चेतनवृत्तमभिज्ञानमप्रत्याख्येयमुदाह्रियत इति सम्बन्धः ।

रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति ।
 एवं विषयशेषेऽपि वान्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिग्रति, द्रात्वा च गन्धं रूपं
 पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वाविषयग्रहणमेषचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृक
 प्रतिसन्धत्ते । प्रत्यक्षानुमानागमसंशयान् प्रययाश्च नानाविषयान् स्यात्सर्वकर्तृकान्
 प्रतिसन्धधाति प्रतिसन्धाय वेदयते । सर्वाश्रयविषय च शास्त्रं प्रतिपद्यते अर्थ
 मविषयभूतं श्रोत्रस्य । क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावेन प्रतिसन्धाय
 शब्दार्थव्यवस्थां च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमैकैकेनेन्द्रियेण
 गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाऽव्यवस्थाऽनुपद न शक्या परिक्रामितुम् । आकृति-
 मात्रं तूदाहृतम् । तत्र यदुक्तम् “ इन्द्रियचैतन्ये सति रिमन्येन चेतनेन ”
 तदुक्तं भवति ॥ ३ ॥

(२) शरीरव्यतिरिक्तात्मप्रकरणम् ।

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा, न देहादिसद्भावात्मा—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रिययुद्धिवेदनासद्भावात् प्राणिभूतो गृह्यते । प्राणि
 भूतं शरीरं दहत प्राणिर्हिसाकृतपापं पातकमित्युच्यते । तस्याभाव-तत्फलेन

१ अनियतपर्यायमिति—अनियतक्रममिदं यथं ।

२ अनकविषयमिति । अनेकपदार्थो विषयो यस्य अर्थजातस्य तदित्यर्थः ।

३ आकृतिमात्रमिति—सामान्यमात्रमिति यावत् ।

४ इत्येति । एवमग्रहणेन प्रकरणेनेन्द्रियस्यातिरेकं प्रमादिते यदि कश्चिदशयेत्—
 “ ननु माभूत्तन्द्रियाणि चेतनानि, व्यवस्थितविषयत्वात् शरीरं तु भवित्यति,
 अव्यवस्थितविषयं हि तत् । योऽहं गौरं फोतो युवा रूपं दृष्टवान् सोऽहं रूपं
 दृष्ट्वात्मोऽनुभवान् । अतो दर्शनं दर्शनाभ्यामेकार्थग्रहीत् शरीरमवामिति ”—
 तत्रेदमप्रकरणान्तमुपतिष्ठते ।

५ शरीरेश्यादि भूयम् । प्राणानिपाते पातकाभावप्रमादादित्यर्थः । अयं यद्यपि
 भूतजननिकाना नानिष्टप्रमदस्तन्मते पातकादेश्चभावान्, तथापि शास्त्रान्
 प्रति द्रष्टव्यः । ते हि प्राणानिपातकृत पातकमभ्युपगच्छन्ति ।

एव च न बुद्धिरिति वचन्ये देहादिग्रहणमिति । विचित्रमिति शब्दात्सुमां
 यदि कश्चिद्भूतजननिकं प्राणानिपातकृत पातकमित्येते तं प्रति दृष्टव्यमविवक्ष्यतीत्ये-
 वमर्थमेव ।

दहनादनाद्य नानामुपलक्षयति । पातकाभावश्च दहनं च कालान्तरोपसंगि-
 श्यापिगुणाभावम् । शरीरदाह इति शरीररश्मिर् अथवा शरीरदाहे सति तत्कर्त्तरि
 इति वचन्यं । यस्यात्मा नास्ति तस्याय दौष इति प्रतिपादनाद्यंमेवेष्टं सूत्रं न पुन-
 रात्ममाधनार्थम् ।

कर्तुरसम्बन्धान् अकर्तुश्च सम्बन्धान् । शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे रत्स्वन्यः सद्घात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते । उत्पादनिरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं वाधते देहादिसद्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वान् । अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति । एवं सति यो देहादिसद्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते । यश्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता । तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते । सति च सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्म-निमित्त सत्त्वसर्गः प्राप्नोति । तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसद्घातमात्रं सत्त्वं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् । अनिष्टं चैतन् । तस्माद्देहादिसद्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥ ४ ॥

“ तद्भावः मात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यन्वात् ” ॥ ५ ॥

“ यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दहते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः । कस्मान् ? नित्यत्वादात्मनः । न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति । अथ हिंस्यते ? नित्यत्वमस्य न भवति । सेयमेकस्मिन्पक्षे हिंसा निष्फलाऽन्यस्मिन्पक्षेति ” ॥ ५ ॥

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

इत्यमेव सूत्रार्थं इत्यभिप्रेतं सूत्रकल्पेन स्पष्टम् । अत एव—(१) यदि शरीरमेवात्माऽभिव्यज्यत तदा शरीरस्य-मृतकशरीरस्य-दाहे पातकं स्यात्, न च तदस्ति । अथवा (२) शरीरे दग्धे नदनन्तरमाश्रयाभावात् पुण्यपापाद्यभावे च तद् स्यात्, तथा च न पुनर्जन्मेति—यदर्थं त्रयमस्य सूत्रद्वयस्योद्भावित तस्य नास्त्य-वकाशः ।

१ अकर्तुरिति । शास्त्रचोदित फलमनुष्ठानस्युत्पत्तयः । यत्र पुनः शास्त्रमन्यस्य फलमाह—यथा धादे वैश्वानरीयेऽप्यादा—तत्र भवतु पुत्रकृतस्य धादस्य पितृगामि फलं पितृकृताया वा जातेष्टेः पुत्रगामि फलमिति भावः ।

२ सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यातम्भाष्यकारेण । ‘ कार्याश्रयस्य ’ शरीरस्य यानि ‘ कर्तृणि ’ इन्द्रियाणि तेषां वधादिति । अथवा ‘ कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसद्घातः, न एवं कर्ता-तस्य वधादिति । द्वितीयमेतत् व्याख्यानं स्वीकृतं वृत्तिहृता ।

३ यथादित्यस्य स्थाने बाधादिति पठन्ति न्वायमूयविवरणकाराः । तदर्थं—न शरीरदाहेऽस्पष्टताम् । ‘ कार्यम् ’ अस्पष्टम्, तस्य ‘ आश्रयस्य ’ कर्तुः आत्मनः ‘ बाधात् ’ नासाभावात् ।

न तूभो नित्यस्य मन्यस्य वधो हिंसा, अपि त्वनुच्छिन्निधर्मस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वप्रियोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणामुपघात पीडा, वैकल्याण प्रसन्नोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा वधो हिंसेति । कार्यं तु सुखदुःखसमवेदनम् । तस्यायतनमधिष्ठानमाश्रय शरीरम् । कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वप्रियोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा, न नित्यस्यात्मन । तत्र यदुक्तं—“तदभाव सात्मप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्” इत्येतदयुक्तम् । यस्य मत्प्रोच्छेदो हिंसा तस्य कृतज्ञानमृताभ्यागमश्चेति दोषः ।

एतावधेत्तन् स्यात्—सत्त्वोच्छेदो वा हिंसा । अनुच्छिन्निधर्मस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयकर्तृवधो वा । न स्वान्तरमग्निः । सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः । तत्र किमन्यत् ? शेष यथाभूतमिति ।

अथैवा कार्याश्रयकर्तृवधादिति । कार्याश्रयो देहेन्द्रिययुद्धिमत्ता, नित्यस्यात्मन, तत्र सुखदुःखप्रतिसमवेदन, तस्याधिष्ठानमाश्रय, तदायतन तद्भवति, न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता । तन्निमित्ता हि सुखदुःखसमवेदनस्य निर्वृत्तिः, न तमन्तरेणेति । तस्य वध उपघात पीडा, प्रमापण वा हिंसा न निश्चयेनात्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं—“तदभाव सात्मप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्” एतन्नोति ॥ ६ ॥

(३) चक्षुरद्वैतनिराकरणप्रकरणम् (प्रामादिकम्)

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा—

अन्यदपि व्याख्यानमुल्लिख्य निराकुर्वन्ति विघरणकारा । तद्यथा—न सात्मकशरीरदाह पापानुत्पाद । ‘कार्यम्’ शरीरम् ‘तदाश्रयस्य’ तत्सम्बन्धस्य ‘कृत आत्मन ‘याधान्’ नाशादिति ।

१ वैकल्याणलक्षण इति । यथा शरीरमुपलब्धं हिनन्ति एव चक्षुराद्युत्पाद्यश्रपि हिनस्येवति भावः ।

२ अधयति । प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याख्येयम् ।

३ प्रामादिकस्यैतस्य चक्षुरद्वैतनिराकरणपरस्य प्रकरणस्य विषये व्याख्यातृषु महान् मतभेदा इत्यने । वस्तुतः सप्तविंशतितमसूत्रपर्यन्तमात्मन स्वतन्त्रस्थिति-निरूपणपरमेकमेव प्रकरणं वर्तते । तस्याधनप्रकारभेदेन तु व्याख्यातार प्रकरणभेदमत्र कुर्वन्ति । न्यायसूचीनिबन्धे तात्पर्यं च वाचस्पतिमित्रा सप्तमसूत्रमारभ्य चतुर्दशसूत्रपर्यन्तमेकप्रकरणमभिप्रेत्य तदर्थम्—चक्षुरिन्द्रियस्य द्विश्वे आत्मनश्चक्षुःसिद्धे नास्मिन्द्रिययोर्भेदः सम्भवतीति—वर्णयन्ति ।

मन्व्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिमन्विज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम्—‘तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिपं म एवायमर्थ’ इति । मन्व्येन चक्षुषा दृष्टस्येतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद्—‘यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति’ । इन्द्रियैतन्व्ये तु नान्यदृष्टमन्व्यः प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । अस्मिन् चिदं प्रत्यभिज्ञानं, तन्मात्रिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥ ७ ॥

“नैकस्मिन्नामास्मिन्व्यवहिते द्वित्वाभिमानात्” ॥ ८ ॥

एतत्तु धार्तिरकारस्य नाभिप्रेतम् । तैस्त्वम्—एके इदं प्रकरणमात्मन इन्द्रिय-
व्यतिरेकज्ञापनार्थं योजयन्ति । तत्र पूर्वप्रकरणेनैव तस्मिन्ने—इति ।

भाष्यकारादपि धार्तिरकारस्यात्र स्फुटो मतभेदः । भाष्यमते चक्षुरिन्द्रिये
द्वितीयम्—धार्तिरमते चक्षुरेकमेव—सिद्धान्तः । चक्षुरिन्द्रियमिद्वान्तपरिमहण हि ताभ्या-
स्मिन्नर्थैरभ्यात्मन साधनं सुवस्मभरतीति भाष्यकारस्य हृदयम् ।

भाष्यमतेनैव सूत्रार्थविभागः । नवमसूत्रे सिद्धान्तोपक्रम—वामेन चक्षुषा
दृष्टस्य दक्षिणेन प्रत्यभिज्ञानानुभयाद्यधार्तिर भाष्या सिद्धयतीति । अष्टमसूत्रे तत्रा-
क्षेयः—उभयोरपि गोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियस्यैररे तन्मूलकमेव प्रत्यभिज्ञानमिति । नवम-
सूत्रे तत्परिहारः—गोलकद्वयस्थितस्येन्द्रियस्यैररे न सम्भरतीति । दशमसूत्रे चक्षु-
रेकमेवादितृप्तमुत्तरम्—एकस्य गोलकस्य नात्रे चक्षुरिन्द्रियस्यैरकमेवयमेव नश्यतीति ।
तत्परिहार एकादशसूत्रे—चक्षुरिन्द्रियमिद्वान्तप्रतिषेधो न युक्त इति ।

एव च चक्षुरिन्द्रियमात्रिनो भाष्यकारस्य मतेन सप्तमसूत्रे सिद्धान्तेनैवोपक्रमः ।
धार्तिकमते तस्मिन् सूत्रे मन्व्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानमात्मभेदसाधनार्थोपन्यस्तं सूत्र-
कारेण निराकरणार्थमेव । तन्निराकरणात्स्वेनैवाष्टमसूत्रे चक्षुरिन्द्रियमिद्वान्तोपन्यासः ।
नवमसूत्रे तत्राक्षेयः, दशमसूत्रे केषाचिन्मतेन तदाक्षेयपरिहारः, एकादशसूत्रे च
तत्परिहारस्य नवमसूत्रस्यैवाक्षेयस्य च गण्डनम् ।

द्वादशसूत्रमारभ्य षोडशसूत्रपर्यन्तं तु न कोऽपि भेदः । उभयोरपि मतयोन्ने-
षामात्मसाधनपराधामुपगमात् ।

१ प्रत्यभिज्ञानात्—आत्मैक इति शेषः । चक्षुरेकमेवैतर्हि इति तु न्यायसूत्र-
विपरणकाराः । तत्तु न मन्दम् । अकस्माच्चक्षुरेकमेवैतर्हि इत्युपन्यासेन सूत्रकारस्यासम्बद्ध-
प्रत्यापितैव स्यात् । आत्मभेदसाधनोपन्यासात्प्रत्यया चक्षुरेकमेवैतर्हि इत्युपन्यास एव प्राकरणिकारं
स्यात्तदुपन्यासस्य ।

२ त्रयोः हेतुं चक्षुरेकमेवैतर्हि इति—नैकस्मिन्विति ।

“ एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थित्यवहित, तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्याभि
मान प्रयोजयतो मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ” ॥ ८ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहते चोद्भूते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विपर्यग्रहण-
लिङ्गम् । तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

“ अव्ययनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ” ॥ १० ॥

“ एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः । कस्मान् ? वृक्षस्य हि कामु
चिच्छात्सामु छिन्नासूपलभ्यते एव वृक्ष ” ॥ १० ॥

दृष्टान्तरिरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नियत्यप्रसङ्गात् । यदुच्य
वयस्त्रिषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः । येषा कारणान्यविभक्तानि
तानि अवतिष्ठन्ते ।

अथ या दृश्यमानार्थविरोधां दृष्टान्तरिरोध । मृतस्य हि शिरःकपाले
द्वायस्त्रौ नामास्थित्यवहितौ चक्षुषु म्याने भेदेन गृह्येते । न चैतदेकस्मिन्ना-
मास्थित्यवहिते सम्भवति ।

अथ या एकविनाशात्तस्याऽनियमाद् द्वयिमावयो, तौ च पृथगावरणोप-
घातौ अनुमायेने विभिन्नारिति ।

अव्ययीकनाशस्य चक्षुषो रश्मिविषयमभिरर्पणस्य भेदाद् इत्यभेद इव
गृह्यते, तर्कस्ये विरुद्ध्यते । अव्ययीकननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिगन्धानमिति ।
तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ११ ॥

१ दीर्घस्येति—वसानस्येति दोषः ।

२ विपर्ययति । विपर्ययणं लिङ्ग (मृतस्य) यस्य तस्य । विपर्ययणले लिङ्ग-
मिति मुद्रितवार्तिककृत्युक्तकृत्यात् । तदर्थेभ्यु द्वितीयमेव चक्षु विपर्ययणले लिङ्गम्
(वरग) भवति ।

३ चक्षुर्द्वैतं वृत्तयति—अव्ययीकनाश इति सूत्रम् ।

४ विद्वानितिसूत्रम्—दृष्टान्तेति ।

५ अव्ययीकनस्येति । द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यामव्ययीकितव्यवयवमव प्रतिमानि । द्विष्यु
व्ययीकनस्येति—व्ययीकिते तस्य तस्य इ इव प्रतिमानि । भाष्यचन्द्रोक्तस्य जयते
निर्माणस्य चक्षुःस्य चक्षुःस्य इति ।

अनुमीयते चायं देहादिमद्भुतव्यतिरिक्तश्रेतन इति—
इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदम्लफलस्य गृहीततद्रससाहचर्ये रूपे गन्धे वा केतचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनम्येन्द्रियान्तरस्य विकारो रसानुस्मृतौ रसगर्धिप्रवर्तितो दन्तो दकमप्लवभूतो गृह्यते। तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्य स्मरति ॥ १२ ॥

“ न स्मरतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ” ॥ १३ ॥

“ स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते, तस्या स्मर्तव्यो विषयः, तच्छ्रुत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ” ॥ १३ ॥

तदात्मगुणत्प्रसङ्गात्प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावात्प्रतिषेध आत्मनः । यदि स्मृतिरात्म गुणः ? एव मति स्मृतिरूपपद्यते, नान्यदृष्टमन्य स्मरतीति । इन्द्रियचैतन्ये तु

१ प्रतिमन्धानहेतुना (चम्बूद्वतसाधनद्वारेण) आत्मनि प्रत्यय प्रमाणवित्त्वाऽनुमानमिदानीमप्रमाणयति—अनुमायते चायमिति । विप्रतिपक्ष इति प्रति प्रतिमन्धानमुक्तम् । परमार्थतत्त्वबनुभवानुस्मरणमार्गोऽयमिति मन्तव्यम् ।

२ स्मरतीति । रूपगन्धज्ञानुभवति—अथ त सहचरित रम अनुस्मरति—स्मृत्वा चच्छति इच्छातो रसनेन्द्रियविकारा दतोदकमग्न्यवलक्षण प्रवर्तन । तद्दर्शनाच्चाभ्येष्टाऽभुमीयते—इच्छया च स्मृतिरनुमीयते । सेव स्मृतिरस्ति सचन्द्रियविषय वेदिन्यात्मनि न भवितुमर्हति ।

न्यायसूत्रविवरणकारा धनप्रथा व्याचक्षते सूत्रमतम् । तन्मतेनैतदपि चक्षुरद्वैतसाधनमेव । तदर्थस्तु—घर्षणादिना पूर्वचक्षुर्नाशे चक्षुरन्तरोत्पादादिति । नैतन्मत्यान सम्यक् प्रतिभाति ।

३ न स्मृतेरित्याक्षेपसूत्रम् । स्मृतिरात्मान कारणत्वनाशयान् विषयत्वन वा । न तावत्कारणत्वेन, स्मृते मस्कारकारणत्वात् । नापि विषयत्वेन स्मृते स्मर्तव्य विषयत्वात् । स्मृताच्च तस्माद्विषयादिन्द्रियान्तरविकारात्पत्तिरिति शङ्कस्य हृदयम् ।

एतदपि सूत्र चक्षुरद्वैतपरकत्वान्यथा स्यात् विवरणकार — स्मृते स्मर्तव्य विषयत्वात्—पूर्वाभूतविषयत्वमात्रनियमान् — न तु तदिन्द्रियजन्यावनिधयोऽपीति भाव इति ।

४ तदात्मेति सूत्रम् । तस्यास्यान विवरणमतेन यथा—ननु स्मृतिममवापित्व तत्तदिन्द्रिय श्रोत्राद्यम् तद्व्यवस्थानुपदिश्यते — इति कथं पूर्वचक्षुर्नाशे स्मृत्युपपत्ति रित्यत आह—तदात्मेति । तस्या स्मृते आत्मगुणत्वमज्ञात्वात्—आत्मममवापितयाऽनुभवात्—न यथोक्तप्रतिषेधः । अनुभवाकारश्च स्मरणमोत्यादिरूप — इति ।

‘ अमुमर्थं ज्ञास्यामि, अमुमर्थं विजानामि, अमुमर्थमज्ञासिपं, अमुमर्थं जिज्ञानमानश्चिरमज्ञान्याऽध्ययस्यत्यज्ञासिपमिति ’ । एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां मुमुर्षुर्वाशिष्टां च प्रतिसन्धने ।

संस्कारमन्ततिमात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारान्निरोभवन्ति । मनाभ्येकोऽपि संस्कारो यन्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिं चानुभवेत् । न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते—अभ्येकं सर्वविषयं प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धं च प्रतिसन्धत्त इति, यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावात् प्रतिसन्धानं भवतीति ॥१४॥

(४) आत्मनो मनोऽव्यतिरेकप्रकरणम् ।

“ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ” ॥ १५ ॥

‘ न देहादिमहत्वातव्यतिरेक आत्मा । कस्मान् ? ’ आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्, ‘ दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थप्रहणात् ’ इत्येवमार्शनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवां यत्, मनो हि सर्वविषयमिति । तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसद्वातव्यतिरेक आत्मेति ” ॥ १५ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानमाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १६ ॥

ज्ञानु ग्लु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते—चक्षुषा पश्यति, घ्राणेन जिघ्रति, स्पर्शनेन स्पृशति । एवं मन्तु सर्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभृतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एवं सति ज्ञातर्यान्मसंज्ञा न मृष्यते, मनःसंज्ञाभ्यनुज्ञायते । मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते, मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते । तद्विदं सज्ञाभेदमात्रं नार्थं विवाद इति ।

प्रत्याख्यानं वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः । अथ मन्तु सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्यारथायते ‘ नास्तीति ’ । एवं रूपादिविषयप्रहणमाधनान्यपि न सन्ति इति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥ १६ ॥

१ सर्वविषयमिति । सर्वे बाह्यान्तरभूता विषया यस्य तन्—सर्वत्रमित्यर्थं ।

२ एवं मन्तुरिति । ‘ मति ’ स्मृत्यनुमानादिकं ज्ञानम् । यद्यपि चेत् प्रातिविश्वसंस्कारादिकारणक तथाऽप्यवश्यमेतेनेन्द्रियज्ञेन (अर्थात् शरीरसंयुक्तसंस्कारकद्रव्ययोगज्ञेन) अधिनव्यम्—ज्ञानवाद् रूपादिज्ञानवत् । तद्येन्द्रियममति चक्षुरादीं मते-भार्यात् ‘ चक्षुराद्यतिरिक्तमन्त इत्युच्यते ।

बुद्धिपर्यायस्येपि मतिज्ञानज्ञादयो माशास्कारी प्रथयो ज्ञानमिदं विप्रक्षितं, विज्ञासार्थम् अज्ञानमिदं मति ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १७ ॥

योऽयं नियम इष्यते—'रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति, मतिसाधनं सर्वविषय नास्तीति'—अयं नियमो निरनुमानः । नात्रानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपन्नमह इति ।

रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखाद्यस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः । यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यते इति, करणान्तरं घ्राणं, यद्यं चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यते इति करणान्तरं रसनम्, एव शेषेष्वपि । तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्ते इति करणान्तरेण भवितव्यम् । तच्च ज्ञानायागपत्लिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायौगपत्लिङ्गं, तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेश्च न युगपद्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते इति । तत्र यदुक्तं—'आमप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति' तदयुक्तम् ॥ १७ ॥

(५) आत्मनियताप्रकरणम् ।

'किमुत्तरय दहादिसद्भावात्तान्यो नियमः, उतानियम इति । युक्तं स्यात् ? उभयथा स्पष्टान् मशयः । विप्रमानमुभयथा भवति—नियमनित्यं च । प्रतिपन्नित्ते चात्मसद्भाव मशयानिदृत्तेरिति ॥'

१ यथार्थम् । यथा कारणमनया कार्यं जनितं कारणं चापयति तथैव मनसा मनसि जनिता मनसा चापयति । तस्य लिङ्गजं मनसाजनं मनसस्तत्तादनुक्तम् । न च स्वात्मनि कृत्स्नविराधः । न हि मनसस्तत्तापो मनःकरणम्—मनसाजनं या मनःकरणम् यत्र स्वात्मनि कृत्स्नविराधः स्यात् । न च केवलं मनःस्वप्नकरणं यत्रैकत्र कर्मस्वकरणं स्याताम् । अपि तु मनसाजनं लिङ्गजनमहितमनःकरणम्—तस्मिन्पुनः तु लिङ्गजनमाहित्यादिनि न स्वात्मनि कृत्स्नविराधः ।

तत्र तस्मिन् कर्म स्वकरणव्याविराधाऽपि नास्ति । कर्तव्यापायत्वं हि स्वकरणम् अन्यात्मममवतत्रिषापात्भागिव च कर्मत्वम् । न च कर्तव्यापायताया परममवत क्रियारत्नभागिताया किञ्चित्कर्मत्वं परत्वात् वा विद्येत ।

२ किमुत्तरिति नाग्यायमनाभ्युत्थयति भ्रयस्यापयामिन परत्वात् परिशिष्टेषु परीक्षादनुभवं मशयमाह ।

उपयुक्तं स्यात् नृपयत्न एतत्प्रकरणारम्भे केचिदाक्षिरजिति—दशमिद्वयुद्विषयं मया व्यनित्त्वात्समात्मना दत्तयता बाल्यक्रीमार्याश्चनवार्धवभङ्गं पि चित्ताभ्यस्यति स्वात्मनोर्भादुपरादयता शरीरनाशादुद्देमात्मसद्भावः ज्ञानम् । तत्र नैव च न प्रयाः जनम् । तत्र किमर्थमिदं प्रकरणान्तरं थापयामिनि । तत्रार्थादहाद्य—सिद्धाऽपि दहाति

आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग्देहभेदादयस्थानं सिद्धमूर्द्धमपि देहभेदा-
दवतिष्ठते । कुत ?

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकमम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

जात इत्ययं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्ष-
भयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा ।
स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति । पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि मति,
नान्यथेति सिद्धस्येतदवतिष्ठतेऽयमूर्द्धं शरीरभेदादिति ॥ १८ ॥

“ पद्मादिषु प्रबोधमर्म्मालनप्रकारात्तद्विकारः ” ॥ १९ ॥

“ यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोध समीलन विकारो भवति, एवम
नियम्यात्मनो हर्षभयशोकमम्प्रतिपत्तिविकार म्यान् ” ।

हेत्वभावादयुक्तम् । अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधमर्म्मालनविकारवद
नित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति नात्रोद्गहरणमाधर्म्यासाध्यमाधन
हेतुर्न च वैधर्म्यादिति । हेत्वभावात् अमन्वद्वार्थक्रमपार्थक्रमुच्यत इति ।

दृष्टान्तान्च हर्षादिनिमित्तम्यानिवृत्ति । या चेत्यमासेषितेषु विषयेषु
हर्षादिसम्प्रतिपत्ति स्मृत्यनुबन्धकृता प्रयात्म गृह्यते सेष पद्मादिप्रबोधमर्म्मालन
दृष्टान्तेन न निवर्तते । यथा चेत्यं न निवर्तते तथा जातम्यापीति । क्रियाजाताश्च

प्यतिरेके बाह्यादिषु धानुगमे-किमयमात्मा भा शरीरोत्पत्तेरा च मरणान् यावदह-
मन्तानभात्री-भाहास्त्रिषुपरतेऽपि देहादिसन्तानेऽनुबन्धन पक्षेऽप्य विमर्षोऽद्यापि न
निराकृत इति मधिरामायेद् प्रकरणमारभ्यत इति ।

१ देहभेदादिति स्वकलोप पद्यमी । बाह्यकीमारयोवनपार्थक्यदेहभेदमभिमतोऽय
प्रतिमन्धानादस्यावस्थानमित्यर्थ - इति तात्पर्यकृत ।

प्रतिमन्धानेनैवास्य प्रतिमन्धानुरवस्थान सिद्धम्, देहस्य भेदान् भप्रतिम
स्यात्पद्मादिस्यस्या स्यात्पानम्परिशुद्धिकृत ।

२ लिङ्गानुमेयानिति-यथाक्रम मितकल्पवदितानुमेयानिति यावत् । एत ।
निरालम्बनो बाल इत्यन् मागुरह्यपतनस्यानिष्टमाधममनुभूय इदं च वतन
मिति पराशर्य (प्रथमिणाच) तस्यावनिष्टमाधनतामनुमाय इदं मागुर्महस्य
सुर मूत्र विशिष्य हस्तौ वेपमान उवाचदान मन्धानवा चेष्टया भयशोकावनुमीयते ।

३ यथा चेत्यमिति । यथा वृद्धादानामस्यामवेदनाया हर्षादिसम्प्रतिपत्ति
पद्मादिरद्वान्तेन न निवर्तते तर्थात् जातमात्रस्य बाह्यस्यापि सा न निवर्तन्ति
वाच्यत इति भाव ।

पर्जनयोगिभागा प्रमोक्षसम्मीलने । त्रियाहेतुश्च त्रियानुमेव । अथ च मति
रिं दृष्टान्तेन प्रतिपिच्यते ॥ १९ ॥

अथ निनिमित्त पद्मादिषु प्रमोक्षसम्मीलनप्रिकार इति मतमेवमा
त्मनाऽपि हर्षादिमन्प्रतिपत्तिगिति ? तत्र—

न. उष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकप्रिकाराणाम् ॥ २० ॥

उष्णादिषु मत्सु भावात्मन्प्रभावात्तन्निमित्ता पञ्चभूतानुग्रहेण निर्दृत्ताना
पद्मादीना प्रमोक्षसम्मीलनप्रिकार इति न निनिमित्ता । अथ हर्षादयोऽपि
त्रिकारा निमित्ताद्भूतनुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण । न चान्यपूर्वाभ्यन्तभूत्य-
नुग्रहात्निमित्तमर्हति । न चापत्तिनिराकरणानुमानमात्मनो स्पृष्टान्तान् ।
न हर्षादीना निमित्तमन्तरणोत्वन्ति । नोष्णादिप्रतिमित्तान्तरोपादान हर्षादी
नाम् । तस्मादयुक्तमेतत् ॥ २० ॥

इतश्च नित्य आमा—

श्रेण्याहागभ्यामकृतात् स्तन्याभिलाषत् ॥ २१ ॥

जातमात्रस्य वसस्य प्रप्रचिद्धि स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरे
णाहागभ्यामम् । कया युक्त्या ? उच्यते हि शरीरिणा क्षुधापीड्यमानतामा
हागभ्यामकृतानुस्मरणानुग्रहात्ताराभिलाष । न च पूर्वशरीराभ्यासमन्तरे-
णामा जातमात्रस्यावपद्यत । तेनानुमीयते भूतपूर्व शरीरं, यत्रानेनाहाराऽभ्यस्त
इति । स रन्वयमासा पृथ्वशरीराप्रय शरीरान्तरमापन्न शुल्पीहित
पूर्वाभ्यन्तमाहारमनुस्मरन् स्त यमभिलषति । तस्मात् श्रेष्ठमेवात्मा भिद्यत
मनयवाद्धं दहभञ्जति ॥ २१ ॥

१ दृष्टान्तात्ति । आत्मना नियम्य नानाहनुभि मिद्ध कवचपत्रमादिदृष्टा
स्तदन्त तस्यापत्तिविनागावनुमानुप्राधितम् । तन्नुमानप्रकारश्च-यद्विचारि ननुत्पत्ति
निराधधर्मक यथा पदुमम्-तथा गाम्ना-तस्माद्भित्तय इति ।

२ प्रयति मय आक्षय — किमप्य पुनरिदं सूत्रमाभ्यन्त यथायमर्थं 'पूर्वा
भ्यन्त'सूत्रेऽवगत इति । तत्परिहारश्च-यत्रमत्रान सामान्यतःऽवगतस्य विदोपवापनाऽ
सूत्रमिदमित्यत्र इति । इत्यत्रिना सामान्यत इत्यत्रमायमवगतम् तद्विदोपवह
स्तन्याभिलाषो गगधाराक इत्यत्र ।

“अयमोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्” ॥ २२ ॥

“यथा सस्वयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, ण्यमाहागभ्यास-
मन्तरेण बालः स्तन्यमभिलापति” ॥ २२ ॥

किमिदमयमोऽयस्कान्ताभिगमनं निनिमित्तमथ निमित्तादिति ? निनि-
मित्तं तावत्—

न, अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २३ ॥

यदि निनिमित्तम् ? लोष्ट्रादयोऽययस्कान्तमुपसर्पेयुः । न जातु नियमे
कारणमस्तीति । अथ निमित्तान् ? तन्केनोपलभ्यत इति । क्रियालिङ्गं क्रियाहेतुः,
क्रियानियमलिङ्गञ्च क्रियाहेतुनियमः । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः । बालस्यापि
नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिलापलिङ्गमन्यदाहाराभ्याम्
वृत्तात्मरणानुबन्धान् निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते, न चामति निमित्ते कस्य-
चिदुत्पत्तिः । न च दृष्टान्तो ऋष्टमभिलापहेतुं बाधते । तस्मादयमोऽयस्कान्ता-
भिगमनमदृष्टान्त इति ।

अयमः सस्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्ट्रमुपसर्पति ।
किं वृत्तोऽस्य नियम इति । यदि कारणनियमान् ? स च क्रियानियमलिङ्गः ।
ण्य बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाप कारणनियमाद्भ्रितुमर्हति । तच्च
कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विधियते । ह्यो हि शरीरिणामभ्यस्त
स्मरणादाहागभिलाप इति ॥ २३ ॥

इतश्च नित्य आत्मा । वस्मान् ?

१ अयम इत्याक्षेपसूत्रम् । प्रवृत्तिमात्रस्थानेकान्तकत्वनापनार्थम् । न पूर्वाभ्य-
स्तस्मृत्यनुबन्ध ण्य प्रवृत्तिकारणम्, अयमोऽयस्कान्तोपसर्पणं तदभावान् । यदि च
बालस्य पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धो भवेत् जायन्धरविगदयस्तत्रस्मानुभूतानि
रसम्यशांन्यादेव जायन्धरानुभूतान् रूपरात्रादीनि प्याधर्भारिह्यभिप्रायः ।

२ दृष्टो हीति । यौवनाद्यत्रस्थाया हि चेतनस्य प्रवृत्तिः धीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्मृ-
त्यनुबन्धहेतुका प्रवृत्तेति वारयावस्थायां चेतनस्य तद्वस्तुस्य भ्रितुमर्हति । तेन
हेतुना चेतनप्रवृत्ते स्वाभाविकसम्बन्धवगमात् बहिनव धमस्य । एव व्यस्यधते
यत्र स्मृते कार्ये दृश्यते तस्मात्प्रविषयैव बालस्य स्मृतिरनुमायते नान्यत्र । न च
य पश्य स्मरति तेनापरमपि स्मरतेत्यमिति नियमहेतुरिति येन जायन्धरविगदादयो
रुपादीनाश्चरन् । अदृष्टरिपाकोटोपि तस्य स्मरणस्य तद्विषयेन नियमोपपत्तेः ।
अथैवैपि धानुभूतेषु कश्चिदत्र स्मरति आत्मा न सर्वस्येति तात्पर्यम् ।

वीर्तिगगजन्मादर्शनात् ॥ २४ ॥

सरागो जायत इत्यर्थादापद्यते । अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते । रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः । पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान् अनुस्मरन् तेषु तेषु रच्यते । तथा चायं द्वयोर्जन्मनो प्रतिसन्धिः । एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरशरीरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः । अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ॥ २४ ॥

“ कथं पुनर्जायते पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ”--

“ मगुणद्रव्योत्पत्तिप्रतदुत्पत्तिः ” ॥ २५ ॥

“ यथोत्पत्तिधर्मस्य द्रव्यस्य गुणा कारणत उत्पद्यन्ते तथात्पत्तिधर्म-
कस्यात्मनो रागं कुतश्चिदुत्पद्यते । अत्रायमुद्रितानुवादो निदर्शनार्थः ” ॥ २५ ॥

न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २६ ॥

न एतलु मगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च । कस्मान् ? ‘ सङ्कल्प-
निमित्तत्वाद्वागादीनाम् ’ । अथ एतलु प्राणिना विषयानामेवमानानां सङ्कल्पजनितो
रागो गृह्यते । सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः । तेनानुमीयते-
‘ जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थानुचिन्तनतृप्तो रागः ’ इति । आत्मोत्पादाधिरणानु-
रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्वयमिन् रागकारणे सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणान् ।

१ वीररागेति सूत्रम् । स्तन्याभिलाषोपन्यासपुनरक्तिमेव मन्वानेन जन्मान्तरी-
येष्टमाधनताजानार्थनिस्मरण हेतुरिति पूर्वं स्तन्याभिलाष उक्तः, सम्प्रति तु पतगादीना
कणादिभक्षणभिलाषस्य धागणं रागमात्रमित्यर्थात् न रक्ष्यमिति ‘ प्रियाहारः ’ इत्युक्तो
पुनरक्तिमत्र मन्वाना वृत्तिरिति । पूर्वत्र सूत्रं स्तन्याभिलाषस्मरणप्रवृत्तिरित्युक्तो
पन्थस्तमत्र तु रागः जन्महेतुत्वोपपन्न इति न पौनरक्ष्यशङ्कावकाशः ।

२ पूर्वानुभूतेति । एकविषयस्मृतिप्रवाहं विजातीयप्रत्ययासभिन्नं ‘ चिन्तनम् ’,
तद्वानुभवस्य पश्चाद्भवतीति अनुचिन्तनम् । न चैनत् स्मृतिमन्तरेण भवतीत्यर्थः ।

३ मगुणोत्पाद्यैकान्तिप्रवप्रतिपादनार्थं सूत्रम् ।

४ अत्रायमिति । उदितमिदं शोचमयस्मान्तदृष्टान्तचोद्येन । तथापि मस्यानु-
वादो निदर्शनार्थः । पूर्वमयस्मान्ता निदर्शनम्, इदानीं तु घटादीनामुत्पद्यमानाना-
म्पाद्यो निदर्शनमिति तदर्थमित्यर्थः । शोचस्थोदितानुवादोत्पत्तिहारोऽप्युदितानु-
वाद एवेति हृदयम् ।

न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमस्ति । तस्माद्युक्त-
सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोत्पत्तिरिति ।

अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि
पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः । तत्र हि तस्य निर्गुणि नास्मिन् जन्मनि ।
तन्मयत्वाद्वाग इति, विषयाभ्यासः सत्त्वयं भावनाहेतु तन्मयत्वमुच्यते
इति । जातिविशेषाद्यं रागविशेष इति । कर्म सत्त्वयं जातिविशेषनिर्वर्तकं
तादात्म्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते । तस्मादनुपपन्नं— सङ्कल्पादन्यद्रागकारणम्
इति ॥ २६ ॥

(६) शरीरपरीक्षाप्रकरणम्

अनादिश्वेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम्, स्पृष्टतर्जनिमित्तं चास्य शरीरं
मुखदुःखाधिष्ठानम् । तत्परीक्ष्यते—किं घ्राणादिवदेकप्रवृत्तिकमुत नानाप्रवृत्ति-
कमिति । कुतः संशयः ? विप्रतिपत्ते संशयः । पृथिव्यादीनि भूतानि सहरथा-
पिकल्पेन शरीरप्रवृत्तिरिति प्रतिजानत इति ।

किं तत्र तत्त्वम् ?

१ तन्मयत्वादिति । रागादीनामदृष्टकारणत्वमभ्युपेयं पूर्वं परिहृतम्, परमार्थ-
तस्तु तन्मयत्वाद्वाग इति तात्पर्यम् ।

२ स्यादित्यु—यदि पूर्वाम्यस्तस्मिन्मनुष्याद् रागद्वेषादीनामुत्पादां इन्न
मनुष्यजन्मानन्तरं प्राप्तकरभभावस्य मनुष्यजन्मोचितानां भावानामानन्तर्यात्
तदनुस्था एवास्य रागादयो भवेयुः, न करभरथा । करभजातेरस्य विजातोवजन्म-
सहस्यव्यवहितत्वाद्वाह—जानि विशेषेण इति । कर्मण सरकारोद्बोधकत्वात् करभ
जायतनुष्येन कर्मणा जन्मसहस्यव्यवहिताऽपि करभभावनोद्बोधयेत नानन्तराऽपि
मनुष्यभाषना प्रायणाभिभूतेति भावः ।

३ अनादिश्वेतनस्येति शरीरपरीक्षाप्रकरणमारभ्यते । आत्मन शरीरादिभिन्नर-
साधकस्य पूर्वप्रकरणस्यैवाहभूतेनेतेन भवितव्यमिति न प्रकरणान्तगवकाश इति
शरीरमादिहृतासाङ्गाऽनूथ परिहृता परिशुद्धिता । सर्वेषामुद्दिष्टानामपरीक्षणे कर्तव्ये
पूर्वप्रकरणे शरीरादिद्वयमात्मन प्रस्थापितम्—इदानीन्तु तस्यैव शरीरस्य परीक्षा
कर्तव्येनेति पठ्यते । परीक्षिते च शरीरे तास्यभाषावगमनन्तरन्तत्र निर्विण्णमात्मन
जुगुप्सत इति परमोद्देशम् ।

४ महत्त्वाविकल्पेनेति । एकद्वित्रिभ्यु पञ्चप्रवृत्तिकतामात्मिण्यत शरीरस्य
धादिन इत्यर्थः ।

शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् । न त्विदमित्यम्भूतम् ।
तन्मात्स्यार्थिवं गुणान्तरोपलब्धे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ३१ ॥

‘सूर्यं ते चक्षुर्नञ्जितान्’ इत्यत्र मन्त्रे ‘पृथिवीं ते शरीरमिति’ श्रूयते ।
तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति । ‘सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि’ इत्यत्र
मन्त्रान्तरे ‘पृथिवीं ते शरीरं स्पृणोमी’ति श्रूयते । सेयं कारणाद्विकारस्य
स्प्रतिरभिधीयत इति । स्थान्यादिषु च तुल्यजातीयानामेकरूपार्याम्भद्रशानाद्-
भिन्नजातीयानामेकरूपार्याम्भानुपपत्तिः ॥ ३१ ॥

(७) इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथैतानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते—किमाव्यक्तिकान्याहोस्विवदु
भौतिकानीति । कुत संशयः ?—

केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्धधारसञ्चारसञ्चार-
रूपञ्च, जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च, तेजोनिलाभ्यामगन्धधारसञ्चारसञ्चार-
रूपञ्च, अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च, अनिलाकाशाभ्यामेवमेव भूजलानलैरग-
न्धमव, भूजलानिलैरेवमेव, भूजलाकाशैरेवमेव, पृथिव्यनिलानलैरगन्धमरसञ्च, पृथि-
व्यनलाकाशैरेवमेव, पृथिव्यनिलाकाशैरगन्धमरसमरूपञ्च, जलानिलानलैरगन्धमरसञ्च,
जलानलाकाशैरेवमेव, जलानिलाकाशैरगन्धधारसञ्चारसञ्चाररूपञ्च, अनलानिलाकाशैरेवमेव,
पृथिव्युदक्तेषां वायुभिरगन्धमपृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव, अवन्जलकाशैरेवमेव,
पृथिव्यनिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपञ्च, जलानिलानलाकाशैरेवमेव, पृथिव्युदक्तेषां
वाय्वनाकाशैरगन्धधारणगुणस्यैकस्यानारम्भकत्वादिति वाच्यम् । एककारणत्वे तु सत
तोत्पत्त्यनुपपत्तौ नित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ।

१ सेयमिति । अस्यापि मन्त्रस्वायमर्थो यद् यस्मादायात तत् तस्मिन्नेव लय
गच्छतीति प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधानम् । प्रकृतिशब्देन च कार्यशून्य कारणमुच्यते,
न पुनः कारणे कार्यस्य लयः ।

२ स्थाल्यादिवृत्तिः । अयन्तावत्प्रमाणार्थः । विवादाध्यासित शृणुकं गन्धव-
द्भयमेव परमाणुभ्यामारभ्यते गन्धवत्त्वान् उभयवासिसिद्धिपार्थिवशृणुकवत् ।

३ भाष्यमतेनात्र साङ्ख्यनैयायिकयोरेव विप्रतिपत्तिः । तापर्यङ्गमते तु बौद्ध-
नैयायिकयोरेपि ध्येयम् । तथा चोक्तन्तात्पर्ये—उपलक्षणं चैतत् । यदापि भौतिकानि
तदापि किं कृष्णसर्वं यदेतदुपलभ्यते तदेवेन्द्रियमाहो तदधिष्ठानं तैजसमित्यपि सशयो
द्रष्टव्यः । तत्र पूर्वः सशयः साङ्ख्यनैयायिकयोर्विप्रतिपत्तेः । उत्तरस्तु सौगतनैयायि-
कयोरिति ।

४ आव्यक्तिकानीति । साङ्ख्यमते इन्द्रियाणामुपपत्तिर्नास्त्यक्त्वात्साक्षात्

कृष्णसारं मत्स्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात्संगयः ॥३२॥

कृष्णसारं भौतिकं, तस्मिन्ननुपहृते रूपोपलब्धिः, उपहृते चानुपलब्धि-
रिति । व्यतिरिच्यं कृष्णसारमवस्थितमय विषयस्य उपलम्भो न कृष्णसार-
प्राप्तस्य । न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां तद्विदमभौतिकत्वे विभुत्वात्सम्भवति ।
एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः ॥ ३२ ॥

अभौतिरानीत्याह । कस्मान् ?—

महदणुग्रहणात् ॥ ३३ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते, यथा न्यमोधपर्वतादि । अण्विति
अणुतरमणुतमं च गृह्यते, यथा न्यमोधधानादि । तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो
भौतिकत्वं बाधते । भौतिकं हि यावत्तावदेव व्याप्नोति । अभौतिकस्तु विभु-
त्वान्मर्धव्यापकमिति ॥ ३३ ॥

नै महदणुग्रहणमात्राद्भौतिकत्वं विभुत्वं चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपन्नम् ।
इदं शब्दु—

शक्यैर्यमन्निकरुपेविशेषात्तदग्रहणम् ॥ ३४ ॥

किञ्चरुद्वागदिव । अत एवोक्त मापर्वकदि.—आत्यन्तिकस्यमाहृत्कारित्वेव द्रष्टव्यम् ।
अहृद्वागदि बुद्धिविकारादेवकारिकादवादेशेन्द्रियानि जायन्त इति साङ्ख्यशास्त्रे ।
आत्यन्तिकस्यत्वव्यक्तस्य मूलकारणात्वात्तुल्यमिति ।

१ मत्स्यकारणोत्साधनपर सूत्र 'कृष्णसार' इति । व्यतिरिच्य चोपलम्भात्सङ्-
घातिकात्वे साधेव सम्भवति, अहृद्वागस्य विभुत्वेनाप्रतिघातान् । भौतिकत्वे चाप्राप्य-
पटलादिभिर्भौतिकैः प्रतिघातसम्भवात् ।

२ व्यतिरिच्येति । कृष्णसारव्यतिरेकेण विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपल-
ब्धिविशयं ।

३ अभौतिकानीति । साहाय्यमनमिदानं मुग्धाप्य अभिज्ञानीति ईवेन्द्रियमिति
बाधपक्षं दृश्यति ।

४ अभौतिकत्वमतिरादनपर सूत्रम्—महदिति । सांख्ये चन्द्रियम्—अप्राप्य-
कारित्वेऽनिपन्नत्वात् । इत्यत्र सांख्यकारित्वं भौतिकमिति सात्यर्थातिव्यवसादिभिः ।
तदव्यवहारम् । अणुता हि स्थूलपरिमाणस्यमहत्परिमाणे च गृह्यते भौतिकत्वे तद-
सम्भवात्साधयं ।

५ न महदिति । पूर्वसूत्रेण व्याहृतमेतन्व्यावमनेन दृश्यति ।

६ शक्यैर्यमित्यावमनप्रतिपादकं सूत्रम् ।

तयोर्महदण्वोर्महण चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषोद्भवति, यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोद्भावणलिङ्ग । चाक्षुषो हि रश्मि कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति ॥ ३४ ॥

आप्रणानुमयत्वे सतीदमाह —

“ तदनुपलब्धेरहेतुः ” ॥ ३५ ॥

“ रूपस्पर्शवद्धि तेज, महत्त्वात्तनेकद्रव्यवत्त्वाद्द्रुपस्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवन् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ” ॥ ३५ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षताऽनुपलब्धिर्भात्रहेतुः ॥ ३६ ॥

सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभाव प्रतिपादयति यथा चन्द्रमस परभागस्य प्रथिव्याश्चाधो भागस्य ॥ ३६ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३७ ॥

भिन्न रसव्य द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च । महदनकद्रव्यवच्च विपत्तावयवमाप्य द्रव्य प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते, स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते । तस्य द्रव्यस्यानुबन्धान् हेमन्तशिथिरौ कल्प्येते । तथाविधमेव च तैजस द्रव्यमनुद्भूतरूप सह रूपेण नोपलभ्यते, स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते । तस्य द्रव्यस्यानुबन्धाद् ग्रीष्मधमन्तौ कल्प्येते ॥ ३७ ॥

१ सन्निकर्षविशेषादिति । योऽय सन्निकर्षा विशयप्रतिपत्तिहेतुभयावयवमयार्गं रनुगृह्यत माऽयमवान्तरमयोगापेक्षयाऽवयवीन्द्रियसन्निकर्ष सन्निकर्षविशेष इत्युच्यते । स चेन्द्रियावयवत्वानामर्थावयवै — इति द्रव्यावयवत्वानामथनावयवविना-अथावयवानामिन्द्रियण—इन्द्रियस्य चाधनेति । स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषो महदण्वास्तुल्यो भवतोऽन्यथा महदण्वाग्रहण सिध्यतीति हृदयम् ।

२ तदनुपलब्धेरिति सूत्र -वायमतमाक्षिपति । न चाक्षुषा रश्मिविद्यत इति सूत्रार्थ । उपलब्धिर्लक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानमनुमान न शक्यते । तथा सति नर विपाणादानामप्यनुमानप्रसङ्ग इति हृदयम् ।

३ महत्त्वादिति वैशेषिकसूत्रमनुवदति । तच्च सूत्र यथा महत्त्वात्तनेकद्रव्यवत्त्वाद्द्रुपाच्चोपलब्धिरिति ४ १ ६ ।

४ नानुमीयमानस्येति—आक्षेपपरिहारपर सूत्रम् । प्रत्यक्षमात्रानुपलब्धिर्नैकान्तताऽभावमेव साधयतीत्यथ ।

५ आप्य द्रव्यमिति । वायुनीत जलीय-यणुकादायर्थे ।

यत्र त्वेषा भवति—

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३८ ॥

यत्र रूपं च द्रव्यं च तदाश्रयं प्रत्यक्षत उपलभ्यते, रूपविशेषस्तु यद्वायान् कश्चिद्रूपोपलब्धिः यद्भावाच्च द्रव्यस्य कश्चिदनुपलब्धिः—स रूपधर्मोऽयमुद्भवममाख्यात इति । अनुद्भूतरूपद्वयाय नायनो रश्मिः । तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति । दृष्टञ्च तेजसो धर्ममेव । उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्षतेजो यथा आदित्यरश्मयः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं च प्रत्यक्षतेजो यथा प्रदीपरश्मयः । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथाऽनादिमयुक्तं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३८ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३९ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्प्यते तथेन्द्रियाणि व्यूहानि । विषयप्राप्त्यर्थञ्च रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः । रूपस्पर्शान्भिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्थः । द्रव्यविशेषे च प्रतिघातादाशरणोपपत्तिर्व्यवहारार्थः । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः इन्द्रियवन् कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः । कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ।

अश्रयभिचारान्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः । यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतिघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति—नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौतिकभौतिकयोः समानत्वात् ।

१ यत्र त्विति । यत्रेषा रूपोपलब्धिः (तत्र) अनेकद्रव्यसमवायान् रूपाविशेषाच्च भवति इति स्वशब्दस्मृत्येण । सूत्रं 'रूपविशेषाच्च' इति रूपविशेषो उद्भवममाख्योऽभिधीयते न रूपवत् । न रूपस्य रूपरूपान्तरान् विगिनष्टि, अपि सूक्ष्मो विशेषकत्वात् विशेष इत्युच्यते । उद्भवश्च कार्यगम्य—यस्याभावाद् विषयव्यवहारमात्रं तस्य इत्यनेन सूक्ष्मते तेजसश्च शीघ्रं, यस्य भावान् प्रदीपरश्मिरुपलभ्यते आदित्यरश्मिश्च स उद्भवो नाम विशेषः । स तस्मिन्नायने रश्मी रूपविशेषो नास्तीत्यत आक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यतः ।

२ पुरुषार्थतन्त्र इति—पुरुषार्थकारित इत्यर्थः ।

३ भावविशेषाद्यादि न सूत्रम् । न्यायसूत्रादिबन्धे कृती विवरणे प्रार्थनं पुनश्च यत्र तथाविधसूत्रस्याभावात् ।

यदपि मन्यते “प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाणि,अप्रतिघाताद्भौतिकानीति प्राप्तम् । दृष्टञ्चाप्रतिघात काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धे,—” तत्र युक्तम् । कस्मान् ? यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते । काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशान् प्रदीपरश्मीनाम् । स्थाल्यादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघात ॥ ३९ ॥

उपपद्यते चानुपलब्धि कारणभेदान्—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ४० ॥

यथाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूत । एव महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारण चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरत । तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूपस्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति । अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभाकारणम् ॥ ४० ॥

यो हि ब्रवीति—“ लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यते इति, तस्यैतन्म्यान् ? ”

न, रात्राप्यनुपलब्धेः ॥ ४१ ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धेरिति । ण्वमयन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति । न त्वेषं चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४१ ॥

उपपन्नरूपा चैयम्—

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४२ ॥

१ तच्चेति—निमित्तान्तरमिति यावत् ।

२ श्यालयातमिति—अनेकद्रव्यसमवायादिति सूत्रभाष्ये ।

३ न रात्राविति सूत्रम् । स्यादतत्—आदित्यप्रकाशाभिभवान्मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिरिति यदुक्तं—तदयुक्तम् । तथा सति सर्वपदार्थानां रश्मिमस्त्वप्रसङ्गात् । एव सति सर्वं लोष्टादिरश्मिमत् प्राप्नोति । लोष्टादिरश्मय कस्मान्नोपलभ्यन्त इत्यनुक्तो ब्रूयात्—आदित्यरश्मिभिर्वाविति—एतस्यैवोत्तररूपमेतत् सूत्रम् ।

४ बाह्यप्रकाशेति सूत्रं दृष्टान्तोपन्यासरूपम् । यद्यत् बाह्यप्रकाशमपेक्षते तस्य तस्यानुपलब्धी रूपानभिव्यक्तित एव न पुनरभिभवात् । स्वोपलब्धी बाह्यप्रकाशमपेक्षमाणानामेवानुपलब्धिरभिभवाद् भवति यथा दिवसं तारकाणां । विपक्ता वयवस्याप्यद्रव्यस्याकाशवर्तिनी यदनुपलब्धिस्तत्तद्रूपस्यानभिव्यक्तेरेव, आप्यद्रव्याणां स्वग्रहणे बाह्यप्रकाशापेक्षत्वात् । एवमेव चाक्षुषस्यापि रश्मे स्वग्रहणे बाह्यप्रकाशापेक्षत्वात् तस्याप्यनुपलब्धिस्तद्रूपानभिव्यक्तेरेव स्यान्न पुनरभिभवात् इति हृदयम् ।

वाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयमाहकम् । तदभावेऽनुपलब्धिः ।
 नति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धी च मन्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य
 चक्षुषाऽग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वान् । मेयं रूपानभिष्यक्तितो रूपाश्रयस्य
 द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा । तत्र यदुक्तं ' तदनुपलब्धेरहेतुः ' इत्येतदयुक्तम् ॥ ४२ ॥
 कस्मात्पुनरभिभवोऽनुपलब्धिप्रारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ?—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४३ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः । यदपमभिव्यक्तमुद्भूतं
 वाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्ययेऽभिभवाभावात् ।
 अनुद्भूतरूपत्वाद्यानुपलभ्यमानं वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्योपलभ्यमानं नाभिभूयत
 इति । एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिगिति ॥ ४३ ॥

नक्तञ्जनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तप्रकाशा उपेक्षेणप्रभृतीनाम् । तेन
 शेषस्यानुमानमिति ।

“ जानिभेदवदितिभेद इति चेत् ? ” भर्गभेदमात्रं चानुपपन्नमायणस्यं
 प्राप्तिप्रतिषेधार्थं च दर्शनादिति ॥ ४४ ॥

१ कृपदमेति । कृपदमेतानुग्रहस्यार्थं अस्मिन्नेव तेन प्राप्यते न तु तद्विद्विषयम्—
 इन्द्रियस्यार्थं इन्द्रियवान् । इन्द्रियत्वेने कृपदशक्तिविशेषोद्भूतविशेषगुणत्वमेति
 विशेषणत्वेऽपि ज्ञानस्य तेनैव इन्द्रियत्वम्, गालजालविषयत्वमेव महान्त-
 प्रवृत्तम्—इन्द्रियत्वं प्राप्यत्वात्प्रतिषेधमादिति विचारणीयम् ।

२ अनुमानमिति । अनुमानप्रकाशं यथा—

(१) विदितवित्तवियय इत्येवार्थं इतिमन्-इत्याद्येव सति कृपारत्वेऽपि
 विदितव्यं तावत्तव तिसिक्तव्यम्—प्रतीतवन्ति । (२) अथवा—इतिमन् इत्य-
 इत्याद्येव सति विदितव्यं सति कृपारत्वादिप्रवृत्तवित्तवित्तव्यम्—प्रतीतवन्ति ।
 अथवा (३) इत्युक्त्वात् इतिमन् अन्तिसिक्तव्यव्येव सति कृपारत्वादिप्रतिषेधित-
 वान्—नक्तप्रकाशमिति ।

३ जानिभेदवदिति । यथा विदितव्यं जानिभूयन्ता तर्हेन न सन्त्ये—एव विदित
 नोदेव कर्तु इतिमन् अन्तिसिक्तं न कर्तुव्यमिति सादृशकत्वम् ।

४ कर्तवित्तव्यं-अन्तिसिक्तव्यमिति । कृपारत्वेऽप्येव इतिमन् अन्तिसिक्तं
 तेनैव न न कर्तव्यमिति कर्तव्यं अन्तिसिक्तं कर्तव्यमिति एव ।

५ अनुमानं इत्—अन्तिसिक्तव्यमिति । सादृशं जानिभूयं यथा कृपारत्वादिप्रतिषेध-
 वान् अन्तिसिक्तव्यमिति नया इत्युक्तव्यमिति कर्तव्यमिति एव ।

“ इन्द्रियार्थमन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः । कस्मात् ? ”—

“ अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ” ॥ ४५ ॥

“ वृणादिसर्पद् द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहत दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्याहृत्यते चै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतु स्याद् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहण स्यात् । अस्ति चेय काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिः । सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणान्द्रियाणि । अत एवाभौतिकानि । प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ” ॥ ४५ ॥

कुडधान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४६ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुडधान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् ॥ ४६ ॥

“ प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ” ।

अप्रतिघातात्मन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४७ ॥

न च काचोऽभ्रपटल वा नयनरश्मि विष्टन्नाति । सोऽप्रतिहन्यमान सन्निकृष्येत इति ॥ ४७ ॥

यश्च मन्यते “ न भातिकस्याप्रतिघातः ” इति, तन्न—

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाहोऽविघातात् ॥ ४८ ॥

आदित्यरश्मेरविघातान्—स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातान्—दाहोऽविघातान् । ‘अविघातादि’ति पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्यभेद इति । प्रतिवाक्य चार्थभेद इति । आदित्यरश्मि कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते, अविघातान् कुम्भस्थमुदक तपति । प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्य स्पर्शस्य ग्रहण तेन च शीत स्पर्शाभिभव इति । स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः । अप्रतिघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति । भर्जनकपालादिस्थ च द्रव्यमाग्नेयन तेजसा दह्यते । तत्राविघातात्प्राप्तिः । प्राप्तौ तु दाहः । नाप्राप्यकारि तेज इति । अविघातादिति च केवल पदमुपादीयते । कोऽयमविघातो नाम ?

१ सन्निकृष्येत इति—काच निर्भिद्य काचान्तर्गतेनार्थेन सम्ब्रधेत इत्यर्थः ।

२ आदित्यरश्मेरिति सूत्रम् । भाष्यमतेनात्र तिस्र उक्तयः—

(१) आदित्यरश्मेरविघातः (२) स्फटिकान्तरितेऽविघातः, (३) दाहोऽविघातः । किन्तु स्फटिकान्तरितेऽपि दाहो आदित्यरश्मेरविघात इत्येकैवोक्तिरग्रन्थव्यप्रीचीन प्रतिभारति । स्फटिकान्तरितैरप्यादित्यरश्मिभस्त्रुकादिक दह्यत एवति सूत्रकारस्य दृढतो भाव इव भासते ।

अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः—क्रियाहेतोर-
प्रतिबन्ध—प्राप्तेरप्रतिषेध इति । दृष्टं हि कलशनिपक्तानामपां ग्रहिः शीतस्पर्शस्य
ग्रहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः । दृष्टौ च प्रस्पन्द-
परिस्रवौ । तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नायनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन मह
मन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ॥ ४८ ॥

“नेतरेतरधर्मप्रमद्धान्” ॥ ४९ ॥

“काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुट्यादिवद्वा काचा-
भ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति प्रसज्यते । नियमे कारणं वाच्यमिति” ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ५० ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मो नियमदर्शनान् । प्रसा-
दस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् । यथाऽऽदर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयन-
रश्मेः स्येन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिस्मिन्नग्रहणाद्यमादर्श-
रूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति—आदर्शरूपोपघाते तदभावान् कुड्यादिषु च
प्रतिस्मिन्नग्रहणं न भवति—एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्या-
दिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनियमादिति ॥ ५० ॥

दशानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५१ ॥

प्रमाणस्य तस्यविषयत्वान् । न रज्जु भोः परीक्षमाणेन दृष्टानुमिता
अर्थाः शक्या नियोक्तुमेव भवतेति—नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतेति । न

१ अव्यूह्यमानावयवेनेति । यस्य द्रव्यस्य भर्जनकपालादे अत्रयथा न व्यूह्यन्ते—
पूर्वोपपन्नद्रव्यारम्भकमयोगनाशेन द्रव्यान्तरजनकमयोगोत्पादत 'व्यूह्यन्तम्'—नक्त
क्रियते—तस्य द्रव्यस्य भर्जनकपालादे अन्तराययवैः योऽभिसम्बन्धो घटे, न एव
'अप्रतिघातः' । एतदुक्तं भवति—स्वान्तरथादययविष्टस्याणां तद्विनशेनाग्नेयोऽनु-
प्रवेश म 'अप्रतिघात' ।

२ प्रवेदोऽप्रतिघातमुक्त्वा निम्बरणेऽप्यविघातप्रदर्शयितुमाह—एष होति ।
घटस्य जल यदा परितप्यते तदा घटच्छिद्रद्वारा निम्बण्य घर्मेरश्मयोऽभ्यन्तरस्थं जलं
नारयन्ति । तत्रापि घटस्य नाशो न भवति ।

३ दृष्टाविति । एतदपि सूचयति यत् जलनिम्बणत्वादि घटनाशो न भवतीति ।

४ रूपविशेष इति । म एव द्रव्यान्तरामयुक्तमवयव एव, तस्य या रूपोपल-
म्भनमाप्यर्थम् । तस्य या रिचमानता उद्कादिषु मदेव स्वाभाव्यम् ।

हीदमुपपद्यते रूपवद्गन्धाऽपि चाक्षुषो भवत्विति—गन्धवद्वा रूपं चाक्षुष मा भूदिति—अग्निप्रतिपत्तिवद् धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति—उदकाप्रतिपत्ति वद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति । किं कारणम् ? यथा रत्नत्वार्था भवन्ति य एषा स्वो भाव स्वो धर्म इति तथाभूता प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति । तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति । इमौ गन्धु नियोगप्रतिषेधौ भजता देशितौ, काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु, कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपट लादिभिरप्रतिघातो मा भूदिति । न । दृष्टानुमिता रत्नत्वमे द्रव्यधर्मा । प्रतिघाताप्रतिघातयोर्द्विपल-ध्यनुपलक्ष्यी व्यवस्थापिके । व्यवहितानुपल-व्याऽ-नुमीयते कुट्यादिभिः प्रतिघात । व्यवहितोपलक्ष्याऽनुमीयते काचाभ्रप टलादिभिरप्रतिघात इति ॥ ५१ ॥

(८) इन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ।

अथापि रत्नत्वैकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा । कुत संशय ?—

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानान्स्थानत्वाच्च संशयः ॥५०॥

१ एव भोतिकरत्न प्राप्यकारित्व चेन्द्रियाणाप्रमाद्येन्द्रियनानात्वप्रकरणमारम्भणी-यम् । तस्य चोपोहानादवतार । नानात्वासिद्धौ हि भौतिकरत्नत्व सिध्येत्—नदमिद्धौ च न प्राप्यकारित्वम् । एकरत्नं हि रूपादिषु मन्वे नियमन रूपस्य प्रकाशकावादिह्या टीनाम्भौतिकरत्नसाधकानामसिद्धि स्यादिति । तथाच न प्राप्यकारित्वमत्र सिध्येत्, तस्य भूतधर्मत्वादिति । प्रयोजन चास्य—इन्द्रियनानात्वमिद्धौ सत्या दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्यादिभिर्मिन्द्रियातिरिक्तमसिद्धि, अन्यथेन्द्रियमेकरत्नत्वमिद्धौ प्रतिसन्धीते यदि परिशुद्धौ स्पष्टम् ।

२ स्थानान्यत्व इति सूत्रम् । केचिद्दिद सूत्र भाष्यमतानपेक्ष यथाश्रुति व्याचक्षते । स्थानान्यत्वे नानात्व स्पष्टम्—यथा बहूनां घटानामिति, एकस्य च नाना स्थानत्वम्—यथाऽवयवित इति ।

तदेतद्दममज्ञममिति वानिकतात्पर्ययोः स्पष्टम् । 'स्थानान्यत्व' च स्थानस्य अन्यत्वमुच्यते—'नानास्थानत्व' च नानास्थानानि यस्येत्यन्यपदाद्यं 'स्थानान्यत्वान्' अन्य । मशयकारण चेक एव धर्मो, न धर्मद्वयमित्येकतरस्यैका नेकसाधारण वाच्यम् । तत्र (१) यदि नावदव संशय क्रियते—स्थानान्यत्वे नानात्वैकरत्नदर्शान् मशय इति तदा सूत्रार्थालोचनेनैकत्रे स्थानान्यत्वस्यादर्शानात् न ममानधर्मे । सूत्र स्वत्वेकरत्न नानास्थानत्वमाह, न स्थानान्यत्वमात्रम् । अनेकत्व मात्रे हि स्थानान्यत्वमुक्त सूत्रकारणे—'स्थानान्यत्वे नानात्वादिति' । (२) अथ नानास्थानत्वे मयैकरत्नत्वदर्शानामशय इति मशय क्रियते तदा द्वय नाना

बहुनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते । नानास्थानश्च मन्त्रेकोऽप्ययवी
चेति । तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु मंशय इति ॥ ५० ॥

“ एकमिन्द्रियम्—

“ त्वगव्यतिरेकात् ” ॥ ५३ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह । कस्मान् ? अव्यतिरेकान् । न त्वया किञ्चि
दिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्नुम्, न चासत्या त्वचि किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति ।
यया सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्या च सत्या विषयग्रहणं भवति सा
त्वगेकमिन्द्रियमिति ” ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धे । स्पर्शोपलब्धिर्लक्षणाया सत्या त्वचि गृह्यमाणे
त्वगिन्द्रियेण स्पर्शे इन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धादिभिः ।
न स्पर्शप्राहकादिन्द्रियादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शप्रदन्धादिभिर्गन्धैरन् रूपादयः,
न च गृह्यन्ते । तस्मानैकमिन्द्रियत्वमिति ।

स्थानमनकं न किञ्चिद् दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् । ‘ अवयविनानास्थानत्वादिति ’
सूत्रं नानास्थानत्ववैक्यत्वात् न तु नानात्वमपि । यत् पुनर्घटाद्यनेकम् न तद्वाना
स्थानमुक्तं सूत्रकृता अपि तु स्थानान्यत्वमत्र—‘ स्थानान्यत्वं नानात्वात् ’
इत्यनेनेति ।

वर्धमानायाध्यायाश्चात्स्विर्वाजमन्यथा वर्जितवन्तः । सूत्राभ्यानुसारेण
स्थानान्यत्वं नानात्वमूचनमुद्गावितम्—न पुनरेकत्वम्—एकत्वं च मशयवाजम् ।
नानास्थानत्वादप्यत्र द्वितीयसूत्रादौ न सूचितम्—तत्र च नानात्वशाब्दावितम् ।
उभयत्रापि मशयवाजमनुक्तमव वर्तत इति ।

एव सूत्रं यथाधुतमनमग्नदं ज्ञात्वा तद्वृत्तगतिमवधीर्यार्थान्यैव स्थानान्यत्वं
वान् भाष्यकारः ।

सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव—यदा वस्तूनि नानास्थानमधिष्ठन्ति तदा तान्यपि
नानैव भवन्ति, यथा घटपर्तः । एकमेव च वस्तु नानास्थानान्यधिष्ठितं दृष्टम्—
यथा नानावयववत्कं एवावयवी । एव च यदा वयमिन्द्रियाणि नानास्थानान्यधि
ष्ठित्नीति पद्वामस्तदा जायत मशय—किमतानि घटपटवसाना—उतावयववत्क
मवति ।

१ भिन्नस्थानत्वमिति । अत्र नानास्थानत्वमिति न इन्द्रियेणैकत्वमशयः ।

२ एकमिन्द्रियमिति पूर्वपक्षः । तदुद्गावकं सूत्रम्—त्वगव्यतिरेकादिति ।

३ नेन्द्रियान्तरार्थेति पूर्वपक्षमनुदासभाष्यम् ।

“त्वगत्रयवशिषेण धूमोपलब्धिस्तदुपलब्धिः । यथा त्वचोऽत्रयवशिषेण-
कश्चिन्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं गृह्णाति नान्य, एव त्वचोऽत्रयवशिषेणा
रूपादिप्राहकास्तेषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति” ।

व्याहृतत्वादहेतुः । त्वगत्रयवशिषेण धूमोपलब्धिस्तदुपलब्धिः । इत्युच्यते । एवञ्च मति नानाभूतानि विषय-
प्राहकाणि विषयव्ययस्थानान्-तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्तदुपघाते चाभा-
वान् । तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहृत्यत इति ।

सन्दिग्धश्चाव्यतिरेकः । पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि
व्याप्तानि । न च तेष्वमत्सु विषयग्रहणं भवतीति । तस्मात् त्वगन्धद्वया सर्वं
विषयमेवमिन्द्रियमिति ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५४ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रिय सर्वार्थं मन्निर्दिष्ट
मिति—आत्मेन्द्रियमनोऽर्थमन्निर्दिष्टेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः । न च युगपद्-

१ व्याहृत्यत इति । प्रागेकमिन्द्रियं त्रयित्यभ्युपगम्येदानीं त्वगवयवशिषेण
प्राहिका इति सूत्राण्य प्रतिषेध्यमनुमानातीति व्याघातः ।

२ न युगपदिति सिद्धात्प्रतिषेधपरं सूत्रम् । नैतदस्ति ‘एकमिन्द्रियमिति’
—तस्मान्—युगपदर्थानुपलब्धेरिति सम्बन्धः ।

३ आत्मा मनसेत्यादिभाष्यकारोपपत्त्यात्मानं वातिककारस्यापि । तर्हीजं च
नर्गवोपन्यस्तम् । तद्यथा—यथैकमिन्द्रियवादीनां युगपदेकार्थमधिष्ठाने मति युगपद्-
लब्धिर्दोषो भवति, तथाप्येकमिन्द्रियवादीनोऽप्येकमिन्द्रियप्राहकेषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः ।
य एव चात्र परिहारः स एवैकमिन्द्रियवादीनोऽपीति ।

वस्तुतस्तु न ज्ञानानां योगपरमिह विवक्षितम्-किन्तु एकैवार्थानां ग्रहणमिति
परिमृष्टिः ।

भाष्यकारीपपत्त्यात्मानं नृपवित्त्वा सूत्रमन्वयात्प्राप्त्यात्मानं वातिककारः ।
यत्तद्वैकमिन्द्रियं सर्वार्थमिन्द्रियेकमिन्द्रियवादी मन्व्यते तत् किं प्राप्यकारि उत न । यदि
प्राप्यकारि, तर्हि किं तदिति वक्तव्यम् । यदि त्वगैव तत्र—तर्हि त्वचाऽज्ञातानां
रूपाणामग्रहणप्रसङ्गः । अथाप्राप्तमयं रूपं गृह्णे—स्पर्शोऽल्पप्रेमेव प्रसङ्गः । अथ
किञ्चिदिन्द्रियप्राप्तं गृह्णाति किञ्चित्प्राप्तमम्-एव मति करणपरमितिप्रसङ्गः । “अथ
करणपरमितिप्रसङ्गः । किं नो वाच्यम्” इति चेत्—तद्विवादात्करणपरमिद् सूत्रम्—‘न
युगपदिति’ । यथाऽनेकमिन्द्रियवादिन एकमिन्द्रियप्राहकेषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणवा-
दिति परिहारस्तदुच्यते—तथाप्येकमिन्द्रियप्रेमे न सम्भवति, तथाभूतस्य करणमा-
तितोकात्पुरगमादिप्राप्य इति ।

पादयो गृह्यन्ते । तस्मात्त्रैकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति । असाहचर्याच्च विषय-
ग्रहणाना नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकम् । साहचर्ये हि विषयग्रहणानामन्धाद्यनुप-
पत्तिरिति ॥ ५५ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगोका ॥ ५५ ॥

न रज्जु त्वगोकमिन्द्रियं—व्याधातान् । त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्ते
इत्यप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः । स्पर्शादीना च प्राप्तानां ग्रहणाद्
पाद्रीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तम् ।

“ प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति ” चेत्—आवरणानुपपत्तोर्विषयमात्रस्य ग्रह-
णम् । अथापि मन्येत—“ प्राप्ता स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानांति”
एव मति नाम्त्यावरणम् । आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य
चेति । दूरान्तिकानुविधान च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात् । अप्राप्तं त्वचा
गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति ॥ ५५ ॥

एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५६ ॥

अर्थ प्रयोजन, तन् पञ्चविधमिन्द्रियाणाम् । स्पर्शानेनेन्द्रियेण स्पर्श-
ग्रहणे मति न तेनैव रूप गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजन चक्षुरनुमीयते । स्पर्श
रूपग्रहणे च ताभ्यामेव न गन्धो गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजन घ्राणमनुमीयते ।
त्रयाणां ग्रहणे न तेनैव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनुमीयते । न
चतुर्णां ग्रहणे तेनैव शब्द श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते ।
एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरमात्मन्माध्यत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥ ५३ ॥

“ न, तदर्थमहुस्त्वात् ” ॥ ५७ ॥

१ एकत्वप्रतिषेधादिति । अत्र वाक्ये—(१) ‘एकत्वप्रतिषेधात्—अनन्तरम्-
नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरुपादीयते—(२) अथवा प्रतिषेधहेतुभिरेव ‘एकत्वप्रति-
षेधात्’ एव ‘नानात्वसिद्धौ’ सपातायातम्—‘ स्थापनाहेतुरपि ’ ‘शिव्यनिर्णय
उपादीयत इति च—उभयथा सम्बन्ध ॥

अत्र परमिन्द्रियत्वं—यद्यपि साधनदृषणमात्रेण साध्यं न निवर्तते तथाऽपि
परमाध्यनिर्णयेव यत्र साध्यते तत्र तद्विपर्ययमिति । एतदभिप्रायेणैतद् भाष्यम् ।
प्रवाणस्यैवम्—एकत्र शरारे नैकमिन्द्रियम् युगपद्विषयसंक्रियानेऽपि प्रमत्तित्वात्
—यत् पुनरेकं न तत् युगपद्विषयसंक्रियानेऽपि प्रमत्तित्—यथा बधु.—तथा
चेन्द्रियम्—तस्मात्त्रैकमिति ।

“न रस्त्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणीति मिद्वयति । कस्मान् ?
तेषामर्थानां बहुत्वान् । बहवः रस्त्वमे इन्द्रियार्थाः । स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानु-
ष्णाशीता इति । रूपाणि शुद्धहरितार्दीनि । गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीया । रसाः
कटुकाड्यः । शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्ना । तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वान्
पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहुनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते इति ” ॥ ५७ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यै कृतज्यरम्यानां गन्धादीनां यानि गन्धादि-
प्रहणानि तान्यसमानसाधनमाध्यत्वाद्ब्राह्मकान्तगणि न प्रयोजयन्ति । अर्थ-
समूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेश । अर्थैकदेशं चाभित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवा
न्प्रतिषेधति । तस्माद्युक्तोऽयं प्रतिषेध इति ।

“कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यै कृतज्यरम्या गन्धादय इति” ?

स्पर्श गन्धयं त्रिविधं - शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन
सद्गृहीत । गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे तोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा स्पर्शस्य प्रहणं
प्राप्तकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेवसाधनमाध्यत्वाद् येनैव शीतस्पर्शो
गृह्यते तेनैवेतरावर्षति । एवं गन्धत्वेन गन्धानां, रूपत्वेन रूपाणां, रसत्वेन
रसानां, शब्दत्वेन शब्दानामिति ।

गन्धादिप्रहणानि पुनरसमानसाधनमाध्यत्वाद् प्राप्तकान्तगणा प्रयोज-
कानि । तस्मादुपरमिन्द्रियार्थपञ्चत्वान् पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ ५८ ॥

“यदि सामान्यं सहमाहकं, प्राप्तमिन्द्रियाणाम्—

“विषयन्वाव्यतिरेकादिकन्वम्” ॥ ५९ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः सद्गृहीता इति ” ॥ ५९ ॥

न, बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६० ॥

न रसु विषयत्वेन सामान्येन कृतज्यरम्या विषया प्राप्तकान्तरनिरपेक्षा
एवसाधनप्राप्ता अनुमीयन्ते । अनुमीयन्ते च पञ्चगन्धादयो गन्धत्वादिभिः
स्वसामान्यैः कृतव्ययम्या इन्द्रियान्तरप्राप्ता । तस्मात्तस्मिन्मतेन ।

अयमेव चार्थोऽनुगमे-बुद्धिभ्रणपञ्चत्वादिति । बुद्धय एव न्त्रणानि,
विषयप्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम् । तदेतन्-‘ इन्द्रियार्थपञ्चत्वान् ’ इत्येवमिदं
सूत्रे कृतभाष्यमिति । तस्माद् बुद्धिभ्रणपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणि ।

अधिष्ठानान्यपि एतु पञ्चेन्द्रियाणाम् । सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्श-
प्रहणलिङ्गम् । कृष्णसारधिष्ठानं चक्षुः बहिर्निःसृतं रूपप्रहणलिङ्गम् । नासाधि-
ष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूप-
स्पर्शशब्दप्रहणलिङ्गत्वादिति ।

गतिभेदादपीन्द्रियभेदः । कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्वह्निर्निःसृत्य रूपाधि-
करणानि द्रव्याणि प्राप्नोति । स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोप-
सर्षणान् प्रत्यासीदन्ति । सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यामत्तिरिति ।

आवृत्तिः एतु परिमाणमियत्ता । सा पञ्चधा । स्वस्थानमात्राणि घ्राण-
रसनस्पर्शानि विषयप्रहणनानुमेयानि । चक्षुः कृष्णसारश्रयं बहिर्निःसृत
विषयव्यापि । श्रोत्रं नान्यदाकाशान् । तच्च विष्णु, शब्दमात्रानुभवानुमेयं, पुन्य-
सम्कारोपप्रहाञ्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति ।

जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च एतत्त्विन्द्रिययोनय-पृथिव्यादीनि
भूतानि । तस्मान्प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ ६० ॥

“ कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नान्यत्तप्रकृतीनीति ”—

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६१ ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिन्नव्यक्तियोगः । वायुः स्पर्श-
व्यञ्जकः । आपो रसव्यञ्जिनः । तेजो रूपव्यञ्जकम् । पार्थिवं विशिद्धं द्रव्यं
कर्म्यचिद् द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोप-
लब्धिनियमः । तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
नान्यत्तप्रकृतीनीति ॥ ६१ ॥

१ भूतगुणविशेषोपलब्धिनियम इति । ‘ पार्थिवं घ्राणम्, स्पर्शरसनान्यस्पर्शेषु
नियमेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वात् ’ इत्येव रूपो नियमोऽत्र विवक्षितः ।

अग्रंभ्रमवधेयम् । इन्द्रियपञ्चत्वेन हस्तपादपायूपस्थवाक्चामिन्द्रियस्वनिषेधाऽपि
सूचितं, तेषामिन्द्रियलक्षणविरहात् । यत्शरीरमयुक्तं मस्कारदोषव्यतिरिक्तं माध्य-
स्मरतीतिमाधन तदिन्द्रियमिति ह्येन्द्रियलक्षणम् । न चैतदस्ति हस्तादिषु । “ शरीरा-
श्रितमसाधारणशरीरीन्द्रियमिति लक्षणं हस्तादिष्वपि वर्तेत ” इति चेत्-वक्तव्यं
हस्तादङ्गमसाधारणं कार्यम् । “ उक्तमन्-वचनादानविहरणोऽभ्रगोऽनन्दाश्च पञ्चा-
नामिति ” चेत्-आदानविहरणोऽभ्रगो वक्तव्यहस्तादिभिरपि शक्या कर्तुम् । अपि
चान्ति कण्ठहृद्याऽऽसादायपक्वाशयादीनामपि गिरणादि तन्मदस्यारण्यं पार्थम्यमिति
नान्यपीन्द्रियाणि प्रमज्जेरन्-इति तात्पर्यकाराः ।

“ नाथ गुणनियमयोग साधु । कस्मान् ? यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वं उपलभ्यन्ते । पार्थिवन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते, गन्ध एव एको गृह्यते । एव शेषेष्वपीति” ॥ ६४ ॥

कथं तर्हामि गुणा विनियोक्तव्या इति ?—

“ एकैकज्येष्ठोत्तरोत्तरगुणमद्भानादुत्तरात्तराणा

तदनुपलब्धिः ” ॥ ६५ ॥

“ गन्धादीनामकैको यथाक्रमं प्रथिव्यानीनामैकैकस्य गुण । अतस्तत्तुपलधि—तथा तथा तस्य चानुपलब्धि—घ्राणेन स्वरूपस्पर्शानां, रमनेन रूपस्पर्शयो, चक्षुषा स्पर्शस्येति” ।

कथं तर्ह्यनकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ? ‘ससर्गाच्चानकगुणग्रहणम् । अवादिसेसर्गाच्च प्रथिव्या रसादयो गृह्यन्ते । एव शेषेष्वपीति” ॥ ६५ ॥

नियमस्तर्हि न प्राप्नोति । ससर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा प्रथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुण तेन ऋगुणो वायुरिति ।

नियमश्चापपद्यते । कथम् ?—

“ विष्टं ह्यपरं परण ” ॥ ६६ ॥

पृथिव्यानीना पूर्वपूर्वमुत्तरणोत्तरणं विष्टम् । अतः ससर्गनियम इति । तच्चैतद् भूतमृष्टा वेदितव्यं नैतर्ह्यिति ” ॥ ६६ ॥

न, पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६७ ॥

नेति त्रिसूत्रां प्रत्याचष्टे । कस्मान् ? पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च

१ एव शेषेष्विति । पृथिव्यादिप्रकृतानां घ्राणादानां गन्धादिप्रतिभ्यस्त्वनियम एवमुपपद्यते यदि गन्धमात्रगुणा पृथिवी रसमात्रगुणा नाथ इत्यादि, न त्वन्यथा । अन्यथा तु पार्थिवन घ्राणेन गन्धवद् स्वरूपस्पर्शा अपि व्यवहारप्रति हृदयम् ।

२ विष्टमिति सूत्रम् । तत्र षट्शकं व्याख्यानम्भाष्यमम्मत्तत्र प्रतिभाति । ननुभिमत् तु प्रदानान्तात्पर्ये तद्यथा— अपरं पृथिव्यादि ‘परेण’ अथादीनां ‘विष्टम्’ व्याप्तम् । नाथादिमन्तरेणास्ति पृथिवी । तेन पृथिव्यामथादिगुणानां रसादानां नियमनापलम्भ, न त्वथादिषु पृथिव्यागुणानाम् । एवमेवाप्यु भनलादि गुणा व्याख्यान इति ।

३ भूतमृष्टाविति । भूतमृष्टादिप्रतिपादकषु पुराणादिप्रत्येत्वित्यथ ।

४ नैतर्ह्यिति । नानामिति यावत्—इदानान्तर्नरस्माभिस्तदननुभववादिषाशय ।

प्रत्यक्षत्वान् । महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाचोपलधि रिति तैजसमेव द्रव्य प्रत्यक्ष
स्यात्, न पार्थिवमाप्य वा, रूपाभावात् । तजसवत्तु पार्थिवाप्ययो प्रत्यक्ष
त्वान्न ससर्गादनेकगुणमहण भूतानामिति । भूतान्तररूपकृत च पार्थिवाप्ययो
प्रत्यक्षत्व द्रुवत प्रत्यक्षा वायु प्रसज्यते । नियम वा कारणमुच्यतामिति ।

रसयोर्वा पार्थिवाप्ययो प्रत्यक्षत्वान् । पार्थिवो रस पृथ्विव, आप्यो
मधुर एव । न चैतत्ससर्गाद्भवितुमर्हति । रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययो प्रत्यक्षत्वान्
तैजसरूपानुगृहीतयो । ससर्गे हि व्यञ्जकमेव रूप न व्यञ्ज्यमस्तीति । एका
नेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययो प्रत्यक्षत्वाद् रूपयो । पार्थिव हरितलोहितपीता
द्यनेकविध रूपमाप्यं तु शुद्धमप्रकाशकम् । न चैतदेकगुणाना ससर्गे सत्युप
पद्यत इति ।

उदाहरणमात्र चैतन् । अत पर प्रपञ्च ।

स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयो प्रत्यक्षत्वान् । पार्थिवोऽनुष्णाशीत स्पर्श
उष्णश्चैतजस प्रत्यक्ष । न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना ससर्गे
णोपपद्यत इति ।

अथ वा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणया प्रत्यक्षत्वान् । चतुर्गुण
पार्थिव द्रव्यम्, त्रिगुणमाप्य प्रत्यक्षम् । तेन तत्कारणमनुर्मायते तथागुण्यै-
भिति । तस्य कार्यं लिङ्गम्, कारणभावाद्धि कार्यभाव इति । एव तैजसवाय
व्ययोर्द्रव्ययो प्रत्यक्षत्वाद् गुणव्यवस्थायास्त कारणे द्रव्ये व्यवस्थाऽनुमानमिति ।

१ महत्वेति । त्रिविध हि द्रव्य चाक्षुषमिष्यत-पार्थिवमाप्य तैजस च । तत्र
रूपवत्त्वेन तैजसमव चाक्षुष स्यात्, नतरत्, अरूपवत्त्वात् । न च “रूपिद्रव्य
समगाच्चाक्षुषत्वमस्त्वयोरपि पार्थिवाप्ययो ” इति वाच्यम् । तथा सति नभोनभ
न्वतोराप अरूपवता चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि रूपवता तेजसा तयोरापि
मयोग इति ।

२ रसयोरित्यादि ‘उपपद्य’ इत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य सप्तपार्थो वर्णितस्ता
त्पर्यकारेण—पार्थिवाप्यमन्वन्धिनो रसभेदस्य रूपभेदस्य चैकानेकविधात्वेन प्रत्यक्षत्व
मिति सूत्रस्थइतोरन्वया भ्याख्यानमिति ।

३ उदाहरणमात्रमिति । पार्थिवतैजसयोरप्येवमव भ्याख्यान युक्तमिति भाव ।

४ तथागुण्यमिति । कायस्य व्यवस्थितगुणस्य दर्शनात् कारणमपि व्यवस्थित
गुणमनुमोयत इत्यर्थं ।

दृष्टश्च विवेक-पार्थिवाप्ययो प्रत्यक्षत्वान् । पार्थिव द्रव्यमवादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षता गृह्यते, आप्य च पराभ्या, तैजस च वायुना । न कैर्कमगुण गृह्यत इति । निरनुमान तु- 'विष्ट ह्यपरं परेण' इत्येतदिति । नात्र लिङ्गमनुमापक गृह्यत इति येनैतदेव प्रतिपद्येमहि ।

यन्नोक्त-“ विष्ट ह्यपरं परेणेति भूतस्रष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतामिति ”-नियमकारणाभावादयुक्तम् । दृष्ट च साम्प्रतमपरं परेण विष्टमिति-वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वसयोगः । स च द्वयोः समानं । वायुना च विष्टत्वान् स्पर्शवत्तेजो, न तु तेजसा विष्टत्वाद् रूपवान्वायुरिति नियमकारणनास्तीति । दृष्ट च तत्रसेन स्पर्शेन वायव्यस्य स्पर्शभ्याभिभवान्प्रहणमिति । न च तनैव तस्याभिभव इति ॥ ६७ ॥

तत्रेव न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्ध'रिति चोदितं समाधीयत-

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्प्रधानम् ॥ ६८ ॥

१ नियमकारणाभावादिति । नियम-मात्रश्च वै पृथिव्यामित्येवमादि । तस्य कारणप्रमाणत्वं न्मते नास्त-तद्वाधकस्यैव प्रमाणस्य रत्यानवान् । तस्माद् भूतमृष्टि कथञ्चिदुपचारता न्यायव्यवस्थे ।

२ विष्टत्वमिति । आस्तान्तावरप्रत्यक्षवाध । विकल्पताऽपि विष्टत्वज्ञापयद्यत इत्यभिप्रायः ।

३ इत्या समान इति । अन्यगुणा यद् यत्रापलभ्यत तत् किं मयाग्राह्यतव्यात् । यदि व्याप्तं नायाग्राहके वह्निममृष्टं वह्निगुणा गृह्यत, तथाप्याप्यव्यापकभावाभावात् । तस्माद्-यस्ययाग एव इतु । स च द्वयोरविशिष्ट इति तज्जसा संयुक्तस्य वाच्यस्यै रूपरचनं चाधुपवप्रसङ्ग इति ।

४ पूर्वपूर्वमिति सूत्रम् । प्राणादानाम्मध्यं यत् पूर्वं पूर्वं तत् गुणस्यकस्य उक्तवान् (अथान् अभियन्तिमांमध्यात्) तत्तत्प्रधानम् (स म गुण प्रधाना यस्य तत्) । एव च प्राणं म प्रानम् रसन रमप्रधानमित्यान्ति सूत्रार्थो नाप्यसम्मतः ।

अत्र तु वातिककारस्यानभिरुचिः । विषयग्राहकत्वं च तत् प्रधानत्वं तत् स्वभावाभिद्रियाणां विषयग्राहकत्वान् स्वभावाभि प्रधानानि-इत्यर्थविधीयम् ।

किन्तु यस्मिन् व्याख्यानं वातिककारस्यारचिनं तज्जाव्यकारस्य विवक्षितमिति व्यस्यम् । तत्तत्प्रधानम्' इत्यस्य नावयमर्था यत् पूर्वं पूर्वमितिद्रियापरस्मात्प्रधानम्-अपि तु स म गुण प्रधाना यस्य तदेव पूर्वं पूर्वमितिद्रियमिति । न चात्र व्याख्यानं वार्तिकोच्छ्रयणस्यावकाशः ।

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धि । घ्राणादीना पूर्वं पूर्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् । का प्रधानता ? विषयग्राहकत्वम् । को गुणोत्कर्ष ? अभिव्यक्तौ समर्थत्वम् । यथा बाह्याना पार्थिवान्यतैजसाना द्रव्याणा चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणाना न सर्वगुणव्यञ्जकत्व, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एव घ्राणरसनचक्षुषा चतुर्गुणात्रिगुणद्विगुणाना न सर्वगुणग्राहकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वम् । तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्वेषा गुणानामुपलब्धिरिति ।

यस्तु प्रतिजानीते—गन्धगुणत्वाद् घ्राण गन्धस्य ग्राहकमेवं रसनादिष्वपीति तस्य यथागुणयोग घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ६८ ॥

‘ किं कृत पुनर्व्यवस्थान—किञ्चित्पार्थिवमिन्द्रियं, न सर्वाणि, कानिचिदाप्यतैजसवाक्यानि इन्द्रियाणि न सर्वाणीति ?’—

तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ६९ ॥

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य ससर्गं पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम् । ह्यो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्द—प्रकृतो यथा विषयो भूयानित्युच्यते । यथा प्रयगर्थक्रियाममर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्द्विषोपाधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते, न सर्वं सर्वार्थम्, एव इयविषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते, न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति ॥ ६९ ॥

“ स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्—”

वर्धमानापाध्यायास्त्वव ध्याचक्षते । एव पूर घ्राणादिगुणाना गन्धादीनामुत्कर्षात्—उत्तररसनाद्युत्तरव सति पूरवृत्तित्वात्—तत्तत्प्रधानम् । तन तन गुणेन प्रधानमित्यर्थं यतस्तस्माद् घ्राणादीना न सर्वगुणोपलब्धि । तथा च यत्रव गुणोत्कर्ष प्रधान न एवाद्भूतस्तेन गृह्यत न सर्व—इति भाव इति ।

१ उत्कर्षादिति । सर्वपरं ममवायाविशेषेऽपि गन्धस्यैव घ्राण उत्कर्ष इति गन्धमेव गृह्णाति । तेनागन्धवत्त्वनिषेधपरं प्राधान्यामिधानम् । न पुनगन्धवत्त्व गन्धग्रहणे प्रयाजकमपि तु गन्धस्यात्कर्ष इति सिद्धम् ।

२ तस्य यथा गुणयोगमिति । “ गन्धमात्रगुणत्वादव घ्राण गन्धस्य व्यञ्जकं न तु गन्धस्य तत्रात्कषात्” इति य प्रतिजानीत तस्य वादिन सर्वपक्षव पार्थिवान गुणाना घ्राणग्राहकत्वप्रसङ्ग इति भाव ।

३ स्वगुणानिति—सूत्रोपोद्घातपरं वाक्यम् । वृत्तिकृतस्यन्यथैवापाद्घातमाहु — घ्राणादीना गन्धादिगुणवत्त्व मानमाहति ।

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७० ॥

“स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि । केन कारणेनेति चेत्”-
स्वगुणै सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् । घ्राण स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा
सह बाह्य गन्धं गृह्णाति । तस्य स्वगन्धग्रहण सहकारिवैकस्यात् भवति । एवं
शेषाणामपि ॥ ७० ॥

“यदि पुनर्गन्ध सहकारी च स्याद् घ्राणस्य, ग्राह्यश्चे”त्यत आह—

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७१ ॥

न स्वगुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो व्रूते—‘यथा बाह्य द्रव्य चक्षुषा
गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति’—तादृगिदम् । तुल्यां ह्युभयत्र
प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७१ ॥

“न, शब्दगुणोपलब्धेः” ॥ ७२ ॥

“स्वगुणात्रोपलभन्त इन्द्रियाणीति,—एतन्न भवति । उपलभ्यते हि
स्वगुण शब्द श्रोत्रेणेति” ॥ ७२ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७३ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रिय भवति । न शब्द शब्दस्य
व्यञ्जक । न च घ्राणादीना स्वगुणग्रहण प्रत्यक्षम्—नाप्यनुमीयते । अनुमीयते तु
श्रोत्रेणाकाशन शब्दस्य ग्रहण शब्दगुणत्व च आकाशस्येति । परिशेषानुमान
वदितव्यम् । आत्मा तावच्छ्रोता, न करणम् । मनस श्रोत्रत्वे बधिरत्वाभाव ।
पृथिव्यादीना घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् । अस्ति चेद्
श्रोत्रम् । आकाश च शिष्यते । परिशेषादाकाश श्रोत्रमिति ॥ ७३ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

१ तेनैवेतिमूत्र वृत्तिकारोऽन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा इत्थं च गन्धादि
मिद्धौ अप्रत्यक्षत्वादानुद्भूतत्वकल्पनमित्याशयनाह—तेनैव इति । ‘तेन’ इन्द्रियण
‘तस्य’ सगुणस्य इन्द्रियस्य अग्रहणान् अनुद्भूतत्वकल्पनमिति ।

२ तदुपलब्धिरितिमूत्रम् । यथेतराणीन्द्रियाणि सगुणानि न तथाऽऽकाशम् ।
ऋत्मात् ? शब्दस्येतरगुणवैधर्म्यात् आकाशस्य चतरद्रव्यवैधर्म्यादित्यर्थ । न श्रोत्र
मशब्दमिन्द्रियमिति भाव ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

(१) बुद्धयनित्यताप्रकरणम् ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च । बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रम । सा किमनित्या नित्या वेति ? कुत सशय ?

कुर्यात्कामाशमाधर्म्यात् सशयः ॥ १ ॥

अस्पृशैतत्त्व ताभ्या ममाना धर्म उपलभ्यते बुद्धा । विशंपञ्चोपजना पायधर्मस्य विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्या बुद्धौ नापलभ्यते । तेन सशय इति ॥ १ ॥

“ अनुपपन्नरूप स्वस्वय सशय । सर्वशरीरिणा हि प्रत्यात्मवदनीया अनित्या बुद्धि मुख्यादिवत् । भवति च सवित्ति-ज्ञास्यामि जानामि अज्ञा सिपमिति । न चोपजनापायावन्तरेण त्रेकाल्यव्यक्ति । ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेर नित्या बुद्धिरित्येतसिद्धम् । प्रमाणसिद्ध चक शास्त्रेऽप्युक्तम्-‘ इन्द्रियार्थस त्रिकर्षोत्पन्नम्,’—‘ युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ’ इत्येवमादि । तस्मा त्संशयप्रविद्यानुपपत्तिरिति ” ।

१ परीक्षितानीति । बाह्यप्रमयपरीक्षा विधाय शरारा तद्वृत्तिप्रमेयपरीक्षामारभते- इति परिशुद्धि । तत्र निबन्धप्रकाशकृत — शरारा-तद्वृत्तिव न तावच्छरारा-तस्सम वतवम् बुद्धिमनमोरतथा वात् । नापि तन्मयुक्तत्वम् बुद्धौ तदभावात् शराराद्यति व्यापकत्वात् ।

एव च शरारावच्छेदस्याप्यभागानुकूलसम्बन्धवद्वृत्तिकारणप्रमयविभाजकापा धिम-प्रमेयपरीक्षेव द्वितायाद्विकाथ इति वक्तु युक्तम् । तद्वृत्तस्य निबन्धोपयोगेन तत्र जिज्ञासापत्त । न चानित्याति । आ-मादिचतुष्क भागानुकूलसम्बन्धस्य शरीरा नवच्छेद्यत्वात् । अतिप्रसक्तनापि रूपेणैकवाक्यतानिवाहाद्वा । तत्र रूपेण बुद्धि मनसारेव विवक्षितत्वात् । यद्यप्येतावताऽपि नाद्विक्रया सङ्गतिरुक्ता बुद्धिमात्र स्याद्विक्रयाभावनातराद्विक्रयानभिधानात्—तथाऽपि बुद्धिपदस्यापलक्षणतया मन साऽप्युपग्रहो भवत्येवति ।

२ विशेषश्चति । विशेषश्च उपजनापायधमवसवम्-अनि-यनि-ययो विपर्यय बुद्धौ नोपलभ्यते — इति सम्बन्ध ।

३ अनुपपन्नति । यद्युपलभ्यमानज्ञानविषय सशय , सोऽनुपपन्न साङ्खयाना नपि तदनि यत्वस्याभ्युपगमात् । अथ साङ्खयानिमित्तमहत्त्वविषय तस्य महत्त्व

दृष्टिप्रेषादोपालम्भायं तु प्रकरणम् ।

एव हि पश्यन्त प्रयन्ति साध्या—“ पुरुषस्यान्त करणभूता नित्या बुद्धिरिति ” ।

साधन च प्रचक्षते—

“ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ” ॥ २ ॥

“ किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् ? य पूर्वमज्ञासिपमर्थं तमिम जानामीति ज्ञानयो समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । एतच्चावस्थिताया बुद्धरूपपन्नम् । नानात्वं तु बुद्धिभेदेपूत्यन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः । नान्यज्ञातमन्यं प्रत्यभिज्ञानातीति ” ॥ २ ॥

माध्यममत्रादहेतु ॥ ३ ॥

यथा एतु नित्यत्व बुद्ध साध्यमेव प्रत्यभिज्ञानमपाति । किं कारणम् ? चतनधर्मस्य कारणेऽनुपपत्तिः । पुरुषधम खत्वय-ज्ञान दर्शनमुपलब्धिर्वोधत्वस्य सत्त्वं एव विप्रतिपत्तिरिति कुतस्तद्रूपधमविचारः । सति धामणि धमश्चिन्त्यते न सन्दिग्धमस्य इति ।

१ दृष्टिप्रेषादिति । साङ्ख्यानानां हि वक्षनं प्रेषादा महदन्तं करणं बुद्धिरिति—‘ तदुपालम्भनायं दूषणाथं प्रकरणमिति । अयमभिप्रायः—नहि नित्या नित्यविचार प्रधानतः अपि एतन्मया द्वारा वृत्तरतिरिक्ता साङ्ख्याभिमतता बुद्धानराश्रित्यतः सामान्यता बुद्धिमात्रस्य निर्यानि-यत्त्वविचारेण । यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्तदा वृत्तिभ्य उद्यवताभ्यां यतिरिक्तं महत्तरमन्तं करणं स्यात् । अथ तु नित्यत्वसाधनानि प्रतिम-धानादीनि न बुद्धिनित्यं वसाधनायालमिति वृत्तय एव बुद्ध्या न तदतिरिक्तं बुद्धितत्त्वं मिष्यताति मिष्यति बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरम् (सूत्र १।१।१५) इति बुद्धिलक्षणम् । तथा चास्य विचारस्य लक्षणं एव मन्ति । इतरथा तु प्रधानतो नित्यानित्यविचारो न लक्षणं मद्गच्छते ।

२ बुद्धिनित्यत्वसाधनप्रदर्शनपरं सूत्रम्—विषयप्रत्यभिज्ञानादिति । वृत्तिमान् किल विषयं प्रत्यभिज्ञानं आत्मानमपि प्रत्यभिज्ञानाति । न च चतना वृत्तिमान् तस्य कूटस्थनित्यत्वान् । अन्यथा तु पुरापरत्वस्याभेदात् कूटस्थनित्यं स्यात् । परिणामिन्या तु बुद्धिरुद्यम्ययधदनकवृत्तिमता युयत इति भावः ।

३ पूर्वसूत्रान्साधनदूषणपरं सूत्रम्—माध्यममत्रादिति । वृत्तया हि वृत्तिमता भिन्ना । तेन तासामनित्यत्वापि न वृत्तिमान् काटम्याच्यवन्ते । तथा च प्रायश्चित्तानां प्रत्यभिज्ञानात् आत्मव्यं नित्यं स्यात्, न एतन् कारणं बुद्धिमज्जकम् । न हि तन् प्रत्यभिज्ञानं प्रकाशन इत्याशयः ।

प्रत्ययोऽध्यवसाय इति । चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानाति । तस्येतस्माद्धेतोर्नित्यत्व युक्तमिति । करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूप वचनीयम् । नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तर शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम् । ज्ञान चेद्बुद्धेरन्त करणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूप को धर्म किं तत्त्वम् ? ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमाननाथ चेतन किं करोतीति ?

“ चेतयत इति चेत् ” न, ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेद ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते । चेतयते जानीते द्रुध्यते पश्यति उपलभते इत्येकोऽयमर्थ इति । “ बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ” अद्धा, जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतन् । एव चाभ्युपगमे ज्ञान पुरुषस्येति सिद्ध भवति, न बुद्धेरन्त करणस्येति ।

प्रतिपुरुष च शान्तरव्यवस्थाप्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम् । यश्च प्रतिचानाते—“ कश्चित्पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित्पश्यतीति ” पुरुषान्तराणि सन्निमानि—चेतनो बोद्धोपलब्धा इति नैकस्यैव धर्मा इति । अत्र क प्रतिषेधहेतुरिति ।

“ अर्थम्याभेद इति चेत् ”—समानम् । “ अभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्ति ”—इत्येव चेन्मन्वसे—समानं भवति—पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते । तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति ।

“ यदि पुनर्बुध्यतेऽनयेति बोधन बुद्धिर्मन एवोच्यते, तच्च नित्यम् ”—अस्वेतदेवम् । न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । इष्ट हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वान् प्रत्यभिज्ञानम्—‘ सद्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति ’ चक्षुर्वन्, प्रदीपयश्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माज्ज्ञातुरय नित्यत्वे हेतुरिति ॥ ३ ॥

१ अर्थस्य अभेद इति वार्तिकसम्मत पाठ । चेतयत ’—‘ बुद्धयते ’—इत्यादिशब्दानामकमेधाभिधयम्—ततश्च एकैनेव त्रात्रा पुरुषेण तथा सर्वेषामभिसम्बन्ध इति न युक्तमिति । एव यदि पूर्वपक्षिणाऽभिप्रायस्तहि स एवाथाभेदस्तस्यापि पक्षे न युज्यत एव । तथा हि ‘ बुद्धिर्चानाति — पुरुषश्चेतयते ’—इत्यनयोर्धाक्ययो चान्तेतनसरेकाधत्वात्तथा सम्बन्धस्य बुद्धिपुरुषयोर्द्वया कतुम युक्तमव भवति । वरमकश्चैव सम्बन्धाऽभ्युपगन्तुमित्याशय ।

प्राचानताल्पप्रपुस्तकानुसारेण अथस्य भेद’ इत्येव पाठ । स एव च भाव्यचन्द्रसम्मत । तदनुसारेण मन्दभस्वास्याधश्चन्द्रादवावगन्तव्य ।

यत्र मन्यते—“ बुद्धेरवस्थिताया यथाविषय वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति, वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ”—

तच्च—

न, युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति, यानी-
मानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद् विषयाणा ग्रहण प्रसज्यत
इति ॥ ४ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्त करणस्य विनाश
प्रसज्यते, विपर्यये च नानात्वमिति ॥ ५ ॥

अविभु चेक मन पर्यायेणेन्द्रियै सयुज्यत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानाम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादिति । ण्फत्वे च प्रादुर्भावतिरो
भावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धि । अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तर
व्यासक्ते मनस्युपपद्यते, वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वान्, ण्फत्वे हि अनर्थको व्यासङ्ग
इति ॥ ७ ॥

त्रिभुत्वे चान्त करणस्य पर्यायेणेन्द्रियै सयोग -

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

१ न युगपदिति सूत्रम् । वृत्तिमतोऽवस्थानान् तृणवस्थानप्रसङ्ग इति तदर्थं ।

२ अप्रत्यभिज्ञान इति सूत्रम् । वृत्तीनामपगमे वृत्तिमतोऽप्यपगम इति तदर्थं ।

३ क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणमिति सूत्रम् । ‘ अयुगपदग्रहणम् ’ ‘ इन्द्रिया-
र्थानाम् — इति भाष्येण सम्बन्ध ।

४ वृत्तानि । यत्र इन्द्रियार्थानामयुगपदग्रहण भवति तत्र एव वृत्तिवृत्तिमतोर्ना-
नात्वमिति ।

५ न गत्यभावादिति सूत्रम् । प्राप्तान्यन्त करणत्रिन्द्रियाणाति तदर्थं ।

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्त करणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभाव । तत्र क्रम वृत्तित्वाभावादयुगपद् ग्रहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्च प्रतिपिद्ध विभुनोऽन्त करणस्यायुगपद्ग्रहण न लिङ्गान्तरेणानुमीयत इति । यथा चक्षुषो गति प्रतिपिद्धा सन्निष्ठप्रविष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात्पाणिचन्द्रमसोर्ब्यवधानेन प्रतीघाते सानुमीयत इति ।

* सोऽय नान्त करणे विवादो न तस्य नित्यत्वे । सिद्ध हि मनोऽन्त करणनित्य चेति ।

“ क तर्हि विवाद ” ।

तस्य विभुत्वे । तच्च प्रमाणतोऽनुपलभ्ये प्रतिपिद्धमिति ।

एक चान्त करण नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तय - चक्षुर्विज्ञान घ्राण-विज्ञान रूाविज्ञान गन्धविज्ञानम् । एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति । पुरुषो जानीते नान्त करणमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्ग प्रत्युक्त । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्ग पुरुषस्य नान्त करणस्येति । केनचिदिन्द्रियेण सन्निधि केनचिदसन्निधिरित्यय तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति ॥ ८ ॥

“ एकमन्त करण नाना वृत्तय इति । सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते—

१ पुरुषो जानीत इति—स्वमतसाधनपर भाष्यम् । यस्य पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्व नस्यान्त करणसाधन चक्षुरादिसाधनश्चात्माऽर्थानुपलभत इति युक्तमेवेत्यर्थ ।

२ एतेनेति—यद्यपि साङ्ख्या आचक्षिरे “ विषयान्तरव्यासङ्गोऽन्त करणे चक्षुरादिसम्बद्धस्याप्यर्थस्याज्ञानादन्त करणवृत्तिज्ञानमिति ”—तन्निराकरणपर भाष्यम् । ‘ एतेन ’—पुरुषो जानीते नान्त करणमिति इतुना—‘ विषयान्तरव्यासङ्ग ’—अन्त करणस्य—‘ प्रत्युक्त ’ । व्यासङ्गो हि स भवति या जानीत । न चान्त करण जानाते, किन्तु पुरुष इति एतस्यैवेदशो विषयान्तरग्रहणरूपो व्यासङ्गो, नान्त करणस्य । अन्यादृशस्यन्त करणस्य व्यासङ्ग इन्द्रियसयागरूपा न निषिध्यत इत्याशय ।

३ एकमन्त करणमिति चीघभाष्यम् । ‘ वृत्ते ’—(वृत्तिमत) ‘ अभेदे ’ (सति), ‘ एकमन्त करण नानावृत्तय इति—‘ इदम् उच्यते ’ यत्—तत्र ‘ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमान ’ एवेति सूत्रेण मन्थन्ध । अयं च पूर्वपक्षाशय —यद्यपि वृत्तया नाना प्रतिभान्ति, तथाऽपि भ्रौतिरियम्, एकस्मादन्त करणादभिमानाना नानात्वानुपपत्त । तस्मान् स्फटिकस्य यथैकस्यापि तापिच्छन्नपा कणकारादिकुसुभापधानमेदाद्भेद औपाधिक —एवमन्त करणस्यापि स्वच्छस्येन्द्रियप्रणालिकया तत्तदर्थोपरक्तस्वौपाधिक नानात्वम्—इति ॥

“ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ” ॥ ९ ॥

“ तस्या वृत्तां नानात्वाभिमान । यथा द्रव्यान्तरोपहितस्फटिकद्रव्येऽ-
न्यत्वाभिमानो—नीलो लोहित इति, एव विषयान्तरोपधानादिति ” ।

नै, हेत्वभावात् । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदय ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो
गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति—हेत्वभावादनुपपन्न इति ।

“ समानो हेत्वभाव इति चेत् ”—न, ज्ञानाना क्रमेणोपननापाय-
दर्शनात् । क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति न्दश्यते ।
तस्माद् गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदय ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति ॥ ९ ॥

(२) क्षणभङ्गप्रकरणम्—औपोद्धातिकम् ।

‘ स्फटिकान्यत्वाभिमानवन् ’ इत्येतदमृष्यमाण क्षणिकवाचाह—

“ स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्भक्तानामहेतुः ” ॥ १० ॥

“ स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यापधानभेदात्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्य
मानहेतुव पक्ष । कस्मान् ? स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्त । स्फटिकेऽपि अन्या

१ मूत्रात् दूषयति—न ह्यवभावादिति । याऽत्र दृष्टान्त उक्त स्फटिकवदिति—
तत्र विरुध्य—किमय स्फटिक उपधागभेदेन भिद्यते उत नति । यदि भिद्यत-
न दृष्टान्त । अथ न भिद्यते नानात्वाभिमान कथम् ? यद्युपधानभेदात्नानात्वाभिमान
इति—तर्हि भिद्यमुपधानमित्येव कथमप्रतिपद्यते । यदि प्रत्ययभेदात्—तर्हि भवति
व्याघात, प्रत्ययपगायत्वात् वृत्त । न च प्रत्ययाभेदादिन स्फटिक नीलादि
प्रत्ययभेदा युक्त ।

एत स्मरतेन साङ्ख्यपक्ष दूषयित्वा र्थाद्वैयत् साङ्ख्यमिच्छा त दूषणमुक्त तत्र
दूषयितु र्थाद्वैयतमुपन्यस्यायत्र प्रकरण । प्रयात्तन चाभ्य सवशास्त्रार्थापिकाराविशेषवि
प्राधान्यत आत्ममिद्विरव र्थय हि सायव न्दानस्वशानाभ्यामवधप्रहणादिवच
मादय प्रतिगन्धानहनवा निरप्रस्यूहा भवति । गुणगुणिभेदमिद्वी वरणाभ्य
धविदाधिता कायत्वात् गुणायाद्रसवमादयश्च ।

एतत्प्रकरण कश्चित्प्रकरणद्वन्द्वेनैव ध्यात्तव्यु । तस्याधिक वन चैतत्प्रक
रणापमहारवाच्य सप्तदशमूत्रभाष्यस्थम्— इत्युपपन्नमिद्व्या पुद्धिरिति उपन्य
स्तवन् । तत्रतस्म्यत्प्रकरणविषया नितान्त भिद्य एव । उक्त भाष्यवाक्य च
कवलमुभया प्रकरणयाम्यभ्य-धप्रदानाधिरित्यवधयम् ।

० स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः स्फटिकेऽपि अपरापरात्पत्त । प्रतिक्षण विलक्षणस्फटि
कापत्तरित्येव । तत्र मानम्— ध्यर्त्ताना क्षणिकवादिनि ।

व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुद्धयन्त इति । कथम् ? क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनाम् । क्षणश्चाल्पीयान्काल -क्षणस्थितिका क्षणिका । रुध पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति ? उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु । पक्तिनिवृत्तस्याहार-रसस्य शरीरे रधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्तते । उपचयाद् व्यक्तीनामुत्पाद् , अपचयाद् व्यक्तिनिरोध । एव च सत्ययवपरिणामभेदेन वृद्धि शरीरस्य कालान्तर गृह्यत इति । सोऽय व्यक्तिविशेषधर्मो व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥ १० ॥

नियमहेत्प्रभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

सर्वासु व्यक्तियु उपचयापचयप्रबन्ध शरीरवदिति नाय नियम । कस्मात् ? हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमान वा प्रतिपात्कमस्तीति । तस्माद् ' यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ' । यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो नश्यते तत्र तत्र व्यक्ती नामपरापरोत्पक्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते, यथा शरीरादिषु । यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते, यथा प्रावप्रभृतिषु । स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते । तस्मादुक्तं ' स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्ते ' रिति । यथा चार्कस्य कटुकिम्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्तादृगेतदिति ॥ ११ ॥

यश्च- अशेषानिरोधेनापूर्वोत्पाद् निरन्वय द्रव्यमन्ताने शणिकता मन्यते तस्यैतन्—

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे. ॥ १२ ॥

१ उपचयेति । ' शरीरादिषु उपचयप्रचयप्रबन्धदर्शनात् गम्यते यत् क्षणिका व्यक्तय ' इति सम्बन्ध । अत्र प्रयोग —प्रतिक्षण शरीरमन्वया यच्च भवति—यद्य प्रत्ययाभेद सत्यत विशेषदर्शनात्—पश्यमानभूमिपाकत्वत अपश्यमानभूमिपाक-चवच्चति ।

२ एवञ्चति । अयमत्र बौद्धाकारणाय । यन् सन् तन् सर्वं क्षणिकम्—यथा शरीरम्—तथा च स्फटिक । शरीरस्य च कालपरिपाकरणेन र्थात्यस्य हामस्य च दर्शनात् प्रतिक्षण मूहम परिणतिभेदाऽनुमायत । स चान्तरा विनाश एवति । यस्यापि स्फटिकादस्तादृशस्थाव्य हाम्या वा न दृश्यत तस्यापि सत्रन शरीरवत्प्र प्रतिक्षण विनाशे स्वादावनुमायत इति ।

३ बौद्धाकारणनिराकरणपर सूत्रम्—नियमति ।

४ नाप्यत्ताति सूत्रम् । उपचयापचयात्प्रतिविनाशकारणोपलब्धिरित्यय । उप-चयापचयः च तावुत्प्रतिविनाशकारण चर्ग कमधारयममाय ।

उत्पत्तिकारण तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो घत्मीकादीनाम् । विनाश
कारण चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभाग । यस्य तु अनपचितावयव
निरुध्यते अनुपचितावयव चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वाऽपूर्वोत्पादे
न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यत इति ॥ १२ ॥

“ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्तिश्च

तदुत्पत्तिः ॥ १३ ॥

“ यथानुपलभ्यमान क्षीरविनाशकारण दध्युत्पत्तिकारण चाभ्यनुज्ञायते
तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पादकारण चाभ्यनुज्ञेय-
मिति ” ॥ १३ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

क्षीरविनाशलिङ्ग क्षीरविनाशकारण दध्युत्पत्तिलिङ्ग दध्युत्पत्तिकारण च
गृह्यतेऽतो नानुपलब्धि । विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु, अपरापरोत्पत्तौ
व्यक्तीना न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति ॥ १४ ॥

अत्र ऋश्चित्परिहारमाह—

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

पयस परिणामा न विनाश-इत्येक आह । परिणामश्च अवस्थितस्य
द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति ।

गुणान्तरप्रादुर्भावात्-इत्यपर आह । गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य
पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खैल्वकपक्षीभावात् इव ॥ १५ ॥

अत्र तु प्रतिषेध —

व्युहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिर्दर्शन पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १६

१ परिहारमिति—त्रयाऽंशमृधात्तर्थाद्दृष्टाक्षेपस्यति यावत् ।

२ गुणान्तरेति । द्रव्य तावत्सद्व गुणाऽपि मध्य कवलमनुद्भूत आसात् ।
एकधाद्भूतो गुण तत्र य उद्भूतमन्तराभवति पूरगुणस्य निवृत्तौ तिराभूतो गुणा
न्तरमुत्पद्यते तद् भवतीत्यर्थ ।

३ स खल्विति । उभयोरपि पक्षयोरुभवावसानम् । उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते—
एकरथाविभावातिराभार्या एकस्य च विनाशप्रादुर्भावाविति द्दश्यम् ।

सम्भूच्छेदनलक्षणादवयवव्यूहाद् द्रव्यान्तरे दध्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वं पयो-
द्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते । यथा मृदवयवाना व्यूहान्तराद्-
द्रव्यान्तरे स्थास्यामुत्पन्नाया पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्य मृदवयवविभागेभ्यो निवर्तत
इति । मृद्व्वावयवान्वयः पयोदध्नोर्न अशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो
घटते इति ॥ १६ ॥

अभ्यनुज्ञाय च निष्कारण क्षीरविनाश दध्युत्पाद् च प्रतिषेध उच्यत
इति —

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १७ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादिव्यक्तीनामिति नायमे-
कान्त इति । कस्मान् ? हेत्वभावात्, नात्र हेतुरस्ति । अकारणौ विनाशोत्पादौ
स्फटिकादिव्यक्तीना क्षीरदधिवन्, न पुनर्यथा विनाशकारणभावान् कुम्भस्य
विनाश उत्पत्तिकारणभावाच्चोत्पत्ति । एव स्फटिकादिव्यक्तीना विनाशोत्पत्ति-
कारणभावाद्द्विनाशोत्पत्तिभाव इति ।

निरधिष्ठान च दृष्टान्तवचनम् । गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयो स्फटिका
दिपु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्त — क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्ति
कारणानुपलब्धिवच्चेति । तौ तु न गृह्येते । तस्मान्निरधिष्ठानोऽय दृष्टान्त इति ।

अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनु-
ज्ञानादप्रतिषेध । कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादो स्फटिकादीनामित्यभ्य-
नुज्ञेयोऽय दृष्टान्त प्रतिषेद् धुमशक्यत्वान् । क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विना-
शोत्पादाविति शक्योऽय प्रतिषेद्बुधु, कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् । क्षीर-

१ सम्भूच्छेनेति । क्षीरावयवा एव हि क्षीरविनाशे सत्युत्पन्नपाकजा विलक्षण
द्रव्यमुत्पादयन्ति । यद्वि तु सर्वं कार्यं सद्य कारणव्यापारात्प्रागपि—तर्हि व्यर्थं
कारणव्यापार, अभिव्यक्तेरपि कार्यत्वेन सत्त्वात् । असत्त्वे वा यथा मैव न सती
क्रियते एव कार्यान्तराण्यपीत्याशय ।

२ घटन इति । न ह्यनपवृत्तस्य पूवावस्थातोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती भवतो
विनाशप्रादुर्भावौ वति । तस्मान्मुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति ।

३ निरधिष्ठानच्चेति । धमिणमाश्रित्य तत्समानधर्मा दृष्टान्तो भवति । स्फटिको
पादविनाशी च धर्मिणौ । तत्समानधर्मतया क्षीरदधिविनाशात्पादयोर्दृष्टान्तवचनन
भवितव्यम् । न एन स्फटिकात्पादविनाशौ धर्मिणौ गृह्येते । तस्मान्न तत्समानधर्मतया
दृष्टान्तावुक्तौ भवत इति तात्पर्यम् ।

द्रोविनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयम् । कार्यलिङ्गं हि कारणम् । इत्युप-
पन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥ १७ ॥

(३) बुद्धेरौत्सुगुणत्वप्रकरणम् ।

इदं तु चिन्त्यते—कस्येव बुद्धिरात्मेन्द्रियमनोऽर्धानां गुण इति । प्रसि-
द्धोऽपि रत्नत्वमर्थं परीक्षाशेषं प्रवर्तयामीति प्रक्रियते । सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षो-
त्पत्तेः सहाय, विशेषस्याग्रहणादिति ।

तत्रायं विशेष —

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानायस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञान, तेषां विनाशेऽपि ज्ञानस्य भावान् ।
भ्रमति रत्नत्वमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राश्रमिति । न च ज्ञातरि

१ क्षणभङ्गप्रकरणानन्तरं बुद्धिरात्मगुणत्वप्रतिपादनपरम्प्रकरणं प्रारभ्यते । मात्स्या-
भिमतमित्येव बुद्धितत्त्वनिराकरणे मतिं बुद्धिरात्मगुणत्वं सभाष्यते । नित्यबुद्धिमन्त्राव-
ज्ञानस्य तद्वन्तत्वात्समधमत्त्वानुपपत्तिः । अतः पूर्वप्रकरणमुत्तरस्य हेतुनिवाहकं चति
युक्तमित्यान्तस्यावतारः ।

प्रयोजनं चास्य प्रकरणस्य शरारादिव्यतिरिक्तमसिद्धिरेव । आत्मप्रकरणं हि
प्रतिसन्धानयत्नं युद्ध्याऽऽत्मा साधितं इह तु गुणतयेति विवक्षितं ।

सर्वस्य क्षणिकत्वसमवायिकारणप्रसैवाभावः । तथा चात्मनि बुद्धिगुणतया
समवताति न सभाष्यते । बुद्धिरात्मगुणः यद्यपि तृतायाऽध्यायाद्याद्विकस्थचतुदशसूत्र-
पथं साधितं तथाऽपि बुद्धिरूपगुणस्याधारत्वनैवात्मा सन्निति साधितमत्र स्वामनो-
गुणभूता बुद्धिः सताति साध्यत इति विवचनीयम् ।

२ प्रसिद्धाऽपत्तिः । यद्यप्ययमर्थं प्रागत्र (३, १११) पराक्षितस्तथाऽप्यवान्तर-
विशेषपरिज्ञापनार्थं पुनः परीक्ष्यते । तथाहि—परलाकिनमात्मानं साधयता बुद्धिप्रति-
कन्तुत्ववच्छरारादिव्यतिरिक्तमर्थं स्मृतिमस्कारानुभवाध्रयत्वमपि साधितमव यादाय ।

३ प्रकरणविषये मनस्यमलं दशयति—सोऽयमिति । बुद्धिस्तुत्पत्ती आत्मन
इन्द्रियस्य अधस्य च सन्निकर्षोऽपेक्ष्यतऽत एवैतन्नामव गुणं सति ज्ञायते । किञ्चनपा-
मध्ये कस्यैकस्येति सहाया जायन्ति ।

४ तत्रति । आत्मन एव गुणा बुद्धिना-यस्यस्यत्र पक्षं साधकीभूता 'विशय' ।
विशिष्टास्तु प्रदक्ष्यते सूत्रं इति दाप ।

५ नेन्द्रियाध्यायित्यादिमूत्रम् । न इन्द्रियाधयो (गुणो बुद्धिः) तथा
(इन्द्रियाधयो) विनाशेऽपि ज्ञानस्य (बुद्धि- बुद्धिरपलब्धिज्ञानमित्यन्त-
मिति सूत्रम्) अवस्थानात् इति सम्बन्धः ।

विनष्टे ज्ञान भवितुमर्हति । अन्यत् खलु वे तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षज ज्ञान, यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति । इत्मन्यदात्मन सन्निकर्षजम् । तस्य युक्तो भाव इति । स्मृति रस्त्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया । न च ज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धे स्मरण युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्य स्मरति । न च मनसि ज्ञात र्थभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञानत्वं प्रतिपादयितुम् ॥ १८ ॥

“ अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम् ”—

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धिरन्त करणस्य लिङ्गम् । तत्र युगपज् ज्ञेयानुप लब्ध्या यदनुमीयत अन्त करण, न तस्य गुणो ज्ञानम् । “ कस्य तर्हि ? ” ज्ञस्य, वशित्वान् । वशी ज्ञाता, वश्य करण, ज्ञानगुणत्वे वा करणभावनिवृत्ति । घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादनुमीयते—अन्त करणसाधनस्य सुरादिज्ञान स्मृतिश्चेति । तत्र यज् ज्ञानगुण मन स आत्मा, यत्तु सुखाद्यु पलब्धिसाधनमन्त करण मनस्तदिति सज्ञाभेदमात्र नार्थभेद इति ।

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च यागिन इति वा चार्थ । योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूताया विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु युगपज् ज्ञेयानुपलभते । तच्चतद्विभा ज्ञातर्युपपद्यते, नाणो मनसीति । विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिपद्य । विभु च मनस्तदन्त करणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपज् सयोगाद्युगपज् ज्ञानान्युत्पथेरन्निति ॥ १९ ॥

“ तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ” ॥ २० ॥

१ बुद्धेमनोगुणत्वमपाकराति—युगपदित्यादिसूत्रेण । त्रिधा व्याख्यातोऽस्य सम्बन्ध । स यथा (१) यन्मना युगपज्ज्ञेयानुपलब्धद्वारा अनुमीयत तस्य मनसो गुणो ज्ञान न भवताति । अत्र व्याख्याने युगप ज्ञेयानुपलब्धे' रिति मनसोऽनुमान हतु न पुनर्ज्ञानस्य मनागुणत्वाभाव । (२) यथा युगपज्ज्ञेयापलब्धिन भवति ततो न मनसा गुणो ज्ञानमिति । (३) अणुमनाद्वारा यागिना युगप ज्ञेयापलब्धर्षा भवति तस्या असम्भव स्याद्यदि मनागुणो ज्ञान स्यात् । अन्यैवानुपपत्त्या मन गुणा न ज्ञानमिति सिध्यतीति । अय हतु सूत्रस्थचकारण समुच्चिता भवताति भाष्यकार ।

२ पर प्र यवतिष्ठते—तदात्मतिसूत्रेण । ज्ञानस्य ' आत्मगुणत्वेऽपि ' तत् '— ज्ञानयोगपद्यम्— तुल्यम् । आत्मना विभुत्वेन तस्य सबद्धा सर्वेन्द्रिय सयुक्त त्वादिति भाव

“ विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ” ॥ २० ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमन सन्निकर्षोऽपि कारणम् । तस्य चायौगपद्यमणुत्वान्मनसः । अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्म-
गुणत्वेऽपीति ॥ २१ ॥

यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ?—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते इति, नात्रोत्पत्तिकारण मपदिश्यते येनैतत्प्रतिपद्येमहीति ॥ २२ ॥

“ विनाशकारणानुपलब्धेश्चाप्रस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

यथा ज्ञानस्य विभुमनोगुणत्वे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तथैव विभवात्मगुण-
त्वेऽपीति समानमेवेपाऽनुपपत्तिरभयोरपि पक्षयोरनश्च नैकप्रत्यपरेण पर्यनुयोऽवेति
हृदयम् ।

१ उक्त प्रत्यक्षमनमपाकराति-इन्द्रियैरिति मूत्रेण । आत्मनो विभुत्वात्तस्य
सन्निकर्षे मत्पि ज्ञानोत्पत्ताविन्द्रियमनस्सन्निकर्षस्याप्यपेक्षितत्वात्तदोश्च मनसोऽने
केन्द्रियैस्सह युगपत्सन्निकर्षस्यासम्भवाच्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिमभव इत्यर्थः ।

२ मनस्सन्निकर्षस्याप्युपलब्ध्यावावश्यकतापुन समर्थयते-यदीति । “ मनस्-
सन्निकर्षानपेक्ष केवलमात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ” इति रयान्म-
नमित्युपोद्धातभाष्यार्थः ।

३ तस्य मतस्योत्तरम्—नोत्पत्तीति मूत्रम् । नैतन्मतमादरणीयम् । यतोऽत्र
प्रतिज्ञानाद्य क्रियते—ज्ञानोत्पत्ती मनस्सन्निकर्षो नापेक्ष्यत इत्यत्र ‘ कारण ’ प्रमाण
न अपदिश्यते प्रदर्श्यते—इत्यर्थः । यथोक्त चार्तिककृद्भिः—अस्मादेवोत्पद्यतामिति
न कारणमपदिश्यत इति सूत्रार्थ इति । अत्र-अस्मादेवैवात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रा-
दवेत्यर्थः ।

विश्वनाथस्त्रिवदमपि सूत्र पूर्वपक्षत्वनापवर्णितवान् । तन्मतेन चैव सूत्रार्थः—
बुद्धयुत्पत्ती कारणस्य अनपदेशान् अकथनान् नात्मगुणो बुद्धिः, आत्ममनस्सयोमस्य
कारणत्वे ज्ञानस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्ग इति ।

अतश्चैव समुच्चितोऽर्थः—बुद्धेरात्मगुणत्वे तस्या विनाशकारणानुपलब्धेस्त-
न्नित्यत्वमिति ।

‘तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम्’—इत्येतदनेन समुच्च्रीयते । द्विविधो हि गुणताशहेतु-गुणानामाश्रयाभावो विरोधो च गुण । नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्न पूर्व । विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते, तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्ग ” ॥ २३ ॥

अनित्यत्प्रग्रहणाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दः ॥ २४ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणा प्रत्यात्मवेदनीयमेतन् । गृह्यते च बुद्धिसन्तान । तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तर विरोधी गुण इत्यनुमीयते, यथा श दसन्ताने शब्द शब्दान्तरविरोधीति ॥ २४ ॥

“असङ्गथेषु ज्ञानकारितेषु सकारेषु स्मृतिहेतुष्वात्मसमवेतेष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेता सति न कारणस्थायौगपद्यमस्तीति युगपत्स्मृतय प्रादुर्भवेयु यदि बुद्धिरात्मगुण स्यादिति ।”

तत्र कश्चित्सन्निकर्षस्थायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह—

“ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशमनिकर्षान्मनस स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

ज्ञानसाधन सकारो ज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशे पर्यायेण मन सन्निकृत्यते । आत्ममन सन्निकर्षात्स्मृतयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ” ॥ २५ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वात्मनसः ॥ २६ ॥

१ एकदेशमतमुपस्थापयति—तत्रेति । तत्र पूर्वाक्ताक्षपविषये कश्चिन् नैयायिकैकदशी नानाज्ञानजन्यसंस्कारसन्निकर्षाणामयौगपद्यप्रदशनन परिहारमाहल्यथ ।

२ एकदेशिकृतपरिहारप्रदशनपर सूत्रम्—ज्ञानसमवेतेत्यादि । एकज्ञानजनित संस्कार एकस्मिन्नेवात्मप्रदेशे समवति मनस्सन्निकर्षात्मान एकस्मिन् क्षणे एके नेवात्मप्रदेशेन भवति । ततश्च यज्ज्ञानजनित संस्कारो यदात्मप्रदेशावच्छेदेन वर्तते तत्प्रदेशावच्छेदनैव यस्मिन् क्षण मनस्सन्निकर्षा भवति तस्मिन् क्षणे तत्संस्कार उमात्रजन्यस्मृते प्रादुर्भाव सम्भवति न स्मृत्यन्तरस्येति न युगपदनन्तरस्मृति प्रादुर्भावप्रसङ्ग इति परिहारार्थ ।

३ एकदेशिमत् दूषयति—नान्त शरीरेत्यादिसूत्रम् । (स्मृतियौगपद्यस्य एक देशप्रदर्शितपरिहारो) न (युज्यते) । कस्मात् ? मनस भन्त शरीरवृत्तित्वात् । भन्त शरीरे वृत्ति ज्ञानजनकीभूतो न्यापारो यस्य तच्चात् । विभाशरामन कति चित्प्रदेशा शरारान्तवर्तिन कतिचित्तद्दहिप्रदेशवतिन अणुस्तु मन शरीराभ्य

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितो जीवन-
मिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे वर्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञा-
नसंस्कृतैरात्मप्रदेशे संयोगो नोपपद्यत इति ॥ २६ ॥

“ माध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम् । एवं च सति साध्यमन्त-शरीर-
वृत्तित्व मनस इति ” ॥ २७ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

सुस्मरण्या खल्वयं मनः प्रणिठधान. चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति । स्मर-
तश्च शरीरधारणं दृश्यते । आत्ममनसङ्किर्षणञ्च प्रयत्नो द्विविधो-धारक-
प्रेरकश्च । निरुक्त च शरीराद्बहिर्मानसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद् गुरुत्वात्प-
तन स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥ २८ ॥

“ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

आशुगति मनः । तस्य बहिः शरीरात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्नि-
कर्ष-प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभय युज्यत इति । उत्पात्य वा धारक-
प्रयत्न शरीरान्नि सरण मनसोऽतस्तत्रोपपन्न धारणमिति ” ॥ २९ ॥

न्तरमात्रवृत्ति । अतः शरीरातिरिक्तात्मप्रदेशावच्छेदेन नात्ममनोयोगो भवति । किन्तु
शरीरावच्छिद्यस्यात्ममनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वमस्यैव । ततश्च तच्छरीरावच्छिद्यज्ञाना-
स्मृतिर्यागपद्यप्रसङ्ग आक्षेपकाज्ञावितस्तदवस्थ एवेति नैकदेशिपरिहार. सम्यगित्यर्थः ।

१ एकदशी शङ्कते-साध्यत्वादितिसूत्रेण । शरीराद्बहिर्मानो ज्ञानादिपुरुषार्थं न
माधयतीत्यत्वे न सिद्धम् । एवं च मनस शरीरवृत्तित्वादिति यो हेतुरक्तस्तस्य
' माध्यत्वात् ' साधनायत्वात् स ' अहेतु ' इत्वाभास इत्यर्थः । शरीराद्बहिर्मान-
ज्ञानादिपुरुषार्थं न माधयतीत्यत्वेऽपि न सिद्धमिति भावः ।

२ एकदेशिशुक्ता शङ्का परिहरति-स्मरत इत्यादिसूत्रेण । ' स्मरतः '-यः पुरप-
स्मरण करोति तस्य-' शरीरधारणोपपत्ते '-तेन पुरपेण स्मरणकाले शरीरमपि ध्रियत
एव-कदाप्यशरीरस्यात्मन स्मरण न दृश्यते-इत्येवकारुपाया ' उपपत्ते '-शरीरवृत्तित्व-
साधकप्रमाणस्य सत्त्वान्-पूर्वसूत्रकृत प्रतिषेध-मनस शरीरवृत्तित्वे प्रमाण नास्ती-
त्याक्षेप.-' अप्रतिषेध '-न ममीवान प्रतिषेध इत्यर्थः ।

३ स्मृतिप्रक्रिया सूचयति भाष्यकार-सुस्मरंयेति ।

४ पुन परश्वोदयति-न तदाशुगतित्वादितिसूत्रेण । यत् पूर्वसूत्र उक्त शरीर-
पतन तत्र सम्भवति-' तदा ' ' मनसो ' बहिस्सङ्घिके ' आशुगतित्वान् ' अति-
शीघ्रगामित्वात्-शीघ्रमेव शरीरे परावृत्ते न शरीरधारणप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

किञ्चिद्विषयं स्मर्यते, किञ्चिच्चिरेण । यदा चिरेण तदा मुस्मूर्पया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रवन्धे सति कस्यचिदेवार्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधित स्मृतिहेतुर्भवति । तत्रैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यत इति ।

शरीरसयोगानपेक्षश्चात्ममनसयोगो न स्मृतिहेतुः, शरीरस्योपभोगायतनत्वान् । उपभोगायतन पुरुषस्य ज्ञातु शरीर, न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसयोगमात्र ज्ञानमुदादीनामुत्पत्तौ कल्पते । ऋषौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥ ३० ॥

“ आत्मप्रेरणयदृच्छात्रताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो ब्रह्मि शरीरान् सयोगविशेष स्यात् ? यदृच्छया वाऽऽकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः ? सर्वथा चानुपपत्तिः । कथम् ? स्मर्तव्यत्वान्, इच्छात स्मरणान्, ज्ञानासम्भवाच्च । यदि तावदात्मा अमुप्यार्थस्य स्मृतिहेतुः सस्कार अमुष्मिन्नामदेशे समवेतस्तेन मनः सयुज्यतामिति मनः प्रेरयति, तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः सस्कारो वा । तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण सवित्तिरिति । मुस्मूर्पया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति नाकस्मान् । इत्येव च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिपेदादिति ” ॥ ३१ ॥

एतच्च—

१ ज्ञानममवतत्यादिसूत्रात्कमेकदशमत निराकरिष्युरपर एवदद्याह—आत्मप्रेरणत्यादि सूत्रम् । आत्मना बहिःप्रदेशे मनस्सयोगा—(१) न स्मृत्यथम् आत्मप्रेरणेन संभवति [तस्य प्रयत्नस्य स्मरणीयज्ञानपूर्वकतया प्रागेव स्मृत्यापत्तेः]—(२) नापि ‘ यदृच्छया ’ अकस्मात् [आकस्मिकत्वस्य निषेधात्]—(३) नापि मनसो ज्ञतया ’ ज्ञानृतया [मनसो ज्ञानृतवानभ्युपगमात्], न वैभ्यस्त्रिभ्योऽन्य प्रकारो वर्तते इति सूत्राथ ।

२ अनन्तरोक्त द्वितीयैकदशमतमपाकराति—एतच्चति भाष्याक्षराभ्याम्भ्यव्यामन्नमनस इत्यादिसूत्रेण । एतत् यदुक्तं तत् सयोगविशेषेण समानम्’ इति सम्बन्धः । व्यासक्त मनो यस्य तस्य नृत्यादिदृश्यविशेषे दत्तचित्तस्य पुरपन्थ कष्टकादिना अकस्माद्विद्ध पादा यद्वा ध्ययते तदा तदवच्छेदनं यथा आकस्मिक एव मनस्सयोगा जायते तथैवैतदुपाति । तथा आकस्मिको मनस्सयोगा न भवतीति यदुक्तं द्वितीयेकदशमिना तत्र तथ्यमिति हृद्यम् ।

व्यामक्तमनसः पादव्ययनेन संयोगविशेषेण ममानम् ॥ ३२ ॥

यदा रस्वयं व्यासक्तमनाः कचिद् देशे शर्करया कण्ठकेन वा पादव्यय-
नमाप्नोति तदाऽऽत्मन संयोगविशेषेण गपितव्यः । दृष्टं हि दुःखं दुःखसंवेदनं
चेत् । तत्रार्थं समानः प्रतिषेधः । यदृच्छया तु न विशेषो नाकस्मिन्की क्रिया
नाकस्मिन्कः संयोग इति ।

“कर्माद्यमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति” चेन् ? ममानम् । कर्माद्यं
पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनं च सिध्यतीति”
एवं चेन्नमन्यसे- समानं, स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति । तत्र
यदुक्तम् ‘आत्मप्रेणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः’ इत्ययमप्रतिषेध
इति । पूर्वभूतं प्रतिषेधो-‘नान्तःशरीरवृत्तित्यात्मनस’-इति ॥ ३२ ॥

“कैः रस्वितानां कारणयोगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति”-।

प्रणिधानलिङ्गादि ज्ञानान्प्रयुगपद्भानादयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥

यथा रत्वात्ममनसो सन्निकर्ष संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानलि-
ङ्गादिज्ञानानि । तानि च न युगपद्भवन्ति । तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ।

१ एव च एकदक्षिणा य प्रतिषेध आकस्मिकमनस्संयोगस्य उक्तस्य प्रतिषेध
उक्तेऽपि पादव्ययाजनकमनस्संयोगे स्यादेव-तच्चानुभवविरद्धमिति हृदयम् ।
अनुभवविरोधप्रतिबन्दीरूपेणोपन्यस्य तत्रैव उत्तर प्रदर्शयति-यदृच्छयेति । यदृच्छया
मनस्संयोगो न भवतीति यदुक्तस्येदमवोत्तर यत् किमप्यत्र यदृच्छया न
भवतीत्याशयः ।

२ पर ममापत्ते-कमेति । मनस्सयागादावदृष्टमेव नियामक भविष्यतीति
नाकस्मिन्कव क्वचिदपानि । तत्रोत्तरम्-समानमिति ।

३ क प्रतिषेध पञ्चवशमूर्धोर्णकदेशिमनस्येत्यत आह-पूर्वस्त्विति । पञ्चवश-
सूत्रे यत्तन्मतदूपणमुक्तं-नान्त शरीरेति सूत्रे-तदेव तस्योक्तं मन्मयागार्थः ।

४ परास्त पर वृच्छति-क. खल्विति । स्मृतिकारणयोगपद्ये मति स्मृतिर्याग-
पद्य कथञ्च भवतीति प्रश्नार्थः ।

५ प्रश्नस्यात्तत्पर्ययन् स्मरणयोगपद्य स्वयमुपपादयति-प्रणिधानेत्यादिसूत्रेण ।
प्रणिधानादयं स्मृतिहेतवो वक्ष्यमाणा ऊनविशामङ्गुलका सन्ति न पुनस्सकार-
सहितात्ममनस्संयोगमात्रम् । एव चोक्तययोगस्य मन्वेऽप्यन्वेषां स्मृतिहेतूनाम-
योगपद्यात् स्मृतोनामर्थगतपद्यमित्यर्थः ।

६ एतदेव स्पष्टयति भाष्यकार -यथा खल्विति ।

“ प्रातिभवेत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्ते यौगपद्यप्रसङ्ग । यत्खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञान प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्ति प्रसङ्गो हेत्वभावात् ” ।

सर्तं स्मृतिहेतोरसवेदनान् प्रातिभेन समानाभिमान । बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थं कस्याचित्स्मृतिहेतु तस्यानुचिन्तनान् तस्य स्मृति भवति, न चायं स्मार्ता सर्वं स्मृतिहेतु सवेदयते—एव मे स्मृतिरुत्पन्नेति, असवे- दनात्प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्तमित्यभिमन्यते । न त्वस्ति प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्तमिति ।

“ प्रातिभे^१ कथमिति ” चेन्? पुरुषकर्मनिशेषादुपभोगवन्नियम ।

“ प्रातिभमिदानीं ज्ञान युगपन् कस्मान्नोत्पद्यते ” ? यथोपभोगार्थं कर्म युग

१ आक्षिपति—प्रातिभवदिति । (‘प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्ते यौगपद्य प्रसङ्ग’ इति वाक्य केचिन्सूत्रमन्यन्ते । तत्प्रमाणभावादुपेक्ष्य भाष्यस्थमवदमाक्षेप वाक्यमिति निर्धारितम् ।)

२ सक्षेपेणाक्तमाक्षेपमनुवदति—यत्खल्विदमिति । अस्ति खलु प्रातिभ ज्ञान स्मृत्यनुरूपमेव । तच्च प्रणिधानादि विनैव सस्कारसहितात्ममनस्सयोगमात्रादुरपद्यत आकस्मिकमेव । तदिवान्या अपि स्मृतयस्तस्ययोगमात्रात्प्रादुर्भूतुमहन्ति । एतेषा च युगपदुत्पत्ति सम्भवत्येवेत्याक्षेपाशय ।

३ हत्वभावादिति—प्रणिधानादिहेत्वभावादित्यथ ।

४ आक्षेपस्योत्तरम्—सत स्मृताति । स्मरणादावनुपलभ्यमानान्यपि कारणानि कारणक्रमश्च स्मृतिरूपकार्योत्पादक्रमेणानुमीयन्ते । एव च प्रातिभमपि ज्ञान पुरुषा दृष्टविशेषापेक्षेभ्य आत्ममनस्सन्निकर्षादिभ्य कारणेभ्य एव उपजायते न च तदप्य कारणक्रम वा । यथा च प्रातिभे वर्तमानान्यप्येतानि कारणानि नावलभ्यन्ते क्रमश्च नानुभूयते एवमेव स्मृतिष्वपाति ।

५ उपनहरति—न ह्यस्वाति । प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मरण कदापि न भवतास्याशय

६ नन्वस्वेतत् सवम्—स्मरणेषु प्रातिभे तु ज्ञाने आकस्मिक च कारणान्तर रहितत्वं चानुभवसिद्धमेवत्याशयवान् पृच्छति—प्रातिभे कथमिति । प्रधानभूता स्वपश्चात्पत्तिमवतारयितुमवाय प्रश्न ।

७ तत्रादौ यत्किञ्चिदुत्तरम् पुरुषकमिति । यथा पुरुषस्यादृष्ट तस्योरभोगान्ता नियामक तथैव प्रातिभस्यत्यर्थ ।

८ प्रश्नस्थाशय प्रकटयति—प्रातिभमिति । प्रातिभे ज्ञाने यौगपद्यच्चास्तीत्यत्र का हतुरि यर्थ ।

९ उत्तर विशदयति—यथोपभोगार्थमिति । आबिलभेवदमुत्त (मुत्तरसारख्याप्रे वक्ष्यमाणत्वादिति तात्पर्यकृत ।

पदुपभोग न करोति एव पुरुषकर्मविशेष प्रातिभहेतुर्न युगपदनेक प्रातिभ ज्ञानमुत्पादयति ।

“ हेत्वभाषादयुक्तमिति ” चेत् ? न, करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् ।

“ उपभोगान्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तो हेतुर्नारतीति ” चेन्मन्यसे ? न, करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् । नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेक ज्ञानमुत्पद्यते- न चानेकस्मिन् । तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेय करणसामर्थ्यामित्यभूत् मिति न ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययपर्यायगपद्यादिति ।

अयं च द्वितीय प्रतिषेध — “ अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवाया देकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणस्यात् । कचिदेशेऽवस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थ प्रसन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवेति । तेन यदा मन सयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरण प्रसज्यते, प्रदेशसयोगपर्यायाभावादिति । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियोगपत्रप्रतिषेधानु पपत्ति ” ।

शब्दमन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्या शब्दश्रवणवत्सस्कारप्रत्या-

१ उत्तरस्याविलम्बमेव प्रकटयितुमाक्षिपति हेत्वभावादिति । अदृष्टन्यत्वान् प्रातिभ न योगपद्यमिति कथामात्रं तस्मात्प्रकृतु कश्चिदुक्त — उपभागा दृष्टान्त मात्ररूपेणाक्त इत्याशय ।

२ सम्यगुत्तरमधुना समपयति—न—करणस्येति ।

३ आक्षेपमनुवदति—उपभागावदिति । उपभोगदृष्टान्त पन्दासमात्रेण न किञ्चि त्स्मिष्यतीत्यर्थ ।

४ उत्तरमनुवदति—न, करणस्येति ।

५ तस्यार्थं विकृणोति—नैकस्मिन्निति ।

सामान्यतः सर्वप्रथमं पुरुषाणामेवमवानुभवा यदकस्मिन् विषयऽनेकेष्वपि वा युगपज्ज्ञानानि नैव उपपद्यन्त इति ।

६ ज्ञानसमवेतसकृतात्मप्रदक्षेत्रस्यायोग्यसाधकत्वमर्थकदृश्युप-यस्तम्प्रति पराभाषितदूषणान्तरमपाकशुन्तददृष्टगणमुपन्यस्यति—अयं धति । यदि ज्ञानसमवतात्म प्रदक्षेत्रकपादव स्मृतीना न युगपदुत्पत्ति तर्हि य मरकारा एकदक्षास्तत्त्ववस्थित शरीरम्यानेकज्ञानसमवायादकदक्ष युगपदनेकार्थस्मरण स्यात् । न चैतदस्ति अत एक-दृश्युक् परिहारो न सम्यगिति दूषणस्याशय ।

७ उपदूषणनिराकरणपर भाष्यम्—शब्दमन्तान इति । शब्दमन्तान य शब्द ध्यात्रिन्द्रेण माक्षासम्बद्ध स एव ध्रूयते न तत्सन्तानगतसवा शब्दस्यैव ।

सत्या मनस स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः । पूर्वं एव तु प्रतिषेधो नाने कज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपन् स्मृतिप्रसङ्ग इति ॥ ३३ ॥

यन्—“पुरुषधर्मो ज्ञानं, अन्त करणस्येच्छाद्वेपप्रयत्नमुत्पदु तानि धर्माः” इति कस्यचिद्दर्शन-तत्प्रतिषिध्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेपनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३४ ॥

१ पञ्चमनन्तरोक्तदूषणे निरस्ते एकदेशमतस्य का गतिरिति प्रदर्शयति—पक्षं पवति । एकदेशमतस्य य प्रतिषेधोऽस्माभि पक्षावशात् सूत्र उक्तस्त एवैकदेशमतस्य निरासक इत्यर्थः ।

२ सम्प्रति बुद्धिरेव किमिच्छादिसमानाधिकरणा न वति विचार प्रस्तावयन् तद्विषये सशयबीजभूता साख्यवैनाशिकाना विप्रतिपत्ति प्रदर्शयति—पुरुषधर्म इति । ‘ज्ञानम्’ बुद्धि ‘पुरुषस्य’ आत्मनो धर्म इच्छादयस्त्वन्त करणस्येति न सामानाधिकरण्य बुद्धेरिच्छादिभिरित्यर्थः । अस्य मतस्य सारो वर्णितस्तात्पर्यकृता । पुरुष चेतन्यमेकमेव कूटस्थनित्य सत् तत्तदर्थाकारपरिणतबुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बविभ्रमवशात् भिन्नमिवोपजनापायधर्मक विज्ञानमिति वृत्तिरिति चाख्यायते । इच्छादयस्तु वस्तुत उपजनापायधर्मोऽन्त करणस्येवेति ।

अस्य विचारस्य प्रयोजन प्रदर्शित परिशुद्धिकृता—यावदिच्छादीनामात्मगुणत्व न साध्यते तावदिन्द्रियार्थमनोव्यतिरेकसिद्धावपि बुद्धेरारम्भगुणत्व न सिध्यतीति । इच्छाया अन्त करणगुणत्वम्—ज्ञानस्य चच्छाजन्यत्वम्—अत इच्छाज्ञानयोस्सामानाधिकरण्यस्यावश्यकतया ज्ञानस्याप्यन्त करणगुणत्वमेव नात्मगुणत्वमित्यस्य दर्शनस्य तात्पर्यं वर्णित वृत्तिकृता ।

३ उक्तद्वानप्रतिषेधमवतारयति—तत्प्रतिषिध्यत इति ।

४ साख्यदर्शनप्रतिषेधपर सूत्रम्—ज्ञस्येच्छेति । द्विधा वर्णितमिदं सूत्रं वृत्तिकृता । तद्यथा—‘ज्ञस्य’ ज्ञानवत एव गुणा इच्छाद्वेपादय -कुत -‘आरम्भनिवृत्त्यो इच्छा द्वेपनिमित्तत्वात्’ इच्छाद्वेपप्रयुक्तत्वादिति यावत् । अथ वा ‘आरम्भनिवृत्त्यो ज्ञस्यैव इच्छाद्वेपनिमित्तत्वात्’ (तस्यैव ज्ञस्य गुणा इच्छादय इति) ‘कस्यचिद्दर्शनं प्रति विष्यते’ इति भाष्यवाक्येन सम्बन्धः । पूर्वं व्याख्यान न सम्यक् प्रतिभाति । इच्छादयोऽन्त करणस्य गुणा इति पूर्वपक्षिण सिद्धान्तः । तत्र च तदनुसारेण यथा-रम्भनिवृत्तौ इच्छाद्वेपजनने तद्वन्त अप्यन्त करणस्यैव भवेता न ज्ञानवत पुरुषस्येति द्वितीयमेव व्याख्यानं सुष्ठु । एतद्वै कर्षमानाशाख्यायाना सम्मतम् । ‘आरम्भनिवृत्ति प्रयत्नरूपे ज्ञानसामानाधिकरणे एवति म्यार्थः’ इत्युक्तं तैत्तिरीयानयतत्त्वबोधे ।

अयं रज्जु जानीते तावन्-इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति-
 ज्ञात्वा स्वस्य सुखसाधनमाप्तुमिच्छति, दुःखसाधनं हातुमिच्छति । प्राप्ती-
 च्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः, जिहासाप्रयुक्तस्य
 दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिः । एव ज्ञानेच्छाप्रयत्नद्वेषसुखदुःखानामेकेनाभि-
 सम्बन्धः । एकवृत्त्यै ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वं च । तस्मान् ज्ञाने-
 च्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा नान्चेतनस्येति । आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रयत्ना-
 त्पानि दृष्टवान् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति ॥ ३४ ॥

अत्र भूतचेतनिक आह—

“तल्लिङ्गैस्त्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३५ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ
 तस्य ज्ञानमिति प्राप्त-पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्ति
 दर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चेतन्यम् ॥ ३५ ॥

परश्वादिप्यारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३६ ॥

शरीरे चेतन्यनिवृत्तिः । आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति
 प्राप्त-परश्वादे करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चेतन्यमिति । अथ ‘शरीरस्येच्छा
 दिभिर्योगः, परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्तां व्यभिचरतः’ न तर्ह्ययं हेतु-
 ‘पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग’
 इति ।

“अयं तर्ह्यन्योऽयंस्तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ।
 पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावन् जसत्स्यावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्ग

१ सूत्रार्थं व्याचष्टवन् ज्ञानेच्छादीनां समानाधिकरणत्वं प्रदर्शयति-अयं खल्विति ।

२ न-नस्त्वन्मवाधिकरणं ज्ञानेच्छादीनाम् । भवतु पार्थिवमिदं इति राशमेव तदक-
 मधिकरणमित्याशयवान् भूतचेतनिक-भूतचेतन्यवादी चावाक-इति इति-तल्लिङ्गत्वा-
 दित्यादि सूत्रेण । पार्थिवाद्येषु’ दहसु’ अप्रतिषेधः न प्रतिषेध इच्छा-
 द्वेषयोः तल्लिङ्गत्वात् आरम्भनिवृत्तिलिङ्गत्वात् आरम्भनिवृत्त्याश्च शरीरे प्रत्यक्ष-
 सिद्धत्वादिसर्थः ।

३ एव निरन्तरो भूतचेतनिकस्तल्लिङ्गत्वादिर्दत्तस्वात् इतु स्वपक्षसिद्धयर्थेन-दथा-
 व्याचष्ट अयं तर्ह्येति ।

४ तदर्थान्तरं विवृणोति-पृथिव्यादीनामिति । ‘जससु’ अस्थिरेषु कृमि-
 प्रभृतीनां शरीरेषु ‘स्यावरेषु’ दहमसुष्यादीनां शरीरेष्ववयवव्यूहैर्दहना-दृश-

प्रवृत्तिविशेष । लोष्टादिषु च लिङ्गाभावान् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्ति । आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति । पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोगस्तद्योगात्ज्ञानयोग इति सिद्ध भूतचैतन्यमिति ”—

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतु । कुम्भादिमृदवयवाना व्यूहलिङ्ग प्रवृत्ति-विशेष आरम्भ । सिन्धुतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावा निवृत्ति । न च मृत्सिक्तानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योग । तस्मान्—‘तद्विङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो’—इत्यहेतुमिति ॥ ३६ ॥

नियमानियमो तु तद्विशेषको ॥ ३७ ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोरनियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ । इत्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये । किं तद्दि ? प्रयोऽयाश्रये । तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्त न सर्वेष्वित्यनियमोपपत्ति ।

यस्य तु ज्ञत्वाद् भूतानामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियम स्यात् । यथा भूताना गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्ति-

आरम्भकृणामणूना प्रवृत्तिरूप आरम्भाऽनुमादये—तत प्रवृत्तिभेदादिच्छाद्वेषावनुमीयेते—ताभ्यां च चैत-वमनुमीयत इत्याशय ।

१ भूतचैतनिकस्यामु द्वितीयमपि ह्यु दृश्यति—कुम्भादिवृत्ति । केचिदेतत् सूत्रवनाभिप्रयान्त । तत्र प्रमाणाभावाद्भाष्यकारमवदन्ति ति निर्धारितम् । ‘कुम्भादिषु’ आरम्भनिवृत्तिमत्रादपि इच्छाद्वेषानां अनुपपत्त्यर्थ — अहो ‘इच्छाद्वेषो आरम्भनिवृत्तिरत्रादिति न मन्वतुरित्यर्थ ।

२ अनियम भेदक स्याद्ये—यस्य इति । नियम स्यादिति’ मवेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ता स्यातामित्यर्थ ।

३ उभयव स्पष्टयति—यथा भूतानामिति । यथा भूतानां गुणान्तरगुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्ति पतनादिकृणा तस्यच गुणान्तरगुणान्तरस्य प्रतिबन्ध आधार द्रव्यस्य गत-तस्माच्च निवृत्ति भवतनात्का—उभयवप्यत्तदभूतमात्र भवति निवृत्त मन स्यात्, न पुन — ईरारम्भकमात्र तेषु (एव सावजनीनाऽनुभव) एव भूतमात्र तद्गुणभूतानाद्वेषनिमित्त इवृत्तिनिवृत्ता अपि स्वाश्रय एव स्याताम् । एतदुक्तं भवति—य य दूषि कादिगुणान्तर त यावत्तदुषिष्यादिभाविना एषा यथा गुरुत्व-इव । तानाद्यदुषादपि च य दूषिष्यादिगुणान्तरस्यवत्त यथावत्तदुषिष्यादिभाविभिर्भावितव्यम् । न तु पटादी तथा इत्यन्त तस्माच्च दूषिष्यादिगुणानादय इति

भूतमात्रे भवति नियमेनेव भूतमात्रे ज्ञानेन्द्राद्वेपनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्याताम् । न तु भवत । तस्मान् प्रयोनकाभिता ज्ञानेन्द्राद्वेपप्रयत्ना, प्रयोऽया श्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् ।

एवमशरीरे तु ज्ञातृबहुत्व निरनुमानम् । भूतचैतनिकस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेन्द्राद्वेपप्रयत्नगुणानीति ज्ञातृबहुत्व प्राप्तम् । ओमिति ब्रुवत प्रमाण नास्ति । यथा नानाशरीरेषु नानाज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानान्, एवमेक शरीरेऽपि बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानुमानं स्याज्ज्ञातृबहुत्वस्येति ।

दृष्टश्चान्यगुणनिमित्त प्रवृत्तिविशेषो भूताना सोऽनुमानमन्यत्रापि । दृष्ट करणलक्षणेपु भूतेषु परश्चादिषु उपादानलक्षणेपु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्त प्रवृत्तिविशेष । सोऽनुमानमन्यत्रापि तस्यैवावरशरीरेषु । तदवयवव्यूहलिङ्ग प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति । स च गुण प्रयत्नसमानाश्रय सस्कारो धर्माधर्मसमाख्यात सर्वार्थ पुरुषार्थाराधनाय प्रयाजको भूताना प्रयत्नवदिति ।

अत्र भाष्यकृता सावत्रिकवप्रमङ्गविवक्षया नियमशब्द प्रयुक्त असावत्रिकव विवक्षया त्वनियमशब्द इति तात्पर्यकृत ।

अत्र तात्पर्यम्—अवयवानां प्रत्येक चैतन्य शरीरे एकस्मिन् बहवश्चतना स्युः । भवतु किञ्चा बाध्यत इति चक्ष । विरदाभिप्रायस्त्वन स्वतन्त्राणां न किञ्चिदपि कार्यं जायेत । न च बहूनामेकाभिप्रायनियमा दृष्ट । काकनालायन्यायेन स्यादकाभिप्रायव न पुनरस्य नियमा दृष्टचर इति एतद्दूषणमुपेक्ष्य वास्तविककृता प्रयय प्यवस्थानुमानं न भवदिति दूषणमुक्तम् । एकस्मिन् शरीरे प्रत्ययानां परस्परप्रति साधानं पदयामो न शरीरान्तर इति व्यवस्था । सेय यद्यकस्मिन् शरीरे एक एव चतनो न चासां शरीरान्तरे तता भवञ्चान्यथेरेयथ इति ।

१ नियमानियमाविति यदुक्तं सूत्रे तत्रानुमानं सूचयति भाष्यकार — दृष्टश्चा न्यगुणेति । अत्र तात्पर्यम्—हिताहितप्राप्तिपरिहारइतु परिस्पन्द प्रवृत्तिविशेष । सोऽयं प्रयोग—प्रत्ययव्यवस्थावरशरीरेषु प्रवृत्ति स्व ध्यव्यतिरिक्ताश्रयगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशेषत्वात् परश्चादिगतप्रवृत्तिवदिति ।

२ काऽसौ गुण किमाश्रयश्च यन्निमित्तं शरीरे प्रवृत्तिविशेष इत्यपेक्षया माह—स च गुण इति । साऽयं गुण सस्कारविशेष एव धर्माधर्मनाम्ना प्रसिद्ध प्रयत्नसमानाश्रय एव । यस्मिन्नाश्रय प्रयत्न समवति तस्मिन्नेव न सस्काराऽपश्यथ । स च 'सवाध पुरुषप्रमङ्गसकलाधप्रयाजक पुरुषार्थाराधनाय पुरुषस्थाथा नामाराधनाय सम्पादनाय भूताना तत्पुरुषशरीरारम्भकानां प्रयाजक प्रवक्तव ।

आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । 'नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाग्रेऽपि ज्ञानावस्थानान्' इति च समानः प्रतिषेध इति ।

क्रियाभात्रं क्रियोपरममात्र चारम्भनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तम्—'तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः' इति । अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते, न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते । तस्मादयुक्तम्—'तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः' इति ॥ ३७ ॥

भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्सूदाहरणमात्रम् ।

यथोक्तहेतुत्वात्पारतन्व्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥३८॥

'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुरदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग' मित्यतः प्रभृति यथोक्तं महृष्ट्यते । तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः ।

पारतन्व्यान् । परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनामि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात्प्रवर्तन्ते । चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्थिरिति ।

अकृताभ्यागमाच्च । 'प्रवृत्तिर्वासुद्विशरीरारम्भ' इति चैतन्ये भूते-

१ तल्लिङ्गत्वादिति (३५) सूत्रोक्तस्याक्षेपस्य समाधानान्तरमाह—क्रियामात्रमिति । इत्येष्वेवत्र (३४) सूत्रे आरम्भनिवृत्तिशब्देन न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रमभिमतमस्माकमपि तु द्वितीयाह्निकेपरिहारार्थं स्पन्दविशेष । तमिम प्रवृत्तिविशेषमज्ञात्वाऽऽक्षेपकेण प्रवृत्तिमामान्येन प्रत्ययस्थितम् । अतोऽत्र 'अप्रतिपत्ति'—स्ते निग्रहस्थानमित्यादाय ।

२ बुद्धे शरीरमात्रगुणत्वमपाकृत्य भूतेन्द्रियमनसामपि न मा गुणो भवितुमर्हतीत्युपपादयितु हेतुगुणन्यतिस्पन् तत्र कथं केवल मनस एव प्रज्ञं कृतं न भूतेन्द्रिययोरिति बहिः पूर्वपक्षे समाधानमाह—भूतेन्द्रियमनसामिति । ये हेतवोऽप्रिमसूत्र उपन्यस्तास्ते मये बुद्धे भूतगुणमिन्द्रियगुणत्वमनं गुणव च निषेधयितु तुभ्यमेव समर्थास्तथाऽपि मनोमात्रस्य प्रज्ञं केवलसूदाहरणरूपेण कृतम् । भूतेन्द्रियमनसामध्ये भाषयोरुभयोरपि भौतिकवाग्मनसश्चाभौतिकवाद्दृश्यवार्त्तिकेनात्मना यत्किञ्चित्कार्यमस्तीति मनोगुणत्वे निषिद्धं मुनरामेव भूतेन्द्रियगुणत्वमपि निषिद्धमेवेति दृश्य सूत्रकारयेत्याशयः ।

३ बुद्धेर्मनोगुणत्वप्रतिषेधाय हेतुप्रयत्नमुष्णपर सूत्रम्— यथोक्तहेतुत्वादिति । न मनस गुणो बुद्धिरिति शेषः ।

४ हेतुभं प्रकृतवति-प्रवृत्तिरिति । प्रथमाभ्यासप्रथमाहिकगतमस्तद्वसूत्रे वागुद्दिनीशरीरारम्भस्य प्रवृत्तिवद्व्युत्पन्नस्तत्रैव द्वितीयसूत्रभाष्ये प्रवृत्तिवद्व्युत्पन्नधर्मोपधर्मयोरुपपाद्येत् ।

न्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेणोपभुज्यत इति स्यात् । अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति ॥ ३८ ॥

अथाय सिद्धोपसङ्ग्रहः—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् ।

परिशेषो नाम—प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गान्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः । भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते, क्षिप्यते चात्मा । तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते ।

‘स्पर्शनाभ्यामिन्द्रार्थग्रहणान्’ इत्येव-

।

परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थं च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति ।

१ बुद्धेरात्मगुणस्वमुपमहरति—अथायमिति । ‘सिद्धस्य’ सिद्धान्तस्य ‘उपसङ्ग्रह’ उपसंहार इत्यर्थः ।

२ हेतुपसंहारपरं सूत्रम्—परिशेषादिति ।

३ सूत्रवाच्यं पुरयति—आत्मेति । एतच्च परिशेषाद् यथोक्तापपत्तेश्च आत्मगुणो ज्ञानमिति सिद्धान्तसूत्रं पर्यवसितम् ।

४ परिशेषादिति हेतुः श्याचष्ट—परिशेषो नामेति । प्रथमाध्यायप्रथमादिकस्य-पञ्चमसूत्रभाष्यग्रन्थेनान्यधराणि तत्रैव च्याख्यातायांति ।

५ तत्रोक्तं शास्त्रं प्रकृते योजयति—भूतेन्द्रियेति । आत्मभूतेन्द्रियमनस्येव बुद्ध्याधारत्वेन ‘प्रसक्तानि’ तेषु तावदुक्तप्रकारेण भूतेन्द्रियमनसां बुद्ध्याधारत्वेन—‘प्रतिषेधे’ ‘अन्यत्र’ आत्मभूतेन्द्रियमनोत्पत्तिरिच्छद्वयान्तरे ‘अप्रसङ्गात्’ बुद्ध्याधारत्वामभवात् ‘क्षिप्यमाण’ अवनष्टइत्यम् आत्मेव । तत्रध्वान्न एव गुणो बुद्धिरिति निर्द्ध्यते ।

६ यथाच हेतुपपत्तिरिति द्वितीयं हेतुसूत्रं श्याचष्ट—यथांमेति । तृतीयाध्याये दशान्वयस्पर्शनाभ्यामिन्द्रार्थादिप्रत्ययेन ये आत्मान्स्त्रिप्रसाधनहनत्र उपस्यन्ताः तेषां सर्वेषा-मात्मना बुद्धिगुणप्रसाधनत्वात्तदेषां कः अपि प्रतिषेधा नापलभ्यतेऽतो न एव सर्वेऽ-ग्रानिदिश्यन्ते । ‘उपपत्तेश्च’ अप्रतिषेधादित्यर्थः ।

७ यथाच हेतुपपत्तेश्च इत्यस्य व्याख्यानप्रकाराह—परि श्येति । परिशेषादित्यस्यैव हेतोरुक्तं यथांमेतदुपपत्तेश्च इति वाक्यम्—यथांमे इति । तथा च ददुक्तमात्मा क्षिप्यते इति तत्रैव तृतीयाध्यायप्रकृतं माध्या इति पर्यवसितोऽर्थः ।

अर्थं वो'पपत्तेश्चे'ति हेत्वन्तरमेवेदम् । नित्यः सत्त्वयमात्मा, यस्मादेक-
रिमन् शरीरे धर्मं चरित्वा कायमेदान् स्वर्गे देवेषूपपद्यते, अधर्मं चरित्वा
देहभेदान् नरकेषूपपद्यते इति । उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति
सत्त्वे नित्ये चाश्रयवती । बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यते
इति । एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते । शरीरप्रबन्धोच्छे-
दश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते । बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घ-
मध्यान् सन्धावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विसुन्यत इति संसारापवर्गानुपपत्ति-
रिति । बुद्धिसन्ततिमात्रे च सत्त्वभेदात्सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रति-
सहितमन्यावृत्तमपरिनिष्ठितं च स्यात् । ततः स्मरणाभावात्प्रान्यष्टमन्य-
स्मरतीति । स्मरणं च सत्त्वं पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणमज्ञासिपममुमर्थं
ज्ञेयमिति । सोऽयमेको ज्ञाता पृथज्ञातमर्थं गृह्णाति, तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति
तद् बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४० ॥

उपपद्यते इति । आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्रम्येति । 'तु'श-

१ अपर व्याख्यानम्—अथ वेति । 'उपपत्तेश्चे'ति तृतीयाध्याय, तद्गुण्योऽ-या
'उपपत्ती' हेतून् परामृशति ।

अत्र तात्पर्यम् । पूर्वसुरर्धकृतानामपरेषु परिममापना दृष्टा मयास्वधर्मव्यव-
परिममापनीयमिति प्रतिमन्धाने अप्रतिमन्धान तु न परिममापयेयुः । परिममापेन
वा चैत्रारब्धमर्चत्र, समापयेत् । यत स्वयमारब्धात् परारब्धमग्यावृत्तमविनिष्टम्—
स्वस्थापि परत्वात् । अपरिनिष्ठितं च कर्मजातं स्यात् । तथाहि—यैश्यस्त मे वैश्य
एवाधिकारी न ब्राह्मणराजन्त्यां—एव राजसूये राजव न ब्राह्मणो वैश्या वा—एव
सोममाधनके यामे ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्त्यैश्यां—शूद्रश्चानधिकृत एवेति
'परिनिष्ठा' । सा बुद्धिसन्ततिमात्रे न स्यात् । कुत ? सहस्रक्षणानां सवपमेव
शैलीक्यवलक्षण्येन भेदान्—अन्यापोहसामान्यस्य च व्यावर्तितत्वादित्यर्थं इति ।

२ इष्टापत्तिमात्रेण दोषमाह—तत इति । 'तत' सकलव्यवहाराणामप्रति-
सहितत्वात् स्मरणाभावः ।

३ नित्ये त्वात्मनि स्मरणमुपपद्यते एतत्याह—स्मरणं त्विति सूत्रम् ।

४ सूत्रवाक्यमपूरयति—उपपद्यते इति । तथा च स्मरणमात्मनो ज्ञस्वाभाव्यादुप-
पद्यते इति सूत्रस्वरूपं पर्यवसितम् । त्रिकालव्यापिनी ज्ञानशक्तिरेव 'ज्ञस्वाभा-
व्या' । तद्धि आकाशादिव्यो व्यावृत्तं त्रिकालव्यापि स्वरूपमेवात्मनः । एतत्स्वरूपे
आत्मनि सत्येव स्मरणमुपपद्यते इति भावः ।

द्वोऽवधारणे । न्यम् ? ज्ञस्वभावत्वान् । इ इत्यस्य स्वभाव स्वो धर्म । अय
 रल्लु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेगानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते ।
 तच्चास्य त्रिकालविषय ज्ञान प्रत्यात्मवेदनीय ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिप
 मिति वर्तते । तद्यस्याय स्वो धर्मस्तस्य स्मरण न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्म-
 कस्येति ॥ ४० ॥

स्मृतिहेतूनामयोगपद्याद्युपदेशस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्य स्मृतिरू-
 पद्यत इति ?

स्मृति २ रल्लु—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यामलिङ्गलक्षणमादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितस-
 म्वन्धानन्तर्यत्रियोगं रूकार्यत्रिरोधातिजयप्राप्तिस्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वे-
 पभयार्थित्त्रक्रियागगधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४१ ॥

सुस्मूर्पया मनसो धारणं प्रणिधान—सुस्मूर्पितलिङ्गानुचिन्तन वार्थस्मृति
 कारणम् ।

निबन्ध—रत्येकप्रन्धोपयमोऽर्थानाम् । एकप्रन्धोपयता रत्वर्था अन्यो
 न्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येणतरथा वा भवन्तीति । धारणशास्त्रकृतो वा प्रज्ञातेपु
 वस्तुपु स्मर्तव्यानामुपनि श्रेषो निबन्ध इति ।

अभ्यासस्तु—ममाने विषये ज्ञानानामभ्यासत्ति । अभ्यासजनित
 सस्कार आत्मगुणोऽभ्यामशब्देनोच्यते । न च स्मृतिहेतु समान इति ।
 लिङ्ग—पुन मयोगि ममवाप्येकार्थसमवायि विरोधि चेति । यथा—धूमोऽग्ने,
 गोरिषाणम्, पाणि पादस्य, रूपे स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति । लक्षण—पश्य-
 वयस्य गोत्रस्य स्मृतिहेतु—विदानामिद, गर्गाणामिदमिति । मादृश्य—चिग्रतं
 प्रतिरूपकं—देवदत्तस्येत्येप्रमादि । परिग्रहान्—स्वन वा स्वामी भ्यामिना या
 स्व स्मर्यते । आश्रयान्—घामण्या तदर्थान संस्मरति । आश्रितान् तदर्थानेन
 प्रामण्यमिति । सम्बन्धान्—अन्तवामिना युक्तं गुरुं स्मरति, ऋत्विजा
 याभ्यमिति । आनन्तर्यादिनि—करणीयेष्वर्थेषु । त्रियोगान्—येन विप्रयुज्यत

१ स्मृतिहेतूनामयोगपद्यादिति पुरोक्तं स्मारयित्वा स्मृतिहेतुवर्णनपर सूत्रमव
 तारयितुं पृच्छति—अथ केभ्य इति ।

२ पञ्चावदानिस्मृतिहेतुनिष्पन्नरगुरुम्—स्मृति शब्द्विति भाष्यमात्रस्य
 प्रणिधानादि निमित्तेभ्य इत्यन्तम् ।

तद्वियोगप्रतिसवेदी भृश स्मरति । एकस्मादांन्-कप्रन्तरदर्शनान् कप्रन्तरे स्मृतिः । विरोधान्-विजिगीषमाणशेरन्यतरदर्शनादन्यतर स्मर्यते । अति-
 गयान्-येनातिशय उत्पादित । प्राप्ते-यथा येन किञ्चित्प्राप्तमात्रव्य वा
 भवति तमभीक्षण स्मरति । व्ययगानान्-कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते ।
 मुग्धु स्याभ्या-तद्धनु स्मर्यते । इन्द्राद्रेपाभ्या-यमिच्छति य च देष्टि तं
 स्मरति । भयान्-यथा विभेति । अधित्वान्-येनार्था भोक्तनेनाच्छादनेन वा ।
 क्रियाया-रथेन रथकार स्मरति । रागात् यस्या क्रिया रक्तो भवति तामभीक्षण
 स्मरति । धर्मान्-जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतभूताप्रधारणमिति । अधर्मान्-
 प्रागनुभूतदुःखसाधन स्मरति ।

ने चैतपु निमित्तेषु युगपत्संप्रेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति ।

निदर्शनं चेद् स्मृतिहेतूना न परिमद्भेदानमिति ॥ ११ ॥

(४) बुद्धेर्न्यत्रापवर्गित्वप्रकरणम् ।

अनित्याया च बुद्धौ उत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावगमनाद्यानिर्वाणा

१ उपसर्गं प्रकृतं यानपत्रं प्रकरणाधमुरमहरति-न र्थात्त्विति ।

२ ननुस्मादादयाऽपि स्मृतिहेतुयाः साकमिदंमन्त्रं किञ्चन नान्यत् इत्यत्र
 भाद-निर्द्शनमिति ।

३ परिमद्भेदानमिति-अन्यथाणां स्मृतिहेतूनाम्यदिगलनमिषवध ।

४ बुद्धराजगुणप्रमाधिपत्तस्या उत्पन्नापवर्गित्वं निरूपयिष्यते । ज्ञानार्थागतर-
 निराकरणप्रसङ्गन च स्मृतिहेतूनापि विचारयिष्यते । ज्ञानार्थे स्यादस्य भवत्प्रसङ्गन
 तद्विराहाय स्मरणं 'चात्मना ज्ञानाभावादि'ति सूत्र (४०) उपरम् । तदस्याप्यव
 स्मरणे स्यात् । तच्च सति सम्कारः स च ज्ञानस्यापुनरभिनिर्वायनं (१०५) इति
 तद्व्यापुना विचारः । अत एव तृतीयाध्यायगतबुद्धविचारप्रकारः स्यात् । उत्पन्नव
 गितवत्त्वं निरूपयिष्ये-नप्र प्रमात्रनाभावात् । बुद्धं सामान्यतया निरूपयामास्युक्तं च
 गिद्धि प्रमात्रनम् । तच्च तस्या कालान्तरावगमनादि एव प्रमात्रवत्त्वं बुद्धवत्त्वं ।
 अतः बुद्धरनिर्वायनं सामान्यतया विचारितव्यं विचारितव्यत्वात् उत्पन्नवर्गित्वं
 (भापुनरभिनिर्वायनं) अपुना विचारः ।

५ तत्र स्यात्कालं स्यादिति-अनिर्वायामिति । बुद्धरनिर्वायनं सामान्यतया
 अनिर्वायं चाप्युत्पन्नवर्गित्वं स्यात् । अतः सामान्यवर्गित्वं च स्यात् यत्-इत्युक्तं
 पादसनात् भवति मत्तव । उत्पन्नवर्गित्वमनुत्पन्नवर्गित्वं विचारमिति वाच्यं ।
 कालाभावात्प्रमात्रनाह निर्वानामिषवत् सद्यश्च काल इत्युक्तं । अतएव बुद्धरनिर्वायनं
 स्यात्कालं-निर्वायामिति वाह स्यात्कालमिति । निर्वानव्यमिति वाह स्यात्कालं ।

सशय-किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धि शब्दवत् आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति ? उत्पन्नापवर्गिणीति पक्ष परिगृह्यते ।

‘कस्मान् ?’—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४२ ॥

कर्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति । क्षिप्तस्येपोरापत्तनान् क्रियासन्तानो गृह्यते । प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीना क्रियासन्तानवद् बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति । अवस्थितग्रहणे च व्यग्रधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्ते । अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणे सन्तानेनव बुद्धिर्वर्तते प्राग्-व्यवधानान् । तत्र व्यग्रहिते प्रत्यक्ष ज्ञान निवर्तते । कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानोऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेति ।

स्मृतिश्चालिङ्ग बुद्धयवस्थाने । सस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहतुत्वान् । यच्च मन्ये-‘अवतिष्ठते बुद्धि एषा हि बुद्धिविषये स्मृति, सा च बुद्धाव नित्याया कारणाभावात् स्यादिति’—तदिदमलिङ्गम् । कस्मान् ? बुद्धिजो हि सस्कारो गुणान्तर स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति ।

हेत्वभावादयुक्तमिति चेत्—‘बुद्धयवस्थानान् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभाव । यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ योद्धव्यार्थं प्रत्यक्ष, प्रत्यक्ष च स्मृतिरनुपपत्तेति ॥ ४० ॥

“अव्यक्तप्रज्ञमनवस्थायित्वाद्विद्युत्तमम्पाते रूपाव्यक्तग्रहण-
वत् ॥ ४३ ॥

बुद्धियद्यनित्या तर्हि उत्पन्नारवर्गिणी । अथ मा नित्या तर्हि कालान्तरावस्थायिनीति मशय इति । न चाय मङ्गच्छत्रोऽग्निमग प्रन्थेनत्यय पाठ उपोक्षतव्य ।

१ मिद्धान्तर-यासर्नवापक्रमते-उत्पन्नापवर्गिणीति पक्ष इति । अन्येभ्या विनाशस्य आगुनर विनश्यतात्वेवात्पन्नापवर्गि वस्थाध । न स्वयमथ ‘उत्पत्त्यन स्तरमव ध्वमत इति ।

२ यावदवतिष्ठत इति । यदि बुद्धिरेव कालान्तरावस्थायिनी तर्हि बुद्धिजनकी भूतन्द्रियमस्त्रिकपादिनट्टावप्यवतिष्ठतव । ततश्च बहुकालपथन्तग्रयक्षज्ञानस्यैवाव स्थानास्मृतेरावश्यकताऽग्रमरा वा न स्थानित्याशय ।

३ पुन पर आक्षिपति अव्यक्तग्रहणयादिसुग्रण । यदि ‘ग्रहण’ ‘अनव स्थायि स्यात्तर्हि तन् सबदाऽव्यक्तमव स्यात् । यथा विद्युत्तमम्पाते यद्गुपग्रहण भवति तन् क्षणिक मद्यव्यक्तमव भवतीति सूत्राय ।

यद्युत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः, प्राप्तमव्यक्त बोद्धव्यस्य ग्रहण-यथा विद्युत्सम्पाते वद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्त रूपग्रहणमिति व्यक्तं तु द्रव्याणां ग्रहणम् । तस्मादव्यक्तमेतदिति ' ॥ ४३ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४४ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यम् । तदवाभ्यनुज्ञायते ' विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति ' । यत्राव्यक्तग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति । ग्रहणे हेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पात् । यदिदं कचिदव्यक्तं कचिद्व्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहणहेतुविकल्पात् । यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुः तत्राव्यक्तं ग्रहणं, यत्रवास्थितस्तत्र व्यक्तम्-न तु बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति । कस्मात्? अर्थग्रहणं हि बुद्धिः । यत्र तदर्थं ग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति । विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणम् । तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावान् । यत्र समानधर्मयुक्तश्च धर्मा गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणम् । यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम् । समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरम् । तत्र यद्ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणानिमित्ताभावान्, न बुद्धेरनवस्थानादिति ।

यथाविषयं च ग्रहणं व्यक्तमेव । प्रत्यर्थनियतत्वान्च बुद्धीनाम् । सामान्यविषयं च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तं, विशेषविषयं च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तम् । प्रत्यर्थनिना हि बुद्ध्यः । तदिदंमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानादिति म्यादिति ?

धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः । धर्मिणस्त्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च । तेषु प्रत्यर्थनियतानानाबुद्ध्यः । ता

१ आक्षेपपरिहरति-हेतूपादानादितिसूत्रेण । या हतुराक्षत्रापन्यस्तस्ते नैवाक्षिप्तस्य पक्षस्य स्वाकारं कृतं इत्यथ ।

२ आक्षेपप्रतिवादनपरिहृत्य तास्विकभरिहार-तमाह-ग्रहणे हचित्यादिबुद्धिविकल्पादित्यन्तरम् । एतद्वाक्यं कश्चिसूत्रावनाभिप्रयन्ति । तत्र प्रमाणाभावाद्भाल्यस्यैव सक्षिप्तान्तरिमिति निधारितम् ।

३ तदिदमिति यदि बुद्धिरनवस्थिता स्यादव्यक्तमेव ग्रहणं स्यादिति परस्याक्षेपः । तत्र तावद्ग्रहणस्याव्यक्तैवाप्रसिद्धिः प्रदर्शितम् । तथा चाक्षेपस्य मूलमेवापसारितम्-तव्यमिति हृदयम् ।

उभयो यदि यमिणि वर्तन्ते तदा व्यक्त ग्रहण धर्मिणमभिप्रेत्य । यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्त ग्रहणमिति । एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति ॥ ४४ ॥

न चेदमव्यक्त ग्रहणं बुद्धवोद्भवस्य वानवस्थाधिकत्वादुपपद्यत इति । इदं हि-

नै प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणप्रत्तद्ग्रहणम् ॥ ४५ ॥

अनवस्थाधिकत्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं व्यक्तं प्रतिपत्तव्यम् । कथम् ? 'प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणम्' । प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानावस्थानं च, प्रत्यर्थानयतत्त्वाद्बुद्धीनां, यावन्ति प्रदीपार्चिषां तावत्यो बुद्धय इति । नश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति ॥ ४५ ॥

(५) बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ।

“चेतना शरीरगुण—मति शरारे भावादसति चाभावादिति”—

द्रव्ये' स्तगुणपरगुणोपलब्धेः मशयः ॥ ४६ ॥

१ सवमिति । ग्रहणस्य यद्व्यक्तमव्यक्तं वा न तज्ज्ञानस्यावस्थानानवस्थानकारितमपि तु गृह्यताथस्वरूपकारितमिति भावः । तत्राक्षयं समूलं पराहता वदितव्यं इति ।

२ द्वितीयमपि परिहारस्यादिवाद्मात्रं सत्त्वा पुनः प्रकारात्तरेण परिहारमाह—न चदमिति । ग्रहणस्याव्यक्ततां ग्रहणानवस्थाधिकत्वाकारिता न भवति यत्तु ग्रहणविषयस्वरूपकारितैवति प्रमाधितम् । तत्त्वतस्तु ग्रहणगतमव्यक्तं वन्न ग्रहणानवस्थाधिकत्वाकारितं न वा तद्विषयानवस्थाधिकत्वाकारितमिति तत्त्वम् ।

३ एवमिति (४३) सूत्रकृतपराक्षयस्य किमुत्तरमित्यपेक्षायामुत्तरसमपकमूत्रमवतारयति— इदं हि ' इति भाष्यम् ।

४ इदमिति परकृतमाक्षेपं परामृशति—नेति । य परणोक्तं तन्न मभ्यनित्यथ । वत इत्याह—प्रदीपार्चिरिति । परोत्तरैर्कारितकत्वप्रदशनाथमतम् ।

५ उत्पन्नापवर्गित्वं बुद्धं प्रमाध्य शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणमारम्भणायम् । उत्पन्नापवर्गित्वं हि निबद्धं वक्ष्यमाणहतव मुप्रतिपदा भवन्तीति तदनन्तरमस्यारम्भः । पूर्वभूतेन्द्रियमत्रागुणव्यतिरेकेण माधारणहनुभिः शरीरगुणव्यतिरेकप्रतिपिद्धमव । अनुना तु शरीरगुणव्यतिरेकेण विनापहतवीर्यमिधायते । एतद्विज्ञेयहनुप्रतिपदान्मभ्यं तु बुद्धयनवस्थाधितानवादाव तत्प्रकरणमवास्तरे निवृत्तमिति बाध्यम् ।

६ तत्रोत्पन्नमव पूर्वपक्षमुपस्थापयति—चेतना शरीरगुण इति ।

७ पूर्वपक्षं सशयप्रस्तवत्वन निराकरोति—द्रव्यं भवतिमूत्रम् । द्रव्येषु भवगुणानां परगुणानां चापलब्धिरत मशय एवमिति सूत्रात् ।

साशयिक सति भाव । स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते, परगुणञ्चो
ण्णता । तेनाय सशय — किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यतेऽथ द्रव्यान्तरगुण
इति ? ॥ ४६ ॥

नै शरीरगुणश्चेतना । “ कस्मात् ? ”—

याच्छरीरभाषित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४७ ॥

न रूपादिहीन शरीर गृह्यते । चेतनाहीन तु गृह्यते, यथाण्णताहीना
आप । तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ।

“ सस्कारवदिति चेत् ? ”—नै, कारणानुच्छेदात् । यथाविधे द्रव्ये
सस्कार तथाविध एवोपरमो न । तत्र कारणोच्छेदादत्यन्त सस्कारा

१ पूर्वपक्ष साशयिकत्वेनापाकृत्य सिद्धान्तमुपस्थापयति—न शरारेति ।

२ तत्रात्तरम्—यावच्छरारेति सूत्रम् । इद वैधर्म्येण दृष्टान्तसूत्रम् । रूपादि
गुणध्वेव शरारेणान्वयव्यतिरेकी । रूपादय एव यावच्छरीरभाषिनो न पुनश्चेतन्यम्

तथा चात्र प्रयोग —न शरीरगुणश्चेतना, शरीरेऽपि तस्थानुपलब्धेः, जलस्य
व्यवदिति । इद सूत्र तकोद्भावनपरमिति परिशुद्धिकृत । तकाकारश्च—‘ यदि बुद्ध्या
दिक शरीरगुण स्थायावच्छरीरभाषि स्यात्, रूपादिवदिति’ । अनुमानोद्भावनपरमिति
वृत्तिकृत । तदुक्तमनुमानस्वरूप च—‘ बुद्ध्यादिक न शरीरविशेषगुणोऽयावद्द्रव्य
भाषिवात्, श-दवत्, रूपवद्वा (व्यतिरेके) ।’ अयावद्द्रव्यभाषित्व चाश्रयत्वा
भिमत्कालीननाशप्रतियोगित्वम् ।

३ पर स्वपक्षसाधक दृष्टान्तान्तरमाह—सस्कारवदिति । यथासस्कार शरीरगुणा
न च यावच्छरीर वत्तत तथा चेतनापत्त्याशय ।

४ तत्परिहरति—न कारणेति ।

उक्तवैषम्यपरिजिहीर्षया पर एव ह्ययात्—‘ यत्रैव संस्कारस्य कारण तदाश्रय
भूतद्रव्यादन्वयेव नादनादि, यस्य सत्त्वेन तस्योपत्तिर्यस्य चोपरमेण तस्यापरम , एवमेव
शरीरगतचेतन्यस्यापि न शरीरमात्र कारणमपि त्वन्वयेव किमपि तत्सन्निहितमिति ’ ।
गुतदेव दूषयितु विकल्पयति । इदमप्यत्रावधेयम् । यच्छरीर चेतनात्पत्तिकारण तत्
किं शरीरस्थमुन द्रव्यान्तरस्थम् । शरीरस्थमपि च यावद्द्रव्यभाष्युत नैमित्तिकम् । या-
यावद्द्रव्यभाषि न कदाचिच्चेतनाहीन शरीरमुपलभ्येत, निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ
नैमित्तिक, यच्छरारे चेतनात्पत्तिनिमित्तस्य कारण तत्रापि स एव प्रसङ्ग । अ
द्रव्यान्तरवृत्ति कारण शरारे चेतना करति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुवन्क्तव्य ।
द्रव्यान्तरस्थ च तत्कारण नित्यमनित्य वा । अनित्यमपि कालान्तरावस्थायि प्रतिक्षण
ध्वसि वेति स एव प्रसङ्गान्तरवस्थ इत्यादि वाक्तिके स्पष्टम् ।

नुपपत्तिर्भवति । यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते । तस्मात् सस्कारवदित्यसम समाधि ।

“अथापि शरीरस्थ चेतनोत्पत्तिकारण स्याद् द्रव्यान्तरस्थ वा उभयस्थ वा” । तत्र, नियमहेत्वभावात् । शरीरस्थेन कदाचिश्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमे हेतुर्नास्तीति । द्रव्यान्तरस्थेन च शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिष्वित्यत्र न नियमे हेतुरस्तीति । उभयस्थस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीयद्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यत इति नियमे हेतुर्नास्तीति ॥ ४७ ॥
यच्च मन्येत—“सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्ट, एव चेतनोपरम स्यादिति”—

न, पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४८ ॥

नात्यन्त रूपोपरमो द्रव्यस्थ—श्यामे रूपे निवृत्ते पाकज गुणान्तर रक्त रूपमुत्पद्यते । शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति ॥ ४८ ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते, पूर्वगुणै सह पाकजानामवस्थानरयाग्रहणान् । न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तर गृह्यत येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोध । तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीर वर्तेत ? न तु वर्त्तते । तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति ॥ ४९ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरैव्यापित्वात् ॥ ५० ॥

१ परिहरति—न पाकजेति सूत्रम् । श्रुतिकृतस्वतन्त्रं सूत्रं पूवपक्षत्वेन वर्णितयन्त । तदथश्च—द्रव्यं घटादी सत्येव तत्र पाकानन्तर गुणान्तरस्योत्पत्ते 'न' समीचीन सिद्धान्तयुक्तमिति । तन्मतेनास्येव पूवपक्षस्य परिहाराऽभिधे सूत्रे ।

२ तदवभाषन्तिकानास्यन्तिकत्वं वैधर्म्यमुक्त्वा सप्रतिद्वन्द्वित्वात्सप्रतिद्वन्द्वित्वं वैधर्म्यान्तरमुद्गावयितुमाह—इतश्चति ।

३ तद्वैधर्म्यमेवाह—प्रतिद्वन्द्वान्तिसूत्रम् ।

४ तदव हरन्तरमाह शरीरव्यापित्वादितिसूत्रम् । नैतत्साधनमपि न शरीरे चेतनां भुवताऽनेकचेतनस्यसद्भावावनमाश्रमिति वातिककृतम् । साधनमेवति परिशुद्धि-

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न कचिदनुत्पात्ति-
 श्चेतनायाः । शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वम् । तत्र यथा
 प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्था लिङ्गम्, एवमेकशरीरेऽपि
 स्यान् ? न तु भवति । तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ॥ ५० ॥

“ यदुक्तं—न कचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पात्तिः—इति, सा—
 नै, केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पात्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्नं शरीरव्यापित्व-
 मिति” ॥ ५१ ॥

त्वक्पर्यन्तत्राच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् । त्वक्पर्यन्तं जीवमन.सुखदुःखसंविस्त्या-
 यतनभूतं शरीरम् । तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरो-
 पनिबन्धः केशादीनामिति ॥ ५२ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—
 शरीरगुणवैवर्ण्यात् ॥ ५३ ॥

द्विविधः शरीरगुणोऽप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम्, इन्द्रियग्राह्यश्च रूपादिः । विधोन्तरं

कृतः । तत्र प्रयोगश्लोक्तं—चेतना न शरीरविशेषगुणः, अत्र्यादृष्टृत्वात्, शब्दवदिति
 भाष्यवार्तिकोक्तसिद्धत्वं व्याख्याता तैः—एष चार्थः ‘शरीरव्यापिश्चा’दित्येतस्य सूत्रस्य
 स्पष्टत्वाद्भाष्यकारादिभिरुपेक्षितः । उत्तरसूत्रावतारपरैस्त्वेकस्मिन्नपि शरीरे चेतनबहु-
 त्वप्रसङ्गतया सूत्रं व्याख्यातमिति मन्तव्यमिति ।

१ आक्षेपसूत्रमवतारयन् सिद्धान्तयुक्तमनुवदति—यदुक्तमिति । एकस्मिन्नेव शरीरे
 प्रत्यवयवैर् चैतन्यं स्यादिति यदुक्तं सिद्धान्तिना तद्येत्यभिप्रमसूत्रस्यनकारेण सम्बन्धः ।

२ आक्षेपसूत्रम्—न केशनखेति । दृष्टान्तसूत्रमिदम् ।

३ हेतुदावनपरं सूत्रम्—शरीरगुणेति । शरीरे ये गुणा वर्तन्ते तेभ्यरसवेभ्योऽपि
 विलक्षणमेव चैतन्यमित्यर्थः ।

४ सूत्रार्थं विशदयति—द्विविध इति । शरीरगुणा द्विधा विभज्यन्ते । केचिद्-
 प्रत्यक्षा अनुमेयाः—यथा गुरुत्वम् । केचित्प्रत्यक्षा इन्द्रियग्राह्याः—यथा रूपम् ।

५ द्विविधादपि वैलक्षण्यं चैतन्यस्य प्रदर्शयति—विधान्तरमिति । चैतन्यं
 नाप्रत्यक्षम्—संबन्धेनात्—स्वसंबन्धत्वादेवेत्यर्थः । नापीन्द्रियग्राह्यम् ‘मनोविषयत्वात्’
 मनोमात्रग्राह्यत्वादित्यर्थः । एवं च व्याख्याने मनसोऽनिन्द्रियत्वमभ्युपगतं भवतीति

तु चेतना-नाप्रत्यक्षा संवेद्यत्वात्, नेन्द्रियप्राह्या मनोविषयत्वात् । तस्माद्
द्रव्यान्तरगुण इति ॥ ५३ ॥

“न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

यथेतेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहत्येवं रूपादिवैध-
र्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ” ॥ ५४ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्यादीनामप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिवर्तन्ते
तथा रूपादिवैधर्म्याच्चेतना न द्वैविध्यमतिवर्तते यदि शरीरगुणः स्यादिति ।
अनिवर्तते तु । तस्मान्न शरीरगुण इति ।

भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधान् सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थः ।
बहुधौ परीक्ष्यमाण तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति ॥ ५५ ॥

कृत्वा वार्तिककारेणान्यथा व्याख्यातमिदं वाच्यम् । तद्यथा-चेतना 'न प्रत्यक्षा
न बाह्यकरणप्रत्यक्षा, स्वसवेद्यत्वात्, 'नापि अप्रत्यक्षा' न अतीन्द्रिया, मनो-
विषयत्वादिति । एव च व्याख्याने एवम्यादोऽभिप्रेत - 'न प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात्,
नातीन्द्रियप्राह्या मनोविषयत्वादिति' ।

१ उपसहरति-तस्मादिति । चेतना शरीरभिन्नद्रव्याश्रयेत्यर्थः ।

२ आक्षिपति-न रूपादीनामितिसूत्रेण । शरीरगुणवैधर्म्यमात्राच्च शरीरावृत्तित्वं
चेतनायाः सिद्धपत्तीत्यर्थः ।

३ समाधत्ते-ऐन्द्रियकत्वादितिसूत्रेण । शरीरगतरूपादयः परस्परविधर्माणोऽपि
मुख्येऽदो सधर्माण एवेत्यर्थः । 'अप्रतिषेधः' शरीराश्रयत्वस्येति शेषः ।

४ 'यथोक्तहेतुत्वादित्यादि (३८) सूत्रोक्तेन बुद्धेर्भूतेन्द्रियमनोऽवृत्तित्वेनेत-
त्प्रकरणस्य पौनरुक्त्यमाशङ्कमानः समाधत्ते-भूतेन्द्रियमनसामिति । सिद्धेऽप्यर्थे
विशेषज्ञापनार्थमेतत्प्रकरणम् । व्याख्यातमेतत्समाधानमेतत्प्रकरणारम्भे 'द्रव्य' इत्यादि
(४६) सूत्रव्याख्याने ।

५ विशेषज्ञापनस्य फलमाह-बहुधेति ।

(६) मन परीक्षाप्रकरणम् ।

परीक्षितो बुद्धिः । मनस इदानीं परीक्षाक्रमः । तर्हि किं प्रतिशरीरमेकं मनेकमिति विचारे—

ज्ञानायोगपद्यादेकं मनः ॥ ५६ ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायोगपद्यमेकैकस्थेन्द्रियस्य यथाविषयम्—करणस्यैक-
प्रत्ययनिवृत्तौ सामर्थ्यात् । न तदेकत्वे मनसो लिङ्गम् । यत्तु रास्त्रिपदमिन्द्रि-
यान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायोगपद्यमिति तद्विङ्गम् । कस्मात् ? सम्भवति
खलु वै बहुषु मनस्विन्द्रियमनसयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् । न
तु भवति । तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः ॥ ५६ ॥

“न, युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५७ ॥

अयं खल्वध्यापकोऽधीते, व्रजति, कमण्डलुं धारयति, पन्थानं पश्यति,
शृणोत्यरण्यजान् शब्दान्, विभेति, व्याललिङ्गानि बुभुत्सते, स्मरति च
गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेता क्रिया इति प्राप्तं मनसो
बहुत्वमिति ” ॥ ५७ ॥

अलातचक्रदर्शनं तदुपलब्धिराशुसंचारात् ॥ ५८ ॥

आशुसंचारादलातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते । नमस्या
ग्रहणादविरुद्धेदुद्बुद्ध्या चक्ररदुद्बुद्धिर्भवति । तथा बुद्धीनां क्रियाणां चाशुश्रुति

१ ‘युगपदज्ञानानुत्पत्तिमनसा लिङ्गमिति मनोऽलक्षणम् । एतच्च मनस एकस्मिन्
शरीरे बहुवनाशुसंचारित्वेन विभुत्वेन वा स्यात् । एव चास्य विचारस्य साऽप्रत्यायि
कव्यवहाराविराधेन धारणायामेकाप्रतासिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । अन्यथा त्वेकस्मिन्
प्रत्याहतेऽपि मनोन्तरविश्लेषादप्यञ्चारित्वे विभुत्वं वा प्रत्याहृतमशक्यत्वात् न प्रत्या
हारादिसिद्धिः । तथा च निदिध्यासनसिद्धौ मननानुपयोगे न्यायविद्यावैयर्थ्यमापद्यत ।
अत एव प्रतिशरीरमनस एकमनेकं इति विचारस्यावश्यकता ।

२ तस्य क्रममाह—पराक्षितेति । प्रथमाध्यायनचमसूत्रे प्रमयाणामुद्देशे बुद्धय
नन्तरमनस एव पठितमत एव बुद्धिपरीक्षानन्तरमनस परीक्षावसरः ।

३ विचारविषयं प्रस्तौति—तद्वि प्रतिशरीरमिति ।

४ विचार इति । अस्य विचारे सति अयं सूत्रोक्तः सिद्धान्त इति वाक्यद्वयः ।

५ तत्र सिद्धान्तनाशप्रकृते—ज्ञानायौगपद्यादिति सूत्रम् । यस्मान्ज्ञानानि न
युगपदुत्पद्यन्ते तस्मान्मनस प्रतिशरीरमेकमवश्यम् ।

त्वाद्धिमान क्रमो न गृह्यते । क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रिया भवन्तीत्यभिमानो भवति ।

“ किं पुन क्रमस्याग्रहणाद् युगपत् क्रियाभिमान अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति ? नात्र विशेषप्रतिपत्ते कारणमुच्यते इति ” ।

उक्तम्—इन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण जुद्धयो भवन्ति—इति । तत्राप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वान् । अधापि दृष्टतानर्थान् चिन्तयत क्रमेण बुद्धयो वर्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्यमिति । वर्णपदवास्यजुद्धीना तदर्थ-बुद्धीना चाशुद्धित्वान् क्रमस्याग्रहणम् । कथम् ? वास्यस्थेषु रल्लु वर्णेषु च रत्सु प्रतिवर्णं तावच्छ्रवणं भवति । श्रुत वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसन्धत्ते । प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति । पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रति पद्यते । पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वास्यं व्यवस्यति । सम्बद्धौश्च पदार्थान् गृहीत्वा वास्यार्थं प्रतिपद्यते । न चासा क्रमेण वर्तमानानां बुद्धीनामाशुद्धिति वार् क्रमो गृह्यते । तदेतदनुमानमन्यत्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति ।

न चास्ति मुक्तसशय युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीना यया मनसा बहुत्वमेकशरीरे-
नुमीयेत इति ॥ ५८ ॥

यथोक्तहेतुत्वाद्याणु ॥ ५९ ॥

१ परिहार साशयिकत्वेन प्युदस्यति किम्पुनरिति । अलातचक्रभ्रमिषु ज्ञानेषु च या यौगपद्युद्धिर्भवति लोकानां सा क्रमस्य सद्भावाद् भ्रान्तिरूपा आहास्विक्रमस्या सद्भावात् प्रमेयकेकतरपक्षसाधकं किञ्चिन्नाच्यते सिद्धान्तिना यत्र भ्रान्तिपक्ष एक प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियेत । तथा च ज्ञानायौगपद्य सशयप्रस्तमेवति भावः ।

२ तत्रोत्तरम्—उक्तमिति । नानाविषयाणि ज्ञानानि क्रमिकाण्येव भवन्तीत्युभयवादिप्रमत्तम्, प्रत्यागमवेदनीयत्वादिष्यद् अग्रत्याख्येयमिति ।

३ उपसहरति—तदतदिति । उक्तज्ञानेषु क्रमिकवददर्शनमयं इत्युच्यते ज्ञान-यौगपद्युद्धेभ्रान्तिरवसाधने—इत्यर्थः । ‘यौगपद्याभिमाना’ यौगपद्यभ्रान्तिरिति यावत् । तस्य अनुमान साधनभूतं निरूपित्यर्थः ।

४ पराङ्गावितान् ज्ञानयौगपद्यसाधकान् दृष्टान्तान् प्युदस्य प्रकरणाद्यमुप सहरति—न चान्ताति । मुक्तसशयम्’ उभयवादिप्रमत्तमित्यर्थः । कुत्रापि दृष्टान्ते ज्ञानयौगपद्युद्धेभ्रान्तिरवसाधने—एव च ज्ञानानामयौगपद्यासिद्धौ प्रति-
—५९—

अणु मन एक चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् । महत्त्वे मनस सर्वेन्द्रियसयोगाणुगपद्विषयग्रहण स्यादिति ॥ ५९ ॥

(७) शरीरस्यान्ष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ।

मनसे खलु भो सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरान् । ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो जिहासितहानमाप्सि तात्रापिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहारा । तत्र खलु विप्रतिपत्ते सशय - किमय पुरुषकर्मनिमित्त शरीरसर्ग ? आहो भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति ? श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति ।

तत्रेदं तत्त्वम्—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६० ॥

१ अत्राग्रिमप्रकरणस्य पूर्वापरसम्बन्धप्रदर्शयन्नाह—मनस खल्विति । मन एवाधिकरणविचारेणापि परीक्ष्यत इति नासम्य ध शरीरात्पत्तिनिमित्तविचारस्य । ' परीक्षा ' नाम परित इक्षा ' सा च स्वरूपत सम्बन्धितश्च । शरीरं च मनस आश्रयस्तस्मात् तत्सम्बन्धि । तस्मान्मनस एव परीक्षा या शरीरस्येयथ । अत्र परिशुद्धिकृत - प्रयाजन चास्य प्रकरणस्य - विग्रहव्यवस्था ससारापवगन्धवस्था प्रायण व्यवस्था च । अदृष्टारूपनिमित्तसम्भवे च वणाध्रमवृत्तयस्तदथालाञ्जनशास्त्राणि च साधकानि स्यु । अन्यथा सवमेतदनुकारनृत्यमरण्यरुदितं च स्यात् । तदनेन प्रकरणेन सर्वाण्येवातीतानि प्रकरणान्युपक्रियन्ते उत्तराप्यायश्चति । शरीरमेव पुरुषस्यापभागा यतनम् । मनसश्चन्द्रियवच्छरार एव वृत्ति । एतदुभयमपि शरीरस्यादृष्टनिमित्तत्व एवोपपद्यते । अत एवैतत्पराक्षावश्यकरतम् । शरीरपरीक्षानन्तरमेव तददृष्टनिमित्तं च परीक्षाया अवसर इति प्रतिभाति । किन्तु पुरुषोपभागप्रधानकरणभूतस्य मनस पराक्षानन्तरमेव तस्या सम्यगवसर इति ज्ञयम् ।

२ सेन्द्रियस्येति । इन्द्रियसहितस्य मनस , इन्द्रियाणा मनसश्चरयथ ।

३ मनस आश्रयत्वन शरीरमुपबर्ण्योपभागायतनत्वेन च तद्दर्शयति ज्ञातुरिति ।

४ प्रकरणप्रवक्तकमशयप्रदर्शयति—तत्र खल्विति । अदृष्टाद्भावितभूतपरमाण्वा रब्ध शरीरमितिप्रथम कल्प । अदृष्टनिरपेक्षरेव भूतपरमाणुभिरारम्भमियपर ।

५ कथं ज्ञायतेऽस्तीत्य विप्रतिपत्तिरित्याह—श्रूयत इति । नानादर्शनग्रन्थेषूप लभ्यत इत्यथ ।

६ अत्र विप्रतिपत्ता निषेधकोटिस्त्रधा समुल्लसति—(१) अदृष्टाभावात्—(२) शरीरहेतुत्वाभावात्—(३) अदृष्टस्य पुरुषसमवायाभावाद्दृष्टि । तय सिद्धान्तमुपक्रम माण आद्यां विप्रतिपत्तिकोटिबिरस्यति—पूर्वकृतेतिसूत्रेण । ' पूर्वकृतस्य ' पूर्वकृत-

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं कर्मोक्तम् । तस्य फलं तज्जानितो धर्माधर्मा । तत्फलस्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्यावस्थानम् । तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य, न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठानोऽयमात्माऽयमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगतृष्णया विषयाऽनुपलभमानो धर्माधर्मो सस्कारोति तदस्य शरीरम् । तेन सस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पतितेऽस्मिन् शरीरे शरीरान्तर निष्पद्यते । निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत्पुरुषार्थक्रिया । पुरुषस्य च पूर्वशरीरवन् प्रवृत्तिरिति । कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्य शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति । दृष्टा च पुन्यगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्य पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः । तथानुमातव्य-शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यत इति ॥ ६० ॥

अत्रे नास्तिक आह--

“ भूतेभ्यो मूर्च्युपादानत्तदुपादानम् ” ॥ ६१ ॥

“ चया कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निवृत्ता मूर्तय भिकताशर्करा पापाणैरिकाञ्चनप्रभृतय पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्य शरीरमुत्पन्नं पुन्यार्थकारित्वादुपादीयत इति ” ॥ ६१ ॥
न, साध्यममत्वात् ॥ ६२ ॥

कर्मणो यागदानहिंसाद 'फलस्य' धर्माधमरूपस्य 'अनुबन्धात्' आत्मनि समवायात् 'तस्य' शरीरस्य 'उत्पत्ति' इति सम्बन्धः । धर्माधर्मप्रयुक्तेभ्य एव भूतेभ्य शरीरस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्य इत्यर्थः ।

१ परवृत्तमाक्षेप प्रस्तौति-अत्रति । नान्नि परलोको न धर्माधर्माविति यस्याभ्युपगम स एव नास्तिकरूपदवाच्यः ।

२ नान्तिककृताक्षेपमाह-भूतेभ्य इति सूत्रेण । पुरुषादृष्टकृत शरीरम्, पुरुषार्थक्रियासामर्थ्येदिति हनोरनैकान्तिकत्वाद्वाचनपरमिदं सूत्रम् । 'भूतेभ्य' परमाणुभ्यो 'मूर्ते' 'सिद्धताद' 'उपादान' आरम्भा यथा भवति-पुरुषादृष्टनिरपेक्षेभ्य एतत्तत्र-तथैव शरीरस्वापीत्यर्थो वृत्तिकारवर्जितः । 'भूतेभ्य' कर्मनिरपेक्षेभ्य परमाणुभ्यो निष्पन्नाया 'मूर्ते' निकृतादिमुनेद्रव्याणाम् 'उपादान' आयादनं यथा पुरुषेण क्रियते तथैव शरीरस्वापाति भाष्यसार्थं व्याख्यायानम् ।

३ आक्षेप परिहरति-न साध्यममत्वादिनिमूयेण । एवंमूय यदुद्भाविन तस्य दशममात्रायादमाधकत्वमत्र । " अथ निरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्त पुरुषार्थ-

यथा शरीरोत्पत्तिकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिक्ताशर्करापापाण-
गैरिकाञ्चनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः । साध्यसमत्वाद्साधन-
मिति ॥ ६ ॥

‘भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवदि’ति चानेन साम्यम्—

नोत्पत्तिनिमित्तन्यान्मातापित्रोः ॥ ६३ ॥

विषमश्चाद्यमुपन्यासः । कस्मान् ? निर्जाजा इमा मूर्त्य उत्पद्यन्ते,
बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः । मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते
गृह्यते । तत्र सत्त्वस्य गर्भदासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये
कर्मणि मातुर्गर्भाभये शरीरोत्पत्ति भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानुविधान-
मिति ॥ ६३ ॥

तथाऽऽहारस्य ॥ ६४ ॥

क्रियासामर्थ्यात् सिक्तादिवन्—इत्यनुमानमाक्षेप्तुरभिमतम् । तत्रापि न मन्
हेतुः, तस्याद्यत्वेऽप्यसिद्धत्वादेवत्यर्थः ।

१ सूत्र व्याचष्टे—यथा शरीरेति । ‘साध्या’ नोभयवादिमम्मता । साध्य
उभयवाचनभ्युपगतत्वादसिद्ध एवेति । यच्च नोभयवादिसम्मत तत्र दृष्टान्तत्वेन
उपादानु योग्यमित्यर्थः । सिक्तादीनामपि पुरपकर्मनिमित्तक एव सर्गाऽस्माकम-
भिमतस्तथा च न सिक्तादिदृष्टान्तोऽपि त्भयत्रादियम्मतो रथादिरेव दृष्टान्तस्व च
पुरुषगुणविशेषप्रयत्नपूर्वक एव दृष्ट.—न च तथाऽकर्मनिमित्तकसंगस्य वचिद्दृष्टान्त
उभयवादिसम्प्रतिपक्षो लभ्यत इति हृदयम् ।

२ परांज्ञावित दृष्टान्तमसिद्धत्वेन निरस्य तस्य प्रकृते दृष्टान्तत्वमेव न भवती-
त्याह—भूतेभ्य इति । ‘भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवदिति’ यदुक्तमाक्षेप्रा तस्य ‘अनेन’
प्रकृतेन शरीरसर्गां ‘साम्यम्’ ‘न’ भवतीति सूत्रस्थेन नकारेण सम्यग्धः ।

३ उक्तमर्थं प्रकृते योजयन् शरीरोत्पत्तिप्रक्रिया वर्णयन् तत्र पुरपकर्ममावेक्षता
दर्शयति—तत्र सत्त्वस्येति । मातुर्गर्भाशयगतलोहितेन यदा पितृरेतस्ययुज्यते तदाऽस्य
संयोगस्य कारण पुरपकर्मैव भवति—तदेतन् कर्म जनिष्यमाणत्वात्मान-
मुसदुःखाद्यनुभावकमित्येकम्—पित्रोश्च पुत्रत्रन्ममुखाद्यनुभावकमित्यपरम् । ‘अनु-
भवनीये’ इत्यत्र कर्तरि कृत्यप्रत्ययः ।

४ उपपन्नमिति—उक्तप्रकारेण सिद्धम्भवति यच्छरीरोत्पत्ती लोहितरेतोस्य
बीजमेव साक्षात्कारणम्—पुरुषकर्म च तत्कारणप्रयोजकत्वादेव निमित्तमिति भावः ।

५ शरीरसर्गां निमित्तान्तर प्रदर्शयति—तथेतिमूर्त्येण ।

‘उत्पत्तिनिमित्तत्वादि’ति प्रकृतम् । भुक्त पीतमाहारस्तस्य पक्तिनिर्जृत्त रसद्रव्य मातृशरीरे चोपचिते बीजे गर्भाशयस्थे वाजसमानपाक, मात्रया चोपचयो बीजे यावद् व्यूहसमर्थे सञ्चय इति । सञ्चितं च कललावुंदमासपेशी-
कण्ठरशिर पाण्यादिन । व्यूहे च
गर्भनाड्यावतारित । न चायमन्न
पानस्य स्थात्यादिगतस्य कल्पत इति । एतस्मात्कारणात्कर्मनिमित्तत्व शरीरस्य
विज्ञायत इति ॥ ६४ ॥

प्राप्तो चानियमात् ॥ ६५ ॥

न सर्वो दम्पत्यो सयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते । तत्रासति कर्मणि न
भवति सति च भवत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति । कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु
शरीरोत्पत्तिहेतुषु नियम स्यात् । न ह्यत्र कारणाभाव इति ॥ ६५ ॥

अथापि—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तप्रत्ययोगोत्पत्तिनिमित्त कर्म ॥ ६६ ॥

यथा सद्योविदे शरीर धातुप्राणमवाहिनीना नाडीना शुक्रान्त्वाना
धातूना च स्नायुत्वगरिधिशिरापेशीकल्लकण्ठराणा च शिरोनाडूराणा सकृन्नाञ्च
कोष्ठगाना वातपित्तकफाना च मुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाशयाध स्रोतसा च
परमदु स्रमम्पादनीयेन मग्निवशेन व्यूहनमशस्य पृथिव्यादिभि कर्मनिरपेक्ष-
रुत्यात्पित्तुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायत । एवंञ्च प्रत्यात्मनि-

१ नात्र वाक्य पूर्वमित्याह—उत्पत्ताति । ण्य च तथाऽऽहारस्योत्पत्तिनिमित्त
त्वादिति सूत्रस्वरूप पपवसितम् ।

२ सम्भाव्यमानदापरिहारपर सूत्रमथतारयति—अथापीति ।

३ नन्वात्मना विभुत्वात् सकलशरीरे सम सम्बन्धान इदं कारणमर्थवैकस्यात्कन-
ह्यत्र किञ्चियामकमित्यस्यानरम् शरत्पत्ति सूत्रम् । यथा प्रत्यात्मशरीरयो
त्पत्तां तत्तदात्मनाऽऽह निमित्तम्भवति तथैव आत्मविशेषस्य शरीरविशेषेण
समाप्तस्य सम्बन्धस्याप्यहमव कारणमिति सूत्रार्थः ।

कश्चिन्नु सूत्रमिदमत्र व्याचक्षते—ननु प्रत्यात्मशरीरत्पत्तां भवत्वरह निमित्त
मातापित्रास्तु मय ग किञ्चामत्तमित्यत्र आह शरत्पत्ताति सूत्रम् । यथा शरीर त्पत्ता
वरह कारण तथैव मातापित्रास्तस्य गऽप्यहमव निमित्तमित्यथ इति ।

४ पूर्वनिर्गतमित्याह—ननु पराज्ञावितदापमनुष्यदिति—एवञ्च प्रत्यात्मनि । सर्वे
आत्माना विभव—अतः सर्वेषामात्मनां शरत्पत्तिसम्बन्धविशेषाद्भिन्नसमान सम्बन्धे
प्रत्येकमात्मनः प्रत्येकशरीरे प्रतिनियमन कारणभावः ।

यतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मनि सम्बन्धात्सर्वात्मना च समानै पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मना सुखदुःखसवित्यायतन समान प्राप्तम् । यत्तु प्रत्यात्म व्यग्रतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्त कर्मव्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते । परिपच्यमानो हि प्रत्यात्म नियत कर्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतन शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेव 'शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्सयोगनिमित्त कर्म' इति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थान तु शरीरस्यात्मना सयोग प्रचक्ष्मह इति ॥ ६६ ॥

एतेनानियमं प्रत्युक्तः ॥ ६७ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्ति-निमित्तवत् सयोगोत्पत्तिनिमित्त कर्मेत्यनेन प्रत्युक्तः । कस्तावदयं नियमः ? यथै कस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः । अन्यस्यान्यथान्यस्यान्यथेत्य-नियमो भेदो व्यावृत्तिविशेष इति । न्ना च जन्मव्यावृत्ति उच्चाभिजनो

१ आत्मगतनियमहृत्वभावमनूद्य पृथिव्यादिगतोऽपि नियमहेतुर्नास्तीत्याह-पृथिव्यादिगतस्य चति । एवञ्च नियमहेतोरभावात् सर्वेषामात्मनामुपभोगायतनमेकमेव शरीरमिति प्राप्तम् ।

२ एव परोद्भावित दापमनूद्य तपरिहारमुपन्यस्यति—यत्तु प्रत्यात्ममिति । प्रत्यकमात्मना सम्बद्धमेकमेव शरीरमिति प्रत्यात्मवदनीदमेतत् । तत्र विभारप्यात्मन एकशरीरमात्रनियामका इतुस्तस्यादृष्टमेव ।

३ यच्च सूत्रे सयोगपदनोक्तं तदतद्वद्यत्प्रत्यात्मकस्य शरीरस्य नियमनमित्याह—प्रत्यात्मव्यवस्थानमिति ।

४ तदेवमात्मगुणनिबन्धने शरीरसर्गे व्यवस्था दीक्षिता । अत्र सात्यामस्यते—“न कर्मनिबन्धनं शरीरसर्गोऽपि तु प्रकृत्यादिनिबन्धनं । प्रकृतयो हि स्वदमेव धर्माधर्मरूपनिमित्तानपेक्षा सत्त्वरजस्तमरूपतया प्रवृत्तिर्दीक्षा इव स्वविकारमारभन्ते—प्रतिबन्धापगममात्रं तु धर्माधर्मावपेक्षन्ते” इति । तां प्रत्याह—एतेनानियमं इति सूत्रम् । तस्यार्थं—“एतेन 'कमसापेक्षरेव भूते शरीरनिवृत्तिरिति व्यवस्थापनेन 'अनियमं' प्रत्यात्म शरीरभेदं कस्याचिदात्मन किञ्चिद्व्यव शरीरकस्यचित् । क्वचिदन्यद्व्यवस्थापनं—प्रत्युक्तं' व्यतिरेकमुखेनति शेष—साङ्ख्यमतेऽनुपपद्यमानतया प्रदर्शित इति भावः ।

एतद्वयं सूत्रस्याख्यानम्भाष्यवाक्तिकतात्पर्यवृत्त्यादिसम्मतम् । केचित्तन्न्यथैव व्याख्यानमभिप्रयन्ति । तद्यथा—एतेन शरीरत्पत्तेरदृष्टनिष्पाद्यत्वेन 'अनियमं' सर्वेषामात्मनां सर्वाण्येव शरीराणीत्येवरूपं परोद्भावितं 'प्रत्युक्तं' परिहृत इत्यथ ।

निकृष्टाभिजन इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिनहुलमरोगामिति, समप्रं विकलमिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुष्पातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीत-
मिति, प्रशस्तलक्षण निन्दितलक्षणमिति, पट्टिन्द्रियं मृद्धिन्द्रियमिति । सूक्ष्मश्च
भेदोऽपरिमेयः । सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात्कर्मभेदादुपपद्यते । असति
कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां
पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात्सर्वे सर्वात्मना प्रसज्येत । न त्विदमित्यन्मूर्तं
जन्म । तस्मान्नाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ।

उपपन्नंश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः । कर्मनिमित्ते शरीरमर्गे तेन शरीरे-
णात्मनो वियोग उपपन्नः । कस्मान्? कर्मक्षयोपपत्तेः । उपपद्यते रज्जु कर्मक्षयः ।
मस्यग्दर्शनान् प्रक्षीणे मोहे धीनरागः पुनर्भवहेतु कर्म कायवाट्टानोभिर्न करोति
इत्युत्तरम्यानुपचयः । पूर्वोपचितस्य विराकप्रतिसेयेदनात्प्रश्रयः । अत्र प्रमचहे-
तोरभावात् पतितेऽग्निम् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्तेश्चप्रतिमन्धिः । अकर्म-
निमित्ते तु शरीरमर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥ ६७ ॥

“ नदृष्टकारितमिति चेत् ” पुनस्तत्प्रमद्वोऽपमर्गं ॥ ६८ ॥

“ अदर्शने रज्ज्वदृष्टमि तुच्यते । अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः ।
न जान्वनुपपन्ने शरीरे दृष्टा निरायतनो दृश्य पश्यति । तथास्य दृश्ये द्विविधे-
रिषयश्च नाना च चायत्नात्मनो । तदर्थं शरीरमर्गं । तस्मिन्नयमिते चरि-
तार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्ती उपपन्न शरीरवियोग इति ” ।

१ शरीरान्तरादृष्टनिमित्तात् इत्यन्तरमाह उपपन्न इति । एतद्वाच्यं केचित्प्रमद्वो-
नाभिप्रसक्तिः । अत्र प्रमाणाभावात्प्रत्यक्षमिति निर्धारणम् । शरीरस्य पुरुषादृष्ट-
निमित्तात् एव तस्य कर्मक्षयवात्तद्विषयताःऽप्युपपत्ते मास्यथापद्यते ।

२ उपपन्नं च विद्यते इति-कर्मनिमित्त इति ।

३ शरीरान्तरादृष्टनिमित्तात् शरीरोत्पत्तेरिति प्रसक्तं दृश्यमिति-नदृष्टमिति गृह्यते । केच-
न्मस्यशान्तिमत्तत्पत्तिप्रसक्तं तद्विषयमिति तद्वृत्तम् । अदृष्टमिति यत्र नानुपपद्यते
भावात्तत्र अदृष्टम् अदर्शनम् । तथादृष्टमनुपपत्तेश्चप्रतिमन्धिः इत्यस्य प्रवृत्तिपुत्र-
मदृष्टं चाभिहितम् । तत्र इति एव दृश्यविषय इति दर्शान्निमित्तम् । तत्र च दृश्यम्-
पुनस्तत्प्रमद्वो इति । एव हि अदर्शनं भावति पुन शरीरान्तरनिमित्तम् इत्यर्थः ।

एव चेन्मन्यसे ? पुनस्तत्प्रसङ्गाऽपवर्गे । पुनं शरीरोत्पत्तिं प्रसज्यत इति । यो चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमतता—या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता—नैतयोरदर्शनयो कचिद्विशेष इत्यदर्शनस्या निवृत्तेरपवर्गे पुन शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

“ चरितार्थतां विशेष इति चेन् ”—नै, करणाकरणयोरारम्भदर्शनान् । “ चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानात्र शरीरान्तरमारम्भन्ते इत्येव विशेष ” एव चेदुच्यते ? नै, करणाकरणयोरारम्भदर्शनान् । चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात्पुन पुन शरीरारम्भो दृश्यते, प्रकृतिपुरुषयोर्नात्वं दर्शनस्थाकरणान्निरर्थकं शरीरारम्भं पुन पुनर्दृश्यते । तस्मादकर्मनिमित्ताया भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता । युक्ता तु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकसत्त्वेन दर्शनमिति ।

“ तददृष्टकारितमिति चेत् ” कस्यचिद्दर्शनम्—“ अदृष्टं नाम परमाणूना

१ एव परीक्षावितदशनमनुद्य तदुत्पणपर ' पुनस्तत्प्रसङ्गापवर्गे ' इति सूत्राद्य व्याख्यातुमुपक्रमते—एव चेन्मन्यस इति ।

२ तद्व विवृणाति पुन शरीरापत्तिरिति ।

३ तद्विशदयति—या चेति ।

४ शरीरापत्तेः प्राञ्च यद्दर्शनं यच्चापवर्गानन्तरमदर्शनं तदतयोरदर्शनयामहान् भेदोऽस्तीति नापवर्गानन्तरं शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति मनसि कृत्वा परस्तयोरदर्शनया भदमाविष्करोति चरितार्थतेति ।

५ परिहरति न करणाकरणयोरारम्भदर्शनादिति । केचिदतद्वाक्यं सूत्रत्वेनाभि प्रयन्ति । प्रमाणाभावात् तदुपेक्षितम् ।

६ पराकस्याशयं विवृणाति—चरितार्थानाति ।

७ दर्शनावसानादिति । ' दर्शनस्य ' शब्दाद्युपभागस्य व्यक्तान्यक्तजविज्ञानस्य चेत्युभयरूपस्य ' अवसानान् ' सम्पत्त इतिारित्यर्थे । शिष्टं व्याख्यातम् ।

८ स्वाक्तपरिहारस्याशयं व्याचक्षाणस्तमनुवदति—न करोति ।

९ तस्याशयं वर्णयति—चरितार्थानामिति । ' विषयापलब्धिकरणान् चरिताया नामपि भूतानां पुन पुन शरीरारम्भा दृश्यते ' इति सम्बन्धः ।

१० आहतमतनिरसनपरं सूत्रस्य व्याख्यानान्तरमुपन्यस्यन् परीक्षावितपक्षमु स्थापयति तददृष्टकारितमिति चेदिति ।

११ परमतमनुवदति—अदृष्टं नामिति । आहंतास्तावददृष्टं परमाणुगुणं वणयन्ति । पार्थिवादीनामणूनां मनसश्च गुणाऽदृष्टम् । तत्र पार्थिवाद्या अणव एवादृष्टप्रयुक्ता

गुणविशेषः क्रियाहेतुः । तेन प्रेरिताः परमाणवः सम्मूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति-तन्मनः समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरितम् । समनस्के शरीरे द्रष्टुरूपलब्धिर्भवतीति ” ।

एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात्पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे । अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः, परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेदत्वादिति ॥ ६८ ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ॥ ६९ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगाद्युच्छेदो न स्यात् । तत्र किञ्चुत शरीरादपसर्पणं मनस इति । कर्माशयक्षये तु कर्माशयान्तराद्विपन्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति ।

“ अदृष्टादेवापसर्पणमिति ” चेत्—“ योऽदृष्ट शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति ” । न, एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः । एवं च सति एकमदृष्टं जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्त-नैतदुपपद्यते ॥ ६९ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७० ॥

विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः ‘ प्रायणम् ’, कर्माशयान्तराद्य पुनर्जन्म । भूतमात्रानु कर्मनिरपेक्षान्छरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयाच्छरीरपातः प्रायणमिति-प्रायणानुपपत्ते खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः । यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति ॥ ७० ॥

‘ पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ’ इत्येतत्समाधित्पुराह—

शरीरमात्मन्ते । मनश्च स्वगुणप्रयुक्त शरीरमाचिन्तति । तच्च स्वकादेवादृष्टान् पुत्रलस्य (जीवस्य) मुखदु संश्रमो गमाधयति । न तु पुत्रलस्य धर्मोऽदृष्टमिति तेषाम्मतम् ।
१ तद्वद्वयति-एतस्मिन्निति । अप्रापि पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे । तत्र हेतुगुणानुच्छेदादिति ।

२ उक्त प्रसङ्गं विनाद्वयति-अपवर्गे इति । परमाणुगुणस्यादृष्टस्य नित्यत्वादात्मन अपवर्गानन्तरमपि तस्य सत्त्वान् पुनः शरीरोत्पत्तिर्दुर्वोक्त्याशयः ।

३ ननु च संयोगानुच्छेदं पूर्वमूत्र उद्भाविन माऽप्यन्तमप्रसिद्धः । यत् सद्व्यस्य च तद्वय नित्य दृष्ट-शरीरं च सत् सकरणं चात कथं नत् नित्यं भवेदित्यत आह-नित्यावति मूत्रम् । मनस शरीरादपसर्पणात्सम्भवे जीवस्य मरणानुपपत्तेर्भवेत्येव नित्यावप्रसङ्गं शरीरस्योपपत्तेः ।

४ ‘ पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ’ इति यत्सिद्धमितिनोद्भावितात्मन्यप्येव कृतं समाधानं प्रस्तावयति-पुनस्तदिति ।

“अणुश्यामतानित्यस्त्वप्रदेतत्स्यात्” ॥ ७१ ॥

“यथा अणो श्यामता नित्या अग्निसयोगेन प्रतिविद्धा न पुनरुत्पद्यते, एवमदृष्टकारित शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यत इति” ॥ ७१ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७२ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः । कस्मान् ? अकृताभ्यागमप्रसङ्गान् । अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्न—तस्याभ्यागमोऽभ्युपपात्तिर्व्यपसाय । एतच्छूद्रधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्न मन्तव्यम् । तस्मान्नाय दृष्टान्तः । न प्रत्यक्ष न चानुमान किञ्चिदुच्यते इति । तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति ।

अथ वा ‘नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्’ । अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पात्तिं समाधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः । ऋष्टे सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुख दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येन । ओमिति’ ब्रुवत प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः ।

प्रत्यक्षविरोधस्तावन्-भिन्नमिदं सुखदुःख प्रत्यात्मवेदनीयत्वान् प्रत्यक्ष सर्वशरीरिणाम् । को भेदः ? तीव्रं मन्दं, चिरमाशु, नानाप्रकारमेकप्रकारमित्येवमादिविशेषः । न चास्ति प्रत्यात्मनियतं सुखदुःखहेतुविशेषः । न चास्ति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते । कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे कर्मणा तीव्रमन्दतोपपत्ते कर्मसञ्चयाना चोत्कर्षणकर्षणभावात्तानाविधैकविधभावाच्च

१ परकृत समाधानमाह—अणुश्यामतेति सूत्रम् । यथाऽणुना नित्यत्वेऽपि तेषां श्यामतादिगुणा अनित्या एव तथैव तेषां गुणाऽदृष्टमप्यनित्यमेवत्यथ ।

२ परकृतसमाधानमपाकराति नाकृताभ्यागममिति सूत्रम् । ‘अकृतम्’ प्रमाणेन अविषयाकृतम् प्रत्युत प्रत्यक्षागमविरुद्धमिति यावत्—तस्य ‘अभ्यागम’ अभ्युपगम—तद्यसङ्गादित्यथ ।

३ सूत्रस्य यथाश्रुति व्याख्यानान्तरमाह अथवति । अकृतस्य कर्मणः ‘अभ्यागम’ फलोपभोग तद्यसङ्गादित्यर्थः । यदा खलु परमाणुगुण एव नित्य शरीराचारम्भक तदासौ नित्यत्वाच्च केनचित् क्रियते । तस्याकृतस्यैव फल पुरुषरूपमुच्यते । ततश्चायमास्तिकाना विहितनिषिद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिनिषेधाऽन्यथक शास्त्रप्रणयन चानर्थक भवेदिति भावः ।

४ सूत्राक्षर व्याचष्ट—अणुश्यामतेति ।

५ ननु भवरश्चमकृताभ्यागम का नो हानिरित्यत आह—ओमिति ब्रुवत इति । एतादृशोऽकृताभ्यागम प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणविरुद्ध इत्यर्थः ।

कर्मणा सुखदुःखभेदोपपत्ति । सोऽय हेतुभेदाभावाद् दृष्ट सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोध ।

तथाऽनुमानविरोध—दृष्ट हि पुण्यगुणव्यवस्थानात्सुखदुःखव्यवस्थानम् । य सुखं चेतनावान् साधननिर्वर्तनीय सुखं बुद्ध्वा तदीप्सन् साधनावाप्तये प्रयतते स दुःखेन युज्यते, न विपरीत । यच्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुद्ध्वा तज्जिहासु साधनपरिवर्जनाय यतते स च दुःखेन त्यज्यते, न विपरीत । अस्ति चेद् यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानम् । तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थावृत्तेन भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यत इति । तच्च गुणान्तरमसवेद्यत्वाददृष्ट विपाककालानियमाच्चान्यत्र स्थितम् । बुद्ध्यादयस्तु सवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति ।

अथागमविरोधे—बहु खल्विदमार्पणमृषीणामुपदेशात्तमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदेशफलं च शरीरिणा वर्णाश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्ति, परिवर्जनलक्षणा निवृत्ति । तच्चोभयमेतस्या दृष्टं—नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वाऽकर्मनिमित्तं पुरुषाणां सुखदुःखयोग—इति विरुद्धयते ।

सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तं सुखदुःखयोग इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीवात्सथायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ॥२॥
समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ।

१ परपक्ष आगमविरोधं दशयति आगमविरोध इति । ' एतस्या दृष्टे ' परकाये दशन । यदि न कर्मनिमित्तं शरीरमगं सुखदुःखादि वा तदा शास्त्रविहितकर्तव्यानुष्ठानेन धर्मस्ततः सुखम् शास्त्रनिषिद्धाचरणेनाधर्मस्तदा तु खमित्यादिव्यवस्था न स्यात् । अयं च व्यवस्थाभावः सकलागमविरुद्ध एव ।

अथ चतुर्थीध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

(१) प्रवृत्तिदोषमानान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

मनसोऽनन्तरा प्रवृत्तिः परीक्षितव्या । तत्रै रन्तु वाचद्वर्माधर्माश्रयशरी-
रादि परीक्षितं सर्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षेत्याह—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति ॥ १ ॥

प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा परीक्षिता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः प्रवृत्तिहेतुत्वान् पुन-

१ चतुर्थेऽध्याये आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसमनोरूपकारणस्वरूपप्रमेयवृत्तं
क्रमप्राप्तं परीक्षते । य एतदध्यायार्थः । नत्र प्रथमाह्निके प्रवृत्त्यादौ विधर्मिणो
विषयाश्रितनोयाः । द्वितीये स्वयमरतः सर्वप्रमेयाणां विषयो धर्मरततयोधो
निरूपणीयः ।

२ अध्यायक्रमं निरूपयन्नाह-मनसोऽनन्तरेति । प्रथमाध्यायगतोहेतुमूत्रे नयमे
मनोऽनन्तरं प्रवृत्तेरेवंविष्टमाह मनःपरीक्षाऽनन्तरं प्रवृत्तेरेव परीक्षावसर इत्यर्थः ।

३ पूर्ववृत्तपरीक्षानिर्देशनार मूत्रमन्तारयन्नाह-तत्र गच्छति । मन्त्रायाः
प्रवृत्तेर्धर्मोन्नःपानिगतात्परोक्षेण माऽपि परीक्षिता वेदितव्येत्यर्थः ।

४ उक्तातिदेशपरं मूत्रम्—प्रवृत्तिर्यथोक्तेति ।

५ मूत्राऽध्यायश्रान्तस्य शेरं पूरयति-तथेति । एव च 'प्रवृत्तिः यथा
उक्ता तथा परीक्षिता' इति मूत्रस्वरूपं पर्यवसितम् । यथा लक्षिता तथा
परीक्षिता । अस्या लक्षणेनैव परीक्षाऽपि सम्भवंत्यर्थः ।

एतामूत्रपूरणं वृत्तिहेतुऽनभिमतम् । तथाचोक्तं तैः—अत्र तर्धवेति शेष
पूरयन्ति । तदयुक्तम् । तथा मत्तत्रैव यथाशब्दस्याऽऽशान्ताऽवधिप्रममूत्रस्वतया-
तच्छेदं यथाशब्दान्तरस्य पूरणीयतया प्रकरणभेदापत्तेः । तस्मादधिप्रममूत्रस्वतया-
तन्देनान्यथो युक्तं । प्रवृत्तिर्यथोक्तेऽक्षयती तथा दोषा अप्युक्तलक्षणान्त इत्यधिप्रम-
मूत्रमन्वयित्वाऽर्थे इति ।

६ दोषानां परीक्षा कथं वृत्तेति प्रदर्शयन् तद्विषये यच्छ्रित्तिं प्रागुक्तं तावद्धेदेन
स्मारयति प्रवृत्तिहेतुत्वादिनि । दोषानां प्रवर्तनालक्षणतया नैषां प्रवृत्तिहेतुत्वं,
तज्ज्ञाद्यं पुनरन्वयकारणान्यपि तेऽत एव समारंभतोऽपि । समारंभानादिस्मात्कारण-

भेदप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतुः, ससारस्यातादित्वादिनादिना प्रत्यन्धेन प्रवर्तन्ते । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्त्वज्ञानात्, तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रत्यन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावतिरोधानधर्मकाः । इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति ॥ २ ॥

(२) दोषत्रैराशयप्रकरणम् ।

‘ प्रवर्त्तनांलक्षणा दोषा ’ इत्युक्तम् । तथा चेमे मानेर्ध्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः, ते कस्मान्नोपसङ्गहायन्ते ? इत्यत आह—

तत्रैराशयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः । रागपक्षः—कामो मत्सर स्पृहा

भूता दाया अप्यनादिमन्तानरूपेण वर्तन्ते । तथा च तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तद्विवृत्तौ रागद्वेषादिदापनिवारणम्, ततश्चापवर्गः । एव च सन्तानवृत्तित्वात्तेषामुत्पत्तिनाशवत्वमपि । एवमादिदापानां प्रमत्तानोक्तमेव प्राक्सूत्रेषु (१११२, ११११८, ३११२५) । इवमेव च तेषां परीक्षात्वेन मन्तव्यमिरयाशयः ।

१ अत्र प्रकरणविभागविषये केषाञ्चिद्विप्रतिपत्तिः । आद्यसूत्रात्मकमेकप्रकरणप्रवृत्तिररीक्षात्मकम्—द्वितीयं तु सूत्रमारभ्य नवमसूत्रपर्यन्तम्यरमेकमेव प्रकरणदापपरीक्षापरमित्येव विभागः समीचीनः प्रतिभाति । तेषाम्मतम् । तत्समाधानं यथा—उक्तेन विभागेनाद्य प्रकरणमेकसूत्रात्मकमेव स्यात् । न च तत्सम्यक्, अनेकसूत्रमसूत्रैरेव प्रकरणरत्वात्पत्वात् । अतः प्राचीन एव विभागः सम्यक्—येन आद्यसूत्रद्वयान्मकमेक प्रकरण—प्रवृत्तिदापाभयसामान्यपरीक्षापर, तृतीयसूत्रात्मारभ्य नवमसूत्रपर्यन्तन्वपर—दापविशेषपरीक्षापरमिति वदंमानोपाध्यायाः ।

२ तद्वद् बहु परीक्षितं दापाणाम् । यत्तु किञ्चित्पामपरीक्षितं तत्परीक्षितं प्रमेणारक्रमत प्रवर्त्तन्ति । दापाणां प्रवर्त्तनां लक्षणत्वमुक्तं ग्राह्यम् । मानेप्यादयोऽपि प्रवर्त्तनालक्षणाः । तत एतेऽपि दापपरिगणनं कथञ्चोच्यन्त इति प्रश्नार्थः ।

३ सूत्रं व्याचक्षणां रागादिषु सर्वेषां दोषाणामन्तर्भावप्रदर्शयति—तेषामिति । काममत्सरस्पृहानृणाणां भावना रागस्वरूपत्वाद् राग एवान्तर्भावः । एव श्रोत्रेर्ध्यासूयाद्राहमर्षाणां द्वेषस्वरूपत्वाद् द्वेष एवान्तर्भावः । तथा च मिथ्याज्ञानविचिकित्सामानप्रमादानाम्मोहस्वरूपत्वाद् एवान्तर्भावः । एवमत्र त्रिष्वत्र दोषेषु सर्वेषां दोषाणामन्तर्भावः । तत्र खगिताऽभिलाष ‘काम’, अर्थायमाणवस्त्वपरिदायेच्छा ‘मत्सर’, अन्तरस्वादानच्छा ‘स्पृहा’, पुनभयप्रतिमन्थानदन्तुभूता ‘नृणा’, प्रमाणशिरद्वपरदभ्यायदारेच्छा ‘लाभ’, शरीरनिद्रयाधिष्ठानवैकृत्यदन्तु ‘क्रोध’, साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधच्छा ‘ईर्ष्या’, परगुणाऽमताऽभ्या’, परापकरेच्छा ‘द्रोह’, कुतारकाराऽन्नताऽमर्षः । त्रिचिच्छिमा ‘महाय’, विद्यमानाविद्यमान-गुणाप्यारागमात्करेणैव ‘मानः’, कर्तव्याद्वरग ‘प्रमाद’ ।

तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्ष — क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षो-
मिथ्याज्ञान विचिकित्सा मान प्रमाद इति । त्रैराश्यान्नोपसङ्गुथायन्त इति ।

‘लक्षणस्य तद्धर्मदान्त्रित्वमनुपपन्नम्’ । नानुपपन्नम्—‘रागद्वेष-
मोहार्थान्तरभावात्’ । आसक्तिलक्षणो राग, अमर्षलक्षणो द्वेष, मिथ्याप्रति-
पत्तिलक्षणो मोह इत्येतत्प्रत्यात्मवेदनीय सर्वशरीरिणाम् । विजानात्यय शरीरी
रागमुत्पन्नम्—अस्ति मेऽध्यात्म रागधर्म इति । विराग च विजानाति—नास्ति
मेऽध्यात्म रागधर्म इति । एवमितरयोरपीति । मानेर्ष्यासूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्य
मनुपपत्ता इति नोपसङ्गुथायन्ते ॥ ३ ॥

“नैकप्रत्यनीकभावात्” ॥ ४ ॥

“नार्थान्तर रागादयः । कस्मात् ? एकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञानं
सम्यङ्प्रतिरार्थप्रज्ञा सम्वोधे इत्येकमिदं प्रत्यनीक त्रयाणामिति” ॥ ४ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीका प्रथिव्या इयामादयोऽग्निप्रसयोगेनैकेन, एकयोनयश्च
पाकजा इति ॥ ५ ॥

सति चार्थान्तरभावे—

तेषां मोहः पार्यायान्नामूढस्येतरोत्पत्ते ॥ ६ ॥

मोह पाप पापतरो वा द्वावभिप्रेत्योक्तम् । कस्मान् ? नामूढस्येतरो
त्पत्ते । अमूढस्य रागद्वेषो नात्पद्येते । मूढस्य तु यथासङ्कल्पमुत्पत्ति । विषयेषु

१ उपसहरति—त्रैराश्यादिति । यस्मात् त्रिष्वव वगणु सव दापा अतगत-
स्तस्मात् तेषा परिगणन न क्रियते इत्यर्थः ।

२ सम्यक्याद्य मग्बाध । यस्मादन्मेव तत्रज्ञान रागादाना त्रयाणा
‘विराधि’ नाशकम् तस्मात्तपामप्येकत्वमेव युक्त न पृथग्निदश इति भावः ।

३ केषाचिन्ते ‘सति चार्थान्तरभाव’ इति पूवा-प्रत्येव । तथा चाय सम्य-
क्य — ‘अर्थान्तरभाव सत्यपि (चाऽप्यथ) इयामादय अग्निमय गेन ऋप्रत्य
नाका इति यद्यप्येते गुणा भिन्ना एव तथाप्येकप्रत्यनाका इत्यर्थः ।

वाचककृतत्वात्पयइतस्तु मत ‘सति चार्थान्तरभाव’ इति वाक्यस्याग्निम
सूत्रेणैवान्वयः । ‘अथान्तरभावऽपि माहस्तेषा पापायान्’ इति सम्बन्धः ।

४ दापाच्छेद वणयितुकाम कारणाच्छेद एव कार्योच्छेद इति मनसि
कृत्वा माहस्यव भकलदापमूलत्व प्रदशयितु त्रिष्वपि रागद्वेषमेषु तारतम्य
वणयति तेषामिति सूत्रम् । ‘तयाम्’ रागद्वेषमाहानाम्मध्ये ‘माह पापायान्—’
अनथमूल ‘न अमूढस्य इतरा पत्त’ । ‘अमूढस्य’ माहरहितस्य ‘इतरथा’
रागद्वेषया ‘उत्पत्ति’ न भवति यस्मात् तस्मात् मोह एव सर्वप्रधानमिति भावः ।

रञ्जनीया सङ्कल्पा रागहेतव, कोपनीया सङ्कल्पा द्वेषहेतव । उभये च सङ्कल्पा न मिथ्याप्रतिपत्तिरक्षणत्वान्मोहादन्ये । ताविमा मोहयोनी रागद्वेषाविति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनितृत्वा रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्ति । एवं च कृत्वा तत्त्वज्ञानान्—“दु सत्तन्मप्रवृत्तिदोषामिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग” इति व्याख्यातमिति ॥ ६ ॥

“प्राप्तैस्तर्हि—

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभासो दोषेभ्यः’ ॥ ७ ॥

“अन्यद्वि निमित्तमन्यन्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह इति” ॥ ७ ॥

न, दोषलक्षणाप्ररोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

‘प्रवर्तनालक्षणा दोषा’ इत्यनेन दोषलक्षणेनावस्थित दोषेषु मोह इति ॥ ८ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेः तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

द्रव्याणा गुणाना वाऽनरविधविस्था निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयाना दृष्ट इति ॥ ९ ॥

(३) प्रेयभावरपरिणामप्रकरणम् ।

दोषानन्तर प्रत्यभाव । ‘तस्यैवामिद्वि—आर्मेनो निरत्वान् । न

१ शङ्कत—प्राप्तैस्तर्हि—नाप्यचारयमारभ्य कापभ्य इति सूत्रान्त्यपदपय तम् । तर्हि दोषस्याऽथान्तरभावे प्राप्ते इति सम्बन्ध ।

२ क्रमप्राप्त प्रत्यभाव पराक्षयिष्यमाणस्तत्र त्रम प्रशयति—दापानन्तरमिति । प्रमयादोषो दापादन तत्र प्रत्यभाव एवानुगत परीक्षायासपि तपानन्तरं स एव परीक्ष्यत इत्यर्थ । प्रत्यभाव इत्यत्र न्यव मुदा स्यादाय भवित्तिवद् द्रष्टव्य । तथा च नूत्रा प्रायणमिति अवनप्रायणया समानकृत्वा अणुपचम् । एतद्विषय एव स्यात्—अथ प्रत्यभाव शरारस्यात् वृद्धस्तामन इति । तत्र कृपाधिदाक्षेप—पुनरुपपत्ति प्रत्यभाव इत्यत्र सूत्र (११११९) प्रत्यभाव नामन एकादशम्य सिद्धात्तदुक्तमयस्याऽऽज्ञाना नाम्नीति । तत्र च परिहार—प्रत्यभावस्यात्परिणामान्तरात्तस्य च निरय आत्म-व्यसम्भवात्पुनरुपपत्त एव स्यात् एव चास्य सदायस्य पराक्षावयर प्रत्यभावपराक्षावयर एवति ।

३ प्रत्यभावस्य परिणामात्प्रत्यवपक्ष सिद्धान्तिनि समासज्य पराक्ष सदायमु नाम्य तत्रात्मपक्ष तपुनरुत्पत्तिमुभाइ—तस्यामिद्विमिति । प्रत्यभावस्य तदवजा भाव एवत्यर्थ ।

४ तत्र इणु—आर्मेन इति ।

खलुं नित्यं किं चिज्जायते म्रियते वेति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुप-
पत्तिः । उभयं च प्रेत्यभावः” इति ।

तत्राय सिद्धानुवाद —

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योऽश्मत्मा प्रैति-पूर्वशरीरं जहाति-म्रियत इति प्रेत्य च पूर्व
शरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्त इति । तच्चेतदुभयं ‘पुन-
रुत्पत्तिः प्रेत्यभावः’ इत्यत्रोक्तं-पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरमुपादानं प्रेत्यभाव
इति । तच्चेतन्नित्यत्वे सम्भवतीति ।

यस्य तु मत्त्वोत्पाद सत्त्वनिरोधः प्रेत्यभावः तस्य कृतहानमकृता
भ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेशाश्चानर्थका इति ॥ १० ॥

“कथमुत्पत्तिरिति” चेत्-

व्येक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

१ तदेव स्पष्टयति-न खल्विति । उत्पत्तिनाशरूप एव प्रेत्यभावः, न च
मिद्वान्ते नित्यत्वानुत्पत्तिनाशरूपस्यात्मनो नोपपद्यते । वैनाशिकानान्तु नित्य-
मात्मानमनभ्युपगच्छता सर्वमात्रस्योत्पादनिराधार्या युक्त एव प्रेत्यभाव इत्याशयः ।

२ उक्ताक्षेपपरिहाररूपेण सिद्धान्तमुपक्रमते-तत्रायमिति । मिद्वस्य सिद्धान्त-
स्य अनुवादो वर्जनम् ।

३ विपक्षे बाधकमाह-यस्य त्रिति । वैनाशिकमते आत्मनो मरणे तस्य
नितान्तमेव सत्त्वम्योच्छेदः जन्मनि च पुन मत्त्वस्योत्पत्तिरित्येवरूप एव प्रेत्यभाव
एव च यस्य मरणं जातं तस्यात्यन्तं नष्टत्वान् यस्य च जन्म तस्य प्रथममेव जातं
त्वादुभयारेकान्ततो भेद एव-तथा चोत्तरशरीरे य उपभोगा आत्मन आपतन्ति न ते
सर्वे तस्य स्वप्नान्नकर्मकृता, यानि च तस्य पूर्वशरीरे स्वकृतानि कर्माणि तन्न्या
ध्यापभोगाभ्यस्य नैवापतन्तीति महान् दोषः । एव सत्यभ्युदयनि ध्येयसार्थं प्रवृत्त्यभाव
प्रमत्त इत्यर्थः ।

४ पुनर्विपक्षे बाधकमाह-उच्छेदिति । यद्यत्तोच्छेदविनाशरूपतादि यस्या
त्मन उपपन्नः कृतभक्तस्यान्तरक्षणे प्रणष्टत्वादुपदेशानुष्ठानात्प्रभव सकलोपदेशानर्थक्य
प्रमत्त इत्यर्थः । नित्यत्वमपक्षे तु स्वदेहन्द्रियबुद्धिसंवेदनासम्बन्धोत्पादविनाशो नित्य
स्यात्मनो जन्मप्रायेण-तथा चोपपन्नः प्रेत्यभाव इति सिद्धान्तः ।

५ अत्र च प्रावादुकानां नानाविधा विप्रतिपत्तय मन्ति । तत्राभिमत पक्ष
गृह्यन्तुत्तराह्निकानि-व्यक्तादिति सूत्रम् । ‘व्यक्तं’ नामोपलब्धिलक्षणप्राप्त रूपादिमद-

“ केन प्रकारेण किन्धर्मकान् कारणाद्यक्त शरीराद्युत्पद्यत इति ”

व्यक्ताद् भूतसमाख्यातात्पृथिव्यादित परमसूक्ष्मान्नित्याद्यक्त शरीरे-
न्द्रियविषयोपकरणाधार प्रज्ञात द्रव्यमुत्पद्यते । व्यक्त च खस्विन्द्रियग्राह्यम् ।
तत्सामान्यात्कारणमपि व्यक्तम् ।

“ किं सामान्यम् ” ।

रूपादिगुणयोग । रूपादिगुणयुक्तेभ्य प्रथिव्यादिभ्यो नित्येभ्या रूपादि
गुणयुक्त शरीराद्युत्पद्यते ।

प्रत्यक्षप्रामाण्यान् । दृष्टो हि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो मृत्प्रभृतिभ्यस्तथा-
भूतस्य द्रव्यस्योपाद्, तेन चादृष्टस्यानुमानमिति । रूपादीनामन्वयदर्शनात्
प्रकृतिकारणयो पृथिव्यादीना नित्यानामतीन्द्रियाणा कारणभावोऽनुमीयत
इति ॥ ११ ॥

“ न, घटाद् घटानिष्पत्तेः ” ॥ १२ ॥

“ इदमपि प्रत्यक्ष-न खलु व्यक्ताद् घटाद्यक्तो घट उत्पद्यमानो दृश्यते-
इति व्यक्ताद् व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनात् व्यक्त कारणमिति ” ॥ १२ ॥

व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न द्रूम सर्वं सर्वस्य कारणमिति, किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्य
तत्तथाभूतादेवोत्पद्यत इति । व्यक्त च तन्मृद्द्रव्य कपालसङ्कर यतो घट
उत्पद्यते । न चैतन्निहनुवान षचिदभ्यनञ्जा लघुमर्हतीति । तदेतत्तत्त्वम् ॥ १३ ॥

(५) शून्यतोपादानप्रकरणम् ।

अत एव परं प्रावादुक्तानां दृष्टय प्रदर्शयन्ते—

द्रव्यम्, तस्वात्पत्तिव्यक्तात् परमाणो भवतर्तुस्यर्थं । अप्राप्तवक्षाऽपि परमाणू रूपावादि
सामान्याद् ‘ व्यक्तम् ’ उच्यते । तद्व पृथिव्याद् कारणमिति ।

१ मिदान्ताशयमनुद्धवा पर शङ्कने-न घटादिति मृत्प्रम् ।

२ ध्वजप्रद्व व्यक्तमुत्पद्यत इति मतमुपाह्वयितु पृथिव्याद्युत्पत्तिविषय यानि
मतान्तराणि दागानिकैत्यन्यस्तानि तद्विपरिणामर प्रकरणादकम् । तत्रादी शून्यता-
पादानप्रकरणम् ।

३ एतद्वावतारयति-अत्र परिमिति । ‘ प्रावाणुक्तानाम् ’ शान्तिप्रदानाम् ।
‘ दृष्टय ’ मतानि ‘ प्रदर्शयन्त-कानिचित्प्रतिषेधु-यथा शून्यतापादानदर्शनं
कानिचिदभ्यनुशानु-यथेश्वरकारणतावाद ’ । इश्वरकारणतावादमभिष्टर्षवेष यत्ना

“अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्” ॥ १४ ॥

“असत् सदुत्पद्यत इत्यथ पक्ष । कस्मात् ? उपमृद्य प्रादुर्भावात् । उपमृद्य बीजमद्भुर उत्पद्यते नानुपमृद्य । न चेद्वीजोपमदाऽङ्कुरकारणम्—अनुपमर्देऽपि बीजस्याङ्कुरोत्पत्ति स्यादिति” ॥ १४ ॥

अत्राभिधीयते—

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्युक्त प्रयोगो—व्याघातात् । यदुपमृद्भाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भविष्यति—विद्यमान वात् । यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूते नाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

“नोतीतानागतयो कारकशब्दप्रयोगात्” ॥ १६ ॥

“अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दा प्रयुज्यन्ते । पुत्रो जनि

वात्तिककृत । अत्र तु यदीश्वरकारणताशब्दनमुपन्यस्तमग्र तदुत्पत्त्यात्स्यभिमतेश्वरस्यापादानकारणवमेव समर्थयतेऽतस्तदपि सिद्धान्तिन प्रतिषेधकाटाववात्तपतताति नावसरा वात्तिककृद्भिमतविवेकस्येत्यादि तात्पर्यादवगम्यते । विशद निरूपयिष्यत एतदग्रिमे इश्वरापादानताप्रकरणे ।

१ तत्र प्रथममसत् एव सदुत्पद्यत इति शून्यतापादानतादक्षानमुपन्यस्यति—अभावादिति सूत्रम् । एके प्राहुः ‘अभावादय भावानां कार्याणामुत्पत्ति । कुत ? यता नानुपमृद्य प्रादुर्भाव कस्य चिदपि भावस्य भवति—यथा बीजमुपमृद्यैवाङ्कुरो जायते इत्यथ’ ।

२ सूत्रं व्याचष्ट—असत् इति । इदमत्राकृतम्—विश्वं हि शून्यताया एव जायते । एव क्लिष्टं ध्रुयते—असद्वेदमग्र आसादिति । अत एवाद्याप्यसत् एव जन्म दृश्यते न सत् । तत्कस्य हता ? अभावस्तस्य कारणमिति । अनुपमृद्य प्रादुर्भावादिति उपलक्षणमेतत् । असत् उत्पादादित्यपि द्रष्टव्यम् । तस्मादसदुपादान विश्वमिति सिद्धम् ।

३ यच्च प्रादुर्भवति तत्प्रादुर्भावात् प्रागसदव यच्चासदव तत् कथमुपमर्दं करिष्यतीत्यर्थे ।

४ सिद्धा यभिसन्धिमविद्वान् पूर्वपक्षी दूषयति—नात तेति सूत्रम् । यदुक्त सिद्धान्तिना पूर्वस्मिन् सूत्रे तत्र यता ह्यविद्यमानेऽप्यथ कारकशब्द प्रयुज्यत इत्यथ ।

५ सूत्रार्थं व्याचष्ट—अतीत इति । अविद्यमान इति यद्यपि सूत्रे नोक्त तथाऽपि भाष्यकारेण योजित वेदितव्यम् ।

प्यते-जनिष्यमाण पुत्रमभिनन्दति-पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति-
अभूत्कुम्भो भिन्न कुम्भमनुशोचति-भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि-अजाता
पुत्रा पितर तापयन्तीति-गुह्य भाक्ता प्रयोगा दृश्यन्ते । कां पुनरिय
भक्ति ? आनन्तर्यं भक्ति । आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थं-प्रादुर्भ
विष्यत्प्रदुर्भ उपमृद्रातीति भाक्त कर्तृत्वमिति ” ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्यत्ते ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्रीजादङ्कुर उत्पद्यत इति । तस्मान्नाभावाद्भावात्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमर्द्दप्रादुर्भावयो पैर्वापर्यनियम क्रम । स खल्वभावाद्भावात्पत्ते
हेतुर्निर्दिश्यते । स च न प्रतिषिध्यत इति । व्याहृतव्यूहानामवयवाना पूर्वं-
व्यूहनिर्गता व्यूहान्तराद् द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावान् । बीजावयवा कुतश्चिन्मिता

१ ननु भाक्तप्रयोगे सवत्र सादृश्यादि किञ्चिन्मूलमपेक्ष्यते । प्रकृते किन्तन्मू
लमिति पृच्छति का पुनरिति ।

० तत्रात्तरम्-आनन्तर्यमिति । तदेव विनश्यति-आनन्तर्यसामर्थ्यादिति ।
अङ्कुरमुपमृद्य प्रादुर्भवतःस्यन्यायमत्रथा यत् प्रादुर्भविष्यत्प्रदुर्भुक् । वाजमुपमृद्राताति-
अत्र चाविद्यमानस्याप्यङ्कुरस्य कृत्रय भाक्तमय । तत्र च मूल वाजनाशादनन्तर
मवाङ्कुर उत्पद्यत ह्यवानन्तर्यमपि भाव ।

३ पराक्त परिहरति-न विनष्टेभ्य इति सूत्रम् । यदुक्तमभावाद्भावात्पत्तिरिति,
तत्र । कुत ? यत्ता विनष्टेभ्यो वाजेभ्यो नैवात्पद्यतेऽङ्कुरमित्यर्थं ।

४ पराक्ती यरिक्त्रिभ्युपगमाह तदभ्युपगच्छन्नाह क्रमनिर्देशादिति सूत्रम् ।
'अप्रतिषेध' तावन्मात्रस्य पराक्तस्यति शय ।

५ सूत्रार्थं दशाचष्ट-उपमर्देति ।

६ सूत्रार्थक्रमपदस्याधमाह वावति । निर्दिश्यत इति परगति शय ।

७ ननु यद्यप्य क्रमा न प्रतिषिध्यते य एव च क्रमाऽस्मान्भिरभावाद्भावो
त्पत्तिसापेक्षतयाव-यस्त । तत किमिति साधन स्यादृश्य तया यत्र स्वाकारार्थस्यत
आह-व्याहृतनि । बीजापमदाङ्कुरा पत्याय पारापयक्रम य न प्रतिषिध्यत किन्तु
तस्य क्रमस्याभावाद्भावात्पत्तिमप्यत्रप्रतिषिध्यत एव । यत्ताऽत्र वाजस्यानुवृत्तिम
यावत् क्वचल तर्भ्यक्रमययव्यूह नश्यति अपर च पृष्टमुपपद्यते । अगमादय च
व्यूहान्तरादङ्कुरमुपपद्यत । एव च यत एव बीजादङ्कुरात्पत्तिनामत ह्याशाशय ।
अनन्यप्रयुक्त ह्यनन्तर्य कायकारणनारम्भाधनम् । इह ह्यनन्तर्य पृष्टान्तरप्रयुक्त-
मवति न उद्भावस्य कारणव गमयितुमर्हतीति दृश्यम् ।

स्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तर चापद्यन्ते । व्यूहान्तरादङ्कुर
 उत्पद्यते । दृश्यन्ते एतस्ववयवास्तत्संयोगाद्भूरोत्पत्तिहेतवः । न चानिवृत्ते
 पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शस्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वा-
 पर्यनियमः क्रमः । तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति । न चान्यबीजावयवेष्व्योऽ-
 ङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति ॥ १८ ॥

(५) ईश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

अथापर आह—

१ अत्र ईश्वरोपादानताप्रकरणे वा चकनात्पर्ययोर्मतभेदो दृश्यते । जगत ईश्वर-
 कर्तृकत्वसाधनपरिमितमिति वार्तिकम्—वेदान्त्यभिमतेश्वरोपादानकारणत्वनिराकरण-
 परिमितं तात्पर्यम् । 'प्राग्प्रादुकाना दृश्य प्रदश्यन्त' इति भाष्यावतरणिका विभाव्य
 तात्पर्यव्याख्यानमेव सम्यक् प्रतिभान्ति, न्यायदर्शनप्राणभूतस्वैश्वरकर्तृकत्वस्य प्राग्प्रादुक
 दृष्ट्यभिधानासम्भवात् ।

किन्तु कुत्राप्यन्यत्र सूत्रकारणेश्वरकर्तृकत्व जगता नैवोपादादितमिति विभा-
 र्थ्येव वार्तिककृत उष्वावतरणिकाभाष्यव्याख्यानानुसर उक्तन्त—'अत्र कानिचिद्
 दर्शनानि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिद्भ्युपगम्यन्ते' इति । अभ्युपगम्यते त्विदमेवेश्वरकर्तृ-
 कत्वदर्शनं तन्मतेनेति विचारणीयम् । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायदर्शनप्राणभूतत्वाद्वास्तविक-
 कारीयमेव व्याख्यानमत्र प्रधानतयापन्यस्यते । किन्तु तात्पर्यकृतो व्याख्यानमेव
 सूत्रभाष्याक्षरानुसूल्यमिति तदपि नोपेक्षणीयमिति तदपि लिख्यते । एव च ईश्वर
 कारणमिति सूत्रे (१९) सिद्धान्तस्वैवापक्रम -त्प्राक्षेप , न पुरुषकमेति सूत्रे (२०) ।
 तत्परिहारस्तथास्त्विति सूत्रे (२१) इति रानिकव्याख्यानम् ।

ईश्वर कारणमित्यत्र सूत्रे (१६) वेदान्तिकृतेश्वरोपादानकारणत्वपूर्वपक्ष -
 न पुरुषकमेति सूत्रे (२०) पूर्वपक्षभूतवेदान्त्यभिमतोपादानकारणत्वानुपेक्षनिसित-
 कारणान्निरास -नत्कारित्वादिति सूत्र (२१) ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वसिद्धान्तो
 पन्यासः इति तात्पर्यव्याख्यानमिति विवेचनीयम् ।

अत्र प्रथमे ईश्वरस्य निमित्तकारणत्व प्राचीनमन्यायाचार्याणामभिमत न
 वेदेतदपि विचारमहति । नूनायाध्यायद्वितायाद्विभक्तम्—(६६)—सूत्रवार्तिके सर्गा-
 दरनभ्युपगमात्सूत्रम् तद्वपुनरत्रय (२१) सूत्रवार्तिके । एव सर्गाद्वरनभ्युपगमात्
 सर्गस्य निमित्तकारणस्य कापयत् । तथा चन्द्रर केवल नियन्त्रेवेति न्यायमत
 प्रतिभान्ति । भाष्यकारोऽप्यमे ईश्वरा द्रष्टा वाद्वा सर्वज्ञातेत्येवोक्तवान्, न पुन कर्ता
 गृह्य वेति ।

२ ईश्वरकर्तृकत्वसिद्धान्तोपन्यासमतारयति—अथापर इति । न पर 'अपर'
 स्रयूथो नैयायिक इति यावदिति वार्तिकमभिमत व्याख्यानम् । तात्पर्यव्याख्याने
 एवोपेक्षादानवादी वेदान्त्येव 'अपर' ।

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति । तेनानुमीयते—
पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति । यदधीनं स ईश्वरः । तस्मादीश्वरः
कारणमिति ॥ १९ ॥

“ न, पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

“ ईश्वराधीना चेत्फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण
फलं निष्पद्येतेति ” ॥ २० ॥

१ सिद्धान्तेनैवापक्रमते—ईश्वर इति । ईश्वर एव निरपेक्ष इरीरादे निमित्त-
कारणम् । कुत ? पुरुषकर्मणा प्रयत्नानां बहुधा निष्फल्यदर्शनात् ।

२ ननु जावा एव चेतनाभक्तकर्मनिबन्धना नामरूपप्रपञ्चा भविष्यति—कृतमत्र
भगवतेश्वरेणैव आह—पुरुषकर्म फल्यदर्शनात् । पुरुषश्चेत्तयते नैव निष्फलं कर्मा-
भेत । निष्फलं विद्वान् प्रवर्त्तमानं कथं चतनो नाम । तस्मात्पुरुषकर्माफल्यदर्श-
नादीश्वर एवोपादानमिति सर्वमवदातम्—इति पूर्वपक्षः ।

३ मूत्रं व्याचष्ट—पुरुषाऽयमिति । ‘ समीहा ’ प्रयत्नः ।

तात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशकारणा तु मतेऽयं सूत्रे यदा—तन्नाम्पूर्वपक्ष एवाज्ञावित ।
स चैवमुल्लसति—माभूदयं नामरूपप्रपञ्चं शून्यतापादानोऽपि तु यद्वोपादानो
भविष्यति । ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणमते—मूर्त्तिकेव घटदारावादिभावेन । न चैव
नित्यत्वव्याघातः, परिणामोऽपि तत्त्वानुपायान्, तल्लक्षणवाच्यं नित्यतायाः । एतदेकं
दर्शनम्परिणामवादिनाम् ।

अपरं च विवर्त्तवादिनाम्—यथा—ब्रह्मैवानाद्यविद्योपधानभेदाद्यामरूपप्रपञ्चभेदेन
विवर्त्तत—मुख्यभिव्यक्तमकर्मणिहृपाणादसंभेदाद्यैकविधप्रतिबिम्बभेदेनेति । तदेत-
द्दानद्वयमनेन सूत्रेण मूर्त्तितम् ।

‘ ईश्वरा ’ मह्यं, ईतनायागात् । ‘ ईश्वरा ’ च चेतनाशक्तिः, क्रियाशक्तिश्च । सा
चास्ति ब्रह्मणीति मह्यं ‘ ईश्वर ’ । स एव ‘ कारण ’ जगतः । न चाभावो वा
प्रधानं वा परमाणवो वा च्यवन्ते ।

४ (वास्तिकव्याख्यानं) सिद्धान्तमाक्षिपति—न पुरुषकर्म—ईश्वरस्य निमित्त-
कारणत्वं ‘ न ’, कुत ? यत् पुरुषप्रयत्नाभावे किमपि फलं न निष्पद्यत इत्यर्थः ।

५ मूत्रं व्याचष्ट—ईश्वरेति । यदि निरपेक्ष एवैव कारणं तर्हि पुरुषप्रयत्नमन्तरे-
णापि कर्मनिष्पत्तिरभवत् । ततश्च कर्मोपादानोऽनिर्मुखश्च—ईश्वरस्यैकरूपस्यैकरूपाया
एव क्रियाया तन्भवान् । अथैव कारणभेदानुविधानेन कार्यं निवर्त्तयति—यदपेक्षते
तत्र करातीति प्राप्तम् । एव कर्मपेक्षश्च ईश्वरा जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नैश्वरः स्यादित्याक्षेराण्यः ।

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति^१ । फलायं पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फल सम्पादयतीति । यदौ न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति । तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः—‘पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्ते’रिति ।

तात्पर्यव्याख्यानं यथा—न तावन्मूर्त्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणमते । तद्धि सर्वात्मना वा परिणमते एकदशेन वा । तत्र सर्वात्मना परिणामे तत्त्वविधाताद नित्यत्वम् । एकदशेन परिणामे सावयवत्वात्तदवानिर्णयत्वम् । न च निरपेक्षे स्वस्ववदन-प्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्स्वरूपाग्रहः सामान्यग्रहः वा भवति । तस्मादीश्वरो जगन्नेदेन परिणमते विवर्त्तते कल्पयुक्तम् । निमित्तं तु स्यादीश्वरो जगतः । न चेदपेक्ष एव जगत्कारणमित्युच्येत तत्रेदमुपतिष्ठत—न पुरुषकर्माभाव इति सूत्रम् ।

१ आक्षेप परिहरति (वार्त्तिकव्याख्यानं)—तदवमीश्वरोपादानत्वं ब्रह्मविवर्त्तव च निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वं च प्रत्याख्यायाभिमतं पक्षं गृह्णाति (तात्पर्यव्याख्याने,— तत्कारितत्वादिति सूत्रम् । सिद्धान्तोपवर्णनपरिमित्तमित्यत्र सर्वेषां सम्मतिः । ‘ईश्वर-कारितत्वात् पुरुषकारस्य तासहाय्यं पुरुषो जगता निमित्तकारणम्’—इत्यस्य पक्षस्य निराकरणे ‘पुरुषकर्माभाव फलानिष्पत्ते’ इति ‘अहेतुः’ असाधनमिति सूत्रार्थः ।

२ सूत्रं व्याचष्टे—पुरुषकारमिति । ‘पुरुषकारमिति’ पुरुषस्य प्रयत्नमिति यावत् ।

३ अनुगृह्णातीति—यत्कर्म यथाभूत् यस्य कर्मणो यदा विपाककारस्तत् तथा तदा विनियुक्तं इत्यर्थः ।

४ तदेव स्पष्टयति—फलायेति ।

५ कथं तर्हि पुरुषकर्माफल्यमित्यत आह—यदिति । ईश्वरानुग्रहाभाव एव कर्मनैष्पत्ये हेतुरित्यर्थः ।

६ मूयार्थंमुच्यते—तस्मादिति । परमाणुपादानस्य जगतः पुरुषकर्मापेक्षे ईश्वरो निमित्तम् । यद्य तेनावेक्षणीयं पुरुषकर्म तदपीश्वरनिमित्तकमेव । न च यदपेक्षते तत्तस्यानिमित्तम्—वास्यादस्तक्षसहकारिणस्तक्षनिमित्तत्वात्सोऽनान् । तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य तासहाय्यं ईश्वरा निमित्तकारणं जगतः इत्यस्य पक्षस्य निराकरणे ‘पुरुषकर्माभाव फलानिष्पत्ते’ इत्यहेतुः । निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वात्-निराकरणे तु भवदवाय हेतुरिति निगलितोऽर्थः ।

गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः । तस्यात्मकल्पान् कल्पान्तरानुपपत्तिः ।
अधर्ममिष्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तर-
मीश्वरः । तस्यै च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टनिधमैश्वर्यम् । संकल्पानु-
विधायी चास्य धर्मः । प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च
भूतानि प्रवर्तयति । एवं च स्ववृत्ताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्व-
रस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम् ।

१ ईश्वरनिमित्तकत्वं जगतो विचार्याधुना ' ईश्वर एव क ' इत्यपेक्षायामीश्वर
परिचाययति—गुणविशिष्टमिति । जीवात्मभ्योऽन्य इत्यात्मा-तरम् परमा-मेति यावत् ।
म च गुणविशिष्टः । ते च गुणा—सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागजुद्धय एवेति
वार्तिकम् । तत्र तात्पर्यम्—बुद्धिबुद्धिच्छाप्रयत्नावप्यस्य निर्वाणं तत्कृतृत्वसाधनान्तर्गतौ
मन्तव्यां, ज्ञानचिकीर्षांप्रयत्नसमवायलक्षणत्वात्कृतृत्वस्येति ।

२ नन्वात्मान् भवेऽनित्यज्ञानयोगिन एव दृष्टास्तद्वैलक्ष्येन नित्यज्ञानयोगी
परमात्मा नामजातीयो भवितुमर्हतीत्यत आह—तस्यामेति । ' आत्मकल्पात् '
आत्मजातीयोऽदिति यावत् । इदमत्राकृतम् । यद्यप्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि-
अथ च नित्यबुद्ध्यादियुक्त—तथाऽप्यात्मजातीय एव बुद्ध्यादिगुणयोगित्वात् ।
अन्यथा तावादिपरमाणुनामतायादिप्रसङ्गे नित्यरूपादियोगात् ।

३ ननु मानान्यत आत्मकोटावेव किमिष्य न निवश्यते—किमर्थं चास्या
त्मभ्योऽन्यत्वं चर्ष्यते इत्यत आह—अधर्मेति । आत्मत्वसामा-येऽपि ईश्वरस्य महान्
भेदा लक्ष्यतेऽस्य गुणानामात्मान्तरगुणेभ्यः । तथा हि जीवात्मन स्वधर्मोऽज्ञानं
प्रमादश्च—एतेषां तु परमात्मनाश्वरे ' हानि ' अभाव प्रयुतास्मिन् धर्मो ज्ञान
समाधिप्रेषेतेषां गुणानां सम्पत्तिर्लक्ष्यते । एतदेव च वैशिष्ट्यम्—वैलक्ष्यम्—अस्य
जीवात्मभ्य इत्यर्थः ।

४ ईश्वरे धर्मादिगुणयोगप्रदर्शयति—तस्य चेति । अणिमा—महिमा—लघिमा
—गरिमा—प्राक्काम्यम्—ईशित्वम्—प्राप्ति—वशित्वमिति सिद्ध्यष्टकमीश्वरस्य तत्का-
रणीभूतधर्मस्यास्तिरव सूचयतीत्यर्थः । अभ्युपत्यश्वरे धर्ममेतदुक्त भाष्यकृता—परमार्थ-
तत्समीश्वरस्य धर्मसङ्गाव प्रमाण नास्ति—निराभ्यामेव ईश्वरीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्या
मकलकयोत्पत्तिमिदंरिति वार्तिकतात्पर्यंवा' स्पष्टम् ।

५ नन्वाश्वरस्य कर्मानुष्ठानाभावान् कुतोऽस्य धर्म—तथा चाणिमादिक्रमस्यै-
श्वर्यं कायरूप विनैव क्रमणैत्यकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यत आह—सदृश्येति ।

६ तद्वच विनादर्शान्—प्रत्यामेति ।

७ मा भूदात्मानुष्ठानमीश्वरस्य, सद्वैलक्षणं जीवात्मपृथिव्यादिप्रवर्तनरूप
चानुष्ठान तस्य नवायेव, तन्नित्यस्यैव धर्मस्य कलमस्यैश्वर्यादिकमभवताति नाकृता-

आत्मकल्पश्चायम् । यथा पिताऽपत्याना तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम् । न चात्मकल्पादन्य कल्प सम्भवति । न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्मो लिङ्गभूतः शक्य उपपादयितुम् । आगमाच्च द्रष्टा वोढा सर्वज्ञाता—ईश्वर इति । बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैरिहपाख्यमीश्वर प्रत्यक्षानुमानागमविपर्यायत क शक्त उपपादयितुम् ।

स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्तमानस्यास्य यदुक्त—प्रतिपेयजातमकर्म-निमित्ते शरीरसर्गे—तत्सर्वं प्रसज्यत इति ॥ २१ ॥

भ्यागमप्रसङ्ग । किमायातमनेनेधरस्य जगत्कृत्व इत्यत आह—निर्माणप्राकाम्यमिति । जगद्निर्माणशानिरप्यस्य धर्मफलमेवेत्यथ । इश्वरस्य ज्ञानक्रियाशक्ती नित्ये इत्यर्थं नित्यमणिमादिक त्वनित्यम् । तदभिप्राय च भाग्यस्य धमफलत्वाभिधानम् । अत एवैश्वर्यनित्यत्वे धर्मवैयर्थ्यन्तर्द्विनित्यत्व तत्कारणकल्पनयाऽनवस्थति चोच्यते नावकाश । प्रत्यात्मवृत्तिधर्माधमसच्चिचयाधिष्ठान मङ्गलानुविधायिन ईश्वरधर्मस्य प्रयोजनम् ।

१ ननु प्रयोजनं विना प्रेक्षावत्ता न प्रवृत्ति । न च प्राप्तसकलप्राप्तव्यस्यास्ति प्रापणीय किञ्चिदीश्वरस्य । तस्मात् कृतमस्य जगद्निर्माणनेत्यत आह—आप्तकल्प इति । मा भूदस्य भगवत स्वार्थं परानुग्रहार्थमेव जगद्निर्माणे प्रवर्तत इत्यर्थं ।

२ पूर्वमुक्तमेवेश्वरस्यात्मजातीयत्वं पुनर्द्वयति—न चास्मैति । आत्मजातीय एवेश्वरो नान्यजाताय इत्यर्थं ।

३ कथमेतदित्यत आह—न तावदिति ।

४ स्यादेतन् यदि कारण्यादीश्वरो जगद्निर्माणे प्रवर्तत मुक्तिनेत्र सृजेच्च दु विनम् । न च क्षेत्रगतधर्माधर्मसद्व्यकारितया निर्माणवैचित्र्य वाच्यम्, धर्मस्य तदनधिष्ठितस्य स्वकार्याकरणेन कारणिकेन तदधिष्ठानायोगात् । अत मुक्तिदु स्यादिभेदेन जगद्द्वैचित्र्यदर्शनात्प्राप्तुम्प्राप्तयुक्त ईश्वर करातीत्यत आह—स्वकृताभ्यागमेति । अयमभिसन्धि—कारणिकोऽप्ययमात्मान्तरातिशयितमहिमाऽपि न वस्तुना सामर्थ्य-मन्यथाकृत्तुं पारयति । तस्मादधर्मोत्पत्तिमतापि नेधरप्रभावादपि नित्येन भक्ति युक्तम् । न च स्वफलविराधिना फलमप्रदाय विनष्टमपि शक्यम् । अत क्षेत्रज्ञानां नियतिमलद्वयतेधरेण नाधर्मं शक्याऽनधिष्ठानम् । तस्मात् कारणिकोऽप्यय वस्तु-स्वभावमनुविधीयमानो धर्माधर्मसद्व्यकारी जगद्द्वैचित्र्य विधत्ते इति सर्वमधिष्ठयाह—स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्तमानस्यति । पुरुर्यन्तं कृत तत्पलाभ्यागमलापन प्रवर्तमानस्येति । यदि तथाप्रवृत्तिरीश्वर स्यात्तहि अकर्मनिमित्तसंगोपक्षे ये दोषा उक्ता स्मृतीवाचनायाद्याद्विक्रम्यान्ते ते मयं एव प्रमथ्यारिष्यथं ।

(६) आकस्मिकत्वप्रकरणम् ।

अपर इदानामाह—

“ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥

“ अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः । कस्मान् ? कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् । यथा कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् पर्वतधातूना चित्रता, प्राञ्णा शृङ्गता, निर्निमित्त चोपादानवच्च दृष्ट तथा शरीरादिसर्गोऽपीति ” ॥ २० ॥

अनिमित्तनिमित्तत्रान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते । यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तम् । अनिमित्तस्य निमित्तवान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥ २३ ॥

निमित्तोनिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्वि^१ निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम् । न च प्रयायानमवप्रत्याखेयम् । यथाऽनुदक कमण्डलुरिति नोत्कप्रतिषेध उदक भवतीति । सं

१ इदानो^१ भ्यक्त्वाद् भ्यकनिष्पत्त निराकृत्यमाकस्मिकत्वाद् गुडत्रिद्विक्रया शरीरादी निमित्तकारणनिराकरणमुखेन चावाक उपतिष्ठत इति परिशुद्धिर्कृत । अत्र कारणमात्रनिरासे तात्पर्यमिति यथमानापाध्याया । यदि कायाणामाकस्मिकत्व तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्व न वध्नरस्य निमित्तत्वम् । अत्र आकस्मिकत्वनिराकरण प्रकरणमारभते इति वृत्तिर्कृत ।

२ आकस्मिकत्वाद्भवतात्पर्यति—अपर इति । अपराऽथ चावाक ।

३ भ्रान्त एकदशा पृथक् दूषयति—अनिमित्तनिमित्तत्वादिति सूत्रम् । अनिमित्तता भावात्परिचित्यभ्युपगमच्छन् भवात् अनिमित्तभेदय तदुत्पत्तिनिमित्ततामभ्युपगम इति । तथा चानिमित्ता भावात्परिचितिरिष्ये यच्च इत्ययम् ।

४ सूत्रार्थं विवृणोति—अनिमित्तत इति । व्याख्यानाधमत्तम् ।

५ एकदशदूषण दूषयति—निमित्तानिमित्ताचारिति सूत्रम् ।

६ तदं विवृणोति—अ यद्वृणोति । अनिमित्तमत्र निमित्तत्र भिन्नुमहनीत्यर्थः ।

७ आकस्मिकत्वात्स्य दूषण स्वयमव भाष्यकार आह—न स्वययमिति । तृतीयाध्यायानिन्मप्रकरण याऽकमनिमित्तकारणस्यत्वादा निराकृतस्तत्त्वमानक्षेपस्या आकस्मिकत्वात्स्य न धरामर्नरायमाप निरम्ना मन्त्य इत्यर्थः । अस्माद्वा कारणसूत्रक वेगात्स्य आकस्मिकत्वात्स्य निगात पृथक् प्रकणा न ह्यत्र इत्यपि सूचितम् ।

प्रवाहिनोऽनु वाप्यत्राध्यायानां त्रमप्युपन्यस्त वृत्तिर्कृता । तद्यथा—अध्यायान्मुद्रदूषामव व्याचक्षते । दा वाप्युपगतमाध्वर ममाध्वर—अनिमित्तति (सू० २३) ।

एत्वय वादोऽकर्मनिमित्त शरीरादिसर्ग इत्येतस्मात् भिद्यते । अभेदात्तत्प्रति-
षेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति ॥ २४ ॥

(७) सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।

अन्ये तु मन्यन्ते—

“ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ” ॥ २५ ॥

“ किमनित्य नाम ? यस्य कदाचिद्भावस्तन्नित्यम् । उत्पत्तिधर्मकं
मनुत्पन्न नास्ति, विनाशधर्मकं च वितष्टं नास्ति । किं पुन सर्वम् ? भौतिकं
च शरीरादि अभौतिकं च बुद्ध्यादि । तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते ।
तस्मात्तत्सर्वमनित्यमिति ” ॥ २५ ॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत्सर्वस्यानियता नित्या ?—तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यम् । अथा-
नित्या ?—तस्यामविद्यमानाया सर्वं नित्यमिति ॥ २६ ॥

‘ अनिमित्तस्य ’ अनिमित्तत्वसाधकस्य ‘ निमित्तत्वात् ’ अनिमित्तत्वानुमित्तिजनकत्वात्
‘ अनिमित्तत ’ इति श्याइतम् । अनिमित्तत्वानुमित्तिजनकत्वानभ्युपगमेऽनिमित्तत्व
न सिध्देदिति कण्ठकतैश्ण्यादिकम् नानिमित्तकम्—अदृष्टविशेषतद्दृष्टैरणुभिस्त
दुपादनादिति हृदयम् । दाया तस्माद्—निमित्तात् (सू० २४) । इदमत्र निमित्त
मिदमनिमित्तमिति प्रत्याया तदाभदसिद्धानिमित्तप्रतिषेधा न युक्त । इतरथा
च सावलाहिको प्रत्यातिर्नोत्पद्यतेति भाव ।

१ कारणसामग्री किमनित्यत्वानामत्र पदायाना समुच्चयोऽत्रा नित्यानामुत
नित्यानिनित्यानामितीदानो विचारणा । प्रथमद्वितीयतृतीयारभितत प्रत्यभावो न
सिद्धवति । ततस्त्री निराकरणीया । तत्र प्रथम निराकनुमिद् प्रकरणम् । न च
क्षयभद्रनिराकरणैर्वैतदगतम्—स्यैयमा ध्रिय पुनरात्मभादिति परिगुद्धित ।
सत्रस्यैयानित्यत्र आ माद्वरि नित्यत्र न स्याद् न सवानित्यत्र निराकरणप्रकरण
मिति वृत्तिकृत ।

एव च वृथिव्यादिरमाणोऽनित्या भौतिकत्वात्, सत्त्वान्—आत्मा धानि
त्याऽभौतिकत्वात्, उद्धिधिति पूर्वपत्रहृदयम् ।

२ पूर्वपत्रमकृद्भिन्नत परिहरति—नानित्यवति । यदुक्तं सर्वमनित्यमिति,
तत्र, पुन ? अनित्यताया एव नि यत्रा दस्य ।

उत्प तमएव न विनाशित्यया रकम्—५४मस्य नित्यत्रात्तत्र स्यविचारादिति
हृदयम् ।

तदेनित्यत्वमप्रेर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् । कथम् ? यथा अपिर्दाहं विना-
श्यानुविनश्यति एव सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ॥ २७ ॥

नित्यंस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

अथ खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे । नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् ।
कस्मान् ? यथोपलब्धिग्रवस्थानात् । यस्योत्पत्तिप्रिनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते
प्रमाणतस्तदनित्यं, यस्य नापलभ्यते तद्विपरीतम् । न च परमसूक्ष्माणा भूता-
नामाकाशकालदिगात्ममनसा नद्वगुणाना च केषाञ्चित्सामान्यविशेषसमवायाना
चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते । तस्मान्नित्यान्येतानीति ॥ २८ ॥

(८) सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।

अर्थमन्य एकान्त —

“ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ” ॥ २९ ॥

“ भूतमात्रमिदं सर्वम् । तानि च नित्यानि-भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ।
॥ २९ ॥

नोत्पत्तिप्रिनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारण चोपलभ्यते विनाशकारण च । तन् सर्वनित्यत्वे व्याहन्यत
इति ॥ ३० ॥

“ तद्धक्षणारोधादप्रतिषेधः ” ॥ ३१ ॥

१ एकदक्षिमत दृश्यति-तदनित्यत्वमिति सूत्रम् ।

२ एकदक्षिमत निरस्य परमविद्वान्तमुपशमत-नित्यत्वेति सूत्रम् । नित्यत्वमन्य
समथा प्रत्याख्यान न युक्तम्, कुत ? यथा यदुपलभ्यत तथैव तस्य नित्यायम-
नित्यत्व उपस्थापनीयमित्यर्थं ।

३ सर्वनित्यत्ववदपि न प्रत्यभाषमिदिरिति तत्रिगकरणप्रकरणारम्भ ।

४ सर्वनित्यतायादमवतारयति-अयमिति ।

५ एकान्त इति-सर्वपदाधपक्षकप्रतिज्ञायास्त्वमित्यर्थं ।

६ निदान्तमाह-नात्यन्तानि सूत्रम् । यदुक्तं तत्र, कुत ? यतो यद्वन्त
भूतानामुपत्तिविनाशकारणान्युपलभ्यन्त इत्यर्थं ।

७ भूतमारूप्येष तादात्म्यमन्यमान पुनरपि पूर्वपक्षशाब्दाह-तद्धक्षणोति
सूत्रम् । ‘ तद्धक्षणारोधात् ’ भूतद्धक्षणान्तत्वाद् गोषटादानाम्-‘ भूतानां च ’
नित्यायान्-‘ अप्रतिषेध ’ गोषटादिनित्यायस्येत्यर्थं ।

“ यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे,—न तद्भूतलक्षण-
हीनमर्थान्तरं गृह्यते । भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्युक्तोऽयं प्रतिषेध
इति ” ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणं चोपलभ्यते । न चैतदुभय नित्य-
विषयम् । न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुम् । न चाविषया
काचिदुपलब्धिः । उपलब्धिसामर्थ्यात्कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्य-
नुमीयते । स खलूपलब्धेर्विषय इति । एवं च तद्भूतलक्षणावरोधोपपत्तिरिति ।

उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुं प्रयत्नो दृष्ट इति । प्रसिद्धश्चावयवी
तद्धर्मा । उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति ।

शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः । ‘पञ्चभूतनित्यत्वात्’, ‘तद्भूतलक्षणावरोधा-
चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेन्द्राद्वेपप्रयत्नाश्च न व्याप्ताः, तस्मादनेकान्तः ।

“ स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत् ”—भूतोपलब्धौ
तुल्यम् । “ यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिविनाशकारणाभिमान इति ” ।
एव चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यं—पृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवन्
प्रसज्यते ।

१ पूर्वपक्षिण उक्तिं परिहरति—नोत्पत्तीति सूत्रेण । यदुक्तं तत्र—कुत यतो
गोधटादीनामुत्पत्तितद्भूतत्वकारणं चोपलभ्यते, तस्मादनित्यान्येवैतानीति मन्तव्यम् ।
गोधटादीनां भूतसारूप्यं भूतकार्यत्वेऽप्युपपद्यमानं न भूतात्मकत्वं भूतवन्नित्यत्वं वाऽ-
वगमयतीत्याशयः ।

२ स्वपक्षसाधकमनुभवान्तरमाह—उत्पत्तिविनाशेति । यदि भावानामुत्पत्ति-
विनाशो न वस्तुसन्तौ तर्हि प्रेक्षावत्तामभिमतवस्तूपत्तिकारणासादानायानभिमत-
वस्तुविनाशकारणासादानाय च तदर्थिनां प्रवृत्तिनव स्थादित्यर्थः ।

३ उपपत्त्यन्तरमाह—प्रसिद्ध इति । यं कश्चिदवयवी स सर्वं एवोत्पत्तिवि-
नाशधर्मेति सार्वजनीनोऽनुभव इत्यर्थः ।

४ परोक्तस्य हेतुद्वयस्याव्यापकत्वं प्रदर्शयति—शब्दकरोति ।

अत्राव्यापक एवानेकान्त उक्तः । पक्षो हि सर्वं नित्यमिति—तस्मिन् पक्षे
उक्तहेतुद्वयस्य सर्वमप्युपलभ्यते (पृथिव्यादीं), असत्त्वमप्युपलभ्यते (सादादीं)—
तस्मादयं हेतुरनेकान्तः—‘ अनेक ’ सत्त्वासात्वलक्षणः ‘ अन्तः ’ अवस्था यस्य स
इत्यर्थः ।

“पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत्”-तदितरत्र समानम् । उत्पत्तिविनाशकारणोपरि द्विविधविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति । सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयो-स्वविषयाभिमानवादेति-अहेतुरिति ॥ ३२ ॥

“अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते, धर्ममात्रं एषजायते । स एतदुत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यच्चोपजायते तत्प्रागप्युपज्जनादस्ति, यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति । एव च सर्वस्य नित्यत्वमिति ” ।

न व्यंजस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

१ तद्वत्साङ्ख्यानानामतमपास्य स्वायभुवानामतद्रूपयिष्यन्तमतेन सिद्धान्युपयस्योत्पत्तिविनाशवारन्यथापत्तिं प्रदर्शयत्साधकत्वमाक्षिपति-अवस्थितस्येति । त्रिविधस्वत्वयधर्मिणपरिणामो धर्मलक्षणा-ऽवस्थारूपः । तद्यथा सुवर्णधर्मि-तस्य वर्धमानरुचकादिधर्मपरिणामः । लक्षणपरिणामोऽनागतत्वादिः । यदा खलु सुवर्णकारो वर्धमानकं भङ्गमात्रं रुचकारचयति तदा वर्धमानका वर्तमानलक्षणं हिरवाऽतीतलक्षणमापद्यत रुचकरत्वनानागतलक्षणं हिरवा वर्तमानतानामापद्यत । वर्तमानतानामपत्र एव च रुचका नवपुराणभावमापद्यमानोऽवस्थापरिणामवान् भवति । नवपुराणावस्था वर्तमानलक्षणाध्यायलक्षणपरिणामाः । साऽयं त्रिविधपरिणामो धर्मिणः । धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो भिन्नाश्चाभिन्नाश्च । धर्मिणोऽभिन्नासन्ता धर्मा अपि नित्याः । तस्माद्भिन्नाश्चात्पत्तिनामविषया अनित्याः । तथा च नानाविधेषु परिणामेष्वप्येव धर्म्यनुवर्तते-एवञ्चावतमाना नित्य एवति । ‘अवस्थितस्य’ नित्यस्य उपादानस्य समवायिकारणस्य धर्ममात्रमुत्पद्यते नश्यति च-एव च धर्ममात्रमुत्पत्तिनामविषयो न वस्तुभूता धर्मा गाद्यदि । अभ्युपेत्य वादोऽयम् । वस्तुतस्तु धर्मानामपि नात्पत्तिविनाशो-प्रागुत्पत्तरवाक्च विनागाल् धर्मरूपेण तथा वर्तमानत्वादिति सवनित्यस्य तद्वन्धमेववाक्षेपाशयः ।

२ उक्तस्वायभुवानामाक्षेपपरिहरति-न ध्यवस्थेति सूत्रम् । उपजनापाययोस्वरूपतः कालतो विरोधतश्च सम्बन्धितानागतत्वादिद्वयवस्थानुपपत्तिरित्यधः । एतदुक्तं भवति । न तावद् भेदाभेदा परस्परपरिहारव्यवस्थितधर्मविकल्पसमन्वौ । तस्मादुपजनापायव्यवस्थायै धर्मलक्षणावस्थाना धर्मिणा भेदमिच्छता तेषामनित्यत्वमप्यभ्युपेतव्यमिति ।

वृत्तिकारमतेन तु उपादानाशयस्य भ्रान्त्यस्य स्थाविरयाशङ्क्य-न ध्यवस्थेति सूत्रम् । साधकत्वमात्रेण सिद्धस्यापि भ्रमवशाद्वाच्यं प्रमात्रमव्यवहारविलोपस्यादिति च तस्याथः ।

अयमुपजन, इय निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते, उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वान् । अय धर्म उपजातोऽय निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजननिवृत्ती, नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते, सर्वदा विद्यमानत्वात् । अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती, नास्येति व्यवस्थानुपपत्ति, उभयोरविशेषात् । अनागतोऽतीत इति च कालव्यवस्थानुपपत्ति, वर्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वान् । अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महान निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नेते दोषा । तस्माद्यदुक्तं—प्रागप्युपजनादस्ति, निवृत्त चास्ति—तदयुक्तमिति ॥ ३३ ॥

(९) सर्वप्रथमस्त्वनिराकरणप्रकरणम् ।

अयमन्य एकान्तं —

“ सर्वं पृथक् भावलक्षणपृथक्त्वात् ” ॥ ३४ ॥

‘ सर्वं नाना । न कश्चिदेको भावो विद्यते । कस्मान् ? भावलक्षणपृथक्त्वान् । भावस्य लक्षणमभिधानम् । येन लक्ष्यते भाव स समाख्याशब्द, तस्य पृथक्त्वपयत्वात् । सर्वो भावसमाख्याशब्द समूहवार्त्ता । कुम्भे इति सद्भावा

१ उक्ता व्यवस्था सर्वा अपि मिदान्त उपपद्यते इति स्वपक्षे साधकमाह—अविद्यमानस्येति ।

२ एव तावत् गुणगुणि-भावाभाव-चेतनाचेतन-दृष्टादृष्ट-निर्यानिरयमसुख्य सामप्रीति समर्धितम् । इदानीं समुच्चयविरुद्धोऽथा निराकृतव्य । स चैकस्त्वनिराकरणवाद (सू० ३४-३६), दून्यतावाद (सू० ३७-४०), सहस्यैकान्तवादश्चेति (सू० ४१-४३) त्रिधा । एकाभावे हि कस्य क समुच्चय ? एवमर्द्धतवाद्दपि । तत्र सर्वाभाव दून्यतायां निरुपाख्ये जगति क समुच्चय ?

३ प्रथममेकस्त्वनिराकरणवादमुत्थापयति—अयमन्य इति । अय वादो बौद्धा नामिति तात्पर्यकृत ।

४ सबपृथक्त्ववादमाह सर्वं पृथगिति सूत्रम् । सर्वं पृथक् ' घटादिक स्वस्मादपि पृथक्—कस्मान् ? ' भावलक्षणपृथक्त्वात् ' भावलक्षणानां गन्धरमादीनां च पृथक्त्वात्, घटादश्च तदभेदात् । न रूपाद्यतिरिक्त द्रव्य नाम क्रिद्विदस्ति । नाप्यवयववतिरिक्त कश्चिदवयवोति मंत्रान्तिका वैभाषिकाश्च प्रतिपन्ना ।

५ कुम्भभ्रद्दृष्टान्तेनैतत् सिद्धं यदकवाचि किमपि पद नास्ति । ततश्च सिद्धं न किमप्येकमस्तीति पूर्वपक्षसद्भावात् ।

शब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपाश्वर्षीवादिसमूहे च वर्तते । निदर्शनमात्र चेदमिति ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति । मध्यमपदलोपी समास । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवै समृद्ध एको भावो निष्पद्यते । गुणव्यतिरिक्त च द्रव्यमवयववातिरिक्तश्चावयवीति । विभक्तन्याय चैतदुभयमिति ॥ ३५ ॥

अथापि—

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्युक्त प्रतिषेध । कस्मान् ? 'लक्षणव्यवस्थानादेव' । यदिह लक्षण भावस्य सज्ञाश इभूतं तदेवमिन्व्यवस्थित-य कुम्भमद्राक्ष तं स्पृशामि, यमेत्राग्राक्ष तं पश्यामीति । नाणुसमूहो गृह्यत इति । अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदङ्गमवति ।

अर्थाप्येतदनुक्त— 'नानैको भावो यस्मात्समुदाय' । एकानुप

१ पूर्वपक्ष निरस्पन्द मिदान्तमाह—नानकति सूत्रम् । यदुक्तं तत्र, कुत ? यत अनर्कं 'लक्षणे' भावे एकस्यैव भावस्य तस्मिन्प्रागमकस्य निष्पत्तिर्भवति, गुणानामात्रयाऽवयवैरारब्ध एक एवावयवति भाव ।

तथा चाक वृत्तिकृता—एकस्य धर्मिण प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्, तस्य च चाक्षुष्वरामनवादिविरुद्धधर्माभ्यस्तरूपरसाद्यात्मकत्वाभावात्, अवयवानां च कारणत्वात्, कायकारणयारभेदात्मभवाच्च न तत्तदात्मकत्व घटादे सम्भवतीति भाव ।

२ ननु गुणातिरिक्तत्वमवयववातिरिक्तं च । क तत्र वाङ्मात्रेण सिद्धं भवतीत्यत आह—विभक्तिति । उभयमध्येतत्—गुणातिरिक्त गुणाश्रयो द्रव्यमवयववातिरिक्तोऽवयवीत्युभयमपि—विभक्तन्यायम्—विभक्ता सुस्पष्टव्युत्पादिता 'याया हतवो यस्य तत्तथाभूतम् । माधिताववार्थाविमी प्राकृ द्वितीयाध्यायगतद्वितीयाद्विद्वस्थप्रय द्वितीयादिमूर्तरता नात्र पुन प्रपद्यते त माधनमित्याशय ।

३ पूर्वपक्षनिरास इत्यन्तरमवतारयति—अथार्थिति । अपि चेत्यथ ।

४ दूषणा तरमभिधास्यन् पूर्वपक्षतात्पर्यमनुवदति—अथाप्यतदिति ।

५ अनुक्तमिति । भावलक्षणवृद्धत्वादिति इत्युक्त्वा पश्चादपर इत्यन्तरमुच्यत इत्यथ ।

६ तदेव इत्यन्तरमनुवदति—नास्येक इति । घटादिरेका भावा नास्ति किन्त्वनेकगुणानामनकावयवानां च समुदायरूप प्रासाधिरुच्ये ।

७ तद्विराकरोति—एकानुपपत्तेरिति । समुदायोऽपि बहुभि प्रयुक्त भिन्नैव समुदायिभि स्पद्यतऽनो यदि एक कश्चिदास्ति तर्हि समुदायरथाप्यभाव एवत्यथ ।

पत्तेर्नास्त्येव समूह । “ नास्त्येको भावो यस्मात्समूहं भावशब्दप्रयोग ” । एकस्य चानुपपत्ते समूहो नोपपद्यते—एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहृतत्वा दनुपपन्न—नास्त्येको भाव—इति । यस्य प्रतिषेध प्रतिज्ञायते—समूहे भावशब्द-प्रयोगात्—इति हेतु ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते, एकसमुच्चयो हि समूह इति । समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येक समूहिप्रतिषेधो—नास्त्येको भाव—इति । सोऽयमुभयतो व्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति ॥ ३६ ॥

(१०) सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ।

अयमपरं एकान्त —

“ सर्वमभावं भावेष्वितरेतराभाविद्धेः ” ॥ ३७ ॥

१ अनूक्तस्यैव पूर्वपक्षहतास्तापयं स्फारयति—नास्ताति । यस्माद्घटादि सजाशब्दा गुणानामवयवानां च समूहमेव वक्ष्यता नास्ति कश्चिदका भाव इत्यथ ।

२ प्रागुक्तमव दूषण पुनराह—एकस्येति । उक्त्यामतत् ।

३ तत किमित्यत आह व्याहृतत्वादिति—एको भावो नास्ति—समुदाय श्रान्तीति मिथो व्याहृत वच इत्यथ ।

४ तदेव स्पष्टयति—यस्य प्रातेषेध इति । नास्त्येका भाव इति ’ यस्य भावस्यैकरवप्रतिषेध प्रतिज्ञायत न एवका भावाऽभ्यनुज्ञायते समूह भावशब्द प्रयोगात् ’ इति हेतु ब्रुवत यथ ।

५ कथमभ्यनुज्ञायत इत्यत आह—एकति । समूहा हि बहुभिरनकरैरेव सम्या दिता भवता यत समूह स्वाहुक्ता भावानां पृथक्त्वमेकव च स्वीकृत भवती यथ ।

६ एव प्रतिज्ञया हताव्याघातमुक्त्वाऽनुना हेतुना प्रतिज्ञाया व्याघातमाह—समूह भावति । समूह भावशब्दप्रयोगादिति हेतुवाक्ये समूहाऽभ्युपगम्यते—अथ च नास्त्येका भाव इति प्रतिज्ञावाक्ये समूहगतसमूहा प्रतिषिध्यते—प्रत्येक सकल-समूहिप्रतिषेध-समूहस्यापि प्रतिषेधे पयवस्थतीत्यथ ।

७ उपसहरति—सोऽयमिति । उक्तव्याघातद्वयेन पराहृतत्वादकप्रतिषेधवाद् सवधाऽनादरणाय एव यथ ।

८ सवशून्यताया हि कायकारणभावामम्भव इति तन्निराकरणाय प्रकरण मारम्भाण सवशून्यतावाद प्रस्तौति अयमपर इति ।

९ शून्यतावादमुत्थापयति—सवमभाव इति सूत्रेण । ‘ सवमभाव ’ इति प्रतिज्ञा, तत्र हेतु ‘ भावेष्वितरेतराभाविद्धेः ’ सर्वेषां पदाधाना परस्परभावस्वरूपतैव यत इत्यथ । प्रयोगश्च—सर्वे भावशब्दा असद्विषया, असत्प्राययभावप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दमात्रानाधिकरण्यात्, अनुरात्रप्रध्वस्तपटशब्दवदिति ।

“ यावद्भावजात तत्सर्वमभावः । कस्मान् ? भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । असन् गौरश्चात्मना-अनश्रो गौ असन् अश्रो गवात्मना-अगौरश्चः । इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्वमभाव इति ” ॥

प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम् । अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः । पूर्वं सोपाख्यमुत्तरनिरुपाख्यम् । तत्रैव समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति । न जात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति ।

शून्यतावादश्रेयः समुत्पत्ति-प्रमाणादयः स्वत्वमी परस्परानात्मतयाऽसदिति-प्रत्ययस्य नञश्च गोचरा इत्यनुभूयन्तः । अतस्त्वादिना इत्याना तस्मान्नाधिकरण्यात् । तत्र प्रमाणादयोऽसन्तोऽत्युत्पन्नप्रध्वस्तपदवत् । अपि चामी भावा नित्या अनित्या वा । नित्यत्वे सर्वमामर्ष्यरहितस्यासत्त्वम् । न हि नित्यं क्वचित्कार्यं उपयुज्यते क्रमात्मानुपपत्तेरित्युक्तम् । अनित्यत्वे तु विनाशस्वभावाश्चेद् द्वितीयादिक्षणेष्वेव प्रथमक्षणेऽपि न स्युः । सत्त्वे वा नामी विनाशस्वभावाः । अतस्त्वभावत्वे वा क्षणान्तरेऽपि न नश्येयुः । नो खलु नील स्वकाण्डादुपजात जातु कारणसहस्रैरपि पीतं कर्तुं शक्यमिति विनाशस्वभावस्त्वमकामनाप्यनित्यानामपि तद्व्यम् । तस्माद् भावानां शून्यत्वेव पारमाधिकाः । कल्पनाया स्वस्तुमत्या सन्त इव भावन्ते भावा इति ।

१ शून्यवादमनूयात्सूत्रमव तावद् दृश्यति-प्रतिज्ञावाक्य इति । पूर्वपक्षवाक्ये प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्चि व्याघातद्वयम् ।

२ तत्र तावत् ‘ सर्वमभावः ’ इति प्रतिज्ञावाक्ये तद्वत्पदयोर्घातात् प्रदर्शयति-अनकस्येति । ‘ सर्वम् ’-‘ अभावः ’ इति द्वे पद-तत्र सर्वपदाभिधेयमनेकस्य भावस्याशेषतेति अभावपदस्य चाभिधेयो भावस्य प्रतिषेध इति ।

३ तत्र किमिष्यत आह-पूर्वमिति । अशेषा अनेके हि ‘ सोपाख्या ’ यस्मिन्निस्वभाववन्तः भावप्रतिषेधस्वभावरूपाः ‘ निरुपाख्या ’ नि स्वभाव एव ।

४ तयोः परस्पर सामानाधिकरण्यासम्भवः प्रदर्शयति-तत्रिति । यत्र ‘ सोपाख्य ’ तत् कदापि ‘ निरुपाख्य ’ न भवितुमर्हतीति सोपाख्य ‘ सर्वं ’ निरुपाख्याभावतया प्रतिज्ञातुं न शक्यते ।

५ ननु मा भूम्यापाख्यस्य सर्वस्य निरुपाख्याभावतया प्रतिज्ञान विपरीतं तु भवितुमर्हतीत्यत आह-न जातिविति । निरुपाख्योऽभावोऽपि सोपाख्यसर्वशब्दाभिधेयानेकाशेषतया प्रतिज्ञातुं न शक्यते इत्यर्थः । न ह्यन्यन्तामधिरुपाख्य ‘ सर्वमिति ’ वा ‘ भाव इति ’ वा ज्ञानस्य गोचर-असत्त्वाऽनिर्वचनाय वा न व्यातिगाचर-अपि तु सद्वत् सदन्तरात्मना । तथा च कुनाऽयन्तासत् कल्पनागाचरत्वमपि तात्पर्यं कृतम् ।

“ सर्वमेतदभाव इति चेत्—यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति ” ।
एव चेत्—अनिवृत्तो व्याघात । अनेकमशेष चेति नाभावे प्रत्ययेन शक्य
भवितुम् । अस्ति चाय प्रत्यय सर्वमिति । तस्मान्नाभाव इति ।

प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघात । सर्वमभाव—इति भावप्रतिषेध प्रतिज्ञा,
भावेष्वितरतराभावसिद्धेरिति हेतु । भावेष्वितरतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरे
तराभावसिद्धौ सर्वमभाव इत्युच्यते, यदि सर्वमभावा भावेष्वितरतराभाव
सिद्धेरिति नोपपद्यते, अथ भावेष्वितरतराभावसिद्धि सर्वमभाव इति
नापपद्यते ॥ ३७ ॥

सूत्रेण चाभिसम्बन्ध —

न, स्वभावासिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

१ व्याघातपरिजिहीर्षया पर प्रतिज्ञातायस्याभिप्राय प्रकटयति—सर्वमतदिति ।
सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्यस्यायमेवार्थं यत् यद्भवान् सव इति व्यपदिशति
न अभाव एवेति—एव च प्रतिज्ञात सामानाधिकरण्य मुसम्पादमेवत्यथ ।

२ तत्परिहरति—एव चेदिति । ‘ अनेकमशेष चति प्रत्ययेन अभावे न भवितु
शक्यमिति ’ सम्बन्ध । यद् वय सर्व इति व्यपदिशामस्तदभाव एवेति प्रतिज्ञा
वाक्यम्—अनेकमशेषतामव च वय सव इति व्यपदिशाम—तथा च अनेकम
शेषमभाव इति प्रतिज्ञाया पयवस्यति, सोऽपि व्याहृत एवेति तथा हि अभावविषये
‘ अनेकमशेष चति ’ नान न भवितुमिति ।

३ ननु मा भूदव प्रत्यय तत किमित्यत आह—अस्ति चापनिति । अनेकम
शेषमिति प्रत्यय सवशब्देन उच्यते एव—तथा च सर्वमभाव इति यदतोऽनेकमशेष
चाभाव इत्येवाथ उक्तो भवति न च व्याहृत एवत्यर्थं ।

४ उपसहरति—तस्मादिति—‘ नाभाव ’ सर्वमिति शेष ।

५ प्रतिज्ञापदव्याघात प्रदश्य प्रतिज्ञाहेत्वोऽव्याघात प्रदर्शयति प्रतिज्ञाहेत्वो
रिति । ‘ सर्वमभाव ’ इति वाक्ये सर्वस्याभावत्वमुक्तम्—पुनश्च भावेष्विति इत्युवाच्य
भावेष्विति पद प्रयुक्तं तेन च नानाभावानामस्तित्वमुररीकृतम् । तेष्वितरतरा
भावरूपताऽऽरपिता ।

६ व्याघात स्पष्टयति यदीति ।

७ उरमूत्र नृपणमुक्त्या भाष्यकार सौत्र नृपणमुरथापयति—मूत्रण चति ।
‘ अभिसम्बन्ध ’—नृपणस्येति दाप ।

८ नृपणव्याहृत्पयति—न स्वभावति मूत्रम् । ‘ स्या भावा धर्मा द्रव्यादीनां
सदादि—अथ वा ‘ स्वभाव ’ स्वस्वं भावानाम्—येनामी भावा स्वभावात्

न सर्वमभाव । कस्मान् ? स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानाम् । स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्मो भावानाम् ? द्रव्यगुणकर्मणा सदादि सामान्यम् । द्रव्याणां क्रियावदित्यवमादिविशेष । स्पर्शपर्यन्ता पृथिव्या इति च, प्रत्येक चानन्तो भेद । सामान्यविशेषसमवायानां च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । सोऽयमभावस्य निरुपाद्यत्वान् सम्प्रत्या यकोऽर्थभेदो न स्यात् । अस्ति त्वयम् । तस्मान्न सर्वमभाव इति ।

अथ वा 'न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वरूपसिद्धेरिति । गौरिति^१ प्रयुज्यमाने शब्दे चातिविशिष्ट द्रव्यं गृह्यते, नाभावमात्रम् । यदि च सर्वमभाव गौरित्यभाव प्रतीयत, गोशब्देन चाभाव उच्येत । कस्मात् गोशब्देन चाभाव उच्यत ? यस्मात्तु गाशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेष प्रतीयते नाभाव । तस्माद्युक्तमिति ।

अथ वा 'न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्वात्मनेति, असन् गौर्गवात्मना इति कस्मान्नोच्यत ? अवचनाद्गवात्मनो गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः । अनदबोऽश्व इति वा गौरगौरिति वा कस्मान्नोच्यते ? अवचनात्स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते ।

व्यावृत्तन्त तस्य सिद्धः । अथ वा असन्नितिप्रत्ययस्य गधि अश्वात्मनेति^१ विदायणान् अर्गाशित्यस्य गा परिहृयाश्वदिभिः सम्बन्धाद् गाभावेति । ण्वमश्वा दिवपाति- स्वभावसिद्धभावानां नाभाव इत्यथ ।

१ एव च 'न स्वमभाव भावानां परस्परव्यवच्छेदकधर्माणां सत्त्वान् अभावस्य निरुपाद्यत्वात्तारक्षधर्मासम्भवात्' इति पपवमित्ताऽर्थः ।

२ स्वभावसिद्धस्य मूत्रस्यपदस्य च्याख्यानान्तरमुपम्यस्यति-अथ वति । स्वभाव 'अस्मिन् पक्षे स्वरूपमव, न स्वा धम ।

३ किन्तु स्वरूपमिति स्पष्टयति-गौरिताति । गौरवजातिविशिष्टा ध्यन्ति-विशेष गाशब्दाद्य प्रतीयते-न च भावरूप एव नाभावरूप इत्यथ ।

४ स्वभावसिद्धस्य नृत्तीयच्याख्यानमाह-अथ वति ।

५ यदि सर्वं निरुपाद्यमव तर्हि यत्र भवान् गामभारतना असन् भवानि-तत्र को ह्युत्तिष्ठपश्चादाभाह-गवात्मनेति । यत्तथा न भवानि भवान् तत्राप्यमव ह्युत्तिष्ठ यथा गौरभारतनाऽसन् न तथा गवात्मना अपि तु गवात्म ता न सत्त्व । एव च गवादीनां सत्स्वभावसिद्धिरेव मूत्रस्यस्वभावसिद्धिपदनं विवक्षितव्यम् ।

अव्यतिरेकप्रतिषेधे च (असंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकोऽत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः, तत्प्रतिषेधे) भावेनासत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यम् । यथा—न सन्ति कुण्डे बदराणीति । असन् गौरश्वात्मना, अनश्वो गौरिति च गवाश्चयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्चयोरेकत्व नास्तीति । तस्मिन्प्रतिषिध्यमाने भावे न गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्य—असन् गौरश्वात्मनेति यथा—न सन्ति कुण्डे बदराणीति—कुण्डे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

“ नै स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ” ॥ ३९ ॥

“ अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वम् । न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चिन् । कस्मान् ? अपेक्षासामर्थ्यान् । तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ” ॥ ३९ ॥

१ ननु यदि सर्वेषां भावानां भावरूपत्वैव—कथं तर्हि गोरनश्वचमश्चवस्य वाऽगोरत्वमित्यत आह—अव्यतिरेकति । अत्रैव वाक्यसम्बन्ध —अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावेनाप्यसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथा—न सन्ति कुण्डे बदराणीति—‘ असंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकोऽत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्ध ’ इति । यथा—कस्यचिद् भावस्य ‘ अव्यतिरेकप्रतिषेधे ’ तादात्म्यप्रतिषेधो भवति तदा भावोऽप्यमत्प्रत्ययसामानाधिकरणो भवति । यथा कुण्डे बदराणि न सन्तीत्यत्र भावानामपि बदराणामसत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् भवत्येव । अव्यतिरेकप्रतिषेध इत्यत्राव्यतिरेकपदस्यार्थं विवृणोत्यवात्तरवाक्येना“संयोगादिसम्बन्ध” इत्यादिनाऽ‘भेदाख्यसम्बन्ध’ इत्यन्तेन । एव च अव्यतिरेकोऽपृथक्त्वम् अभेदं तादात्म्यमिति पर्यायाः ।

सर्वमेतत् स्पष्टीकृतं तात्पर्यकृद्भिः तद्यथा—असच्छब्दं खलु अभावविशेषणं तदेवाभिधत्ते । एवममत्प्रत्ययोऽपि अभावविशेषणं तदेवावलम्बते । यथा शुक्लशब्दं शुक्लगुणविशिष्टे पदे वर्तते । तथा चासत्प्रत्ययाभिधानयोरुपपन्नं भाववाचिना पदन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । भावश्च कश्चित्प्रत्यय इति दान्त्यस्य । तत्र नित्यस्य अर्थ-क्रियाकारित्वमुपपादितं क्षणभङ्गभङ्गे । अनिरयोऽपि न विनाशस्वभावो भावः । कारणान्तरात् विनश्यति । यत्तु न शक्यं नीलं पीतं कर्तुमिति—अत्र द्रुमं—शक्यं एव नीलं पीतं कर्तुम् । आमश्यामः कुम्भो वद्विसंयोगाद्भक्त इति ।

२ स्वभावसिद्धेरिति सिद्धान्त्युक्तं हेतुमाक्षिपति शून्यवादी—न स्वभावसिद्धिः सूत्रम् । भावानां स्वभावसिद्धिरेव नास्ति—कृतं—सर्वेषां भावानामापेक्षिकत्वात् । तथा च सिद्धान्तिनो हतुरसिद्ध इति सूत्रार्थः ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं, ह्रस्वमनापेक्षिक, किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते । अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं, दीर्घमनापेक्षिक, किमिदानीमपेक्ष्य दार्घ्यमिति गृह्यते । एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इत्यपेक्षान्यवस्थाऽनुपपन्ना ।

स्वभावभिद्धावसत्या समयो परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरपेक्षिके दीर्घत्व ह्रस्वत्व कस्मान्न भवत ? अपेक्षायामनपेक्षया च द्रव्ययोरभेद । यावती द्रव्य अपेक्षमाण तावती एवानपेक्षमाणे । नान्यतरत्र भेद । आपेक्षिकत्वे तु सत्य न्यतरत्र विशेषोपजन स्यादिति ।

किमपेक्षासामर्थ्यमिति चत्—द्वयोर्ग्रहणऽतिशयग्रहणोपपत्ति । द्व द्रव्य पश्यत्रकत्र विशमानमतिशय गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति । यद्य हीन गृह्णाति तद्घ्रस्वमिति व्यवस्यतीति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति ॥ ४० ॥

१ ननु किमापेक्षिकत्व नाम? नैव किञ्चिदस्ति-यद्यस्ति तदा सा किं कर्ताति पृच्छति-किंपेक्षति उत्तरम् द्वयारिति । उपपादितश्चाय विशद तात्पर्यकृता । तद्यथा परिमाणभेदो हि दीर्घत्व ह्रस्वत्व च । स च भावानामौत्पत्तिक । केवल तस्यानिशयानतिशयो परस्परग्रहणाधीनो । तथा हाधुयष्टवणुयष्टितो ह्रस्वत्व अल्पा यस्सख्यायागिहस्तपरिमितत्वमव अनतिशय -वणुयष्टस्तु दाघत्वमतिशय, तच्च भूयस्सख्यायागिहस्तपरिमितत्वम् । तच्चदमतिगयानतिशयातिप्रतियोगिनिरूपणाधीन निरूपणम् न तु प्रतियोग्यधीनो पत्ताति न वस्तुधर्मोऽथ परापरापेक्ष । भिन्नत्व च भेद । स च वस्तुविशपरिरूपण एव वस्तुन्तरमपेक्षत न च त्यक्ता । एव पितृ स्वमपि ध्यवन्धिता जनकशक्तिरव-मा जन्यनिरूपणाधीननिरूपणा न तु तदधीनारपत्ति । परत्वापरत्वाद्यस्त्वपेक्षाबुद्धिनिमित्ततया परापेक्षात्पत्तिका अपि लाक्यायां वहन्ता न दाक्या प्रदाक्यानुम् । तापता तयामधिकरण निरपेक्षो भावो न भवताति न । इति स्वमवदातमिति ।

व्याहृतत्वादिति मूत्र ध्यावात एवाद्भावत । स च ध्यावातो एवावातो वातिककृता । स्वमभाव इति स्वथा चाय वादा ध्याइत । कुना ध्यापार ? (१) भादा तावन् प्रमाणापपत्त्यनुपपत्ती । स्वमभाव इति मुवाण प्रमाण पयनुया य । यदि मूत-ध्याइत भवति । अथ नाभिधत्त-अर्थोऽइय न मिथ्यति, प्रमाणाभावादव । (२) पुनः स्वमभाव इति वाक्यम् तस्य यद्यभिधयमर्थ प्रतिपद्यते, पूर्ववद्भावात् । अथ न प्रतिपद्यते-वर्णाचारणमाप्रमनधकमिति । (३) पुन स्वमभाव इति च

(११) सङ्ख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम् ।

अथेमे सङ्ख्यैकान्ताः—

सर्वमेकं^१ सदैविशेषान् । सर्वं द्वेषा नित्यानित्यभेदान् । सर्वं

चावयस्थ प्रतिपादयितार प्रतिपत्तार च यदि प्रतिपद्यते, पूर्ववद्याघातः । (४) पुनः 'सर्वमभावः' इति 'सर्वं भावः' इति च वाक्ये । यद्यनयोर्भेद प्रतिपद्यते, व्याहृत भवति, अथ न प्रतिपद्यते, विशेषोपादान व्यर्थम् । सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्यावद् विचारयते तावत्तावदुपपत्ति न महते—इति ।

एकमेव तत्त्वम्—द्वे एव तत्त्वे—श्रीष्येव तत्त्वानि—चरवायेंव तत्त्वानि—पञ्चैव तत्त्वानिरत्येते सङ्ख्यैकान्तवादा । सङ्ख्या 'एकान्ता' नियमिता येषु वादेषु ते तथोक्ताः, न्यायसिद्धान्तविरुद्धा अपुना शून्यवादानन्तर परीक्ष्यन्ते । न च वाक्यम्—“तत्त्व-द्वयादिवादा किमर्थमुपन्यस्यन्ते—न हि तेषु न्यायाभिमतसमुच्चयविरोधः” इति । एकान्तिके हि द्वैते (द्वे एव तत्त्वे इत्यस्मिन् वादे) द्वयोरपि सदातनत्वे कार्योपयोगे कादाचित्कसामान्यसम्भव एव । एव त्रिवादिवादेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

१ तत्र प्रथमं सङ्ख्यैकान्तवादेः प्रतीकितवादिनाम् । त मङ्क्षेपेण सूचयति—सर्वमेकमिति । एकमेव तत्त्वम्—कुत —सत्त्वेनानुगमात्सर्वेपामिति ।

२ इदमस्याकृतम् । न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्भिन्नं मन् प्रकाशितु-मर्हति—अदृश्य स्वयं प्रकाशासम्भवात् । तथा च ज्ञानाद्भिन्नस्य नामरूपप्रपञ्चस्य प्रकाशासम्भवात् ज्ञानस्यैवैकस्थेदं सर्वं विवर्तत इति युक्तमभ्युपगन्तुम् । न च प्रकाशा-त्मनो घटादय एवोदयव्ययधर्मिण परस्परव्यावृत्ता सन्तिवति साम्प्रतम्—तद्यावृत्तिप्रहणे प्रमाणाभावात् । सा हि यद् यतो व्यावर्तते तद्रुभयप्रहं गृह्यते । न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्परवातांनभिज्ञानि ज्ञानान्तरमपि प्रहीतु-मुरसहन्ते प्रागेव स्वस्माद् व्यावर्तयितुम् । न च निषेध्यनिषेधाधिकरणप्रहणकारणको व्यावृत्तिप्रहं स्वकारणेन समममयोत्पादो भवितुमर्हति—तादृशाः सत्येतरविषययोरिव कार्यकारणभावाभावात् । न चैकं विज्ञानं क्षणिकं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा पश्चा-द्विषेधं गृह्णातीति युक्तम्—क्षणिकस्वाक्रमस्य क्रमाक्रमव्यापारायं गत्वात् । न चैकं विज्ञानं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृह्णात्यथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तम्—नैवप्रगृह्णातेऽपि तस्मिन् मैत्रस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्वरूपप्रहं एवास्य निषेधप्रहं इति साम्प्रतम् । एव हि सभवेऽपि स्वरूपतद्रूपव्यावृत्त्योरेकत्व स्यात् । तत्र व्यावृत्तिस्वभावो वा भावो—भावस्वरूपा वा व्यावृत्तिः । तत्र पूर्वस्मिन् कस्ये व्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् तस्यभावाभावभेदास्तुच्छा स्युः । ततश्च वर्धोभङ्गपन्तरेण शून्यवादाप्रसङ्गः । इतस्मिन् कस्ये विधिरूपो भाव एव व्यावृत्तिरिति विधिरूपतया च ते व्यावर्तन्ते

त्रेधा-ज्ञाता ज्ञाने ज्ञेयमिति । सर्वं चतुर्धा-प्रमाता प्रमाण प्रमेय प्रमितिरिति । एवं यथासम्भवमन्येऽपीति ।

तत्र परीक्षा-

सर्व्वैकान्तसिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वम्-एकान्तो न सिद्धयति, व्यतिरेकान् । अर्थ

इति न व्यावृत्ता भावा परस्पर परमार्थतः । सर्व्वमिदमभिप्रेयोजनम्-सद्विशेषादिति । अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यानिबन्धन तु भावाना भेद न व्यासेधाम । न च ज्ञानुरपि ज्ञानान्नद्राहकमस्ति प्रमाणम्-उक्तादवाविशेषान् । यस्माच्च ज्ञेयाना परस्परतश्च ज्ञानाच्च भेदो नापि ज्ञानुर्ज्ञानादस्ति भेदो नापि ज्ञानानामन्योन्यस्य तस्मात् प्रकाश एव प्रपञ्चा प्रह्येत्यद्वैतसिद्धिरिति ।

द्वितीयो वाद - सर्व्वं द्वेषेति । न हि नित्यानित्याभ्यामन्यो राक्षिरस्ति यमाधिल्य पदार्थास्त्रिवादिके भ्यवतिष्ठेत्त्रिरर्थं ।

१ नृताया वाद - सर्व्वं त्रेष्यति । ज्ञानपदमत्र ज्ञानकरणपर ज्ञयम्- ' ज्ञप्तिरपि ज्ञायमानत्वात् ज्ञयाप्राप्तिरिच्यत इति भाष्य ' इति तात्पर्योक्तिस्वरमान् ।

२ अनुर्थो वाद - सर्व्वं चतुर्थेति । यदि प्रमितिनाम तस्य प्रमाणादिभ्यो भिन्न नाधियते-प्रमाया, प्रधानक्रियाया अभावात् कथं प्रमाणादय । कथं च प्रधानक्रिया मन्तरणैकवाक्यता स्यात्, कारकवैधिस्य वा । प्रमाया फलत्वावस्थाया उपरि प्रमयस्यपदस्य न वारयाम । न चैतावता तत्त्वान्तर न भवति ।

३ अन्येऽपि मह्यैकान्तवादा मन्ति-तान् सूचयन्ति-एव यथेति । (१) प्रकृतिपुरुषाविति द्व एव तस्ये इत्यपरो द्वैतवाद । (२) रूपमज्ञानस्कारबदानुभवा पञ्च स्कन्धा इति पञ्चत्ववाद । (३) पशु-पाना-तदुच्छेदेधरा इति चतुष्टयवादाऽपर ।

४ सर्व्वेषामतया पराश्रा निराकरणयन्ता प्रतीति-तत्र परीक्षेति ।

५ मह्यैकान्तवादनिराकरणमुपक्रमते - मह्यैकान्तसिद्धिरिति मूत्रम् । मह्यैकान्ता न सिध्यति-कुत-कारणस्य (साधनस्य प्रमाणस्य) अनुपपत्ता (अभाव) उपपत्ता सत्त्वं वा तादृशीकान्तामभवान्-इत्यर्थ ।

६ मूत्रार्थं वर्णयन्ति-यदीति । मूत्रस्यापपत्तिपदार्थं वर्णयन्ति-साध्येति । यदि ' साध्यसाधनया ' ज्ञयान् (मह्यैकान्तारूपान्) तज्ज्ञानसाधन प्रमाण भिन्न तर्हि तयोरेकान्त्यात् मह्यैकान्तता न सिध्यति ।

७ मूत्रस्यानुपपत्तिपदार्थमाह-अथ साध्यति । यदि ज्ञयाद् भिन्न ज्ञानसाधन प्रमाण नास्ति तर्हि प्रमाणाभावादथ प्रमयस्य न सिद्धिरित्यर्थ ।

साध्यसाधनयोरभेद — एवमप्येवान्तो न सिद्धयति, साधनाभावात् । न हि तदन्तरेण कस्यचित्सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

“ न कारणावयवभावात् ” ॥ ४२ ॥

विस्तरेण वर्णित सिद्धान्ताशयोऽत्र तात्पर्यं कृता । अवयवेन सर्वं वेदेक द्वेषा त्रेधा चतुर्धा वेति प्रतिज्ञार्थः । तदतिरिक्त साधन वाच्यम् । न हि साध्यमेव साधन भवति । तथा च साधनस्य तदतिरेकाच्च सत्त्वैकान्तसिद्धिः । न च किञ्चिदपि स्वस्वेदमन्ति-ज्ञानप्रदीपादीनामपि परस्वघटात् । यथा च ज्ञानातिरिक्तोऽप्यर्थो विषयस्तथा विज्ञानवादनिराकरणावसरे वक्ष्यते । न च विज्ञानादर्थभेदोऽशक्यग्रह । तथा हि नीलमुपलभ इत्यनद्वारास्पदमश्वेतादिरूप नील प्रयासमनुभवगोचर । एव नीलादीनामपि परस्परम् । अन्यथा घटमानयेति देशितो लोचन निर्मील्य शयीत-शयीथा इति देशितस्तोयमेवाहरेत्-कस्य चित्कथंचित् कुतश्चिद्वैक्याभावात् । न चानिर्वचनीयानाद्यविद्यानिबन्धनाऽयं भेदव्यवहार इति साम्प्रतम् । अनिर्वचनीय श्यते पूर्वमेवापाकृतत्वात् । तस्मात्सर्वजनसत्त्वेदमसिद्धोऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुख-निरीक्षणेन युक्तो निराकर्तुमपि तु स्पष्टदृष्टकार्यभेदप्रत्ययात्तादृश तत्कारण कल्पनीय याद-दोन कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययोऽप्रत्युद्गमुपपत्तुमर्हति । तच्च प्रत्यक्षमेव । तथा हि नील परिच्छि-न्दन् पीतादिभ्योऽस्य भेद परिच्छिनत्ति-सयुक्तविशेषणतालक्षणादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् । नीलं हि नीलमित्यनुभवस्य पीतं च पीतमित्यनुभवन् स्मरन् वा शक्नोति निषेध्यनिषे-धाधिकरणतया समाकल्पयितु रूपमाश्रेणागृहीतपरस्परभेदमपि । न हि तच्च भेदेन प्रथत इत्यभेदेन प्रथेत, येनानयोर्नीलपीतयोर्गृहीतस्वरूपयोरवध्यवधिमन्त्रादो न स्यात् । तथा च तौ गृहीत्वा प्रत्यक्षेण शक्नोत्ययमनयोर्भेदं गृहीतुमित्यसाग्रमेतत् ।

अन्योन्यसधयाद् भेदो न प्रमान्तरसाधन ।

तस्मिच्चिद् नायमिति वस्तुभेद विना न धीः ॥

एतेन प्रमानुरवि प्रमाया भेदो न्याय्यातः । प्रमाताश्चानेकविधमुत्पन्नु-खोप-भोगम्यवस्थानाद्दधिरान्धादिकोविदजात्ममुक्तममाराविभागोपपत्तेश्च भेदवन्तोऽनुमो-यन्ते । एकस्मिन्नपरायेण विशुद्धधर्मममर्गोमनवात् । कल्पनया कथंचित्समाप्त्यमा नोऽप्यय गोमयपायसीयन्यायमावहति । तदेव प्रत्यक्षादिविशोधादनुपपत्तार्था धृतय 'एकमेवाद्वितीय'मित्याद्या प्रथमां वृत्तिमुल्लेख्य जघन्यानालम्बते- 'यजमान प्रस्तर,' 'आदिर्यो यूषवदि'ति । तस्मान्नाहृतमिति ।

साध्यात्साधनभेदेन सद्भयान्तरैकान्ता अन्वयाकृता मन्वया इति ।

१. एवंपक्षयाद्याक्षिपति-न कारणेति सूत्रम् । यदुक्तं कार्यकारणभेदेन नाहृत-मिति तत् 'न,'-कृत-कारणस्य अवयवभावात्, कार्यावयवरूपावादिपर्ययः ।

“न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धि । कस्मात् ? कारणस्यावयवभावात् । अवयव कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेक । एव द्वैतादीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरूपयत्प्रादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतु । कस्मात् ? सर्वमेकमित्यनपवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते । तत्र व्यपवृत्तोऽवयव साधनभूतो नोपपद्यते । एव द्वैतादिष्वपीति ।

ते खल्विमे सङ्ख्यैकान्ता यदि विशपकारितस्यार्थभेदविस्तारस्य प्रत्याख्यानैव वर्तन्ते-प्रत्यक्षानुमानागमधिरोधान्निभ्यावादा भवन्ति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते-समानार्थमकारितोऽर्थसङ्ग्रहो विशेःकारितश्चार्थभेद इति, एवमेकान्तत्वं जहतीति ।

ते खल्वेते' तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ता परीक्षिता इति ॥ ४३ ॥

(१२) फलपरीक्षाप्रकरणम् ।

प्रेत्यभावानन्तरं फलम्, तस्मिन्—

“ मद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ” ॥ ४४ ॥

“ पचति दोग्धीति सद्य फलमोदनपयसी । कर्पति वपतीति कालान्तरे फलं शस्याधिगम इति । अस्ति चैयं त्रिया-अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गनाम-इति । एतस्या फले सशय ” ॥ ४४ ॥

१ परिहरति सिद्धान्ती-निरवयवत्वादिनि सूत्रम् ।

२ उक्तमर्दतयादपरिहार सङ्ख्यैकान्तवादान्तरेष्वितिदिशति-ण्वमिति ।

३ प्रकरणार्थमुपसहरति-ते खल्वेत इति । अर्दतादिव्येकान्तपु प्रत्यभावा न तात्त्विका भवेदरि तु फलनिकः । न केव प्रत्यभावाऽपि तु पाठशापि पदार्थाः । तस्मादतेषां यत् तावज्ञान तावप्रविवेकार्यं ज्ञयप्रविवेकन ज्ञानप्रविवेक इति तदधमते परीक्षिताः । यावद्यात्र विचारित तावदप्रकृतमपि प्रकृत प्रत्यभावमुपकरानापर्ययं । एवमेव किञ्च प्वानुवृत्ताष्टप्रकारव्यप्रकृतायापि मङ्गलत सम्यच्यते चाग्रिमप्रकरणार्थेनति ।

४ अथाहशप्रमानुरोधेन फलस्य परीक्षां प्रस्तौति-प्रत्यभावानन्तरमिति ।

५ तद्विषय परीक्षाहभूतमशयमुच्य-यस्यति ' तस्मिन्नि ति भाष्याशरभ्य ' सशय ' इति सूत्राशयवन्तम् ।

‘ एतस्या फले सशय ’ इति भाष्याच्छवस्वरम' प्रदर्शतः परिशुद्धिकृता ।

फलस्यमान्यमादाय तद्कारणान्तरभावि वा स्यात् मद्यभावि इति सन्दहो नोपपद्यते-साक पसयादीनां फलरवऽनन्तरभावावम्य धमिमाहकप्रमाणनिर्णीतायात् । एव

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वर्ग फल श्रूयते । तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति न सद्यः ,
ग्रामादिकामानामारम्भफलमपीति ॥ ४५ ॥

“ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

“ ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्ते फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति । न खलु
वै विनष्टात्कारणात्किञ्चिदुत्पद्यत इति ” ॥ ४६ ॥

भाइ निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत्स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादि परिकर्म क्रियते, तस्मिंश्च प्रध्वस्ते
पृथिवीधातुरन्धातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त
यति, स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगत पाकविशिष्टो ब्यूहविशेषेण सन्निविश
मान पर्णादिकल निर्वर्तयति, एव परिपेकादि कर्म चार्थवत् । न च विनष्टा
त्फलनिष्पत्तिः । तथा प्रवृत्त्या सस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते । स जातो तिमि
स्वर्गस्यापि फलत्वे कालान्तरभावित्वस्योभयवादिसिद्धत्वात् । एव सद्योभावि
लाक्षण्यत्वादिकल कालान्तरभावि स्वर्गादि वयेपाऽपि संशयोऽनुपपन्नो धर्मिभेदा
दिति । एव च सशयस्य स्वरूपान्तर प्रदर्शितं तन्नैव । क्रियव यागादिका सशय
विषय क्रियात्व च सशयकारणम् । चेत्तन्प्रवृत्तिर्हेतुः काचित् सद्य फला भवति—
यथा पचनदोहनानि काचित्तु कालान्तरभाविकला भवति—यथा कर्षणसेवनदि ।
अतः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति प्रकृते सशय इति ।

१ सशय प्रदर्श्य— तत्र ऐहिककीर्त्यकार्यादीनामव फलवसम्भव नादृष्टस्वर्गादि
कल्पनमित्युत्सुत्रे पूर्वपक्षे सिद्धान्तेनापक्रमते—न सद्य इति सूत्रम् । यद्यप्येतत्
सूत्रं -यायसूचीनिबन्धे नोपलभ्यते तात्पर्यकृता च द भाष्यवन्नैव परिगृहीतम्,—तथापि
नानाप्राचासूत्रपुस्तकानामनुरोधात् सूत्रमवेदमिति निर्धारितम् । वार्तिकस्वर
सोऽप्येवमेव ।

२ पर शङ्कते—कालान्तरेणेति सूत्रम् । कालान्तरेण तत्कर्मण फलं न सम्भ
वति—‘ हेतो ’ तत्फलकारणस्य कर्मण ‘ विनाशात् ’ विनष्टत्वादिरयर्थः ।

३ उक्त इष्टान्त दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा प्रवृत्त्येति । एवमव कमणि निष्पत्ते
तद्विष्पत्तितत्फलत्वोत्पत्तोरन्तराले तत्कर्मगतधर्माधर्मरूप सस्काराऽवा तरकारणात्तरसङ्
कृत फलनिष्पत्तिद्वारभूत उत्पद्यते तेन च द्वारेणोरपच स्वर्गादिकलमुक्तकर्मण एवेति
मन्यन्ते प्रेक्षावन्त इत्याशयः । एष तु सस्कारो न स्तानादिपच इव बोद्धव्योऽपि तु
पुरुषधर्मतामात्रेण संस्कार इत्युच्यते । परमार्थतत्त्ववय धर्मं पुरुषाधयोऽपि कर्मणा
फले जनयितव्ये तस्यावान्तरन्यापार इति तापयकृतः ।

त्तान्तरानुगृहीत. कालान्तरे फलं निष्पादयतीति । उक्तञ्चितन्—‘पूर्वकृतफलानु-
बन्धात्तदुत्पत्ति-’ इति ॥ ४७ ॥

‘तदिदं’ प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम्—

नासन्न सन्न मदमत्सदमतोर्वेधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

“प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासन्-उपादाननियमात् । कस्यचिदुत्प-
त्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसद्भावे नियमो नोपपद्यत इति । न सन्,
प्रागुत्पत्तेरियद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपत्तेति । सदसत् न सदसत्तोर्वेधर्म्यात् । सद-
त्यर्थाभ्यनुज्ञा । असदिति अर्थप्रतिषेध । एतयोर्व्याघातो वेधर्म्यम् । व्याघा-
तादव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा, कस्मान् ?—

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

अनुपपत्तौ प्रागुत्पत्ते कार्यं नासदुपादाननियमादिति ॥ ४९ ॥

युद्धिमिद्ध तु तदमत् ॥ ५० ॥

१ उक्तेऽर्थे पूर्वोक्तं स्मारयति—‘पूर्वकृत’ति । तृतीयाध्यायगतद्वितीयाह्निक-
स्थपिष्टम सूत्रमतम् ।

२ इदमिदानीं चिन्त्यत—किमतत्फलमुत्पत्तं प्रागमद्वा मदः । सदमद्वाऽनुभय
वेति । तत्र समस्तपक्षाक्षेपण फलाभावमभिधिसु’ पूर्वपक्षयति—‘तदिदमि ति भाष्या
क्षराण्यात्स्य ‘वेधर्म्यादि’ति सूत्राक्षरपयन्तम् । तदिदं निष्पद्यमान ‘फलं’ निष्पत्ते
प्राक्’ ‘नामस्य सद्य मदसत्’—कस्मान्—‘मदमतार्वेधर्म्यात्’—इति सम्यग्ध ।
कायकारणभाव एव न विचारसह इति पूर्वपक्षद्वयम् ।

यद्यप्यनुभवपक्षा न धून सूत्रकारेण भाष्यकारेण वा तथापि वार्तिककारात्पर्यनु-
रोधेन माऽप्युक्तस्तात्पर्यकारेणैवसयम् ।

३ सूत्रार्थे विवृष्वन् कायत्रामदिति प्रथमं कल्प्यं गृह्णाति—प्राक् निष्पत्तेरिति ।

४ प्राङ्निष्पत्ते कायत्र सदिति द्वितीया कल्प्यं गृह्णाति—न सदिति ।

५ कायत्र मदमदियुभयमिति तृतीयं कल्प्यं गृह्णाति—मदमदिति ।

६ तत्र हेतुमाह—मदमतारिति । मत्तत्त्वयोरत्यन्तविरुद्धत्वात्कत्र ममावशा-
त्सम्भवनात्यर्थे ।

७ मिद्वान्त्र प्रश्नार्ति—प्रागुत्पत्तेरिति । नमद्वयं कार्यं प्रागुत्पत्तेरिव ‘अद्या’
सत्यमित्यर्थे ।

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारण कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् । तस्मादुपादाननियमस्योपपत्ति । सति तु कार्ये प्रागुत्पत्तेरत्यतिरेव नास्तीति ॥ ५० ॥

“ आश्रय-यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिप्रदित्यहेतुः ” ॥ ५१ ॥

“ मूलसेकादि परिकर्म फल बोभय वृक्षाश्रयम् । कर्म चेह शरीरे फल चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकाद्हेतुरिति ” ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया । तत्राश्रयमेव कर्म धर्मसञ्चित-धर्मस्यात्म गुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ५२ ॥

“ न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ” ॥ ५३ ॥

“ पुत्रादि फल निर्दिश्यते न प्रीति - ' प्रामकामो यजेत ' ' पुत्रस्त्रो यजेते'ति । तत्र यदुक्त-प्रीति फलम्-इत्येतदयुक्तमिति ” ॥ ५३ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलप्रदुपचारः ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसम्बन्धान् फल प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पुत्रादिषु फलवदुपचार । यथाऽत्रे प्राणशब्द - अन्नं वै प्राणा-इति ॥ ५४ ॥

(१३) दु खपरीक्षाप्रकरणम् ।

फलनैन्तरं दु खमुद्दिष्टमुक्त च- माधनालक्षण दु खम्-इति ।

१ दहाद्यतिरिक्तमात्मानं नित्य परलाकिनमसन्त मयमानं कश्चित् पारलौकिक-फलमाक्षिपति आधयेति सूत्रम् । ' वृक्षफलवदिति यो दृष्टान्त सिद्धान्तिनोद्भावित स ' अहं ' असाधक परलोकभाविफलस्य कृत - ' आश्रयव्यतिरेकात् ' , सुख दुःखादिरूपफलाश्रयस्याभयलाकानुगतस्याभावादिशय ।

२ उक्तमाक्षेप परिहरति-प्रीतेरिति सूत्रम् । अस्यैवात्मा स्वर्गोपभोगसमर्थ शरारव्यतिरिक्त एव कर्मणा कर्तव्युपपादितमेवास्माभिरित्युपपद्यत एवात्राप्येकाश्रयत्वमेव कर्मफलधारित्वाशय ।

३ अस्यां परीक्षायामाक्षेप - ' ननु किमिह परीक्षणायम् । न हि कश्चिद् दु खस्वरूपे विप्रतिपद्यत-नापि तद्वयमद्वयं वति सन्दिश्यते । नित्यमनित्यं वा दुःखमित्यत्र परीक्षा प्रकृतोपयोगिनी स्यात्-तद्विपर्यय इति शब्दान्तर्यवयवसङ्ग-अस्ति च सशयकारण यादिविप्रतिपत्ति-साद्बुद्ध्या हि सर्वनित्यत्ववादिनो दु खमपि नित्यमाहु-तथाऽपि तन्मतनिरासादनन्तरं च साकायबाधनिषेधादियमपि नित्य-

“ तत्किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुगम्य प्रत्याख्यानम् ।
आहोत्विःन्य कल्प इति ? ”

अन्य इत्याह । कथम् ? न वै सर्वलोफसाभिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्या-
तुम् । अयं तु जन्ममरणप्रत्याख्यानभयनिमित्ताद् दुःखात्रिविण्णस्य दुःखं जिहा-
मतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति । कया युक्त्या ? सर्वे खलु
सत्त्वनिष्ठायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वैः पुनर्भयो बाधनानुपपत्तो दुःखसाह-
चर्याद्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तमृषिभिः दुःखसंज्ञाभावनमुपादिश्यते ।

अत्र च हेतुरुपादीयते—

शपिता । कारणं च दुःखस्य दृश्यरूपमहिष्कृष्णादि न विप्रतिरक्तिविषयः । अदृश्यत्वा-
च्च प्रवृत्तिः परीक्षितव । तद्वा-न्तरकार्यरूपं च जन्मादि परीक्षितमेव । कारणनिवृत्तौ
च कार्ये निरतं इति प्रथमान्यायद्वितीयसूत्रे परीक्षितम् । तन् किमपरमवशिष्यते
यद्योऽयमारम्भ ” इति ।

तत्परिहारश्चेत्थम्— ‘बाधनालक्षणं दुःखमिति’ लक्षितं दुःखम् । तत्र बाधना-
शब्देन बाधयुद्धिरुच्यते । अनन्यं च लक्षणेन दुःखायतनानि दुःखभावनानि सुखं च
व्याप्यते । अतो मुख्या बाधनायुद्धिमादाय पूर्वपक्षावकाश इति ।

दुःखपरीक्षायां क्रमप्राप्तं प्रदर्शयति—फलान्तरमिति ।

१ तत्र पूर्वपक्षिणः प्रथमः—तत्किमिति । भवतु बाधनालक्षणं दुःखमनुभूय-
मानम् । यत्पुनरिदं प्रत्यात्ममनुकूलवदनीयं सुखं तत्कथं दुःखम्, अनुभवविरोधात् ।
शरारेन्द्रियबुद्धयश्च यदि दुःखहततया ‘दुःख’ कस्मात्सुखहेतुतया सुखमेव न
भवन्ति । सेषमतिभीरुता सकललोकयात्राविराधिनी । यथा मासार्थी कण्टकानुद्दृश्य
मासमधन् कण्टकजन्यदुःखमामं त्येवमेव प्रेक्षावान् दुःखमुद्दृश्येन्द्रियसाधनं सुखमेव
भोक्ष्यते । सन्ति च विविधदुःखपरिवर्जनहनयो दृष्टाः परिरट्टसामर्थ्या अन्वयव्यतिरे-
कान्यामिति पूर्वपक्षप्रभाषाय ।

एतदुक्तं भवति । यदि दुःखपरिवर्जनेन शक्येन सुखमुपादानु ततस्तादृशमनु-
कूलवदनीयं च प्रेक्षावान् प्रजहात् । न तु तादृशमस्ति सुखं क्वचिदपि—सर्वस्य दुःखा-
धिनाभाविनं केवलस्य सुखस्योपादानुमशक्यत्वात् । न हि मधुविपसंग्रहकमत्र विषम-
पदस्य शक्यं मधुमात्रमुपादानुम् । तस्माद्देव सुखस्यारथन्तं प्रत्याख्यानमपि तु सुखं
एव दुःखभावनमात्रमुपादिश्यते रूपिणेति ।

२ सूत्रमचतारयति—अत्रेति । ‘अत्र’ सुखे दुःखभावना कार्येयस्मिन्नुपदेशे,
तस्मात्तस्मात् ‘हेतु उपादाने’ सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जन्म-जायत इति-शरीरेन्द्रिययुद्धय । शरीरादीना सस्यानविशिष्टाना प्रादुर्भाव उत्पत्ति । विविधा च वाधना-हीना मध्यमा उत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारविणाम् । तिरश्चा तु मध्यमा । मनुष्याणा तु हीना । देवाना हीनतरा वीतरागाणा च । एव सर्वमुत्पत्तिस्थान विविधवाधनानुपक्त पश्यत सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रिययुद्धेषु दुःखसज्ञा व्यवतिष्ठते । दुःख सज्ञान्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसज्ञा भवति । अनभिरतिसज्ञासुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विन्च्छिद्यते । तृष्णाप्रहाणात्सर्वेदुःखाद्विमुच्यत इति । यथा विषयोऽसाध्यो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते । अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति ॥ ५५ ॥

दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् ?

न, सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् ? सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते एतलु वाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणाम् । तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति ॥ ५६ ॥

अथापि—

वाधेनाऽनिवृत्तेर्देयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात् । पर्येषणं-प्रार्थना-विषयार्जनतृष्णा । पर्येषणस्य दोषो-यद्यं वेद्यमानं प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य

१ सूचित इतिमाह-विविधेति सूत्रम् । 'जन्मन' शरीराद् 'उत्पत्ति' मा

'दुःखम्' इत्येव भावयितव्या-कुत-विविधवाधनायागादिति योजना ।

२ सर्वं दुःखमिति भावनापदस्य यथोक्तमेव तात्पर्यं न पुनः सुखस्यात्यन्तप्रत्याख्यानमित्येव द्रव्यम् पुनराह दुःखादश इति ।

३ तत्रोत्तरम्-न सुखस्येति सूत्रम् । न 'सुखस्यात्यन्तप्रत्याख्यानम्' कुत-सुखस्यापि दुःखानामन्तरालेषु 'निष्पत्ते' इति योजना ।

४ सुखस्यात्यन्तप्रत्याख्यानं न सम्भवतीत्येतस्मिन्नर्थे ह्यन्तरमवतारयति-अथापीति ।

५ तद्व ह्यन्तरमाह-वाधनाऽनिवृत्तिरिति सूत्रम् । अप्रतिषेध 'अप्रत्याख्यान (सुखस्येति शेष)-कुत (सुख) 'देयत' अनुभवत-'पर्येषणदोषात्' तृष्णाया अनुवतनात्-'वाधनानिवृत्त' वाधनायुद्ध 'अनिवृत्त' इति योजना ।

वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्पद्यते, बहु प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते—इत्येतस्मात्पर्येष-
णदोषान्नानाविधो मानसः सन्तापो भवति । एवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्वाधनाया
अनिवृत्तिः । वाधनाऽनिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते । अनेन कारणेन दुःखं
जन्म, न तु सुखस्याभावादिति ।

अथाप्येतदनुक्तम्—

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति ।

अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रवाधते ॥

‘अपि चेदुदनेमि समन्ताद् भूमिमिमां लभते सगवाश्वां, न स तेन
धनेन धनैषी तृप्यति किञ्च सुखं धनकाम’ इति ॥ ५७ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः
सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते—न सुरादन्यन्निःश्रेयसमस्ति । सुखे प्राप्ते चरितार्थः
कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासङ्कल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते ।
संरक्तः सुखाय घटते । घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणान्निष्टसंयोगेष्ट-
वियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद् दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं
मुखमित्यभिमन्यते । सुराद्भूतं दुःखम् । न दुःखमनासाद्य शक्यं सुखम-
वाप्तुम् । तादर्ध्यात्सुखमेवेदमिति सुरसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्य प्रियश्च चेति
सन्धावतीति संसारं नातिवर्तते । तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञा-
भावनमुपदिश्यते—दुःखानुपद्वाद् दुःखं जन्मेति, न सुखस्याभावान् ।

“यद्येवं, कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यते ? सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह
दुःखमेव जन्मेति—तेन सुराभावं ज्ञापयतीति” ।

जन्मविनिग्रहार्थीयो वै सख्यमेवशब्दः । कथम् ? न दुःखं जन्मस्वरू-
पतः, किन्तु दुःखोपचारान् । एवं सुखमपीति । एतदनेनैव निर्वर्त्यते न तु
दुःखमेव जन्मेति ॥ ५८ ॥

१ नन्वय यद्यप्यन्तरालं सुखान्यनुभवति तथापि दुःखसंभेदमाकलयन्ननुपदि-
ष्टोऽपि स्वयमेव निवर्त्यति—कृतमस्य दुःखभावनोपदेशोनेत्यत आह—दुःखविकल्प इति
सूत्रम् । दुःखस्य विविधे कल्पे (निपिद्धिसाभोजनादिरूपं) सुखाभिमानो हृद्यत
एवाविवेकिनाम् । अत एवोपदेशस्यायसर इत्याशयः ।

(२४) अपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।

दु खोद्देशानन्तरमपवर्गः^१ । स प्रत्याख्यायते^२—

“ ऋणकेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ” ॥ ५९ ॥

“ ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋण-
वाम् जायते—ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य ’—इति
ऋणानि । तेषामनुबन्ध स्वकर्मभि सम्यन्धः । कर्मसम्यन्धवचनात्—‘ जरा-
मयं वा एतत्सत्र यदग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ चे’ति ‘ जरया ह वा एष तस्मात्सत्रा
द्विमुच्यत मृत्युना ह वेति ’ । ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गा
भावः ।

“ क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । क्लेशानुबद्ध एवाय म्रियते, क्लेशानुबद्धश्च
जायते । नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते ” ।

“ प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जन्मप्रसृत्यय यावत्प्रायण बान्धुद्विशरीरा
रम्भेणाविमुक्तो गृह्यते । तत्र यदुक्त—‘ दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याह्वानानामुत्तरो-
त्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ’ इति तदनुपपन्नमिति” ॥ ५९ ॥

१ क्रमप्राप्तमपवर्गपरीक्षामुपक्रमते—दु खेति ।

२ अपवर्ग इति—उद्दिष्टो लक्षितश्चेति शेषः ।

३ तत्र तावत्पूर्वपक्ष प्रस्तौति—स प्रत्याख्यायत इति ।

४ नास्त्यपवर्ग इति पूर्वपक्षः । तत्र सूत्रम्—ऋणोति । नास्त्यपवर्ग इति
प्रतिज्ञावाक्यम् । तत्र प्रयो इत्येव—ऋणानुबन्धात्—क्लेशानुबन्धात्—प्रवृत्त्यनुबन्धादिनि ।

५ ‘ क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः ’ इति द्वितीय सौत्रवाक्यम् । ‘ अविद्यास्मिता
रागद्वेषाभिनिवेशा क्लेशा ’ इति योगसूत्रम् । आजन्मसमयादा च मरणात्
पुरुषोऽविद्यादिभि क्लेशैर्मस्त एव वर्तते । एत एव च क्लेशा जीवस्य सत्सारनिदान-
भूता । तथा चाभरण क्लेशैर्मस्तत्वात्पुरुषस्यानुच्छिन्ननिदान समाप्तो न शक्य
उच्छेत्तुमित्यर्थः ।

६ ‘ प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः ’ इति तृतीय सौत्रवाक्यम् । जन्मसमयमारभ्य
मरणपर्यन्त चागुद्विशरीरारम्भरूपया प्रवृत्त्या पराकाल्त एव जीवो वर्तते—न च
प्रवृत्तिनिवृत्तिमन्तरेणापवर्गसम्भव इति स्पष्टीकृत प्रथमाध्ययस्थप्रथमाह्निके
द्वितीयसूत्रे । एव चापवर्गो न सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

अत्राभिधीयते । यत्तावदणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति—

प्रधानंशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः॥६०॥

ऋणैरिति नाय प्रधानशब्द । यत्र एतत्के प्रत्यादेवं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेय गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वान् प्रधानमृणशब्द । न चैतदिहोपपद्यते—प्रधान शब्दानुपपत्ते । गुणशब्देनायमनुवाद ऋणैरिव ऋणैरिति । प्रयुक्तोपम चैतद् यथाऽग्निर्माणवक इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते यथाऽग्निशब्दो माणवके । कथं गुणशब्देनानुवाद ? निन्दाप्रशंसोपपत्ते । कर्मलोप ऋणीव ऋणदानान्निव्यते, कर्मनुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात्प्रशस्यते, स एवोपमार्थ इति ।

जायमान इति गुणशब्दो विपर्ययेऽनधिकारान् । 'जायमानो ह व ब्राह्मण' इति च गुणशब्दो—गृहस्थ सम्पद्यमानो जायमान—इति । यदाय गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते । मातृतो जायमानस्यानधिकारान् । यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते । अधिन शक्तस्य चाधिकारान् । अधिन कर्मभिरधिकार, कर्मविधौ कामसयोगस्मृते—'अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्गकाम' इत्येवमादि । शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवान् । शक्तस्य कर्मभिरधिकार—प्रवृत्तिसम्भवात् । शक्त एतद् विहिते कर्मणि प्रवर्तते नेतर इति । उभयाभा वस्तु प्रधानशब्दार्थे । मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति ।

न भिद्यते च लौकिकद्वयद्वैदिक वाक्य प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीत त्वेन । तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्र कुमारकमेव ब्रूयात्—अधीष्य यजस्व ब्रह्मचर्यं चर—इति । कुत एव ऋषिरुपपन्नानवययादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपविशति ? न एतद् वै नर्तकोऽन्धेषु प्रवर्तते न गायनो अधिरेष्विति ।

१ सिद्धान्तमुपक्रमते अत्राभिधीयत इति ।

२ तत्रादौ पूर्वपक्षायप्रथमवाक्यस्य तात्पर्यं सिद्धान्तानुगुणं वणयति—यत्तावदिति ।

३ यत्तावदावज्जावमृणमनुवतत इति श्रुतिवाक्येषु वणितं तत्र ऋणशब्दो गौणार्थो न मुख्यार्थ इति सांख्य सिद्धान्तं सङ्क्षेपेण सूचयति—ऋणैरिति ।

४ ऋणशब्दस्यौपचारिकत्व साधयति—प्रधानंति सूत्रम् । यत्र यत्र शब्दस्य मुख्यार्थानुपपत्तिस्तत्र तत्र गौण एवार्थं परिगृह्यते—एव चादाहृतं ऋणवाक्यं निन्दाप्रशंसापरतया नवन्यमित्यर्थः ।

उपदिष्टार्थविलासा उपदेशविषय । यद्योपदिष्टमर्थं विजानाति त प्रत्यु-
पदेश क्रियते, न चैतदस्ति जायमानकुमारक इति ।

गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति । यच्च मन्त्रब्राह्मण कर्मा
भिपद्यति तत्पत्नीसम्बन्धादिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम् । तस्माद् गृहस्थेऽय
जायमानोऽभिधीयते इति ।

अर्थत्वस्य चाविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः । यावच्चास्य फलेनाधिक्य
न विपरिणमते—न निवर्तते, तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्यवादस्तं
प्रतीतिः ।

‘जरया ह वा’ इत्यायुपस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रत्रय्यायुक्तस्य वचन-
जरया ह वा ण्य गतस्माद्विमुच्यते—इति । आयुपस्तुरीयं चतुर्थं प्रत्रय्यायुक्त
जरेत्युच्यते । तत्र हि प्रत्रय्या विधीयते । अत्यन्तरासयोगे ‘जरया ह वा’
इत्यनर्थकम् । ‘अशक्तो विमुच्यते’ इत्येतदपि नोपपद्यते । स्वयमशक्तस्य ग्राह्या
शक्तिमाह—‘अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा स परिकीर्त, क्षीरहोता वा जुहु
याद्धनेन स परिकीर्त’ इति ।

अद्यापि विहितं वानुद्येत कामाद्द्वार्थं परिकल्प्येत । विहितानुषचन
न्याग्यमिति । ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थ कर्मसु प्रवर्तते इत्युपपन्नं धाम्यस्य
सामर्थ्यम् । फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलम् । तानि सम्पन्नानि
फलाय कल्पन्ते । विहितं च जायमानं विधीयते च जायमानम् । तेन य
सम्पन्नयते सोऽयं जायमान इति ।

१ तदनन गार्हस्थ्यान्त्पूर्वावस्थां ऋणानुबद्धा न भवतीत्युक्तम् । सम्प्रत्युत्तरा
वस्थाऽपि न ऋणानुबद्धेत्याह—अधिकत्वस्यति । यदा चाधिन एव कमस्वधिकार
स्तदाऽधिकत्वस्य ‘अविपरिणामे’ अनिवृत्तावेव ‘जरामर्यवाद’ उपपद्यते इत्यर्थः ।

२ सक्षेपेणोक्तं विस्तरेणापवादयति—यावच्चास्येति । यावत्कालपर्यन्तं पुरःस्थ
फलेच्छा वर्तते तावत्कालपर्यन्तमेवास्य तत्तत्फलजनककर्मसु प्रवृत्तिस्त्वावत्कालपर्यं
न्तमेवैव प्रति पूर्वपक्षोदाहृतस्य ‘जरामर्यं वा षट्सत्र यदग्निहोत्रम्’ इत्यादिवाक्य
स्योपपत्तिरित्यर्थः । तेन फलवासनावस्वमेवाक्तकर्माधिकारहनुर्न प्राणधारणमात्रमिति
यदुक्तम् ‘ऋणापाकरणेन यय पयैवमानाश्चास्ति मोक्षावसर’ इति तदपाहृत
भवतीत्याशयः ।

अयमभिप्रायः । न तावज्जायमान इत्यादिवाक्ये विधिविभक्तिरस्ति । तेन
अन्यत्र विहितस्मानुवाद एवायमिति स्वरसतः प्रतापते । यदि तु तस्यार्थसिद्धि-

“प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेद्” न, प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावा
दिति । “ प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्ये ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभिव्यक्त
दपि व्यवसायत् प्रत्यक्षत, प्रत्यक्षविधानाभावात्त्रास्त्याश्रमान्तरमिति ” । न,
प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षतो विधानाभावान्-न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो
विधीयते । न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम’ इति प्रतिषेधस्य
प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति । अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवन् । यथा
शास्त्रान्तराणि स्वे रपेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायनानि नार्यान्तराभावान्,
एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थाश्रमं स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणाम-
भावादिति ।

ऋन्नाक्षणं चापवर्गाभिधान्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गा
भिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावन्—

कर्मभिमृत्युमृपयो निषेदु प्रनावन्तो द्रविणमिच्छमाना ।

अथापरे ऋपयो मनीषिण पर कर्मभ्योऽमृतत्वमानशु ॥

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु ॥

वाक्यान्तराद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत तदा ‘वचनानि स्वपूर्वत्वादिति’
-यायेन विधिचमस्य कल्प्यत । सन्ति तु ज्ञानदास्तदर्थविधायकानि वाक्यानि
साक्षाद् विधिविभक्तिमन्तीति-को जाग्विच्छामात्रेण विध्यर्थता कल्पयन् । तस्मा-
द्विहितानुवाद एवमिति न्याय्यम् । एवञ्च जायमानशब्दात् गौणार्थ एव नय इति
युक्तमुत्पश्याम इति ।

१ यदुक्तमायुषश्चतुर्थे भागे प्रवश्या विधीयत इति-तदमृतत्वमात्रं शङ्कते-
प्रत्यक्षति ।

२ शङ्का परिहरति- न, प्रतिषेधस्येति ।

३ शङ्का विभजते-प्रत्यक्षत इति । तथाचोक्तं गौतमायै धर्मशास्त्रे- ‘वे-
काश्रम्य स्वाचार्या प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति’-इति शङ्काशयः ।

४ निराकरणं विभजते- न, प्रतिषेधस्येति । स्मृत्यातिहासपुराणानि तावद्विवाद
विदधति चातुराश्रम्य उपलभ्यन्त । तत्र विहितानां प्रतिषेधा यदि प्रत्यक्षधुर्ना कुत्रा
प्युपलभ्येत भवयुस्तान्यप्रमाणानाति । न तु चातुराश्रम्यप्रतिषेधं कुत्रापि साक्षा-
धुतायुपलभ्यते । तस्मान् स्मृत्यादिविहितं चातुराश्रम्यं धृत्याऽप्रतिषिद्धं न शक्यं
परिषेधनुमित्यर्थः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तान् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
(वाजसनेयिसंहिता ३।१।१८। तैत्तिरीयारण्यक ३।१२।७)
अथ ब्राह्मणानि—

“ त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एवै-
ते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । (छान्दोग्योपनिषद् २।२।१), ”
“ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रजन्तीति ” (बृहदारण्यक ४।४।२२) ।
“ अधो खत्वाहः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भ-
वति । यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ”
(बृहदारण्यक ४।४।५) इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति
“ इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो
न तस्य प्राणा उल्कामन्ति ब्रह्मैव स न ब्रह्माप्येतीति ।

तत्र यदुक्तम्—ऋणानुबन्धादपवर्गाभाव—इत्येतदुक्तमिति । ‘ये’ चत्वारः
पथयो देवयाना ’ (तैत्तिरीयसंहिता ५।७।२।३) इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरै-
काश्रम्यानुपपत्तिः ॥ ६० ॥

- १ यज्ञ इत्यादिना गृहस्थाश्रमो दर्शितः । तप एवेति वानप्रस्थाश्रमः ।
ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्याश्रमः । एषामाश्रमाणामभ्युदयलक्षणं फलमाह—भवं एवैत इति ।
- २ चतुर्थाश्रममाह—ब्रह्मसंस्थ इति ।
- ३ तत्कृतुरिति । ‘कृतुः’ सङ्कल्पः ।
- ४ तदभिसम्पद्यते इति । तत्कर्मानुसार्यवास्याग्रिमं जन्मेत्यर्थः ।
- ५ कामयमान इति । कामयमानो य आसीत् स एवाथाकामयमानो भवति ।
- ६ अकामयमानः काम परिहरन् तत्परिहारसिद्धौ सोऽकामयमानः तस्य
ज्यात्यानं—निष्काम इति ।
- ७ आत्मकाम इति । केवल्योपेतात्मकामस्तथाप्या ‘आप्तकामो’ भवति ।
- ८ न तस्य प्राणा इति । शाश्वतो भवतीत्यर्थः ।
- ९ प्रकृतमुपसहरति—तत्र यदुक्तमिति ।
- १० अपरामपि चातुराश्रम्याभिधानिना धृतिमाह—ये चत्वार इति । एवं च न
गार्हस्थ्यमात्रैकाश्रम्यपक्षः साधुरिति निर्गलितोऽर्थः ।

फलार्थिनश्चेद् ब्राह्मण "जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ च"—इति । कथम् ?

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥

'प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्या सर्ववेदस हुत्वा आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मण प्रत्रजेन्' इति श्रयते । तेन विजानीम - प्रजावित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्थितस्य निवृत्ते फलार्थित्वे समारोपण विधीयत-इति ।

एव च ब्राह्मणानि-'सोऽन्यद् व्रतमुपाहरिष्यमाणो याज्ञवल्क्यो मैत्रयीमिति होवाच-प्रत्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादरिम हन्ते तेऽनया कात्यायना सहान्त कथाणि इति । अधाप्युक्तानुशासनासि मैत्रेयि एतावदरे खल्वमृतवमिात होक्त्वा याज्ञवल्क्य प्रत्रजान्-इति' (बृहदारण्यकोपनिषद्) ॥ ६१ ॥

पात्रेचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभात् ॥ ६२ ॥

जरामर्ये च कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि

१ फलार्थिनो गृहस्थस्यैव जरा परतमग्निहोत्राद्यनुष्ठान जरामयवाक्येनाश्रयते इति गतसूत्रस्य फलितार्थं ह्यन्तरविधित्तया स्मारयति-फलार्थिन इति ।

२ तत्रोत्तरम्-समारोपणादिति सूत्रम् । आत्म-वग्नीना 'समारोपणात्' ऋणा नुब धन अपवगस्य अप्रतिषेध 'प्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ।

३ सूत्रार्थमाह प्राजापत्यामिति । माग्निक्स्य चतुधाश्रमप्रवशाविधानमतम् । मनुरप्याह-

प्राजापत्या निरूप्यष्टिं साववदसदक्षिणाम् ।

आत्म-पद्म न् समारोप्य ब्राह्मण प्रत्रजेद् गृहान् । इति । ६-३८

४ किमनन्तयत आह-सन्ति । उषायामिष्टां सर्वस्वदानं तद्देव सम्भवति यदा पुरुष पुत्रधनलाकसम्बन्धनाभ्य इच्छन्त्या विनिर्मुक्त फलार्थित्वाददर्शति, एवञ्च फलार्थिन एव गाहस्थ्यं तत्सहचारिणो यागादिधर्मा निवृत्त च फलार्थित्वे गाहस्थ्यं मपैति अपेते च गाहस्थ्यं ते धर्मा अपियन्ति तद्देव चाग्नीनामात्मनि समारोपणं निवृत्तवाक्यात्सिद्धमित्यथ ।

५ स्वपक्षे माधकान्तरमाह-पात्रचयति सूत्रम् ।

६ सूत्रार्थमाह-जरामय इति । माग्निक्स्य मरणं तद्ग्निहात्रसम्बन्धिसकलयज्ञाय पात्राणि तस्य दारोणे सहव दद्यान्त इति विधिः । एव सति जरामयमग्निहात्रमिति यदि मन्वपुरुषसाधारण्यं भवति च फलार्थिगृहस्थमात्रपरम्-तदाच यज्ञीयसकपपात्रदहनस्य सर्वेषां प्राप्तां चतुधाश्रमस्यस्यापि तत्प्राप्तम् ।

कर्माणीति प्रसज्यते । तत्रैषणाव्युत्थानं न ध्रुयेत-‘एतद्वै स्म वै तत्पूर्वे
ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्मायं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति’ (बृहदारण्यकोपनिषद्) एषणाभ्यश्च
व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकं
फलं भवतीति ।

चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः । “त-
दप्रमाणमिति चेत्” न, प्रमाणेन प्रामाण्यमभ्यनुज्ञानान् । प्रमाणेन खलु
ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते ‘ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस
एतदितिहासपुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराण पञ्चमं वेदाना वेद’ इति । तस्माद-
युक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलो-
पाल्लोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवस्तुसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । य एव
मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारं प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति ।

विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विष-
योऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकनृत्तमिति-
हासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थान धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन न
सर्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति ॥ ६२ ॥

यत्पुनरितन् ‘केशानुबन्धस्याविच्छेदा’दिति—

सुपुंसस्य स्वप्नादर्शने क्लेशभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुपुंसस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छि-
द्यते तथापवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति ॥ ६३ ॥

१ ननु भवत्येव का हानिरित्यत आह—तत्रैषणेति । प्रवृजितस्य चतुर्थाश्रम-
स्थस्वापि शरीरेण सह यज्ञीयपात्रदहन यथावश्यकं तद्योगरणेनापि सकलानि
यज्ञीयपात्रादीन्यात्मनः सकाशे रक्षणीयान्येव प्राप्नुवन्ति । एव च सति कुतस्तस्य
प्रवृजितान् प्राक् विहितमैषणाभ्यो न्युरथान सर्वस्वप्रदानं वेत्येते सर्व एव विषय-
प्रकृष्येरन्नित्याशयः ।

२ उक्तैपणाव्युत्थानविधादकं ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति—एतद्वै स्मेति ।

३ पूर्वपक्षसूत्रोक्तमृणानुबन्धादपवर्गाभावमपाकृत्य क्लेशानुबन्धादपवर्गाभावं
इति मतमपाकरिष्यन् तदनुवदति—यत्पुनरिति ।

यदेपि 'प्रवृत्त्यनुबन्धा'दिति—

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय । प्रतिसन्धिस्तु पूर्वं जन्मनिवृत्ता पुनर्जन्म । तत्र तृष्णाकारितम् । तस्या प्रहीणाया पूर्वजन्माभाज्जन्मान्तर्गभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्ग ।

“कर्म वैफल्यप्रसङ्ग इति चेत्”—न, कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानान् । पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते, न तु कर्मविपाकप्रति संवेदन प्रत्याख्यायते । सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपश्यन्त इति ॥ ६४

“न क्लेशमन्ततेः स्वाभाविकत्वात्” ॥ ६५ ॥

“नोपपद्यत क्लेशानुबन्धिच्छेद । कस्मान्? क्लेशसन्तते स्वाभाविकत्वान् । अनादिरिय क्लेशसन्तति । न चानादि शक्य उच्छेत्तुमिति” ॥ ६५ ॥

अत्र कश्चित्परीहारमाह—

प्रागुत्पत्तेर्भासानित्यत्वान्त्स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादि प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते एव स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

अपरं आह—

अणुश्यामता नित्यत्ववद्भा ॥ ६७ ॥

यथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निस्तयोगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति । मतं यत्तु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्व च । तत्त्वं भावेऽभावे भाक्तमिति ।

१ प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इति पूर्वपक्षेऽपि तृताय ह्यनुमपाकरिष्यन् अनुवदति—यदर्पति ।

२ क्लेशभावमसहमान पूर्वपक्ष्याह—न क्लेशसन्ततरिति सूत्रम् ।

३ अभावदृष्टान्तापादानऽप्युच्यन् उक्तमिव शङ्कामपर ण्कदशी भावमिव दृष्टान्त यित्वा परिहरति तत्परिहारमवतारयति—अपर इति ।

४ परिहारमाह—अणुश्यामता नित्यत्वम् ।

५ सिद्धान्ती स्वमतेन शङ्कां परिहरिष्यन् प्रथमं तावदकदशमतद्वयं दूषयितुं सुपत्रमतं । तत्रार्थां प्रथममकदशिनं दूषयति मनं स्वत्वाति । नित्यत्वानिरयत्वाद्यो धर्मा भावरूपस्यैव पदार्थस्य सम्भवन्ति नाभावरूपस्य । यत्र कुत्राप्युपलभ्यतेऽभावस्य नित्यत्वापुनिसां शौण्यवति न युक्तमभावदृष्टान्तापादानमित्यर्थः ।

अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति ॥ ६७ ॥

अथ तु समाधि —

न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चय । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रजनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते । कर्म च निकायनिर्वर्तक नैयमिकान् रागद्वेषमोहान्निर्वर्तयति, नियमदर्शनात् । दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुल कश्चिद्वेषबहुल कश्चिन्मोहबहुल इति । इतरेतरनिमित्ता

१ द्वितीयमेकदेशिन दूषयति—अनादिरिति । अणुश्यामता काया पृथिवीरूपत्वात् लोहितादिवदिति प्रत्युतानित्यत्वसाधनमेवाणुश्यामताया भवति—न भवति यथा कोऽपि इतुस्तस्य नित्यत्वसाधनमित्यर्थ ।

२ नन्वनुत्पत्तिमत्त्वादेव सिद्ध्यति नित्यत्वमणुश्यामताया इत्यत आह—अनुत्पत्तीति । यद्यनुत्पत्तिधर्मक तत्सर्वं नित्यमेवत्येतादृशी व्यासिर्नास्तीत्यर्थ । अप्रयानपूर्वकवमात्रेण त्वणुश्यामतादावनादिताव्यवहारा न तन्नित्यतयेति हृदयम् ।

३ परम समाधिमाह—न सङ्कल्पेति सूत्रम् । उत्पत्तिमत्त्वादेव रागादाना न नित्यत्वमित्यर्थ ।

४ सूत्र न्याचक्षाण मूत्रस्थवकारेण समुच्चित हेत्वन्तरद्वयं सूचयति—कर्म निमित्तत्वादिति । 'समुच्चय' इति अनुक्तस्येति शेष ।

५ तत्राद्य हेतु सङ्कल्पनिमित्तत्वादिति विभजते—मिथ्यासङ्कल्पेभ्य इति । यद्यप्यनुभूतविषयप्रार्थना 'सङ्कल्प' तथाऽपि तस्य पूर्वभागोऽनुभवो प्राप्य — प्रार्थनाया रागत्वात् । तेन मिथ्यानुभव एवात्र सङ्कल्पपदेन विवक्षित । एवं च मिथ्यानुभवादुत्पद्यन्ते रागादयो दोषा इत्यर्थ ।

६ नन्वेकस्मान्मिथ्याज्ञानालुक्तो नानारागादिकार्यवैचित्र्यमित्यत आह—रजनीयेति । भव्यगेयादिषु पाठान् कतेरि कृत्यप्रत्यय—तेन रजककोपकविमोहकेभ्यो मिथ्याज्ञानेभ्यो यथाक्रम रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्त इत्यर्थः, पर्यवसित ।

७ अयमभिप्राय । कर्म च निकायनिर्वर्तक तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्याज्ञानरूप-सङ्कल्पविधाताच्च रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति । सर्वेषां रागादीनां मिथ्याज्ञानमेव निमित्तम् । कर्माणि तु निकायनियमेन रागादीन् प्रवर्तयन्तीति कर्मनिमित्तत्वमुक्तमिति ।

च रागादीनामुत्पत्ति । मूढो रज्यति, मूढ कुप्यति, रक्तो मुह्यति, कुपितो मुह्यति ।

सर्वमिध्यासद्वल्पाणा तत्त्वज्ञानादनुत्पत्ति । कारणानुत्पत्तां च कार्यानुत्पत्तेरिति,—रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति ।

अनादिना प्रसन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयः । न जातवत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वं प्रथमत उत्पद्यतेऽन्यत्र तत्त्वज्ञानान् । न चैव मत्यनुत्पत्तिधर्मक किञ्चिद्व्ययधर्मकं प्रति ज्ञायत इति । कर्म च सत्त्वनिष्कायनिर्वर्तक तत्त्वज्ञानकृतान्मिध्यासद्वल्पाविघातात् रागाद्युत्पत्तिनिमित्त भवति । सुखदुःखसविच्छिन्न फल तु भवतीति ॥६८॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ।

१ ननु यथा रागादयः सत्यपि कर्मणि मिध्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्तन्ते एव सत्यपि कर्मणि मिध्याज्ञाननिवृत्त्या फलमपि मा भूदित्यत आह—सुखदुःखति । कर्माण्यप्रपञ्चमुच्छेत्तुम् अमूढोऽप्यसत्तोऽप्यद्विष्टोऽपि—मूढ इव सक्त इव द्विष्ट इव—तत्फलं भुङ्क्त इति रागाद्यनपेक्षमव कर्म स्वफल जनयति । तनासौ फलापभोगो न यथहेतु । मूढादीनां तु भवत्येव बन्धहेतु फलोपभोगः । स च तादृशो रागादि सहाय्ये कर्मणि क्रियते न रागादिनिरपेक्षरिष्यवदात्मम् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

“ किं नु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते-
अथ कचिदुत्पद्यते इति । कश्चात्र विशेषः ? न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते-
ज्ञेयानामानन्त्यान् । नापि कचिदुत्पद्यते-यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति
मोहशेषप्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धु-
मिति । ”

मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रम् । तच्च मिथ्या-
ज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानं ससारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति ।

“ किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? ”

१ तदेव सशयप्रमाणप्रमेयाणि पराक्षितानि प्रयोजनादयोऽपि ‘ यत्र सशय-
स्तत्रैवमुत्तरात्तरप्रसङ्गः ’ (मू० २।१।७) इत्यतिदेशेन पराक्षिता इति षोडशापि
प्रमाणादयः परीक्षिताः । तेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहन्तुरित्युक्तम् (सू० १।१।१) ।
तत्रापि प्रमेयतत्त्वज्ञानं साक्षात्त्रि श्रेयसहन्तुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाङ्गतयेत्युक्तम् ।
इदमिदानीं परीक्ष्यते- किं प्रत्येकमात्मादानात् तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरुक्तं कस्य
चिदपामेकदशस्येति तात्पर्यम् ।

तत्र परिशुद्धिः । एव प्रथमाहिके चतुर्दशभिः प्रकारैः प्रमयपटकं निरूपितम् ।
इदानीं तस्य धर्मस्तावज्ञानं परीक्षणायम्-किलक्षणम्-किं विषय-कथमुत्पद्यते-कथं
परिपाल्यते-कथं विवर्धते चेति तत्त्वज्ञानपरीक्षायाद्विकार्यं । तत्र यस्मिन्विषये
यथोत्पद्यते तत्त्वज्ञानं तत्क्रमेण प्रतिपादनमिति ।

वर्धमानोपाध्यायाश्च न्यायनिबन्धप्रकाशे-तत्त्वज्ञानस्यानुदिष्टस्यालक्षितस्य कथं
परीक्षा प्रवर्तते कथं चाहिकद्वयस्य समानविषयत्वं येनैतयोरेकाध्यायावयवत्वमि-
त्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानमुद्दिष्टमाद्यं सूत्रे लक्षितं च द्वितीये सूत्रे-कार्यरूपप्रमेयपरीक्षैव
चतुर्थाध्यायविषयस्तावज्ञानमपि कार्यरूपमेवेत्यस्यैव समानविषयतेत्युक्तवन्तः ।
तथा च तत्त्वज्ञानस्यापवर्गहन्तुत्वात्पवर्गाध्यागोचरे तस्य परीक्षोचितेत्यादाशङ्क्य-तत्त्व-
ज्ञानस्य परीक्षायात्मा क्व तेषां तत्त्वज्ञानमपेक्षितं तेषां सर्वेषां प्रमेयाणां परीक्षणमुचितं
मपवर्गश्च प्रमेयविशेष एवातो युक्तमेव तस्य परीक्षणं प्रमेयैर्व्यति संसाहितवन्तः ।

२ पृच्छति- किं पुनरिति । सन्ति खल्वस्मिन् विषये वादिनां विप्रतिपत्तयः
विभूतविधिनामरूपप्रपञ्चोपपन्नविशुद्धचिदानन्दधनाद्वैतमक्षसाक्षात्कारस्तावज्ञान-
तद्विरुद्धमेव मिथ्याज्ञानमिति वेदान्तिनः । सत्त्वपुरुषान्यतात्पर्यातिरेकं तत्त्वज्ञान-
तद्विरुद्धिं मिथ्याज्ञानमिति साहचर्यात् । धर्मपुद्गलनेशम्यज्ञानमेव तत्त्वज्ञानं तद्विरुद्धं
मिथ्याज्ञानमिति केचिद्वाद्याः । शरारेन्द्रियाद्यनित्यत्वतिरिक्तनित्यरामदर्शनं तत्त्वज्ञानं
तद्विरुद्धं मिथ्याज्ञानमिति वृद्धाः । तदेव विप्रतिपत्तरेवायमग्रं इत्यवधेयम् ।

अनात्मन्यात्मग्रहः—अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति । अनात्मन
स्त्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति ।

“ किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कार ? ”

शरीरेन्द्रियमनोवेदनायुद्धय ।

“ कथं तद्विषयोऽहङ्कार ससारबीजं भवति ? ”

अयं सल्लु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसित. तदुच्छेदेनात्मोच्छेद
मन्यमानोऽनुच्छेदवृष्णापरिप्लुत. पुन पुनस्तदुपादत्ते, तदुपाददानो जन्म
मरणाय यतते, तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःसाद्विमुच्यत इति । यस्तु दुःस दुःसा
यतनं दुःसानुपक्तं सुखं च सर्वमिदं दुःसमिति पश्यति, स दुःस परिजानाति ।
परिज्ञातं च दुःस प्रहीणं भवत्यनुपादानान् सविपान्नयत् । एव दोषान् कर्म च
दुःसहेतुरिति पश्यति । न चाप्रहीणेषु दोषेषु दुःसप्रमन्थोच्छेदेन शम्य भवितु-
मिति दोषान् जहाति । प्रहीणेषु च दोषेषु 'न प्रवृत्तिं प्रति सन्धानाये'त्युक्तम् ।

१ न्यायसिद्धान्तेनोत्तरम्—अनात्मनीति । इदमत्राकृतम् । न तावद् वेदान्ताभि-
मतमद्वैतानन्दयनात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम्, भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापि बाधकेऽपह्नोतुम
शक्यत्वात् । न च प्रकाशानन्दावात्मधर्मातिरिक्तावात्मस्वभावा भवितुमर्हत ।
“सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” श्रुतिरानन्दवत्त्वशक्त्यभिप्राया भेद एव च तद्वत्तया
कथंचित् सामानाधिकरण्यामुपपद्यते । अभेदे त्वानन्दविज्ञानयोस्तत्पदयोः पर्यायतया
सह प्रयोगानुपपत्तिः । न च प्रकृतप्रकाशं सवितेत्यत्र प्रकृतप्रकाशयाम्भेदोऽप्रकाश
स्यापि प्रकर्मसम्भवात्, अप्रकृतस्यापि स्वघातात् प्रकाशसम्भवात् ।

नापि साङ्ख्यसिद्धान्तो युक्तिग्रहः । मत्त्वपुरुषान्यताख्यातिर्हि सर्वस्य
प्रकृतेरेवासम्भवादयुक्ता । साकार्यवादमूलत्वात्प्रकृतिसाधनस्य तद्वादनिराकरणेनैव सा
निराकृता वदितव्या ।

धर्मपुद्गलनिराख्ये तु क्षणभङ्गभङ्गे नित्यात्मसद्भावकथननेव निराकृते ।
तस्मात्समुद्भूतमनात्मन्यात्मग्रहोऽहमस्मीति मोहोऽहङ्कार एव मिथ्याज्ञानमिति ।
अस्मादेव च कारणात्मवर्त्यवमात्माशी कृमेरपि—‘मा न भूवम् भूयात्मिति’ ।
सोऽयमीदृशोऽभिनिवेशः शरीरादीनामात्मत्वनाप्यवस्यतो भवति नात्मतावबिदुषः । स
स्त्वहंनिस्त्वयिनीमिवाहिस्तता व्यतिरिक्तं शरीरादि पश्यन्न तत्र स्निह्यति स्नेहविरहात्
तत्पते नाप्यनुशोचनीत्यादि तात्पर्यं स्पष्टम् ।

२ उक्तमिति । चतुर्धाभ्यायद्वितीयाद्विकस्य चतुःपठितममूय इति शेषः ।

प्रेत्यभाषकलदु सानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषाश्च प्रहेयान् ।
अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तस्वज्ञानम् ।

एव चतसृभिर्विधाभि प्रमेय विभक्तमासंबमानस्याभ्यस्यतो भावयत
सम्यग्दर्शनं यथाभूतावरोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । एव च—

दोषनिमित्ताना तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

शरीरादि दु सान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं, तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य ।
तद्विद तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति, समानविषये तयोर्विधि-
धात् । एव तत्त्वज्ञानाद् 'दु रजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्ग' इति । स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्वो विधी-
यत इति ॥ १ ॥

प्रसङ्गज्ञानानुपूर्वो तु ललु—

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते । ते मिथ्या सङ्कल्प्यमाना
रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति । तान् पूर्वं प्रसङ्गश्नीत । ताश्च प्रसङ्गहाणस्य
रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्तत । तत्रिवृत्तावध्यात्म शरीरादि प्रसङ्गश्नीत ।
तत्प्रसङ्गज्ञानादध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तत । सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विवि-
त्तचित्तो विहरन्मुक्त इत्युच्यते ॥ २ ॥

अत परं काचित्सज्ञा हेया काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिरा-
करणमर्थोपादानं वा ।

कथमिति ?—

तन्निमित्तं त्वग्रयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तं त्वग्रयव्यभिमानः । सा चं रातु खीसज्ञा

१ शरीरादिव्यतामम्बामनुद्धिर्निवतनापुत्रम्—तत्रादी कस्मिन्नामनुद्धि-
निवर्तनीयेष्वेक्षायां क्रमप्रदर्शनमवतारयति—प्रसङ्गज्ञानति । 'प्रसङ्गज्ञानस्य'
समाधिनस्य तदवधानस्य 'आनुपूर्वो' क्रम—अधुना प्रदर्शयति इति शेषः ।

२ उत्तरम्—तन्निमित्तमिति सूत्रम् । 'अवयविनि' तादृश्यादिसारे यो-
'अभिमान' स एव दायाणां निमित्तमित्यथ ।

३ सूत्रार्थमाह—तेषामिति ।

४ सूत्रार्थं दृष्टान्तं स्पष्टयति—सा इति ।

सपरिष्कारा, पुरुषस्य पुरुषसज्ञा च स्त्रिया. सपरिष्कारा-निमित्तसज्ञा अनु-
व्यञ्जनसज्ञा च । निमित्तसज्ञा-रसनान्ध्रप्रम्, दन्ताष्टम्, चक्षुर्नासिकम् ।
अनुव्यञ्जनसज्ञा-इत्थं दन्ता इत्थमोष्ठादिति । सेयं संज्ञा काम वर्धयति
तदनुपत्ताश्च दोषान् विवर्जनीयान्, वर्जनं त्वस्या । भेदेनावयवसज्ञा-केशलो-
ममासशोणितारिथस्नायुशिराकफपित्तोच्चारोदिसज्ञा । तामशुभसज्ञेयाचक्षते ।
तामस्य भावयत कामराग प्रह्वीयते ।

१ यथा स्त्रीविषये पुरुषस्य ' इय स्त्री ' इति भावना भवति-सा च भावना
तस्य बन्धनकारण भवतीत्याह-सपरिष्कारेति ।

२ यथा स्त्रीविषये पुरुषस्य कथं पुरुषविषयेऽपि स्त्रिया अर्थात्याह-
पुरुषसज्ञति ।

३ न तु केवलमिव स्त्री-अयम्पुरुष इत्येतावन्मात्रमेव बन्धनकारण भवत्य-
पि तु तत्तद्विषये स्वरूपान्तरभावनैवेति प्रदर्शयितु कामुकविषये भावनाविशेषद्वय
मूषयति-निमित्तति । ' निमित्तसज्ञाऽनुव्यञ्जनसज्ञा ' (इत्युभयरूपा) स्त्रीसज्ञा
पुरुषस्य सपरिष्कारा ' (भवति) ' पुरुषसज्ञा च स्त्रिया सपरिष्कारा ' (भवति)
इत्यन्वयः ।

४ कामुकविषयां सासज्ञां विशिनष्टि-निमित्तसज्ञा रसनति । ' निमित्तं '
दन्तत्वादि तद्विशिष्टा 'सज्ञा' विषया प्रियाया कामुको रसनाष्टनासिकादीन-
वयवान् केवलान् सम्मुग्ध इव भावयति । सैव भावनाभिप्रेता ।

५ अनुव्यञ्जनसज्ञां विशिनष्टि-अनुव्यञ्जनसज्ञा इत्यमिति । ' व्यञ्जनानि '
अवयवविनोऽवयवा (तैस्सहैव तस्योपलभ्यात्) तेषां- ' अनुव्यञ्जनम् ' तस्मा-
द्वयम्-तेन तदारोप- ' इत्थं दन्ता इत्थमोष्ठा ' इति रूपकाद्वारेण कामुक
प्रियाया अङ्गानि भावयति । सैव भावनाऽत्राभिप्रेता ।

६ उक्तसज्ञाद्वयस्य फलमाह-सेयमिति । प्रियाया दन्तोष्ठादीनवयवान् तत्त-
द्वेषेणैव भावयन्न च तानेव दाडिमीबीजविन्त्यादिरूपेण भावयन् कामुकस्तस्यामा-
सक्तो भवतीत्यर्थः ।

७ स्त्रीविषये आसक्तिजनकं सज्ञाद्वयं प्रद्व्यं तस्यैव स्त्रिया सज्ञातरेण भावनया
तस्या विरक्तिमपि जनयतीति प्रदर्शयितु तद्व सज्ञान्तरमाह-वर्जनमिति । ' अस्या '
स्त्रिया ' वर्जनम् ' -वर्जयतीति वजनम्-परिषयागोपाय तस्या एव ' अवयवसज्ञा '
भवतात्यर्थः ।

८ का चेषमवयवसज्ञेति विशदयति-करोति ।

९ उच्चार इति-उत्सर्गो मूत्रपुरीषादि ।

सत्येन च द्विविधे^१ विषये काचित्संज्ञा भावनीया काचित्परिवर्तनीयेत्यु
पदिश्यते । यथा विषयसम्पृक्तेऽत्रेऽत्रसङ्घोपादानाय विषयसंज्ञा प्रहाण्यायेति ॥ ३ ॥

(२) प्रासङ्गिकमवयवावयविप्रकरणम् ।

अधेदानीमधं निराकरिष्यताऽवयविनिराकरणमुपपाद्यते—

“ त्रिधाऽत्रिधाद्वैविध्यात् सशयः ” ॥ ४ ॥

“ सदसतोऽपलम्भाद्विद्या द्विविधा । सदसतोऽनुपलम्भाद्विद्यापि
द्विविधा । उपलभ्यमानेऽवयविनि त्रिधाद्वैविध्यात्सशय । अनुपलभ्यमाने
चाविद्याद्वैविध्यात्सशय । सोऽवयवयवी यद्यनुपलभ्यते, अत्रापि नोपलभ्यते, न
कथञ्चन सशया मुच्यते इति ” ॥ ४ ॥

तदेवमशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्न सशय । कस्मान्? पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति
द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥ ५ ॥

“ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न सशयः ” ॥ ६ ॥

“ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि सशयानुपपत्ति । नास्त्यवयवीति ” ॥ ६ ॥

१ परिशुद्धिकृतस्वाहु —वस्तुतस्तु मुमुक्षो सर्वं इयमेव (नापादय किञ्चिदपि)
—इये चापादेयवुद्धिविषय एव—तथाऽपि द्विविध एवासाविति उमुक्षुमुमुक्षुपुरुष
भेदाभिप्रायणात्मिति द्रष्टव्यम् ।

२ तदेव स्वमतेन प्रसक्त्यानोपदेशमुपवप्य परामिमत प्रसक्त्यान निराकृतमुपन्य
स्यति—अधेदानीमिति । ‘अधम् निराकरिष्यता’ विज्ञानवादिना ‘अवयविनिरा
करण उपपाद्यते’ । निमित्तानुपपन्नसञ्चारवयव्येव विषय—ते ण्ते सञ्चारं यद्विनु
मनुपलभ्यमानेऽवयवेऽपि इति स्वयम्भाषितम्—तत्राद्यमात्रस्याभावात् कुतो निमित्तानु-
पपन्नसञ्चार—इति तद्विराकरणाय प्रथममवयवी निराक्रियते, पश्चात्परमाणुस्ततश्च ज्ञान
मात्रमथरहित सिद्ध अवयवविभवायो विज्ञानवादिन ।

३ तत्र सिद्धान्ती वक्ष्यमाणमवयविनिराकरणेऽनुपपत्त्याधिराकरिष्यामभ्यादी
प्रीतिवादन तावत्प्रसक्त्यान निराकराति—तदमशय इति सूत्रम् । ‘तस्मिन्’ अवयविनि
‘असशयः’ नास्त्यव सशय—कस्मान्? ‘पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्’ ‘पूर्वोक्तहेतुभिरवयविनि
साधितत्वादिरथ ।

४ पूर्वपक्षी स्वपक्षमिदानो प्रतिबन्धिरूपेणाह—वृत्त्यनुपपत्तिरिति । अवयविनि
नास्त्येव सशय इत्यत्रास्माकमप्यनुमति—अवयविनि वृत्त्यनुपपत्त यस्मात्सासावं
नैवापपद्यते तस्मात् तत्र ‘न सशय’ इत्यथ ।

तद्विभजते—

“ कृत्स्नैरुदेशावृत्तित्वादेवययानामवयव्यभावः ” ॥ ७ ॥

“ एकैकोऽवयवो न तावन् कृत्स्नेऽवयविनि वर्तते । तयोः परिमाण-
भेदादेवययान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च । नाप्यवयव्येकदेशेन, न ह्यस्यान्येऽव-
यवा एकदेशभूताः सन्तीति ” ॥ ७ ॥

अथावयवेष्वेवावयवी वर्तते—

“ तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ” ॥ ८ ॥

“ न तावत्प्रत्यवयवं वर्तते, तयोः परिमाणभेदान्, द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्व-
प्रसङ्गान् । नाप्येकदेशेन, सर्वेष्वन्यावयवाभावात् । तदेवं न युक्तः संशयः
नास्त्ययवीति ” ॥ ८ ॥

“ पृथक् चावयवभ्योऽवृत्तेः ” ॥ ९ ॥

“ अवयव्यभावे इति वर्तते । न चायं पृथगवयवभ्यो वर्तते, अप्रहणान्
नित्यत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नास्त्ययवीति ” ॥ ९ ॥

“ न चावयव्यत्रययाः ” ॥ १० ॥

“ न चावयवाना धर्मोऽवयवी, कस्मान् ? धर्ममात्रस्य धर्मिभिरवयवै-
पूर्ववन् सम्बन्धानुपपत्तेः । पृथक् चावयवभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याप्रहणादिति
समानम् ” ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरग्रहः ॥ ११ ॥

१ सूत्रस्यास्यार्थत्रयमुक्तं वृत्तिकृता । तद्यथा—(१) नन्वास्तामवृत्तिरेवावयवीति
शङ्कायां पूर्वपक्षिसूत्रमिदम्—अवयवभ्यः पृथगवयवी नास्त्येवेति शेषः । अवयव्यभाव
इत्यष्टमसूत्रादनुवर्तते । अवयवेषु पृथग्भावेऽवयविनो निरवयवप्रसङ्गः । नास्ति तु
निरवयवः । अतो नास्त्यवयवीति । (२) कृत्स्नैरुदेशाभ्यामवयवी न वर्तते किन्तु
स्वरूपणेवेति शङ्कायां पूर्वपक्षिसूत्रमेतत् । अवयव्यः पृथक् अवयवी नास्ति, कुतः ?
अवृत्तेः, अवृत्तिरत्रमङ्गान् । तथा सति निरवयव इत्यादित्यर्थः । (३) कश्चित्तु अवयवा-
तिरिक्तोऽवयवी वर्ततानित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रमिदम् । पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवभ्य
पृथगप्यवृत्तेरित्यर्थः ।

२ यस्तु मन्यते—‘ अवयवाना धर्ममात्रमवयवी ’ न (वयवभ्योऽवयव्यन्त भिन्नोऽ-
भिन्नो वा इति—तत्रत्याह पूर्वपक्षी—न चेति सूत्रम् ।

३ अत्र पूर्वपक्षस्य द्वौ भागौ—अवयवानामवयविनि पृथग्भाव इति प्रथमः । स

किं प्रत्ययव कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अर्धकृद्देशेनेति, नोपपद्यते प्रश्न, कस्मान्? 'एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदश-दप्रयोगानुपपत्ते' । कृत्स्नमित्यनेन स्वा-
शेषाभिधानम्, एवदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम् । ताविमौ कृत्स्नैक-
देशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयवविन्युपपद्येते भेदाभावादिति ॥ ११ ॥

अन्यावयवाभावात्केशेन वर्त्तत इत्यहेतु —

अत्रयवान्तरभावेऽप्यवृत्तेः हेतुः ॥ १२ ॥

अत्रयवान्तरभावादिति—यद्यप्येकदेशोऽत्रयवान्तरभूत स्यात्तथाप्यत्र-
यवेऽवयवान्तर वर्त्तत नावयवीति । अन्योऽवयवीति अन्यावयवभावेऽप्यवृत्ते,
अवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतु ।

“वृत्ति कथमिति” चेत्? एकस्यानेकत्राश्रयाप्रितिसम्बन्धलक्षणा प्राप्ति ।
“आश्रयाश्रितभात्र कथमिति” चेत्? यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्ति स
आश्रय । न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मानं लभते । विपर्ययस्तु
कारणद्रव्येष्विति ।

“नित्येषु कथमिति” चेत्? अनित्येषु दर्शनात्सिद्धम् । “नित्येषु
द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रितभात्र इति” चेत्? अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनात्
श्रयाश्रितभात्रस्य नित्येषु सिद्धिरिति^१ ।

षानन्युपगमात् नित्यत्वं । न काऽपि नैयायिक कारणस्यावयवस्य कार्येऽवयविनि
समवायमभ्युपगच्छति । अवयविनाऽवयवेषु वृत्त्यभात्र इत्यपर । तत्र द्वितीयं
पूर्वरक्षभागमुपलक्ष्य सिद्धान्तवादा तद्विरस्यति—एकस्मिन्निति सूत्रम् । 'एकस्मिन्'
भवयविनि 'भेदाभावात्' अद्वयत्वेनैकदेशप्रयोगस्य अनुपपत्त्यात् 'अप्रश्न' पूर्वं
पक्षिणापन्यस्तस्य प्रश्नस्य नायकान इत्यर्थः ।

१ अष्टमसूत्रभाष्ये यदुक्तम्—नाप्येकदेशे वर्त्ततऽत्रयवा मत्रयवभावावयवाभावा-
दिति—तद्विरस्यति—अन्यावयविति । एकदेशेन चात्रयवा न मत्रयवेषु वर्त्तत इत्यत्र
प्रतिपाद्य 'अवयवान्तरभावात्' इति अद्वयत्वस्य ।

२ वृत्तिरिति—वृत्तिरिति । यदि न काऽप्यर्थेन न एकदेशेनाश्रयविनाऽवयवेषु वृत्ति
स्तीति किंप्रकारिका तस्य तस्य वृत्तिरिति प्रश्नात् ।

३ यत्र यत्तद्व्यतिरिक्तं तस्य वृत्तिरिति तस्याध्वय इत्यनियतेषु वृत्तेषु गुण-
वृत्त्या नित्येष्ववयवमवयवाऽप्यनुमायन इत्याशयः ।

तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिपिष्यते निःश्रेयसकामस्य, नावयवी । यथा
रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति ॥ १२ ॥

‘सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे’रिति^१ प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह—

“ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धवत्तदुपलब्धः ” ॥ १३ ॥

“ यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते तथैक-
कोऽणुर्नोपलभ्यते । अणुसमूहस्तूपलभ्यते । तद्विदमणुसमूहविषयं ग्रहण-
मिति ” ॥ १३ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथा-
भावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

यथाविषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो
भवति । चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति, निरूप्यमाणं च न
स्वविषयान् प्रकृष्यते । सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति,
गृह्णाति च केशसमूहम् । उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते । परमाण-
वस्त्वतीन्द्रिया इन्द्रियाविषयभूता न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते, समुदितास्तु
गृह्यन्ते, इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत । न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत
इति । ते खल्वने परमाणवः सन्निहिता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति ।
वियुक्ताश्चागृह्यमाणा इन्द्रियविषयत्वं न लभन्त इति । सोऽयं द्रव्यान्तरानु-
त्पत्तावतिमहान् व्यापात इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरं यद्ग्रहणस्य विषय इति ।

“ सञ्चयमात्रं विषय इति चेत् ? ” । न । सञ्चयस्य संयोगभावात्तस्य
चातीन्द्रियाश्रयस्याग्रहणाद्भ्युक्तम् । सञ्चयः खल्वनेकस्य संयोगः । स च गृह्य-

१ प्रकरणार्थमुपसहरति—तस्मादिनि । यस्मादवयवी सर्वथा अस्येवेति
मिदमन्तां यत्तृतीयसूत्रे प्रतिपिष्यते स ‘अवयविव्यभिमानो’ मिथ्याज्ञानमेव, न
त्ववयव्येवेति ।

२ अवयविनिराकरणवादिनो हेत्वन्तरमवतारयति—सर्वाग्रहेति । ‘सर्वाग्रहण-
मवयव्यसिद्धे’रित्यस्मिन् सूत्रे द्वितीयाध्याये यद्यप्यवयविनिराकरणवादी प्रायवस्थितः
परास्तस्तथाऽप्यत्रापि प्रकरणे पञ्चमसूत्रगतपूर्वहेतुपदेन द्वितीयाध्यायार्थं स्मारितः
पदः पुनस्तमेवार्थमाक्षिपत्पर्ययः ।

३ अवयव्यमिद्री सर्वाग्रहणप्रसङ्गो यो द्वितीयाध्याये उद्भावितः सिद्धान्तिना
तस्य प्रसङ्गस्य चारणमाह—केशसमूह इति सूत्रम् ।

माणाश्रयो गृह्यते, नातोन्द्रियाश्रय । भवति हीदमनेन संयुक्तमिति । तस्माद् युक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्याऽऽवरणाद्यनुपलब्धिधारणमुप लभ्यते । तस्मान्नेन्द्रियदौर्गत्यादनुपलब्धिधारणताम् । यथा नेन्द्रियदौर्गत्याच्चतु पाऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ॥ १४ ॥

अत्रयवात्रयनिप्रसङ्गश्चैत्रमा प्रलयात् ॥ १५ ॥

य एत्वयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधाद्भाव सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमान सर्वप्रलयाय वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्त्तते । उभयथा चोपलब्धि विषयस्याभाव । तद्भावादुपलब्ध्यभाव । उपलब्ध्याश्रय-श्राय वृत्तिप्रतिषेध । स आश्रय व्यात्रन्नात्मघाताय कल्पत इति ॥ १५ ॥

अर्थापि—

नं प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधाद्भाव प्रसज्यमानो निरवयवात्परमाणोर्निवर्त्तते, न सर्वप्रलयाय कल्पते । निरवयवत्व परमाणो

१ अवयवभावपक्षे दोषान्तरमाह—अवयवावयवीति सूत्रम् । अवयवावयवी विषये योऽय वृत्तिविकल्प पूर्वपक्षिणोद्भावितस्तेन सवाभाव एव स्यात्तथा चाश्रय-व्याघातादव स विकल्पोऽयुक्त इत्यथ ।

अत्र तात्पर्यकारा—अत्र त्रय पक्षा सम्भवन्ति । योऽयमवयवेष्ववयवविवृत्ति विकल्पानुपपत्त्याऽवयवविनोऽभावप्रसङ्ग आपाद्यते स आ प्रलयाद्वा निवर्त्तते—परमा णोर्वा—न क्वचिदपि वा निवर्त्तते—इति । तत्र प्रथमद्वितीयविकल्पावाश्रित्येदं सूत्रम् । यत्रैव वृत्तिविकल्प स्थूले घटादौ एव तदवयवेषु तदवयवविवृत्ति तद्भावात्प्रलये व्यद तिष्ठते । न च प्रलय सर्वाण्यवयवविरहितो दर्शनविषय सम्भवताति । दर्शनविषया भावाद्नाश्रयो विकल्प आत्मानमेव न लभते । उपलक्षण चेद्—आ प्रलयादिति । आ परमाणोरित्यपि द्रष्टव्यम् । परमाणूनामतान्द्वियत्वेन दर्शनविषयत्वाभावाद्नाश्रयता विकल्पस्य तदवस्थैव । तदिदमुक्तम्—निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्त्ततेति भाष्ये ।

वृत्तिकृतस्तु प्वमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदापाऽवयवऽवयवविनि च प्रसक्त 'आ प्रलयात्'—प्रलयोऽभावस्तत्पर्यन्त तथा च सर्वाभाव एव स्यात् । न कस्यापि ग्रहणम् । तस्मात् साधूक—सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति ।

२ पूर्वपक्षप्रतिषेधे इत्यन्तरमवतारयति—अथापाति । अपि चरयथं ।

३ प्रलयमभ्युपेत्येतदुक्तमा प्रलयादिति—वस्तुतस्तु 'प्रलय'—सवाभावो—नास्त्येव अणो सर्वदा सत्त्वादित्याह—न प्रलय इति सूत्रम् ।

विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रापस्थानान् । लोष्टस्य सलु प्रवि
भज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तर भवति । स चायमल्पतरप्रसङ्गो
यम्माज्ञाल्पतरमस्ति य परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते । यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं
परमाणु प्रचक्ष्मह इति ॥ १६ ॥

परं वा जुटेः ॥ १७ ॥

अवयवविभागस्थानप्रस्थानाद्द्रव्याणामसङ्ख्येयत्वान् जुटित्वनिवृत्ति
रिति ॥ १७ ॥

(३) निरवयवत्वप्रकरणम्-औपोद्गातिरम् ।

अवेदानीमानुपलम्बिक सर्वं नास्तीति मन्यमान आह-

“ आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ” ॥ १८ ॥

१ अधानन्ताऽय विभाग कस्माच्च भवति कस्माच्च परमाणुपर्यन्त पृथग्व्यवस्थित
आह-परमिति सूत्रम् । जुटिस्रसरेणुरिति तात्पर्यकृत । द्युणुक ण्वस्यन्व । जुट पर
यदतिसूक्ष्म स एव परमाणुरित्यर्थ ।

२ मूत्राधमाह-अवयवविभागस्येति । जुटिस्रसरेणुरित्यनर्थान्तरमित्यत्र प्रमाण
जालसूयमरीचिस्थ त्रसरणुरन स्मृतम्-यदि जुट पर द्वित्रिपदकऽवयवविभागा न
विरमत तताऽवयवविभागस्थानवस्थानान् सर्वद्रव्येष्ववयवानामसङ्ख्येयत्वात् जुटेऽस्तु
द्विष्वमवापेयान् जुटिरपि च सुमण्या तुत्यपरिमाण स्थान्-उभयारनन्तावयव
वत्वात् ।

३ एवमवयवविप्रकरण समाप्य तदुपोद्धानेन निरवयवमपि वरत्वं स्तिति साध
यितु निरवयवपरीक्षाप्रकरणमारभ्यत इति परिशुद्धिकृत । अथ विश्वस्य गून्यत्वात्
ए परमाणुसम्भावनेति मतनिराकरणाय निरवयवप्रकरणमिति वृत्तिकृत ।

४ तत्र सर्वं गून्यमादिन पूर्वपक्षमतारयति अवेदानीमिति । आनुपलम्बि
काऽत्र पूर्वपक्षमाहोत्यथ ।

५ कस्मात्मानुपलम्बिक इत्यत आह-सर्वं नास्तीति । सर्वं गून्यत्वादीति यावत् ।
चतुष्पाध्याये तावज्जगत गून्यतोपादानता निराकृता-अनुना तु सर्वगून्यता निराकृ
यत इति विवक ।

६ तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् आकाशेति । यावयवत्वं च परमाणा वृत्तिरिच्छात्तद्-
भाव इति पूर्वपक्षमूत्राकर्दिशा तस्याभाव ण्वति गून्यत्वं तस्य भावानाम्-अना-
धिताऽपि विकृता लाङ्प्रतात्प्यनुसारेण कल्पनामात्रनिमित्तस्नाधिक्या गून्यता
गमयति, मिथ्याज्ञानानामपि तावदावगमहनु वदशान् । यथा रेखावयवा गमयत्व
प्रतिपत्तेहतुरित्यादि पूर्वपक्षतदयम् ।

“तस्याणोर्निरवयवस्य नित्यस्यानुपपत्ति । कस्मान् ? आराशब्दव्यति
भेदात् । अन्तर्बहिर्वाणुराकाशेन समाप्रिष्टो व्यतिभिन्न । व्यतिभेदा
त्सावयव । सावयवत्वादनित्य इति ॥ १८ ॥

“आकाशासर्वगतत्व जा” ॥ १९ ॥

“अथैतन्प्रेष्यते—परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशम्—इत्यसर्वगतत्व प्रसज्यत
इति” ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिर्वा कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरत्रचनादकार्ये तद-
भासः ॥ २० ॥

अन्तर्बहिर्वा—पिहित कारणान्तरै कारणमुच्यते । बहि रिति च—व्यव
धायकमव्यवहित कारणमेवोच्यते । तन्प्रेतकार्यद्रव्यस्य सम्भवति, नाणोर
कार्यत्वान् । अकार्ये हि परमाणावन्तर्बहिरित्यस्याभाव । यत्र चास्य
भावोऽणुकार्यं तन्, न परमाणु । यथा हि नात्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

शब्दसयोगप्रिभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र कचिदुत्पन्ना शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति । मनाभे
परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च सयोगा विभवन्त्याकाश । नासयुक्तमाशान किञ्चिन्मू
र्त्तद्रव्यमुपलभ्यते । तस्मान्नासर्वगतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाप्रिष्टम्प्रिभुत्पानि चाकाशधर्मा ॥ २२ ॥

ससर्पता प्रतिघातिता द्रव्येण न व्यूहता—यथा काष्ठेनोत्पन्नम् । कस्मान् ?
निरवयवत्वान् । ससर्पच्च प्रतिघाति द्रव्य न विष्टभ्राति—नास्य क्रियाहत्तु गुण

१ पूर्वपक्ष दूषयति सिद्धान्तः—अन्तर्बहिरिति सूत्रम् । अन्त शब्दा बहि
शब्दश्चावयवाभिधायकः । अतः कावद्रव्यस्य अवयवित्वात् कारणान्तरम्
कारणविशेषभूतम् अवयवमवाभिदधाति ततश्चाकाश परमाणो न तथा सम्भव इत्यर्थः ।

२ शब्दमयामिति सूत्रम् । सर्वगतमाकाशम् कस्मान्— शब्दमयागविभवात्
शब्दश्च सयागश्च तथा विभव विभुश्च यावत्प्रकृतम् तस्मादित्यर्थः । अथ वा
आकाशगुणस्य शब्दस्य च सयागास्तेषां विभुत्वादाकाश सर्वगतमित्यर्थः ।

सर्वमयागशब्दविभवाच्च सर्वगत मिति सूत्रपाठात् चार्थिककारण्यमतः ।
तदर्थश्च यस्मात्सर्वमूत्तमज्ञि मयागा विभवन्त्याकाश तदाश्रया भवन्ति—शब्दा
स्वकारणमधिधानादुपभायमाना सव पञ्चाङ्गात्माश्रयन्त तस्मान् सर्वगतमाकाश
मिति ।

प्रतिगन्नाति । कस्मान् ? अस्पर्शत्वान् । विपर्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति-स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये दृष्ट धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति ।

अण्ववयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध । सावयवत्वे चाणोरण्ववयवोऽणुतर इति प्रसञ्ज्यते । कस्मान् ? कार्यकारणद्रव्ययो परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वम् । यस्तु सावयवोऽणुकार्यं तदिति । तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिध्यत इति ।

कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्व नाकाशव्यतिभेदात् । लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्व नाकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥

“ मूर्त्तिमता च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ” ॥ २३ ॥

“ परिच्छिन्नाना हि स्पर्शवता सस्थान त्रिकोण चतुरस्रं सम परिमण्डलमित्युपपद्यते । यत्तत्सस्थान सोऽवयवसन्निवेश । परिमण्डलाश्चाणवस्तरमात्सावयवा इति ” ॥ २३ ॥

“ सयोगोपपत्तेश्च ” ॥ २४ ॥

१ आकाशव्यतिभेदादिति परोक्तं ह्यु दूषयति-कारणेति । कायस्य विनाशकारणानां तदवयवानां विभागादेव भवति नाकाशव्यतिभेदात् । तथा च यदि परमाणोर्विनाशोऽनित्यत्वात् वा स्यात् तदारम्भकावयवविभागादेव स्यात् नाकाशव्यतिभेदादित्यथ ।

२ पुन शून्यतावादी प्रत्यवतिष्ठते-मूर्त्तिमतामिति सूत्रम् । चशब्दस्वर्थं सिद्धान्तं निवर्तयति । परमाणो. ‘ अवयवसद्भाव ’-कस्मात्-‘ मूर्त्तिमता ’ (तेषां) ‘ संस्थानोपपत्ते ’ इति सम्बन्धः । मूर्त्तिमतामिति पदं पठ्यन्तमपि ह्यु पदतया नतव्यम् । तथा च सावयवा परमाणव मूर्त्तिमत्वात् ‘ संस्थानवत्त्वाच्च ’ इत्यथ पर्यवसित । श्रुतिवृत्तस्तु मूर्त्तिमतामित्येतत् संस्थानवत्त्वं ह्यनुमभिप्रयन्ति-मूर्त्तिमत्त्वादेव संस्थानवत्त्वं परमाणूनामित्यर्थः ।

३ परमाणो सावयवत्वे ह्यन्तरमाह पर-सयामिति । सावयवा परमाणव-कस्मात्-सयोगोपपत्तिरिति सम्बन्धः ।

अत्र वार्त्तिकम्-“ नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यननैव चरितार्थम्-सयागविशेषस्य संस्थानवत्त्वेनाभिधानात् ” । न चरितार्थम्-अवयवसयोगविशेषस्य संस्थानवत्त्वेनाभिधानात्-सयोगमात्रं च सयागशब्दनाभिधीयत इति न दोषः (पौनरुक्त्यम्) । पौनरुक्त्यमेवापाकुर्वन्मूर्त्तिसंस्थानवत्त्वं स्पष्टीकरोति । तत्र मूर्त्तनामाख्यापिद्रव्यस्य पञ्चविध परिमाणम्-अणु महदाद्यं हरय परमहस्व परमाण्विति । (संस्थानं) नाम प्रचयाख्यं सयोगः । ‘ सयोगो ’ऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति

“ मध्ये सन्नपु पूर्वापरभ्यामणुभ्या सयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते । व्यवधानेनानुमीयते-पूर्वभागेन पूर्वैणाणुना सयुज्यते परभागेन परैणाणुना सयुज्यते । यौ तो पूर्वापरौ भागौ तावस्थायवौ । एव सर्वत सयुज्यमानस्य सर्वतो भागा अवयवा इति ” ।

यत्तावत्-मूर्त्तिमता सस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव-इति, अत्रोक्तम्, किमुक्तम् ? विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्ते, अप्यवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।

यत्पुनरेतन्-“ मयोगोपपत्तेश्चेति ” स्पर्शवत्त्वाद्यवधानम्, आश्रयस्य चाभ्यासा भागभक्ति, उक्तं चात्र । स्पर्शवान्णु-स्पर्शवतोरण्वो प्रतिघाताद्यवधायको न सावयवत्वात् ।

“ स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसयोगो नाश्रय व्याप्नोतीति

१ तद्व सवशस्यतामत प्रासन्निकमुपपाद्य तदपाकर्तुं उत्सृजमेवोपक्रमते भाष्यकार-यत्तावदिति । त्रयाविंशसूत्रोक्तस्य परमाणुसावयवत्वसाधकहत्तोरनुवाद ।

२ तदपाकरिष्यन् पूर्वोक्तमेव स्मारयति-अत्रोक्तमिति ।

३ विस्मरणशाल पर पृच्छति-क्रिसुकमिति ।

४ यदुक्तं तत् स्मारयति-विभाग इति । अण्ववयवस्येति च । पूर्वं तावत् षोडशसूत्रभाष्यस्थमपर च द्वाविंशसूत्रभाष्यस्थमिति ।

अत्र वातककारोऽपरमपि दूषणमाह । तद्यथा-‘ सावयव परमाणुरिति प्रतिज्ञापदे व्याहृते । सावयवत्व नाम-समानजातीयारब्ध समानजातीयाधितमिति । अवयवश्च तस्माधार इति । एव सावयव परमाणुरिति द्रुवता कायविशेष परमाणु श्रेयुक्त भवति । कायविशेषश्च परमाणुरिति व्याहृतम्’-इत्यादि तत् एवानुसन्धेयम् ।

५ चतुर्विंशसूत्रोक्त पराभिमत हतुमनुवदति-यत् पुनरेतदिति ।

६ तस्याशय विवृणोति स्पर्शवत्त्वादिति । यदा परमाणुत्रयेणैकमवयव्यारब्ध तदा मध्यवात्तना परमाणुना पूर्वापरयो परमाण्वोर्व्यवधान परमाणो स्पर्शवत् एव सम्भवति । सयोगश्च स्वाश्रय न व्याप्नोताति सयोगवत्त्वादेव परमाणोभांगत् सन्तीति सिद्धम्भवतात्पर्यं ।

७ पृत्परिहारमपि द्वाविंशसूत्रभाष्योक्तमेव स्मारयति । उक्तं चात्रति ।

८ परिहारस्याशय विवृणाति-स्पशवानिति ।

९ उक्त परिहार दूषमति पर-स्पर्शवत्त्वादिति ।

भागभक्तिर्भवति भागवानिवायमिति ” । उक्तं 'चात्र-विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानान्'-'तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गाद्गुणार्थप्रतिषेध' इति ॥ २४ ॥

“ मूर्त्तिमता च सर्वानोपपत्ते ”, “ सयोगोपपत्तेश्च ” परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वो —

अनप्रस्थाकारित्वादनप्रस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेध ॥ २५ ॥

यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च सयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविर्भा हेतू । सा चानप्रस्था नोपपद्यते । सत्यामनवस्थाया सत्यो हेतू स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति ।

विभागस्य च विभज्यमानहानिर्नोपपद्यते तस्मात्प्रलयान्नता नोपपद्यते इति ।

अनवरथाया च प्रत्यधिररण द्रव्यावयवानामानन्त्यान् परिमाणभेदानां गुणत्वस्य चाग्रहण, समानपरिमाणत्व चात्रयचारयत्रिनो परमाण्ववयवविभागादूर्ध्वमिति ॥ २५ ॥

(४) बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम्-प्रासङ्गिकम् ।

१ भागभक्तिरिति । पृथापरभागाभ्यां विभाग इत्यथ । पूवण भागेन पूवपरमाणुना मयुज्यतेऽपरेण चाररपरमाणुनति प्रासङ्गपरमाणास्मावयवत्वमित्याशय ।

२ पराद्भासितं दृग्णमपाकुर्वन् पूर्वोक्तमेव स्मारयति-उक्तं चात्रिति । ' विभागेऽरतररेति यादृशसूत्रभाष्यस्थं वाच्य, ' तदवयवस्येति ' द्वावदशसूत्रभाष्यस्थम् ।

३ एष त्रयावयवचतुर्विधसूत्रोक्तस्याऽसूत्रमव परिहारमुक्त्या मौत्र परिहारमुपक्रमयितुं परार्थो हेतू अनुवदति मूलमतामिति ।

४ परमाणुसावयवत्वमाद्यकहेतुनिराकरणपरं सूत्रम्-अनवस्थिति । पूवपक्षयुक्त्या परमाणुनिरवयवत्वप्रतिषेधा न युक्तं-कस्मात् ? यस्मादुक्तो हेतू अनवस्थां प्रवहति यत-अनप्रस्था चानुपपद्यत्यर्थं ।

५ एष तावद् द्वाभ्यां प्रकरणाभ्यां सावयव निरवयव चार्थं प्रमाध्य तरप्रसङ्गात् बाह्याथापह्ननिराकरणार्थप्रकरणान्तरमिन्सारभ्यत्यम्भवति । यदि बाह्याऽर्था नैवास्ति ताह नास्तेवावकाशाऽवयवावयवि यवस्थाया इत्यस्यां सामञ्जस्यार्थं बाह्याधनिराकरणमपाकरणायम् ।

“ यदिद भवान्बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषया सन्तीति मन्यते मिथ्याबुद्ध्य
पत्ता । यदि हि तत्त्वबुद्ध्य स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धि-
विषयाणामुपलभ्येत—

“ बुद्ध्या विवेचनात्तु भावाना याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वप-
कर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ” ॥ २६ ॥

“ यथाऽय तन्तुरय तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तर
किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषय स्यात् । याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये
पटबुद्धिर्भवन्ती मिथ्याबुद्धिर्भवति । एव सर्वत्रेति ” ॥ २६ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचन भावाना, न सर्वभावाना याथात्म्यानुपलब्धि ।
अथ सर्वभावाणां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनम् । भावानाम् बुद्ध्या
विवेचन याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते । तदुक्तम्—‘ अवयवावयवविप्रसङ्ग
श्चैवमा प्रलयात् ’—इति ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्रहणम् ॥ २८ ॥

१ अत्र प्रमेयत्व ज्ञानत्वव्याप्यञ्च चति सदाये पूर्वपक्षमाह विज्ञानवादी-
यदिदमिति । बुद्धीनां विषयाः सन्तीति मत मिथ्येति भाव ।

पूर्व क्रमेण परमाणुष्वपि बुद्ध्या विविच्यमानेषु याथात्म्यानुपलब्धेर्न बाह्यवस्तु
स्थूल वा क्षोदीयो चास्तीति सर्वा एव बुद्ध्य स्वाकारमबाह्य बाह्यतयाऽऽलम्बमाना
मिथ्याभूता इति पूर्वपक्षहृदयम् । तथा चोक्तस्माध्यमिकै—

बुद्ध्या विविच्यमानाना स्वभावो नावधार्यते ।

अता निरभिलष्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिता ।

२ पूर्वपक्षहेतु सिद्धान्ती दूषयति—व्याहृतत्वादिति सूत्रम् ।

३ प्रकृतविषयक पूर्वमुक्त स्मारयति—तदुक्तमिति । पत्रदशसूत्र प्रागित्यर्थ ।

अत्र वार्तिककारो दूषणान्तरमप्याह—सर्वभावाणामनुपपत्तिरिति सुवार्ण
प्रमाण पर्यनुयोज्य । यदि प्रमाण ब्रवीति व्याहृत भवति, प्रमाणस्यापि भाव
रूपत्वात् । अथ न ब्रवाति अर्थोऽस्य प्रमाणाभावादव न सिध्यतीति ।

४ यत् पुनरेतत्—‘यदि प्यतिरिक्त पटादि द्रव्य स्यात् तन्तुषु बुद्ध्या विविच्य-
मानेषु पृथगुपलभ्येत’—इति तत्र समाधत्त—तदाश्रयत्वादिति सूत्रम् । यत् पटस्त
न्मुन्यः पृथक् न गृह्यते तत्र कारण तन्तुपटयोराश्रयाश्रितभाव एवेत्यथ ।

कार्यद्रव्य कारणद्रव्याश्रितं तत्कारणेभ्य पृथङ् नापलभ्यते । विपर्यये
पृथग्ग्रहणान् । यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति । बुद्ध्या विवे-
चनानु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु, यद्विन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या
विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भाषानां चाधाम्योपलब्धिः । यदस्ति यथा च, यत्रास्ति
यथा च, तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति । या च प्रमाणत उपलब्धिस्तद्-
बुद्ध्या विवेचनं नावानाम् । तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्मणि सर्वे च शरीरिणा
व्यवहारा व्याप्ता । परीक्षमाणो हि बुद्ध्याऽभ्यवस्यति-इदमस्तीदं नास्ति-इति ।
तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

अथ च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते । “कस्मान् ?” ‘प्रमाणानुप-
पत्त्युपपत्तिभ्याम्’ । यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणानुपपद्यते, सर्वं नास्तीत्येतस्या-
हस्यते । अथ प्रमाण नापपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं मिति । अथ प्रमाण-
मन्तरं मिति सर्वमस्तीत्यस्य कथं न मिति ॥ ३० ॥

“सर्वविपर्याभिमानवदय प्रमाणप्रमयाभिमानः” ॥ ३१ ॥

१ बुद्ध्या विवेच्यमानानामधाम्यापृथग्भाषा-वि गृह्यत पृथग्ग्रह-बुद्धयति ।
यत्र स्वतन्त्रव्यवहारविनाईन्द्रियकी तत्र पृथग्ग्रहणमविद्यमानामपृथग्ग्रहणम् अती-
न्द्रियव्यवहारानुभव आनुमानिकस्य प्रावृत्तवदानी तर्कप्रमाणानुभववानी पृथग्ग्रहण-
मतिरुत्पत्तिर्भाषायाः ।

२ अत इन्द्रियव्यवहारानु प्रमाणानुपपत्तिरुत्पत्तिरिति गृह्यत इति प्र-
त्ययम् अपुना उद्दिष्टं ‘व्यवहार-व्यवहारिणा विवेच्यमानस्य चाधाम्येन पृथग्ग्रहण-
प्रवृत्तवति प्रमाणत इति सूत्रम् । ‘प्रमाणतः’ प्रमाणार्थानुवाचान् ‘अन्यत्’
वदाह ‘प्रतिपत्तेः’ ज्ञानस्य प्रमाणात् कथं न चाप्यस्य सर्वस्य इत्यथाः ।

३ पूर्ववत् इत्यन्वय-प्रमाणात् सूत्रम् । व्यापारान् बाह्याभावे इति वाच्यं ।
बाह्ये कस्मिन् इत्यत्र प्रतिज्ञायां कश्चि प्रमाणात् ‘उपपद्यते’ अतः तदा
प्रमाणात् बाह्याभावात् कश्चि प्रमाणात् बाह्याभावे । अथ तत्र प्रमाणा-
त् उपपद्यते तदा प्रमाणात् बाह्यात् प्रमाणात् विवेच्यमानस्य ।

४ प्रमाणात् बाह्यात् अथ अथवा विवेच्यमानस्य बाह्यात् अथ अथवा प्रमाणात्

“ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ” ॥ ३२ ॥

“ यथा स्वप्ने न विषया. सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ” ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिष्वदित्यत्र हेतुर्नास्तीति ‘हेत्वभावादसिद्धिः’ । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि हेत्वभावः ।

“प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् ?” प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेधः । यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात्स्वप्ने विषया न सन्तीति, तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते, उपलम्भात्सन्तीति ।

विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम् । उपलम्भान् सद्भावे सत्यनुपलम्भाद्भावः सिद्धयति । उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति । यथा प्रदीपस्याभावाद्गोपस्यादर्शनमिति तत्र भावेनाभावः समर्थ्यत इति ।

स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् । स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वान्यः । कश्चित्स्वप्ने भयोपसंहितः, कश्चित्प्रमोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः, कदाचित्स्वप्ने न पश्यतीति । निमित्तवत्तन्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पश्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

जागरितप्रत्ययविषयाणां सार्वमेव भवदीयप्रतिज्ञाविस्मृत् साधयतः इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । स्वप्नज्ञानस्यावाधार्यमिच्छता साधकमन्तरेण तदनुपपत्तेर्जाग्रत्प्रत्यय एवास्य साधको वक्तव्यः । न चासावसमीचीनस्तद्वाधिनुरसहत इति समीचीनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्याभ्युपगन्तव्यमिति । तथा च जागरितान्ते विषयोपलब्धिष्वदित्यनुपपद्यते ।

१ परोक्षी नृपणान्तरमाह—स्वप्नान्तविकल्प इति ।

२ हेतुवचनमिति । हेतुर्वान्य इत्यर्थः ।

३ स्वाशयं वर्णयति—स्वप्नविषयेति । स्वप्नज्ञानानि विधिप्राणि भवन्ति ।

तत्र वैचित्र्ये को इतिरिति वक्तव्यम् ।

४ स्वप्नज्ञानस्यापि सद्भावावमेवेत्यत्र साधकमाह—स्मृतिसङ्कल्पवदिति सूत्रम् ।

पूर्वोपलं विषय । यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलं विषयी न तस्य प्रत्याख्यानानय कल्पेते, तथा स्वप्न विषयग्रहण पूर्वोपलं विषय न तस्य प्रत्याख्यानानय कल्पत इति । एव दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन । य सुप्त स्वप्न पश्यति स एव जाग्रत्स्वप्नदर्शनानि प्रतिस्मरन्ते-इदमद्राक्षम्-इति । तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात्स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसाय । सति च प्रतिस्मरन्ताने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादय व्यवसाय -स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति ।

उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम् । यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोर-विशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं तद्वाश्रयप्रत्याख्यानान् ।

अतस्मिँस्तदिति च व्यवसाय प्रधानाश्रय । अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसाय स प्रधानाश्रय । न खलु पुरुषेऽनुपलं धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति । एव स्वप्नविषयस्य व्यवसायो-हस्तिनमद्राक्ष पर्वतमद्राक्षमिति-प्रधानाश्रयो भविनुमर्हति ॥ ३४ ॥

एव च सति—

मिथ्योपलब्धेरिनाशस्तत्प्रज्ञानात्स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशव-
त्प्रतिषेधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलं धि—अतस्मिँस्तदिति ज्ञानम् । स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्प्रज्ञानम् । तन्वज्ञानेन च मिथ्यो

१ सूत्रशेष पश्यति—पूवति । तथा च ' स्मृतिसङ्कल्पवत् स्वप्नविषयाभिमा नाऽपि पूर्वोपलब्धविषय एवति ' सूत्रस्वरूपम् । विषयीबुद्धे इत्युभयवादिसम्मतम् । ततश्चानयाविषयी न प्रतिषेद्बु शक्येते ।

२ ननु भ्रमस्यापि सद्विषयकत्वं तत्प्रतिषेधे कथं स्यादित्याशङ्क्या उत्तरमुपक्रमते—एव चति । मिथ्याज्ञानस्य सत्यज्ञानापेक्षात्वे सर्वात्यधः ।

३ भ्रमज्ञानस्य प्रतिषेधप्रकारमाह—मिथ्यापलब्धेरिति सूत्रम् ।

४ सूत्रार्थमाह—स्थाणाविति । इदमत्राकृतम्—मिथ्यापलब्धेरिना वाद्यानालम्बनत्वमास्थाय तत्त्वबुद्धीना वाद्यानालम्बनत्व साधनीयम् । तासा वाद्यानालम्बनत्व च बाधकाधीनम् । बाधकं चात्र रजतादिभ्रमे समारापितरजताद्यभिमानमव निवर्तयति न तु पुरोऽवस्थितमथसामान्यमपि शुक्लभास्वरम् । तस्माच्च बाधकानुराधादपि मिथ्याज्ञान वाद्यानालम्बनमिति स्वप्नवदिति दृष्टान्त साध्यविकल इति ।

पलब्धिर्निर्वर्त्यते, तार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः । यथा, प्रतिबोधे, या, ज्ञानवृत्ति-

प्यनेनैव, कल्पेन मिथ्यापलब्धिर्विनाशस्तत्त्वज्ञानार्थप्रतिषेध इति ।

उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम् । प्रज्ञापनीयस्वरूपं च द्रव्यमुपा-

दाय साधनरूपपरस्य मिथ्याध्यवसाय करोति सा माया । नीहारप्रमृतीनां

अन्तिकस्थस्य विपर्यये तदभावान् । कचित् कदाचित् कस्यचित्च भावात्रान्निमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्ट च बुद्धिद्वैत मायाप्रयोक्तः परस्य च दूरान्तिकस्थयोरगन्धर्व-
नगरमृगतृष्णिकासु, सुप्रप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये । तदेतैस्सर्वस्थाभावे निरुपा-
ख्यताया निरात्मकत्वे तोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

६ ॥

मित्तोपलम्भान् सद्भावो-
पलम्भाच्च । उपलभ्यते हि मिथ्याबुद्धिनिमित्तम् । मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना
गृह्यते संबन्धत्वात् । तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥ ३६ ॥

स्वप्नज्ञानस्य मदाश्रयत्वमुपपाद्य मायाज्ञानस्यापि सदाश्रयत्वमुपपादयति-
उपादानवदिति । मायादिष्वपि यन्मिथ्याज्ञानं तस्यापि उपादानं कारणं
सदेवत्वर्थः ।

उपसहरति-तदेतदिति । यद्यत्यन्तमेव । निरात्मकमसदेव सर्वथा सर्वम-
भेदित्यसहैदं बुद्धिद्वैत न भवेदित्यर्थः ।

बोद्धव्यमिहो हि सर्वज्ञानवादिनं निरस्य सर्वज्ञानवादिनं निराकर्तुमुपक्रमते-
माप्यमिको हि सर्वज्ञानवादी मिथ्याबुद्धिरुपलम्भेन बाह्यपदवत् कृत्वा तेनैव स्थान्तेन
विज्ञानस्याप्यभावे प्रसाध्य भावानां सर्वथाविचारासहस्यैवस्थापयति-तत्रप्रत्याह-
बुद्धेश्चेति सूत्रम् । 'बुद्धेः' ज्ञानस्यापि 'एवम्' अप्रतिषेधं एव-कुतः- 'निमित्त-
सद्भावोपलम्भात्' । यस्मात्तस्य निमित्त सद्भावश्चोपलभ्यते तस्मादित्यर्थः ।

सर्वज्ञानवादिनां सर्वज्ञानवादिनां मिथ्याबुद्धिर्नैवापह्नानुमति-मिथ्याबुद्धि-
च प्रतिपद्यमानेन तदाश्रयभूतो बाह्योपलम्भोऽभ्युपगन्तव्य इति हृदयम् ।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्विविधोपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्थाणुरिति-प्रधान पुरुष इति-तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्भेदान् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणान् । एव पताकार्या वलानेति, लोष्टे कपोत इति । न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीना समावेशः, सामान्यग्रहणव्यवस्थानान् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्य सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते ।

१ गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिवुद्धयो मिथ्याभिमतस्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात्तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति । तस्मादयुक्तमेतत्-प्रमाण-प्रमेयबुद्धयो मिथ्येति ॥ ३७ ॥

(५) तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्द्वारनिवृत्तिरित्युक्तम् । “अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ?”—

१ ज्ञानमात्रस्यासद्विषयत्वस्य सद्विषयकत्वाभावस्य वा साधनाय मिथ्याज्ञानदृष्टान्तो न कल्पत इत्याह-तत्त्वति सूत्रम् । ‘तत्त्व’ धर्मिस्वरूपम् (स्थाणु) ‘प्रधानम्’ आरोप्यम् (पुरुष)-तयोर्भेदोस्ति यस्मात् तस्मात् ‘मिथ्याबुद्धेर्द्विविधोपपत्तिः’ । धर्मिस्वरूपविषये प्रमात्वमारोप्याशे चाप्रमात्वमित्यर्थः । प्रमाप्रमारूपत्वा-न्मिथ्याज्ञानस्य तद्दृष्टान्तेन ज्ञानानामत्यन्तासद्विषयकत्वं न साधयितुं शक्यमिति हृदयम् ।

२ एवं प्रासङ्गिक बाह्यार्थप्रकरणं समर्थितम् । पूर्वास्मिन्वाह्निकादौ दोषनिमित्तता-प्रकरणे तत्त्वज्ञानोत्पत्तये क्रमविशेषश्च दर्शितः । न चैतावता कृतार्थता । तस्य साक्षात्कारमोहोन्मूलनासमर्थत्वात् । अतस्तथाविधतत्त्वज्ञानसमुत्पादपर्यन्तमेतद्विधत्तनीय-मिति तदर्थमिदं पञ्चमप्रकरणमिति परिशुद्धिकृतम् ।

“ननु शास्त्राधीनं ज्ञानं क्षणिकम् । अतस्तच्चारो पुनर्मिथ्याज्ञानं स्यादेव । न हि तादृशं किञ्चिदपि ज्ञानं सवासनमिथ्याज्ञानसमुन्मूलक्षमम्” इतीमां शङ्कासुहृदस्य तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणमारम्भणीयं प्राप्नोति । ‘तत्त्वज्ञानविवृद्धिः’ तत्त्वज्ञानवासना तस्या सत्या भवत्येव मिथ्याज्ञानस्यात्यन्तिको नाश-इति वृत्तिकारा ।

३ प्रकरणार्थमवतारयितुं पूर्वोक्तं स्मरयति-दोषनिमित्तानामिति ।

४ तत्र शङ्कते पूर्वपक्षी-अथ कथमिति । न तावदागमत उपपत्तितो वा तत्त्वज्ञानमद्द्वारनिवृत्तिं कर्तुमुत्सहते, दोषनिमित्तेषु च सरसूपद्रवज्ञानानामपि पूर्ववद्द्वारदोषानुवृत्ते । साक्षात्कारस्तु तत्त्वज्ञानस्योपायाभावादयुक्त एवेति प्राश्निकस्य हृदयम् ।

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः । सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते । तदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते ॥ ३८ ॥

यदुक्तं—“ सति हि तस्मिन् इन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते ”—इत्येतत्

“ नै, अर्थविशेषप्राबल्यात् ” ॥ ३९ ॥

“ अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम् । कस्मान् ? अर्थविशेषप्राबल्यात् । अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ” ॥ ३९ ॥

“ क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ” ॥ ४० ॥

“ क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकान्यानुपपत्तिरिति ” ॥ ४० ॥

अस्त्वेतत्समाधिं विहाय व्युत्थानं, व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकं च, सति त्वेतस्मिन्—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो—जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवेकः । फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यम् । निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासमात्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् ॥ ४१ ॥

१ अस्योत्तर—समाधीति सूत्रं तावज्ज्ञानविवृद्धौ हेतुमाह ।

२ आक्षेपसूत्रमवतारयति—यदुक्तमिति । यदुक्तं सिद्धान्तिना तत् ‘एतत्’ नेति सूत्रेण सम्बन्धः ।

३ तत्राक्षेपसूत्रम्—नार्थेति । यदुक्तं तत्र—कस्मान्—‘ अर्थविशेषप्राबल्यात् ’ । अर्थविशेषाणांप्राबल्यात् प्रबलैरिन्द्रियविषयैरपहतमनसो धारणा नैव सम्भवति, तथा च समाध्यभ्यासाभावात् न तावसाक्षात्कार इति सूत्रार्थः ।

४ समाधानसूत्रमवतारयति—अस्त्वेतदिति । समाधिहानिस्तन्निमित्तको विक्षेपो भवतीत्येतन्न प्रतिपिप्यते सरस्वप्येतेषु ‘ तदुत्पत्तिः ’ इति सूत्रेण सम्बन्धः ।

५ सिद्धान्तमाह—पूर्वकृतेति । ‘ पूर्वकृतः ’ पूर्वशरीराभ्यस्तः समाधिः—तस्य फलम्, धर्मोऽयः संस्कारविशेषः, तस्य ‘ अनुबन्धः ’ स्थेमा—तस्मात्—‘ तस्य ’ समाध्युत्कर्षस्य ‘ उत्पत्तिः ’ भवत्येवेति शेषः ।

वर्गः । यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापिर्वो, विच्छिद्यते, तस्मात्सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गः । न निर्वीजं निरुपतनं च दुःखमुत्पद्यते इति ॥४५॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायः ॥४६॥

यामात्मसंस्कारः धर्मो-समोनामश्र-
आत्मसंस्कारः पुनरधर्महर्त्त धर्मो-

पचयश्च । योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामो प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रियविषयेषु प्रसंख्यानार्थासौ रागद्वेषप्रहीणार्थः ।

उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

ज्ञानप्रहणाभ्यामस्तद्विद्वेश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमिति प्रकृतम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रे, तस्य प्रहण-
मप्यवनधारणे । अभ्यासः सततक्रियाऽययनश्रेयणचिन्तनानि । तद्विद्वेश्च सह संवादः इति प्रज्ञापरीवाक्यार्थम् । परिवाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञानावरोधोऽध्य-
यसिताभ्यनुज्ञानमिति । संवाय वादः-संवादः ॥ ४७ ॥

तं ॥ ४८ ॥

न केवलं समाधिदिशेष एष तद्विज्ञानस्यापवर्गस्य वा साधनम् अपि तु साधनान्तराण्यपि तस्य सन्तीति तानि साधनान्तराण्यप्याह-तदर्थमिति सूत्रम् ।

तदर्थम् अपवर्गार्थम् यमनियमाभ्याम् योगान् योगशास्त्रप्रतिपाद्यः

अध्यात्मविध्युपायं च आत्मसंस्कारः कौशल्य इति शेषः ।

२ ननु-यद्ययमेव-साधनानोपवादाद्व्यमेणापवर्गोपायः, कृतं तद्व्याप्तोद्धरणोपायत आह-ज्ञानमहर्णति सूत्रम् ।

३ सूत्रार्थमाह-तदर्थमिति, तदर्थमिति, पूर्वसूत्रावतुलनोपायम् । परं च अपवर्गार्थं, पूर्वसूत्रोक्तान्वयव्यपेक्षितमित्यत्रायः ।

४ संग्रहपदार्थनिरूपणपरं सूत्रमवतारयति-तद्विद्वेशिति ।

५ अविन्यायार्थमिति-अपरिहृयार्थमित्यर्थः ।

६ विभक्त्यत इति-विशिष्य वष्यन् इत्यर्थः ।

७ वृत्तिकारस्तु तमितिपद-सद्विधमिति व्याख्याय-शिक्षादिमाहात्म्येन तद्विद्ये जानीयादित्येव मृदाधे धानतवान् । तावदेतन्स्तु 'अभ्युपेयान्' इत्येतस्य-अभि-
मुखमुपेय जलतोयादिमर्थं यन्निवावाप्यमे 'गुणोद्दिभवाद् इत्ये 'पुरुषाःस्मानि-

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति ॥ ४८ ॥

यदिदं मन्येत—“पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति”—

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति वर्तते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनत्रस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति । अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि ॥ ४९ ॥

(६) तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ।

स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते । तत्र—

तत्त्वाध्ययसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे र्वाजप्ररोहसंरक्षणार्थं क-
ष्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

कमेवार्थमनुमोदयन्त इव प्रतिभान्ति । वृत्तिकृतस्तु न्याख्याने सूत्रे तृतीयान्तपदयोः सम्बन्धस्य दुरवबोधत्वात्प्रकृताननुगुणत्वाच्च—‘शिष्यादिभिः सवाद कुर्यादि’त्येवा-
र्थः सम्भक् प्रतिभातीति मुधिय एवात्र प्रमाणम् । भाष्यकारस्तु सूत्रार्थं निगदेनैव ‘नीतार्थम्’ गतार्थमित्येतावदेवोक्तवान् ।

१ आक्षेपमचतारयति—यदिदमिति ।

२ आक्षेपमाह—पक्षेति ।

पक्षस्य परिग्रहः प्रतिपक्षस्य निराम इत्येवरूप एव ‘सवादी’ऽभिप्रेतः—स च ‘परस्य’ गुरुशिष्यादे ‘प्रतिकूलः’ खेदकर एवेत्यनुचित इव प्रतिभातीत्याक्षेपाशयः ।

३ आक्षेपनिवारण सूत्रम्—प्रतिपक्षेति । ‘अर्थित्वे’ तत्रबुभुत्सायां सरयाम्—
‘प्रयोजनार्थम्’ तत्रविनिर्णयार्थम् ‘प्रतिपक्षहीनम्’ प्रतिकूलपक्षहीन यथा स्यात्तथा अभ्युपेयादित्यर्थः ।

४ तदर्थं न्यायघट्टं—तमिति । वर्तत इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते इत्यर्थः । एव च प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादियेष पूर्णं गुर्यं सम्बन्धमित्यर्थः ।

५ ननु यदि तत्रविनिर्णयानुक्तप्रकार एव पादोऽपेक्षितस्तर्हि निष्प्रयोजने जल्पवितण्डे दत्तजला जली एवैवती जल्पवितण्डाप्रयोजननिरूपकप्रकरणमाभ्येत ।

६ जल्पवितण्डयोः प्रयोजननिरूपक सूत्रमवतारयति—स्वपक्षेति । अनुसूचिभ्यो गुरुशिष्यादिभ्योऽन्ये शब्दा वादिनो भवन्ति ये तत्रबुभुत्सामाग्रेण कथायां न प्रवर्तन्तेऽपि तु विजिगीषादिप्रयुक्ता एव सन्तः मद्दिचारनियममप्रतिपालयन्तो दुस्तर्कादिकमपि प्रयुज्जन् इत्यर्थः । एवविधे चावसरे जल्पवितण्डे अपि प्रयोजनस्ये भवत इत्यर्थः ।

७ जल्पवितण्डाप्रयोजनमाह—तत्रेति सूत्रम् । यथाऽन्यत्रानुपादेयान्यपि

अथ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाहिकम् ॥ १ ॥

(११) नत्प्रतिपन्नदेशनाभामप्रेक्षणम् ।

‘साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रथमस्थानस्य विकल्पाजातिवहुत्वमिति ; इहक्षेप-
णोक्तम् । तद्विन्नेरेण विभज्यते । ताः स्वस्विमाऽजातव्यः । स्थापनाहेतौ - प्रयुक्तै
चतुर्विंशति प्रतिपेक्षहेतयः—

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षपर्यापर्याविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्ति-
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिमंशयप्ररणाहेतरथापच्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-
नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यममाः ॥ १ ॥

१ पञ्चमाध्यायस्यास्य विषयमद्भस्यादावाक्षेप परैः कृत । प्रथमाध्याये प्रथमे सूत्रे
शास्त्रपदार्थानामुद्देश - अवशिष्टे तदध्याये तेषां लक्षणम् - द्वितीयमास्य चतुर्थाध्याय-
पर्यन्तपरीक्षा वृत्ता । अतः पुनर्लक्षणाभिधानस्य नास्त्यवसरः - लक्षणमेव साध्यायार्थः
इति बांधमिद्वायुदयनाचार्या । अतोऽस्मिन्नध्याये यद्वर्णनं तस्य प्रथम एवाध्यायेऽव-
सर- ममुचित आसीदिति । समाहितश्रायमाक्षेपस्तत्पर्यवृत्ता । यद्यपि जातिनिग्रह-
स्थानभेदा जानिनिग्रहस्थानमामान्यलक्षणानन्तर प्रथमेऽध्याये युक्ता लक्षयितुम् -
तथाऽध्येषा बहुधात् प्रमेयपरीक्षाया विलम्बो मा भूत् - अपेक्षिता चासीं शिष्यैः ।
सशयादिवरीक्षा तु विना प्रमेयपरीक्षा न शक्यते । तस्मान्मुनि शिष्यानुसोधेन
परीक्षामेव तावद्वर्त्तयान्प्रभूव द्वितीयादिषु त्रिष्वध्यायेषु । तदनन्तरमवशिष्ट जाति-
निग्रहस्थानविशेषलक्षणमधुना पदमे वर्त्तयति ।

समाधानान्तर च तत्रैवोक्तम् । चतुर्थाध्यायममासीं जत्पवितण्डापरीक्षा वृत्ता
तदनन्तर तदङ्गभूते जानिनिग्रहस्थाने युक्तं एव लक्षयितुमित्येवान्तरसङ्गतिरस्येवेति
सर्वमवदातम् ।

चतुर्विंशतिजातय षोडशशर्गेषु विभक्ताः प्राचीने । एतेषांऽऽशधाविभागानु-
सार्थैवाद्यानि षोडश प्रकरणानीत्यवधेयम् ।

२ अथ प्रमाणादय पदार्था उद्दिष्टा लक्षिता परीक्षिताश्च । तन्निमपरमवशिष्यते
यदर्थं पञ्चमाऽध्याय-ओरभ्यन्ते इत्यत आह - साधर्म्येति । प्रथमाध्यायद्वितीयाद्वि-
कल्पादादशसूत्रे यदुक्तं तदतिसक्षिप्तम् । तस्य विस्तरशो निरूपणे कर्त्तव्यमित्येवात्र
पुनरारम्भ इत्यर्थः -

‘सम’ शब्दाद्यो बहुधा व्याख्यातः । तद्यथा - (१) यद्यपि समोत्तर हेतुतो
नोत्कृष्टतर तथापि तेन समीकरित्यामीतिप्रयोग ‘सम’ । तादर्थ्यात् तद्विप्रायपूर्वत्वा-

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुत्वात् साधर्म्यसमः ।
 अविशेषे तत्र तत्रोदाहरिष्याम । एव वेधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥१॥

साधर्म्यवधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वैधर्म्यवियोगोपपत्तेः साधर्म्य-
 वैधर्म्यसमा ॥ २ ॥

प्रत्यवस्थानम-
 त्रयावानात्मा,
 १ ११ २०११

हेतुसौकर्यं (जातिस्कारः) यद्वैधर्म्यं समाधि-समीकरणाय प्रयोगो दृश्यते इति—एतेन बुद्धिपूर्वको जानिप्रयोग साम्यापादनायेति सूचितम्भवति । यथा ज्ञानं ज्ञानं जात्युत्तरेणाकलीकृतो नि प्रतिभ स्यात्-असद्वा प्रयात्-तदा मम निरनुयोग्यानु-
 (३) भाष्यकारस्तु प्रयोगगते

प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं
 मिति । यथा हि स्वदुपेभ्यस्तु साधर्म्यं तयोः महुक्तमपि-येथेदं वैधर्म्यं तत्रेदमपि-
 यथेदातःसहचरितमुपलब्धं । तथेदमपि-इत्याकारेण । जातिवादिनः प्रत्यवस्थानात्
 तेन प्रत्यवस्थानस्वरूपं सर्वजातिसाधारणं सूचितम् । एतच्च तत्र तत्र वक्ष्यते ।
 (३) अन्ये तु येषुधर्मं वचन उपचरन्ति । जातिवादी हि 'सम' साधारण
 ना कृष्टाऽपकृष्टौ वेद्यर्थे । स च साधर्म्याल्लक्षणद्वारेवाच्यते इति उत्तरमेव मममपकृष्ट
 मित्यर्थे । तत्रोपकृष्टमुत्तरे द्वेषा भवति-दूषणसमर्थमप्यसिद्धम्, सिद्धमपि दूषणा-
 समर्थम् । प्रथममपि कल्पितः । यत् तच्छब्दमुक्तम्-अकहितदूष्य तु वेदलनिरनुयो
 ज्यानुयोतो वक्ष्यते । शेष जातिरिति । अनेन सामान्यलक्षणं सूचितं भवति । (४)
 उदयनाचार्यास्त्रैवम्-यत्रास्तुत्तरं परमाधुनमिव स्वात्मानमपि स्यादन्तर्हितं स्वपर-
 साम्यात् समं मित्युच्यते । तथा च स्वात्मव्याघातस्य नाम सर्वसाधारणं दुष्टं वसु-
 मस्य सूचितं भवति । एतच्च प्रत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते । एतदेव सर्वसाधारणसामर्थ्यम् । तदु-
 पाधिरिशोपा- साधर्म्यादयः । एव चान्वयसंज्ञानिरन्तिरेवासीत् । यद्यपि विशेषलक्षणम्,
 तथापि कर्णादिप्रतिसन्धानात् पृथक्लक्षणारम्भः । ते हि-प्रतिभहिता-प्रतिदूषणाय
 प्रभवन्ति सदुत्तरपरिस्फूर्ती जातिप्रयोगे चोपयोक्ष्यन्ते-इति ।

प्रतिषेध इति-बुद्धिप्रपदप्रयोगः 'सम' इति-बुद्धिप्ररूपापपत्यर्थम् । बहुषु
 प्रत्येषु 'साधर्म्यसमा' । 'वैधर्म्यसमा' इति स्त्रीलिङ्गरूपमेव दृश्यते तत्र । जातिरित्येव
 लक्ष्यपदं ग्राह्यम् । अत्र खतसो जातयो भवन्ति (१) । साधर्म्येणोपसंहारे साधर्म्येण

॥ ८ ॥ साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं तस्यापनाहृतुत्सा साधर्म्यसमम् ।
अविशेषे तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

साधर्म्येण तु— ॥ १ ॥ साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

मिति ॥ अथा हि त्वदुपेयस्त साधर्म्यं तथामदुक्तमपि— वैधर्म्यं तथेदमपि—
यथेदमपि— तत्रोदाहरितमुपलब्धं । तथेदमपि— इत्याकरिणः । जातिवादिनाः । प्रत्यवस्थानात्
तेन प्रत्यवस्थानस्वरूपं सर्वजातिसाधारणं सूचितम् । एतच्च तत्र तत्र वक्ष्यते ।

(३) अन्ये तु साधारण
नो कृष्टाऽपकृष्टौ वै समपकृष्ट-
मित्यर्थः । तच्चाप्येवमिति वक्ष्यते ।

समर्थम् । प्रथममपि कल्पितं तस्य यत् तच्छब्दमुक्तम्— अकल्पितदृश्यं तु केवलनिरनुर्यो
ज्यानुयोगो वक्ष्यते । शेष जातिरिति । अनेन सामान्यलक्षणं सूचितं भवति । (४)
उदयनाचार्यास्त्ववयम्— यज्ञाद्युत्तरं परसाधनमिव, स्वात्मज्ञानमपि, ज्याहन्तीत्यतः स्वपर
साम्यात् 'सम' मित्युच्यते । तथा च स्वतन्त्रव्याघातकत्वं नाम मयसाधारणं दुष्टत्वमूल-

साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥
साधर्म्येण तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एव वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

प्रतिषेध इति— पुल्लिङ्गपदप्रयोगः— 'सम' इति पुल्लिङ्गरूपपत्त्ययम् । बहुषु
ग्रन्थेषु 'साधर्म्यसमा', 'वैधर्म्यसमा' इति स्त्रीलिङ्गरूपमव दृश्यते तत्र । जातिरित्येव
लक्ष्यपदं ग्राह्यम् । अत्र चतस्रो जातयो भवन्ति (१)— साधर्म्येणोपसहातं साधर्म्येण

द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगान् । द्रव्यं लोष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्तं क्रियावान्, तथा चात्मा, तस्मान्क्रियावानिति । एवमुपसंहृते पर साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते— 'निष्क्रिय आत्मा, विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वान् । विभु चाकाश निष्क्रिय च, तथा चात्मा, तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेषहेतु क्रियावत्साधर्म्यान् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यान् निष्क्रियेणेति । विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमं प्रतिषेधो भवति ।

अथ वैधर्म्यसमं । ' क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्ट परिच्छिन्नो दृष्ट । न च तथाऽऽत्मा । तस्मान् लोष्टवन् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतु क्रियावत्साधर्म्यान् क्रियावता भवितव्यं, न पुन क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेणेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमं ।

वैधर्म्येण चोपसंहारे—'निष्क्रिय आत्मा, विभुत्वान्, क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्ट, यथा लोष्टो—न च तथाऽऽत्मा—तस्मान्निष्क्रिय' इति । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्—'निष्क्रिय द्रव्यमाकाश क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टम्—न तथाऽऽत्मा—तस्मान् निष्क्रिय' इति । न चास्ति विशेषहेतु—क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यान् क्रियावतेति । विशेष हेत्वभावाद्वैधर्म्यसमं ।

अथ साधर्म्यसमं—' क्रियावान् लोष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्ट—तथा चाऽऽत्मा—तस्मान् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतु—क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुन क्रियावत्साधर्म्यान् क्रियावानिति । विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमं ॥ २ ॥

अनेयोरुत्तरम्—

गोत्वाद्गोसिद्धिश्चत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

प्रत्यवस्थानम् (२) साधर्म्यणोपसंहारे वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् (३) वैधर्म्यणोपसंहारे वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् (४) वैधर्म्यणोपसंहारे साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमिति । अत्र यत् प्रत्यवस्थानं तत् सदवात्तरं किन्तूक्तिदापेणैव जातिरिति बाधसिद्धा बुद्ध्यनाचार्या ।

१ अथ प्रकरणसमहत्वाभासोद्भावनवदुक्ते प्रत्यवस्थानं सम्यगुत्तरे एव कस्माद्भवत् इत्यतोऽनयारसम्यक्त्वप्रदर्शकं सूत्रमवतारयति—अनयोरिति ।

२ साधर्म्यसमवैधर्म्यसमयारसदुत्तरत्वे हनुमाह—गोत्वादिति सूत्रम् ।

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्याद-
व्यवस्था । सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते । गोसाधर्म्याद्गोत्वाज्जातिविशेषादौ
सिध्यति, न तु सास्त्रादिसम्बन्धात् । अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव च गौ
सिध्यति, न गुणादिभेदात् ।

तच्चैतत् कृतव्याख्यानमवयवप्रकरणे । प्रमाणानामभिसम्बन्धाच्चैकार्यकारित्व
समान वाक्य इति । हेत्वाभासाश्रया खल्वियमव्यवस्थेति ॥ ३ ॥

(२) साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिपटकप्रकरणम् ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ष्या-
वर्ष्यविकल्पमाध्यसमाः ॥ ४ ॥

१ सास्त्रादिभस्वस्यास्येव स्वाभाविकप्रतिबन्धो गोश्वेनात इत्यमुक्तिर्भाष्य-
कारस्यासम्बद्धव प्रतिभाति । तदथमेव हि तत्पर्यकार सास्त्रादीतिपदमत्र
सविज्ञानबहुधाहित्वेन वर्णयामास-तेन सास्त्रा आदिर्येषां ते सास्त्रादय सास्त्रातिरिक्ता
गोश्वव्यभिचारिण शृङ्गादयो गृह्यन्ते । एव च शृङ्गादिसत्त्वन नव गात्वसिद्धिरित्यर्थ
पयवसित । उक्तेऽर्थे पूर्वोक्त स्मारयति-तच्चैदिति ।

२ अवयवप्रकरण इति । अनुमानावयवनिरूपणप्रकरणे प्रथमाध्यायप्रथमाह्नि-
कस्थानेन चत्वारिंशत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः । 'अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूयेतरेतराभि'
सम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साध्यन्तीति' तत्रस्थ वाक्यम् । तत्र च सदनुमानेन
भवत्येवार्थसिद्धिरिति सदसता साधनयोनास्ति कश्चिद्विशेष इति रिक्त वच ।

३ उत्कर्षसम - अपकर्षसम - वर्ष्यसम - अवर्ष्यसम - विकल्पसम - साध्यसम
इति पण्णा जातीनां लक्षणमाह-साध्येति सूत्रम् । अविद्यमानधमारोप 'उत्कर्ष'-
विद्यमानधमापचय 'अपकर्ष'-साध्य, 'वर्ष्य'-असाध्य, 'अवर्ष्य'-विशेष
'विकल्प'-एतेषां धर्माणामुज्जावनार्या प्रयोगा यथाक्रममुत्कर्षसमाद्या जातयः ।
साध्येतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साध्यपदानात्र पक्षो विवक्षित । 'साध्यदृष्टान्तयो'
पक्षदृष्टान्तयो 'धर्मविकल्पात्' धर्मस्य वैचिभ्यात् अन्यथाभावात् सदसत्त्वादिना
उत्कर्षापकर्षवर्ष्यावर्ष्यविकल्पसमा पत्र जातय - 'उभयसाध्यत्वाच्च' साध्यसमा
पक्षी जातिरित्यर्थः । एव च (१) दृष्टान्ते दृष्टस्य पक्षेऽनिष्टस्य धर्मस्य साध्येन
सहापादनमुत्कर्षसम (२) दृष्टान्तविद्यमानधर्माभावापादनमपकर्षसम - (३) दृष्टान्त-
साध्यमात्रेण दृष्टान्त साध्याभावापादनमवर्ष्यसम (४) पक्षदृष्टान्तयोर्धर्मान्तरेण
वैसादस्यात् साध्यसाधनमसाध्यसाधन वा विकल्पसम (५) दृष्टान्ते दृष्टस्यापि
साध्यत्वापादन साध्यसम इति पट्टजातयः ।

साधके धुमे दृष्टान्तादिसोमध्वयुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पा-
द्वैधर्म्यात्प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥ ५ ॥

ननु ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥
ननु यत्र लौकिकपरीक्षकणिं बुद्धिसाम्यं तेनाधिपरीतोऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञा-
पतार्यम् । एवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्ते उपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

(३) प्राप्यप्राप्तियुगनद्ववाहिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् । ॥ ५ ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्याऽविशिष्टत्वाद्प्राप्याऽ-
साधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमो ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साध्येद्राप्य वा । न तावत्प्राप्य-प्राप्यामविशिष्ट-
त्वाद्साधकं । द्वयोर्विश्रमानयोः प्राप्ती सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ।
अप्राप्य साधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्या
प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमं । अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिरसमः ॥ ७ ॥

अनयोरुत्तरम्—

घटादिनिष्पत्तिदेशानात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा सत्वयुक्तः प्रतिषेधः । कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं
घटादिकार्यं निष्पादयन्ति । अभिचाराच्च पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधक-
त्वमिति ॥ ८ ॥

(४) युगनद्ववादिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ।

दृष्टान्तस्य कारणान्नपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमो ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमं ।

पर्यंतुयोगो न युज्यते यत् यदि गोमदतो गवयस्तद्वि मास्नादिकमपि गवये कस्माद्
भवतीत्याह-न लभ्य इति ।

अस्य प्रसङ्गसमस्य साध्यसमाह्वेदः प्रवृत्तिसमापत्यकारिः । साध्यसमो हि
दृष्टान्ते साध्यवत् हेतवाद्यवयव प्रसङ्गवति-पञ्चावयवमाध्यातो दृष्टान्तगतस्य धर्मस्य
प्रसङ्गवतीत्यर्थः । प्रसङ्गसमस्तु दृष्टान्तगतस्य धर्मस्य प्रमाणमाप्रसाध्यतो प्रसङ्ग-
वतीति ।

‘ क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् ’ लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति ।

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसम । ‘ क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगान् लोष्टवदि’त्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते— क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाश निष्क्रिय दृष्टमिति । व पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुण ? वायुना सयोग सस्कारापेक्ष वायुवनस्पतिसयोगप्रदिति ॥ ९ ॥

अनयोरुत्तरम्—

प्रदीपोपादानप्रसङ्गप्रतिनिवृत्तिप्रतद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इद तावदय प्रष्टो वक्तुमर्हति—अथ के प्रदीपमुपाददते, किमर्थं वेति । दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीप दिदृक्षमाणा प्रदीपान्तर कस्मात् प्रोपाददते ? अन्तरेणापि प्रदीपान्तर दृश्यते प्रदीप । तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादान निरर्थकम् । अथ दृष्टान्त किमर्थमुच्यते इति ? अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति । अथ दृष्टान्ते कारणापदेश किमर्थं देश्यते ? यदि प्रज्ञापनार्थं, प्रज्ञातो दृष्टान्त । स ललु ‘ लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे युद्धिसाम्य स दृष्टान्त ’ इति । तदप्रज्ञापनार्थं कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् ॥ १० ॥

अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्—

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्त ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते । अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्त साधको न दृष्टान्त इति । एव प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते । स च कथं हेतुर्न स्यात् ? यद्यप्रतिपिद्ध साधक स्यादिति ॥ ११ ॥

(५) अनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।

प्रागुत्पत्तेः कारणभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

१ इहैवप्रस्तुत्तरक्रम । किमप्रतिदृष्टान्तस्वाधिकबलतामभिमन्यमानेन दृष्टान्तस्य बाधो दृश्यते अन्वधा वा ? नाय, साधनप्रयुक्तसाध्यधर्मवत्तामवधीर्यं वादिप्रतिवादिविवक्षितधर्मवत्तामाप्रेण दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयाविशेषाभावात् । नापि द्वितीय । को हि नुत्पत्यबलयोर्बाध्यो बाधको वा । तथा स्वीकारे वा दृष्टान्तेनैव कथञ्च प्रतिदृष्टान्तस्य बाध इत्यादिबाधसिद्धाबुद्ध्यनाचाया ।

अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्युक्ते अपर आह—
प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारण नास्ति । तद्भावा-
न्नित्यत्व प्राप्तम् । नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्ति
सम ॥ १२ ॥

अस्योत्तरम्—

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्येति । उत्पन्न खल्वय शब्द इति भवति । प्रागुत्पत्ते
शब्द एव नास्ति । उत्पन्नस्य शब्दभावाच्छब्दस्य सत प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनि-
त्यत्वकारणमुपपद्यते । कारणोपपत्तेर्युक्तोऽय दोष—प्रागुत्पत्ते कारणाभावात्
इति ॥ १३ ॥

(६) सशयसमप्रकरणम् ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे ममाने नित्यानित्यसाधर्म्या-
त्संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्युक्ते हेतौ सशयेन
प्रत्यवतिष्ठते—सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्त्य नित्येन सामान्येन
साधर्म्यमैन्द्रियकत्वम्, अस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्याद-
निवृत्त सशय इति ॥ १४ ॥

अस्योत्तरम्—

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्त-
संशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति—न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात्सश-
योऽवकाश लभते । एव वैधर्म्याद्विशेषान् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्यमाणे
शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्यात्सशयोऽवकाश न लभते । यदि वै लभेत,

१ एव चेय जाति प्रवर्तते । यथा निणयकारणमस्ताति निणयो भवति तथैव
सशयकारणमस्ताति सशयेन भवितव्यम् । अस्ति च प्रकृते सशयकारण समानान-
धमविप्रतिपत्तीनामन्यतमत् । अतः सशयो दुर्निवार इति । इय च जातिर्विशेषणा-
सिद्धिदेशनाभास्युदयनाचार्या ।

ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् । न गृह्यमाणे च विशेषे
नित्यं साधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते । न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे
स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ॥ १५ ॥

(७) प्रकरणसमप्रकरणम् । ॥ १६ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

॥ ६ उभयेन नित्येन चानित्येन च साधर्म्यात्प्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया ।
अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति । द्वितीयश्च
नित्यसाधर्म्यात् प्रतिपक्षं प्रवर्त्तयति । नित्यः शब्दः श्रावणत्वान् शब्दत्वव-
दिति । एवं च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो
न प्रकरणमतिवर्त्तते । प्रकरणानतिवृत्तेर्निर्णयानिर्वर्तनम् । समानं चैतन्नित्य-
साधर्म्येणोच्यमाने हेतौ । तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः ।

समानं चैतद्वैधर्म्येऽपि । उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम
इति ॥ १६ ॥

अस्योत्तरम्—

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिपक्षानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥
उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं द्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति ।
यद्युभयसाधर्म्यं तत्र एकतरः प्रतिपक्ष इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति ।

१ समाधानमाह—प्रतिपक्षादिति । 'प्रतिपक्षात्' जातिवादिपक्षापेक्षया स्थाप-
नावादिपक्षं एवं प्रतिपक्षः, तस्मादेवं प्रकरणस्य प्रक्रियमाणस्य संशयस्य 'सिद्धेः'
सिद्धिर्भवति यस्मात् तपेधस्य
'अनुपपत्तिः'—कस्मात् तपक्षः
विरुद्धः पक्षः तस्योपपत्तिः सूत्र-
योजना ।
इदमत्राकृतम् । द्वयोर्विरुद्धयोः साधनयोरगृह्यमाणविशेषयोः संशयजनकत्वेन
प्रतिवादिनाऽभ्युपगतस्य तुल्यबलयोः कोऽयमभिमानः प्रतिवादिनो यन्मया स्वपक्षमाध-
भेनेन वादिनः साधनं दूषणीयमिति । समानबलयोश्चेदात्मीयादेव साधनात् स्वपक्ष-
सिद्धिमिच्छति जातिवादी तर्हनिच्छन्नपि वादिनोऽपि साधनात् वादिपक्षसिद्धिमभ्यु-
पगमयितव्यः । अन्यथा प्रागाभ्युपगतस्य तुल्यबलवाचस्यैव शान्तिरेकपक्षसिद्धिर्वा-
भेक्षयस्याप्यसम्भव इति प्रकरणममजातेस्तमूलं नाश एवेति ।

प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्न प्रतिषेध । यदि प्रतिपक्षोपपत्ति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ प्रतिषेधोपपत्ति प्रतिपक्षो नोपपद्यते । प्रतिपक्षोपपत्ति प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति ।

तत्त्वानवधारणाच्च प्रत्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानान् नत्वावधारणे ह्यवसिते प्रकरण भवतीति ॥ १७ ॥

(८) अहेतुसमप्रकरणम् ।

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

हेतु साधनम्, तत्साध्यान् पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वं साधनम्, असति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चान्, असति साधने कस्येह साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने, द्वयोर्विद्यमानयो किं कस्य साधन, किं कस्य साध्य मिति हेतुरहेतुना न विशिष्यते । अहेतुना साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुं सम ॥ १८ ॥

अस्योत्तरम्—

न हेतुतः साध्यमिद्वैत्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रेकाल्यासिद्धि । कस्मान्? हेतुत साध्यसिद्धे । निर्वर्तनीयस्य निर्मु-
त्तिर्विज्ञेयस्य विज्ञानमुभय कारणतो ऽदृश्यते । सोऽय महान्प्रत्यक्षविषय उदा
हरणमिति । यत्तु तल्लूत्तम्—असति साध्ये कस्य साधनमिति—यत्तु निर्वर्त्यते
यच्च विज्ञाप्यते तस्येति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते । प्रतिषेधानुपपत्ते र्थापना
हेतु सिद्ध इति ॥ २० ॥

(९) अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ।

अर्थापत्तिः प्रतिषेधसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

१ अत्रोदयनाचार्या आहु - कृतज्ञप्तिसाधारणीय जाति । अस्याश्च प्राप्त्यप्राप्ति-
समाभ्यामय भेद । तत्र स्वरूपत सन्निकर्षासन्निकर्षविन्ता—इह तु कारणत । पुन
ते अर्थद्वारिक—इह शब्दद्वारिका । पुन , ते द्विविकल्प पक्षमे—इय त्रिविकल्पोपक्षमा ।
पुन , तत्र सहकारित्तिर्कटा—इह स्वरूपशक्ति । पुन , ते विधापणामिद्विदशनाभासे-
य प्रतिमूलतकदशनाभासेति ।

अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयवत्त्वाद्घटत्रिति स्थापिते पक्षे—अर्थापत्त्या प्रतिपक्ष साधयतोऽर्थापत्तिसम । यदि प्रयत्नानन्तरीयवत्त्वादनित्य साधर्म्यादनित्य शब्द इत्यर्थादापद्यते—नित्यसाधर्म्यान्नित्य—इति । अस्ति चास्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति ॥ २१ ॥

अस्योत्तरम्—

अनुक्तस्वार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चा
र्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ह्युक्तं पक्षहानेरुपपत्तिर-
नुक्तत्वात् । अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापत्र नित्यपक्षस्य हानिरिति ।

अनैकान्तिकत्वाच्चापत्त । उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्ति । यदि नित्य
साधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्य शब्दोऽर्थादापन्नम्—अनित्यसाधर्म्यान्
प्रयत्नानन्तरीयवत्त्वादनित्य—इति । न चेय विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्ति ।
न खलु वै घनस्य प्राक् पतनमिति अर्थादापद्यते—द्रवाणामपा पतनाभाव-
इति ॥ २२ ॥

(१०) अविशेषसमप्रकरणम् ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेष
समः ॥ २३ ॥

एको धर्म प्रयत्नानन्तरीयवत्त्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोर
नित्यत्वे सर्वस्याविशेष प्रसज्यते । कथम् ? सद्भावोपपत्ते । एको धर्म
सद्भाव सर्वस्योपपद्यते । सद्भावोपपत्ते सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानम-
विशेषसम ॥ २३ ॥

अस्योत्तरम्—

क्वचित्तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावात् ॥ २४ ॥

१ अन्त्ये खिद्व सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । तथा हि—एकधर्मापपत्ते साधनधर्मस्य
प्रयोजकत्वात् अविशेषसाध्यधर्मवत्त्वालक्षण पक्षरष्टान्तयो सर्वाविशेष सर्वप्रकारेणा
विशेष प्रसज्येत ।

२ सद्भावोपपत्तरिति—साहित्यसद्भावोपपत्तरिति । स च सर्वप्रकाराविशेष-
स्वविध —व्यक्तितो जातितः साध्यधर्मतश्चेत्यादिवोधासिद्धौ स्पष्टम् ।

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयत्वस्थोपपत्तेरनित्यत्व धर्मान्तरमविशेषो नैव सर्वभावाणां सद्भावोपपत्तिनिमित्त धर्मान्तरमस्ति येनाविशेष स्यात् ।

अथ मतम्—“ अनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्त भावानां सर्वत्र स्यात् ” इति—एव खलु वै कल्प्यमाने ‘ अनित्या सर्वे भावा सद्भावोपपत्तेरिति ’ पक्ष प्राप्नोति । तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरण नास्ति । अनुदाहरणञ्च हेतुर्नास्तीति । प्रतिज्ञकदेशस्य चोदाहरणत्वमनुपपत्तम्—न हि साध्यमुदाहरण भवति । सतश्च नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्ति । तस्मान् ‘ सद्भावोपपत्ते सर्वाविशेषप्रसङ्ग ’—इति निरभिधेयमेतद्वाच्यमिति । सर्वभावाणां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति तु यताऽनुज्ञात शब्दस्यानित्यत्वम् । तत्रानुपपत्त प्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

(११) उपपत्तिसमप्रकरणम् ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिर्यमः ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्य शब्दो नित्यत्वकारणमप्युपपद्यतेऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते । उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसम ॥ २५ ॥

अस्योत्तरम्—

उपपत्ति कारणभ्यनुत्तानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति भ्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते । यदि प्रतिषिध्यते—नोभयकारणोपपत्ति स्यात् । उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते । अभ्यनुज्ञानादनुपपत्त प्रतिषेध ।

“ व्याघातात्प्रतिषेध इति चेन् ? ” समानो व्याघात । “ तत्रस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्ग व्याहृतं भ्रुवतोऽप्रतिषेध इति चेन् ? ” स्वपक्षपरपक्षयो समानो व्याघात । स च नैतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

१ प्रकरणयमाया जातां पक्षप्रतिपक्षसाधनयो समानवदत्वऽपि प्रतिवादात् साधनात् स्वपक्षमिदया वादिसाधनदूपणे प्रयत्ने—उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनवधति विवेक । चापदशनाभासा च्य जाति ।

(१२) उपलब्धिसमप्रकरणम् ।

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टस्य प्रयत्नानन्तरायस्त्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोड
नाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते । निर्दिष्टस्य साधनस्या-
भावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसम ॥ २७ ॥

अस्योत्तरम्—

कारणान्तरादपि तद्वर्गोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकृत्वान्ति त्रुवता कारणत स्त्वत्तिरभिधीयते न कार्यस्य
कारणनिग्रम । यदि च कारणान्तरादप्युत्पद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुप-
पद्यते किमत्र प्रतिषिध्यत इति ॥ २८ ॥

(१३) अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ।

न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धि । कस्मान् ? आवरणाद्यनु-
पलब्धे । यथा विद्यमानस्योत्पादेरर्थस्याऽऽवरणादेरनुपलब्धि नैव शब्दस्या-
प्रहणकारणेनाऽऽवरणादिनाऽनुपलब्धि । गृह्येत चैतदस्याप्रहणकारणमुत्पादि-
वत् । न गृह्यते । तस्मादुदकान्तिविपरीत शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद्भासिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धि-
सम ॥ २९ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते । अनुपलम्भात्तास्तीत्यभावोऽ-
स्या सिध्यति । अभासिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमावरणार्त्तनामवधा-
र्यत । तद्विपरीतोपपत्तयप्रतिज्ञात-न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुप-

१ इय च जाति पञ्चधा प्रवृत्त- (१) साध्याभावोऽपि धम्युपलभ्यत इति
बाध । (२) साधनाभावेऽपि धम्युपलभ्यत इत्यसिद्धि । (३) उभयाभावोऽपि धम्यु-
पलभ्यत इत्युभयम् । (४) साधनाभावोऽपि साध्यधम उपलभ्यत इत्यन्यासि । (५)
साध्यधमाभावेऽपि साधनधम उपलभ्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यादि प्रपञ्चित बाधसिद्धा-
वुदयनचार्ये ।

२ अनुपलब्धिरत्र त्रिपयिणा धमस्यापलक्षणम् । तेनापलभ्यनुपलब्धी-इच्छा
निच्छे-द्रुपाद्गर्भ-कृत्यकृती-शक्रयशकी-उपपत्त्यनुत्पत्ता-व्यवहारव्यवहृती इत्यादय
सद्गृहीता भवन्तानि बाधसिद्धि ।

लब्धिर्हित्येतन्न सिध्यति । सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चाऽऽ-
वरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवरिधतोऽनुपलब्धिसमो भवति ॥ २९ ॥

अस्योत्तरम्—

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्ति अनुपलम्भादित्यहेतुः । कस्मान् ? अनुप-
लम्भात्मकत्वादनूपलब्धेः । उपलम्भाभावमात्रत्वादनूपलब्धेः । यदस्ति तदुप-
लब्धेर्विषयः । उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते । यन्नास्ति तदनूपलब्धेर्विषयः ।
अनुपलम्भमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ
उपलब्धभावेऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्तमानो न स्व विषयं प्रतिषेधति ।
अप्रतिषिद्धा चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते । आवरणादीनि तु विद्य-
मानत्वादुपलब्धेर्विषयाः । तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम् । यत्तानि नोपलम्भन्ते
तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिषिद्धाया अभावादनूपलम्भादनूपलब्धेर्विषयो गम्यते
न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याप्रहणकारणानि—इति । अनुपलम्भादनूपलब्धिः
सिध्यति विषयः स तस्येति ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्तते । शरीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावां संवे-
दनीयौ—अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानम्—इति । एवं प्रत्यक्षानु-
मानागमस्मृतिज्ञानेषु । सेयमावरणाद्यनुपलब्धिर्नोपलब्धभावः स्वसंवेगो—नास्ति
मे शब्दस्याऽऽवरणाद्यनुपलब्धिः—इति—नोपलम्भन्ते शब्दस्याप्रहणकारणान्यावर-
णादीनीति । तत्र यदुक्तं—तदनूपलब्धेरनुपलम्भाभावमिद्विरिति—एतन्नोप-
पद्यते ॥ ३१ ॥

(१४) अनित्यममप्रहरणम् ।

माधर्म्यान्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रमङ्गादनित्यममः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन माधर्म्यादनित्यः शब्द इति ध्रुवतोऽस्मिन् घटेनानित्येन
सर्वभाषाणां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पत्तये । सोऽयमनित्यत्वेन
प्रत्ययस्थानादनित्यसम इति ॥ ३२ ॥

१ अनित्यममनाम ममपपत्ते म् सोऽपमिति । अमपपत्तयेन घटेन सर्वभाषाणां
सर्वं साधर्म्यमिति तात्पर्यं ह्यतः । अमपपत्तयेन घटेन साधर्म्येणैव सर्वभाषाणां
स्थानसम्भवादिशुद्धयनात्पदाः ।

अस्योत्तरम्—

साधर्म्यादमिद्वेः प्रतिपेधामिद्विः प्रतिपेध्यमाधर्म्यात् ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञान्ययवयुक्तं वाम्यं पक्षनिर्गच्छम् प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिपेधं । तस्य पक्षेण प्रतिपेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः । तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः, साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिपेधस्याप्यासिद्धिः—प्रतिपेध्येन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नापिशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते य खलु धर्मं साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते । स चोभयथा भवति—केन चित्समानं कुतश्चिद्विशिष्टं । सामान्यात्साधर्म्यं विशेषान्न वैधर्म्यम् । एव साधर्म्यविशेषो हेतुर्नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा । साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाऽऽश्रित्य भवानाह—साधर्म्यानुत्पत्त्यधर्मोपपत्तेः सर्धानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति—एतदयुक्तमिति । अविशेषसमप्रतिपेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥ ३४ ॥

(१५) नित्यसमप्रकरणम् ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यं शब्द इति प्रतिज्ञायते । तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथा नित्यम् । यदि तावत्सर्वदा भवति, धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यं शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति, अनित्यत्वस्याभावान्नित्यं शब्दः । एव नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरम्—

प्रतिपेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिपेधाभावात् ॥ ३६ ॥

प्रतिपेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम् । अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यं शब्द इति प्रतिपेधो नोपपद्यते । अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावान्—इति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रतिपेधानुपपत्तिरिति ।

१ अविशेषसमानातिप्रत्याख्यानं चतुर्विंशसूत्रं यदुक्तं तदत्राप्यतिदिशति—अविशेषसमप्रतिपेध इति ।

उत्पन्नस्य निरोधादभाव-शब्दस्यानित्यत्वम् । तत्र परिप्रश्नानुपपत्ति । सोऽथ प्रश्न-तदनित्यत्व किं शब्दे सर्वदा भवति अथ न-इत्यनुपपन्न । कस्मात् ? उत्पन्नस्य यो निरोधादभाव शब्दस्य तदनित्यत्वम् । एव च सत्य-धिकरणाधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति ।

नित्यानित्यत्वविरोधाच्च । नित्यत्वमनित्यत्वं च एकस्य धर्मिणो धर्मोविति विरुध्येते-न सम्भवत । तत्र यदुक्त-नित्यमनित्यत्वस्य भावात् नित्य एव-तद्वर्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

(१६) कार्यसमप्रकरणम् ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य शब्द इति । यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभ तत्त्वत्वभूत्वा भवति-यथा घटादि कार्यम् । अनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् । व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्न्यवहितानाम् । तर्हि प्रयत्नानन्तरमात्मलाभ शब्दस्याहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्ति । कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थान कार्यसम ॥ ३७ ॥

अस्योत्तरम्—

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्ते प्रयत्नस्याहेतुत्व शब्दस्याभिव्यक्तिः । यत्र प्रयत्नानन्तरमाभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारण व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिर्लक्षणाऽभि

१ उभयसाधम्यात्सशयसम-अयं तु विशेषोपलब्धिर्नविवक्षित्वा प्रवर्तते इति स शयसमतोऽस्य भेदः । अत्र च प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्ययं प्रयत्नानन्तरमुपलब्धे-रित्यर्थमारोप्य प्रतिषिध्यते, साधम्यसमे तु नारोपणमित्येवास्य साधम्यसमतो भेदः ।

२ न्यायमञ्जरीकारास्तु अनुपलब्धिकारणानुपपत्तेरिति' पठन्ति । अस्मिन् पाठे 'यस्माच्छब्द-भावरणादिरूपानुपलब्धिकारणोपपत्ते तस्मात्तत्र प्रयत्नस्य नाभिव्यक्तिहेतुत्वमिति-मरलमागैवाथ सम्पद्यते ।

तदवमनन चतुर्विंशतिनायुदाहरणप्रतिसमाधानापदशबरमना शब्दानित्यत्वमाधने परकीयानालम्भजातमेवप्रायमन्यत्वात्तिलमपाकृतम्भवतीत्यवधेयम् ।

व्यक्तिर्भवतीति । न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारण किञ्चिदुपपद्यते । यस्य प्रयत्ना
नन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिरज्ञानाभिव्यक्तिर्भवतीति । तस्मादुत्पद्यंतं शब्दो
नाभिव्यज्यत इति ॥ ३८ ॥

(१७) पदपक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ।

हेतोश्चेदनेकान्तिकत्वमुपपाद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकं स्यादिति ।
येदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम्—

प्रतिपेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिपेधोऽप्यनैकान्तिक । किञ्चिन्प्रतिपेधति किञ्चिन्नेति । अनैकान्तिक
त्वादसाधक इति ।

१ तद्व जाल्युत्तरवादिन प्रति स्थापनावादिना सवत्रेव सम्यक् समाधान
स्वसाधनस्य वक्तव्यम् । ण्व सति निर्णये कथापर्यवसानं भवति । यदि पुन
स्थापनावाद्यपि जातिवादिन प्रति साधनाभासनेव प्रत्यवतिष्ठते तत पदपक्ष्या सत्या
न तत्त्वनिर्णयावसाना कथा भवदिति शिष्यहित सूत्रकार समाधानाभासवादिन
प्रति वैकल्यप्रदक्षनार्थं पदपक्षीभवतारयति—इतिरित्यादि ।

‘शब्दाऽनित्य प्रयत्नानन्तरायकत्वाद्घटवदिति’ स्थापनावादिन प्रतिज्ञाऽत्र
प्रथम पक्ष (१) । तद्विरुद्ध प्रतिवाद्युक्तिरूप द्वितीयपक्षप्रदक्षयति— इतिरिति ।

२ वादिन इतो प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिवाद्यनैकान्तिकत्व उपपादयति—
अनैकान्तिकत्वादिति । हतुद्वारण सम्यग्भिचारवाच्याय शब्दानित्यत्व साधयितुमर्ह
ताति भवत्ययं द्वितीय पक्ष (२) ।

३ तत्र वादिप्रत्युक्तिरूप तृतीयपक्षमुत्थापयति—यदीत्यादि ‘समानो दोष’ इति
सूत्रान्तपथन्तम् ।

४ सूत्राथमाह भाष्यकार—प्रतिपक्ष इति । यदि प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति
वादिना हतुरनैकान्तिकत्वाद् इति प्रतिवादिनोऽपि प्रयत्नकारणान्ववादिति (३७
सूत्रोक्तो) हतुरनैकान्तिक ण्वत्यर्थे ।

५ प्रतिवादिना हतावनेकान्तिकत्व प्रत्यक्षति वादा—किञ्चिदिति । ‘प्रयत्नका
यानेकत्वादिति सुबन् प्रतिवादी कस्यचिद्दमत प्रयत्नानन्तरायकस्यात्पत्तिमभ्युपग
च्छति—यथा घटस्य—कस्यचित्तु नाभ्युपगच्छति—यथा शब्दस्येति । ण्व च यथा
वादिना हतुरनैकान्तिकत्वादसाधकत्वार्थं प्रतिवादिनाऽपि हतुरित्यर्थः । [इदमपि
प्रतिवादिना वचनमुत्तराभास कायममजातिरेव व्यवधयम् ।]

अर्थ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिद्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः । नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमाभिद्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः । सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥ ३९ ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यसमप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र यत्राविशेषो दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥ ४० ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

१ प्रकारान्तरेण द्वितीयतृतीयपक्षां दर्शयति—अथ वेति । शब्दानित्यत्वपक्षेऽसौ एव शब्दस्य प्रयत्नानन्तरमुत्पत्तिरेव भवति न च सतोऽभिव्यक्तिरेवेति नात्रैकतरपक्षे विशेषहेतुरस्तीति प्रतिवादिनां वचनम्—शब्दनित्यत्वपक्षेऽपि सत शब्दस्याभिव्यक्तिरेव न चासत उत्पत्तिरेवेत्येकतरपक्षे न विशेषहेतुरस्तीति विशेषहेत्वभावां वादिप्रतिवाचुभयपक्षसमान इति द्वावपि द्नु अनैकान्तिकाविति तृतीय पक्ष (३) ।

२ न केवलमुक्तयामेव प्रतिवाचुद्भावितजातौ समाधानाभास प्रतिवादिनोऽपि तु सर्वत्रैव जात्युत्तरेत्विति शिष्यान् शिक्षयति सूत्रकार—सर्वत्रैवमिति ।

३ तस्याचष्टे भाष्यकार—सर्वेऽपि । सर्वेषु जात्युत्तरेषु यत्र यत्र विशेष प्रतिषेधहेतुत्वेनाज्ञायते तत्र तत्राविशेषोभयपक्षसमानत्वप्रदर्शन सम्भवति प्रतिवादिन इत्यर्थं । तथा हि (१) अनित्य शब्दः कार्यत्वाद्न्द्रियकरत्वाद्भेदिति सदस्ययोगे (२) तद्द्रव्याकाशासाम्यत्वाद्दर्शवत्त्वाच्चित्त्य किं न स्यादिति—साधर्म्यसम । (३) अस्पर्शवद्द्रव्याकाशा नित्य परममहद्द्रष्टृ—शब्देनापि नित्येन सता परममहता भवितव्यम्—इत्युत्कर्षसम । (४) ननु यथाऽऽकाशादृष्टान्तेन परममहत्त्व शब्दस्योप्यते तद्द्रष्टृपददृष्टान्तेन तद्द्रष्टृत्वमेव किं न स्यादिति—प्रतिदृष्टान्तसम । (५) एव तर्हि तथा नि स्पर्शमुभयथा दृष्ट किञ्चिद्भावण रूपादिक किञ्चित्द्रावण शब्दादितथा किञ्चिद्विषय भवितव्यत्वाकाशादि किञ्चिन् नित्य शब्दादीति—विकल्पसम । (६) ननु तथापि कार्यत्वमन्द्रियकत्व वा साध्यमप्राप्य कथं साधयेदितिप्रसङ्गादिति प्राप्य वक्तव्य तथा चाविशेषात् किं कस्य साधन साध्य वेति प्राप्तिमम इत्येव पट पक्षा भवन्ति । एवमत्राप्युहनीयम् । यद्यप्यतःसूत्र पटपक्षाभूतानन्तरमेव वक्ष्यमासीत् तथापि त्रिरुदयपि भवति कथाभास इति प्रदर्शयितुमर्शवोचम् ।

४ अस्मिन् समाधानाभासे वादिना प्रयुक्तं पुन प्रतिवादी चतुर्थपक्षेण प्रत्यवतिष्ठते—प्रतिषेधेति सूत्रम् । 'प्रतिषेधो' जातिवाचिकृतो द्वितीयपक्षस्य—तस्य

योऽय प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते सोऽय प्रति
षेधस्य प्रतिषेधेऽपि समान । तत्रानित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयत्वादिति
साधनत्वादिन स्थापना प्रथम पक्ष । 'प्रयत्नकार्यानेकत्वान् कार्यसम' इति
दूषणवादिन प्रतिषेधहेतुना द्वितीय पक्ष । स च प्रतिषेध इत्युच्यते ।
तस्यास्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति तृतीय पक्षो विप्रतिषेध उच्यते ।
तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्व चतुर्थ पक्ष ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे नमानो दोषप्रसङ्गो
मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीय पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुस्वाऽनुज्ञाय प्रति-
षेधविप्रतिषेधे तृतीयपक्षे समानमनैकान्तिकत्वमिति समान दूषण प्रसङ्गयतो
दूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चम पक्ष ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपमहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो
दोषः ॥ ४३ ॥

'विप्रतिषेध' वादिना कृतस्मृतायपक्षरूप -तस्मिन्नपि 'प्रतिषेधदापवदव' प्रतिवा
दिना द्वितीय पक्षे यो दाया वादिना तृतायपक्षे प्रदाशतस्तद्वदव तनुस्य एव 'दोष'
इति यानना ।

१ द्वितीयपक्ष एव सूत्रकारेण प्रतिषेधकरवन विवक्षित इत्याह-म च प्रतिषेध
इति ।

२ तृतीयपक्ष एव सूत्रकारेण विप्रतिषेधदा-दनाच्यते इत्याह-इति तृतीय इति ।
अत्र पदपक्ष्याश्चत्वार पक्षा स्पष्टमुक्ता भाष्यकारेण ।

३ प्रतिवादिनश्चतुर्थपक्ष प्रतिवादिन पञ्चम पक्षमाह-प्रतिषेधमिति सूत्रम् ।

४ सूत्राथमाह-प्रतिषेध द्वितीयमिति ।

५ मतानुज्ञानि स्वपक्षदापाभ्युपगमात् परपक्ष दापप्रसङ्ग इति मतानुज्ञानिग्रह
स्थानलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिवादी च प्रतिषेध' स्वकीय द्वितीय पक्ष सदाप
अभ्युपगमाय तमव दाप वादिनस्मृतायपक्षेऽपि मज्जयन्नात्मन चतुर्थपक्षप्रवर्तयामासेति
भवत्येवास्यात्लक्षण निग्रहस्थानमित्यथ । अयं च पदपक्ष्या पञ्चम पक्ष ।

६ सय मतानुज्ञा पञ्चमपक्षवादिनोऽपि तृताये पक्षे भवत्येवमिति प्रतिवादी
पक्षं पक्षमुत्थापयति-स्वपक्षलक्षणेति सूत्रम् । स्वपक्ष 'वादिन स्थापना 'प्रयत्ना-
नन्तराद्यकरवादिनस्य शब्द'-इति 'तलक्षण' तत्समुत्थान तद्विषय पक्षो जात्यु
त्तर प्रतिवाद्युक्तम् प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति तस्य 'अपेक्षया' उपेक्षया तमानुद्धृत्या

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति दोष स्थापनाहेतुवादिन स्वपक्ष-
लक्षणो भवति । कस्मात् ? स्वपक्षसमुत्पत्त्वान् । सोऽयं स्वपक्षलक्षण दोषम-
पेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिपेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमान दोषं
परपक्षे उपसहरति । इत्थं चानैकान्तिक प्रतिपेध इति हेतु निर्दिशति ।
तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हतुनिर्देशे च सत्यनेन
परपक्षदोषोऽभ्युपगतो भवति । कथं कृत्वा ? य परेण प्रयत्नकार्यानेकत्वा-
दित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्त तमनुद्धृत्य प्रतिपेधेऽपि समानो दोष इत्याह ।
एव स्थापना सदोषामभ्युपेत्य प्रतिपेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयत परपक्षाभ्यु-
पगमात् समानो दोषो भवति । यथा परस्य प्रतिपेध सदोषमभ्युपेत्य प्रतिपेध
विप्रतिपेधेऽपि समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति तथाऽस्यापि
स्थापना सदोषामभ्युपेत्य प्रतिपेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयतो मतानुज्ञा प्रस-
ज्यत इति । स एत्वय पष्ठ पक्ष ।

तत्र एतलु स्थापनाहेतुवादिन प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षा । प्रतिपेधहेतु-
वादिनो द्वितीयचतुर्थपष्ठपक्षा । तेषां साध्वसाधुताया मीमांस्यमानाया
चतुर्थपष्ठयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग । चतुर्थपक्षे समानदोषत्व परस्यो-
च्यते प्रतिपेधाविप्रतिपेधे प्रतिपेधदोषवद्दोष इति । पष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात्
समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यत इति नार्थविशेष कश्चिदस्ति ।
समानस्तृतीयपञ्चमयो पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग । तृतीयपक्षेऽपि प्रतिपेधेऽपि

भ्यनुज्ञाय प्रवृत्त प्रतिपेधेऽपि समानोऽयं दोष-इति दोषस्य 'उपपत्त' 'उपसहार ।
-तस्मिन् उपसंहारे हतुनिर्देश' अनैकान्तिकारवरूपस्य हतोरक्ति तस्मिन् कृते
मति 'परपक्षे' प्रतिवादिन पक्षे यो दोष 'वादिना स्वयमुद्गाहितस्तस्याभ्युप-
गमात् समानो दोष मतानुज्ञानिग्रहस्थानरूप स्थापनावादिन इति योजना ।
अयं च पष्ठपक्षा पष्ठ पक्ष ।

सेयं पठ्यक्षी समानदोषापादनेनानिर्णायकत्वात् पानरुक्तत्वाच्च न तत्रनिर्णयाय
पयासा । तस्मात्समाधानाभासेन जातिवादिन प्रति न प्रत्यवश्यम्-किन्तु सम्यक्-
साधनेन । तथा च पठ्यक्षी उपहता नावतरति तत्रनिर्णयपर्यवमाना च कथा भवति ।
यदि एतस्य कदाचित्सम्यक्साधनवादिनोऽपि प्रतिभाक्षयात् सम्यग् समाधान न
स्फुरति ततोऽत्यन्तपरात्त्याद्वर सद्योऽपीति न्यायन समाधानाभासनापि प्रत्यवश्ये
यमित्याशय ।

समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते । पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधविप्रतिषेधे
समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते । नार्थविशेषः काश्चिदुच्यते इति । तत्र
पञ्चमपक्षयोः अर्थाविशेषान् पुनरुक्तदोषः । तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा ।
प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति पट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः ।

कदा पट्पक्षी ? यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्तते तदो-
भयोः पक्षयोरसिद्धिः । यदा तु कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणो-
पपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेषहेतुवचनान् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः
शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धः प्रथमपक्षो न पट्पक्षी प्रवर्तते इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्

(१) प्रतिज्ञाहेत्वन्वयतराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चविशेषलक्षणप्रकरणम् ।

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतस्त्ववादिन चाभिसम्भवन्ते ।

तेषां विभाग —

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाप्ररोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्रापकाल न्यूनमधिक पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा प्रिक्षेपा मतानुज्ञा पर्यनुयोज्यापेक्षणा निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्याभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्मान्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्ययोक्तेन धर्मेण प्रत्ययस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञा जहातीति प्रतिज्ञाहानि । निदर्शनम्—ऐन्द्रियकत्वादानित्य शब्दो घटवदिति कृते, अपर आह—दृष्टमैन्द्रियकत्व सामान्ये नित्य, कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्ययस्थिते इदमाह—यद्यैन्द्रियक सामान्य नित्य काम घटो नित्योऽस्त्विति । स स्वत्वय साध्यकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्व प्रसञ्जयत्रिगमनान्तमेव पक्ष जहाति । पक्ष जहत्प्रतिज्ञा जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्थिति' ॥ २ ॥

१ तदतज्ञाप्यकारीय लक्षणसूत्रन्यायान् चान्तिककारा नानुमन्यते । इदं च चात्तककारस्यारखिबीजम् । एतत्तु न बुद्ध्यामह कथमत्र प्रतिज्ञा हीयत इति । इतरानैकान्तिकं च सामान्यदृष्टान्तेन प्रतिवादी चादयति । तमनैकान्तिकवदाप स्वपक्षेऽनुद्धृत्य वादी स्वदृष्टान्तेऽपि प्रतिदृष्टान्तधर्म प्रतिपद्यते । तत्प्रतिपत्तश्चासिद्धता दृष्टान्ते दाया भवति साध्यविकलत्वरूप । साऽयमतद्दृष्टान्तदायणाय वा हतुदायेण धिरद्वयत्वन (घटादानामपि नित्यत्वात्पुनरुक्तमनैन्द्रियकत्वस्य इतो साध्यार्थनाशकविरुद्धन निरयत्वन न्यासत्वात्) निग्रहो वादिना न प्रतिज्ञाहानि । यद्यप्य 'अस्तु शब्दा नित्ये' इत्यवश्यत् तदैवाभविष्यदस्य प्रतिज्ञाया (अनित्य शब्द इत्यस्या) हानि । यदि

प्रतिज्ञानार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थ—अन्वित्य शब्द णेन्द्रियकत्वान् घटवन्—इत्युक्ते योऽस्य प्रतिषेध—प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचार—सामान्यमैन्द्रियक नित्यमिति, तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति—दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयो साधर्म्ययोगे धर्मभेदात्सामान्यमैन्द्रियक सर्वगतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति—धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश इति साध्यसिद्धयर्थम् । कथम्? यथा घटोऽसर्वगत एव शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति । तत्रान्वित्य शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा । असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञान्तरम् । तत्कथं निग्रहस्थानमिति? न प्रतिज्ञाया साधन प्रतिज्ञान्तरम्, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ साधन प्रतिज्ञाया । तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमिति । आनर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति ॥ ३ ॥

दृष्टान्तपरिधारेण पक्षस्य परित्यागाद्भवत्येव प्रतिज्ञाया अपि हानिरिति मत (यथा भाष्यकारेण व्याख्यातम्)—तदा सर्वे एव दोषा प्रतिज्ञामेव दूषयन्ताति त सर्वदपि प्रतिज्ञाहानिरेव स्यु । यद्यपि यथाकथञ्चित् दृष्टान्तपरित्यागेन प्रतिज्ञा हानिरुपचरितव्या भवति । यथाक् वाधसिद्धौ—दृष्टान्तदश्याश्रोत्रसम्प्रतिपत्ति लक्षयति तद्विपरोतापगम प्रतिज्ञाहानिरेव भवताति तथाप्युपचारस्याश्रयण सति गत्यन्तरे नाचित्तमित्यादि ।

भवति चात्र गत्यन्तर सूत्राल्लक्षणव्याख्यानस्य । तद्यथा दृष्टधासान्तव्यवस्थित इति 'दृष्टान्त'—स्वधर्मा दृष्टान्तश्चति 'स्वदृष्टान्त'—शब्दन स्वपक्ष एवाभिधीयते—'प्रतिदृष्टान्त' शब्देन च प्रतिपक्ष उच्यते—प्रतिपक्षधर्मा दृष्टान्तश्चति । एव चेतदुक्तं भवति—'परपक्षस्य यो धर्मस्त स्वपक्ष एवानुजानाताति' । यथाऽपि य शब्द णेन्द्रियकत्वादिति स्थापनाया—प्रतिवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते 'यदि सामान्यमैन्द्रियक नित्य रूप तर्हि भवतु शब्दोऽपि नि य' इति । भवत्येवा 'शब्दा नित्य' इत्यस्या प्रतिज्ञाया हानिरिति ।

कथं सम्भवति वादिन एतादृशमुत्तरमिति तु नाशङ्कनीयम् । यतो हि मध्यमप्रज्ञा एव प्रायशो भवन्ति निग्राह्या सम्भवन्ति च तेषामीदृशा प्रमादा ।

अत्र वाधसिद्धावुदयनाचार्या भाहु—प्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रार्थ । एव च लक्ष्यपदनिरुक्त्येव लक्षणसिद्धौ द्वितीयप्रकारसूचनार्थं लक्षणारम्भ' इति । एव चास्य मतेन द्विविधा प्रतिज्ञाहानिरत्र निरुक्ता—प्रतिज्ञाया एव परिधायो वाक्तिककारेण दक्षित इत्येका—अपरा च दृष्टान्तपरित्यागरूपा भाष्यकारेण दर्शिता । भवति चैवमक वाक्यता भाष्यवाक्तिकव्याख्यानयोरित्यवधेयम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुलब्धेरिति हेतुः । सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः—कथम्? यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं—रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः—गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते । गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते—व्याहन्यते—न सम्भवतीति ॥ ४ ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५ ॥

अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयान् सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यमेवं शब्दोऽव्यैन्द्रियको न चानित्य—इति । एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयान्—कः पुनराह अनित्यः शब्द—इति । सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिवृत्तः—प्रतिज्ञासन्न्यास इति ॥ ५ ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निर्दर्शनम्—एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा । कस्माद्धेतोः? एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणान् । मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणम् । यावान् प्रकृत्यैर्ब्रूहो भवति तावान्विकार इति । दृष्टं च प्रतिविकारं परिमाणम् । अस्ति चेदं परिमाणं प्रतिष्यक्तम् । तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणान् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति ।

अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्—नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनां च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति ।

एवं प्रत्यवस्थिते आह—एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् । सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदमव्यक्तं परिमितं गृह्यते । तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति ।

तदिदम्—अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति । सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वाग्निप्रहस्थानम् । हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिर्दर्शनो दृष्टान्त उपादीयते, नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति—प्रकृत्यन्तरोपादानात् । अथ नोपादीयते—दृष्टान्ते हेत्वर्थस्थानिर्दर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निप्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

(२) प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनिप्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ।

प्रकृतादर्थप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुत साध्यसिद्धौ प्रकृताया ब्रूया-
न्नित्य शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतु । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्त
पदम् । पक्ष च नामार्यातोपसर्गनिपाता । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्वि-
शिष्यमाणरूप शब्दो नाम । क्रियाकारकसमुदाय कारकसङ्ख्याविशिष्ट क्रिया-
कालयोगाभिधाय्यार्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम् । प्रयोगो
ष्वर्थोदभिद्यमानरूपा निपाता । उपसृज्यमाना क्रियावद्योतका उपसर्गा
इत्येवमादि । तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥ ७ ॥

वर्णक्रमनिर्देशप्रतिरर्थक्रमम् ॥ ८ ॥

यथा नित्य शब्द कचटतपाना जङ्गलशब्दान्, इमं ब्रूयध्वपवदिति
एवम्प्रकारं निरर्थक्रमम् । अभिधानाभिधेयभावानुपपत्ता अर्थगतेरभावाद्दर्शना
एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ८ ॥

परिपत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यत्रिज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वामर्थं परिपटा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते—स्मिष्ट-
श दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चरितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञा
तार्थमसामर्थ्यसवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यायागादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यत्रानेहस्य पदस्य वाम्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्ति इत्य-
सम्बद्धार्थत्व गृह्यते तत्समुत्पाद्यार्थस्यापायादपार्थक्यम् । यथा—दश दाडिमानि,
पडपूपा, कुण्डम्, अजाजिनम्, पल्लपिण्ड, अथ रौहकमेतन् कुमार्या
पात्य तस्या पिता प्रतिशील इति ॥ १० ॥

१ वाक्यानां पौर्वापर्यसम्बन्धाभावस्यादाहरणमाह—यथा 'दश दाडिमानि'
'पडपूपा' इति ।

२ पदानां पौर्वापर्यसम्बन्धाभावस्यादाहरणमाह—कुण्डमजाजिनमित्यादि ।

३ 'रौहक'—रौहकवन्धि ।

४ 'पात्य'—पापयितव्यम् ।

५ 'प्रतिशाले'—वृद्ध ।

‘विनातस्य’ वाच्यार्थस्य ‘परिपन्ना’, प्रतिवादिना ‘प्रिभिहितस्य’
‘यदप्रत्युच्चारण’ तदनुभाषण नाम निग्रहस्थानमिति । अप्रत्युच्चारणम्
किमात्रं परपक्षप्रतिषेधं नूयान् ॥ १६ ॥

अविनात चानानम् ॥ १७ ॥

विज्ञातार्थस्य परिपन्ना, प्रतिवादिना प्रिभिहितस्य यदविज्ञात तदज्ञान
निग्रहस्थानमिति । अथ स्वस्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं नूयानिति ॥ १७ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १८ ॥

परपक्षप्रतिषेध उत्तरम् । तद्यदा न प्रतिपन्ते तदा निगृहीतो
भवति ॥ १८ ॥

कार्यव्यामङ्गात्कथाविच्छेदो’ विक्षेप ॥ १९ ॥

यत्र कर्तव्यं व्यास्यं कथा व्यवच्छिन्नमिति—इदं मे करणीयं विद्यतं,
तस्मिन्प्रसविते पश्चात्कथयामीति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकं निग्रहाव-
सानाया कथायं स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यत इति ॥ १९ ॥

(६) दोषनिरूप्यमतानुनात्निग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ।

स्वपक्षे दापाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रमङ्गो मतानुजा ॥२०॥

कथामविच्छिन्ना वादिनि ध्ययम् । अद्यविशेषणद्वयमनुभाषणस्य अज्ञातनाम्ना
निग्रहस्थानान्तराद्व्यवच्छेदाय—अत्र चास्य विक्षेपस्याद्वयनिरासायति विवक्षितम् ।

१ कार्यव्यासङ्गस्यात्राभ्युपगतकथाविच्छेदमात्रावलक्षणमिति नात्ययवृत्तम् ।

२ तन्तदाह भाष्यकार यत्रति ।

३ अस्य निग्रहस्थानत्वमुपपादयति—एकं निग्रहमिति । यद्यपि कालान्तरे
उत्तरं प्राप्स्यमिति वचनं वादिना सर्वथाऽनभिज्ञता न सूचिता पुनरव-
सरेऽपक्षितस्यात्तरस्य सम्भाव्यमानं वाच्यं—तथापि कालान्तरे सत्ताऽमता वत्तरस्य
वचनंऽपि कथान्तरमव न नूयान् पूर्णं तु कथा कार्यव्यासक्योत्तरादानादव वि-
च्छेदा—कथावच्छेदस्य चकतरनिग्रहमूलकं वादि यथ । न च निग्रहस्थानमथान्तरमव ।
तत्र प्रवृत्तमव साधयामाति—यज्ञेन प्रसक्तानुप्रसक्तवत्तारेण कथाया विच्छेदाभावात् ।
न चास्य ह्वाभासत्वतभाव—न हि विक्षेपस्यायतमलिङ्गधमानुविधानं नापि प्रवृत्त-
साध्यनिर्दय प्रयागो येन ह्वाभास्य स्यात् । न चदमन्यकम्—न ह्यत्रासमानसद्वृत्त-
प्रतिपादकं । न चापाथकम् नह पदानि वाक्यानि चापीवापदनासम्बद्धानि । न
चात्रानान यनाप्रतिभा भवेत् । तस्मात् पृथगत्र निग्रहस्थानमिदमिति निर्दिष्टम् ।

यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति—भवत्पक्षेऽपि समानो दोष इति—स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन्परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यत इति ॥ २० ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २१ ॥

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः । तस्योपेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तोसीत्यनुयोगः । एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्त्या परिपन्ना वचनीयम् । न ग्लु निग्रहं प्राप्तः स्वर्कापीनं विवृणुयादिति ॥ २१ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २२ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याऽवयवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽस्तीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति ॥ २२ ॥

१ नन्विदं पर्यनुयोज्योपेक्षणं निग्रहस्थानं केनोद्भावनीयम् । न तावद्वादिना न ह्यसौ स्वसाधनदोषमुन्मत्तबहुद्भावयति । नापि प्रतिवादिना न ह्यनुमत्त आमानमात्मना निगृह्यतीत्यत आह—एतत्वेति । अथ वादी प्रतिवादी वा स्वविपक्ष पर्यनुयोज्यं जानानोऽप्युपेक्षत इति सभापतिना परिपन्ना वा 'कस्याय कथयते पराजय' इति पृष्ट्या एतद्विग्रहस्थानमुद्भावनीयमित्यर्थः ।

२ वादी प्रतिवादी वा कथं नोद्भावयेदित्यमित्यत आह—न रूत्विति ।

३ 'स्वर्कापीन' स्वनिग्राह्यम् । ध्यात्प्राप्तार्थमेतत् ।

तावन्निर्णयवाचसाने वादे यदेतद्विग्रहस्थानमुद्भावयते तदा द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोर्निगृहीतत्वात् (एकस्य निग्रहस्थानप्राप्तत्वादपरस्य च पर्यनुयोज्यं वेक्षणादेव निगृहीतम्) परिपदेव विजयते । जल्पवितण्डयोश्च तावानपेक्षं पुरुषसामर्थ्यपरीक्षणं प्रवृत्तयोर्वादिप्रतिवादिनोः प्रतिपाद्येन स्यात्कीर्यते, तेनैव पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य कृतत्वात् वादिनो निग्रहस्य च तेनानुद्भावितत्वादिति विप्रेक्ष ।

वादिना सम्यक् साधने प्रयुक्ते प्रतिवादिना उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभासाधनाभासोपन्वासे चोत्तराप्रतिपत्ति पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति विशेषः ।

४ गृह्य व्याप्येक्षण उक्तस्य एवं मिथ्यानुयोगस्य मूलं प्रदर्शयति—निग्रहस्थानलक्षणस्येति । निग्रहस्थानस्य लक्षणमविद्वानेवंमभियोगं करोतीत्यर्थः । न चायमप्रतिभेदः । सा मुत्तराप्रतिपत्तिरप्यनुत्तरस्वैचोत्तरत्वेन विवृता प्रतिपत्तिरिति महान् विशेषः । न चास्य हेतुभासनेन—हेतुभासा हि वादिनो निग्रहस्थानमयं तु प्रतिवादिन इति भेदः । अनेनैव च निग्रहस्थानेन सप्तं जातयो निग्रहस्थानत्वेन सङ्गृहीता भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ।

(७) कथकान्योक्तनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रमद्गोऽपसिद्धान्तः ॥२३॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभावात् प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमान् कथा
प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः ।

यथा न सदात्मानं जहाति—न सतो विनाशो—नासदात्मानं लभते—
नासदुत्पद्यत—इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यग्रस्थापयति—एकप्रकृतीदं व्यक्तं,
विकाराणां समन्वयदर्शनान् । मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् ।
तथा चायं व्यक्तभेदं मुखदुत्समोहान्वितो दृश्यते । तस्मात्समन्वयदर्शनात्सुखा-
दिभिरवप्रकृतीदं विश्वमिति ।

एवमुक्तवाननुयुज्यते—अथ प्रकृतिर्विकार इति कथं लक्षितव्यमिति ।
यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः ।
यद्धर्मान्तरं प्रवर्तते निवर्तते वा स विकार इति । सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्यया-
सान्नियमान् कथा प्रसञ्जयति । प्रतिज्ञातं स्वल्पेन—नासदाविर्भवति न
सत्तिरोभवति—इति । सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावान्तरेण न कस्य-
चित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति । मृदि स्वल्पवस्थितायां भविष्यति शरावा-
दिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति । अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः । तदेतन्मृ-
द्धर्माणामपि न स्यात् । एव प्रयवस्थितो यदि सतश्चात्महानमसतश्चात्म-
लाभमभ्युपैति तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति । अथ नाभ्युपैति
पक्षोऽस्य न सिध्यति ॥ २३ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । किं पुनर्लक्षणान्तरयोगान् हेत्वाभासा
निग्रहस्थानत्वमापन्ना, यथा—प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह—‘यथोक्ता’ इति ।
हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभावात् इति ।

त इमे प्रमाणादयं पदार्थो उद्दिष्टा लक्षिता परीक्षिताश्चेति ॥२४॥

योऽज्ञपादमृषिं न्यायं प्रत्यभाद्वदता वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यं तातमवर्तयन् ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥

॥ ममाप्तश्चेदं न्यायदर्शनम् ॥

गौतमसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ. आ. सू.	श्लो.	अ.	पृष्ठे	अ. आ. सू.	श्लो.	अ.	पृष्ठे		
३	२	७१	अणुश्यामता	२३९	५	२	१६ अमृत्युधारण	८१०	
४	१	६७	अणुश्यामता	२८४	३	१	४५ अम्राप्य ग्रहण	१८१	
२	१	४५	अत्यन्तप्रायैकदेश	१११	४	१	१४ अभावाद्भावोपपत्तिः	२४७	
१	१	५	अथ तत्पूर्वक	१६	३	१	४३ अभिम्यन्ती च	१८०	
२	२	२७	अध्यापनात्	१३८	२	२	२९ अग्न्यासात्	१३८	
२	२	४	अनर्थापत्ती	१२७	२	१	६० अभ्युपेत्य कालमर्द	१२०	
४	२	२५	अनवस्था	३००	३	१	२२ अयसोऽयस्क्रान्त	१७१	
२	२	५२	अनवस्थापित्वे	१४९	४	२	४२ अरण्यगुहा	३०८	
५	२	२२	अनिग्रहस्थाने ।	३३९	५	२	१५ अर्थादापन्नस्य	३३७	
३	२	२४	अनित्यरवग्रहणात्	२०७	५	१	२१ अर्थापत्तित	३२१	
४	१	२२	अनिमित्तत	२५४	२	२	३ अर्थापत्ति	१२७	
४	१	२३	अनिमित्त	२५४	३	२	५८ अलातचक्र	२२९	
२	२	५५	अनियम	१५१	३	१	१० अवयवनाश	१६४	
५	१	२२	अनुक्तस्याधापत्ते	३२२	५	२	११ अवयवविप	३३७	
२	२	२०	अनुपलम्भात्	१३६	४	२	१२ अवयवान्तर	२९३	
५	१	३०	अनुपलम्भाच्चक्र	३२५	४	२	१५ अवयवावयवि	२९५	
२	२	२१	अनुपलम्भात्	१३६	१	१	४० अविज्ञाततत्त्वोऽर्थ	५२	
२	१	६१	अनुवाद्दोषत्तश्च	१२०	५	२	१७ अविज्ञात	३३८	
३	१	३८	अनकृत्यम्	१७८	१	१	१२ अविशयाभि	६७	
१	२	५	अनैकान्तिक	६०	१	२	१७ अविशये वा	७१	
४	२	२०	अन्तर्बहिर्भ	२९७	५	२	६ अविशयाक	३३५	
७	२	३१	अभ्युदयान्तर	१३९	३	२	४३ अभ्यक्तग्रहण	०२२	
१	१	३१	अपरीक्षित	४३	२	१	४	अध्यवस्थान्मति	७४
४	२	४३	अपवर्गोऽप्यव	३०८	४	२	२२ अभ्युदाविष्टम्भ	२९७	
३	१	६३	अप्तज्जा रायूनी	१८९	२	२	३४ अधवगकारण	१४०	
३	१	४७	अप्रतिपाता	१९१	२	२	९ अमत्यर्थे	१२९	
३	२	७	अप्रत्यभिज्ञाने	१९८	२	२	२२ अम्यसायात्	१३७	
३	२	५	अप्रत्यभिज्ञान च	१९८	२	२	३८ अम्यसायात्	१४०	

अ	आ	सू.	पृष्ठे	अ.	आ	सू.	पृष्ठे
		त्रा					
४	२	१८ आकाशव्यति	२९६	५	१	१६ उभयसाधभ्यात्	३२०
४	२	१९ आकाशमर्क	२९७	२	२	२८ उभया पक्ष	१३८
२	२	६८ आकृतिजाति	१५६			क्र	
२	२	६३ आकृतिस्तदपे	१५४	४	१	५९ ऋणकुंशप्रवृत्तयसु	२७७
३	१	१० आत्मनिर्यावे	२४५			ए	
३	२	३१ आत्मप्रेरण	२०९	५	१	२३ एकधर्मोपपत्ते	३२२
१	१	९ आत्मशरीर	२२	३	१	९ एकविनाशे	१६४
३	१	५० आदर्शोदक	१८२	४	२	११ एकस्मिन्	२९२
३	१	४८ आदित्यग्ने	१८१	३	१	६५ एकैकइयेनो	१९०
२	२	१३ आदिमत्त्वान्	१३१	३	२	६७ पृतेनानियम	२१५
१	१	७ आतोपदशः	२१			ए	
२	१	५३ आतोपदश	११५	३	२	५५ ऐन्द्रियकरवात्	२२८
४	१	५१ आध्ययभ्यति	२७३			क	
		इ		३	१	३९ कर्मकारित	१७८
१	१	१० इच्छाद्रूपप्रयत्न	२३	३	२	१ कर्माकाश	१९५
३	१	१२ इन्द्रियान्तर	१६५	३	२	४२ कर्मानवस्थापि	२२२
३	१	५६ इन्द्रियाधे	१८६	२	२	१७ कारणद्रव्यस्य	१३४
१	१	४ इन्द्रियाधेसन्निकर्ष	१२	५	१	२८ कारणान्तरान्	३२४
३	२	२१ इन्द्रियमनस	२०६	५	२	१९ कार्यभ्यासज्ञा	३३८
		ई		५	१	३८ कायान्तरव	३२७
४	१	१९ ईश्वर कारण	२५०	१	२	९ काशाल्यवापदिष्ट	६४
		उ		४	१	४६ कालान्तरेण	२७१
५	२	१८ उत्तरस्थाप्रति	३३८	५	१	५ किञ्चिन्साधभ्यान्	३१६
४	१	४९ उरपादस्थय	२७२	३	१	४६ कुट्यान्तरित	१८१
१	१	३४ उद्गाहरण	४६	२	१	४४ कृतताकर्तव्यता	११०
१	१	३८ उद्गाहरणापेक्ष	४९	४	२	७ कृशभनकदशा	२९२
५	१	२६ उपपत्तिकारण	३०३	३	१	३२ कृष्णसारे	१६
२	१	५१ उपलब्ध	११४	४	२	१३ केशममूह	२९४
२	२	३५ उपलभ्यमान	१४०	४	१	१८ ममनिर्दिशात्	२४८
५	१	२५ उभयकारणोपपत्त	३२३	३	२	६ ममवृत्तायात्	१९८
				५	१	२४ मघित्तवमापपत्त	३२२

अ. भा. सू.	पृष्ठ	अ. भा. सू.	पृष्ठ
२ १ २० कचिन्नितृत्ति	८८	२ १ १४ तत्प्रामाण्ये वा	८२
३ २ १७ क चिद्विनाश	२०३	२ २ ६ तत्प्रामाण्ये वा	१२८
३ २ १३ क्षोरविनाशो	२०२	४ १ ५४ तत्सम्बन्धात्	२७३
४ २ ४० क्षुदादिभिः	३०७	२ २ १० तत्सिद्धेरल्लितेषु	१२९
ग		२ १ ५ तथात्यन्तसंशयः	७५
३ १ ३० गन्धकृद्	१७४	४ १ २ तथा दोषाः	२४१
३ १ ५८ गन्धरवाद्यस्य	१८७	५ १ १३ तथाभावात्	३१९
३ १ ६२ गन्धरसरूप	१८९	१ १ ३५ तथा वैधर्म्यात्	४६
१ १ १४ गन्धरसरूपस्पर्श	२७	३ २ ६४ तथाऽऽहारस्य	२३३
२ २ ५७ गुणान्तरापत्ति	१५१	२ १ ४९ तथेरयुपमहारात्	११३
५ १ ३ गोरवाद्गोसिद्धिवत् ३१४		१ १ २२ तदत्यन्तविमोक्षः	३२
घ		३ २ ६८ तददृष्टकारिणं	२३६
५ १ ८ घटादिनिष्पत्ति	३१७	४ १ २७ तद्वनित्यश्व	२५६
१ १ १२ प्राणरसनचक्षु	२५	५ १ २९ तदनुपलब्धेः	३२४
च		२ २ १९ तदनुपलब्धेः	१३५
१ १ ११ चेट्रेन्द्रियार्थाध्यय	२५	३ १ ३५ तदनुपलब्धे	१७७
ज		२ २ २६ तदन्तरालानुपलब्धेः १३८	
२ १ ५७ जातिविशेषे	११७	२ १ ५८ तदप्रामाण्यं	११८
३ २ ३४ जस्येच्छाद्वेष	२१३	४ २ ४५ तदभावध्वापवर्गे	३०८
३ १ १६ ज्ञातुर्ज्ञानसाधन	१६७	३ १ ५ तदभावः	१६१
४ २ ४७ ज्ञानग्रहणाभ्यास	३०९	२ २ ३२ तदभावे नास्ति	१३९
२ १ २४ ज्ञानलिङ्गरवात्	९१	२ १ २५ तदर्थीगपद्य	९२
५ १ ३१ ज्ञानधिकृत्यानां	३२५	४ २ ४६ तदर्थं यम	३०९
३ २ २५ ज्ञानसमप्रेतागम	२०७	४ २ ५ तदसंशयः	२९१
३ २ ५६ ज्ञानायीगपद्यात्	२२९	३ २ २० तदागमगुणरेऽपि	२०५
त		३ १ १४ तदागमगुणात्	१६५
४ १ २१ तत्कारितारवात्	२५१	४ २ २८ तदाध्यायारात्	३०१
१ २ ११ तत्प्रविधि-याकृत्तं	६७	३ १ ७३ तद्वृत्तस्थि	१९४
४ १ ३ तत्प्रारभ्यं	२४२	१ २ २० तद्विकृत्यात्	७२
४ २ ३७ तत्प्रधान	३०६	२ १ १८ तद्विनिर्गमोः	८६
२ २ १५ तत्प्रभाष्योः	१३३	१ १ ३७ तद्विपर्ययात्	४८
४ २ ५० तत्वाप्यवसाय	३१०		

अ.	भा	सू	श्लो	अ.	भा	सू	श्लो
३	१	६९ तद्व्यवस्थान	१९३	३	१	३७ द्रव्यगुणधर्म	१७७
३	१	३ तद्व्यवस्थानादव	१५९	२	२	४५ द्रव्यविकारे	१४६
१	१	२६ तन्त्राधिकरण	४१	३	२	४६ द्रव्ये स्वगुण	२२४
४	२	३ तन्निमित्त	२८९			ध	
२	१	४१ तयोरप्यभाव	१०८	१	२	१४ धर्मविकल्प	६९
४	१	३१ तद्व्यवस्थावराधान्	२५६	२	१	३६ धारणाकर्षण	१००
३	२	३५ तद्व्यवस्थाव	२१४			न	
४	२	४८ त शिष्यगुरु	३०९	२	१	१९ न कर्मकर्तृ	११९
४	२	५१ ताभ्या विगृह्य	३११	२	२	२३ न कर्मानित्यत्वात्	१३७
३	१	७१ तेनैव तस्य	१९४	४	१	४२ न कारणावयव	२६९
२	२	५८ ते विभक्तयन्ता	१५२	३	१	६ न कार्याश्रय	१६१
४	१	६ तेषा माह	२४३	३	२	५१ न केशानखादिषु	२२७
४	२	८ तेषु चातृत्	२९२	३	१	४४ नक्तचरनयन	१८०
२	१	२८ तैश्चापदश	९३	४	१	६५ न क्लृप्तासन्तते	२८४
२	१	१५ त्रैकाल्याप्रतिषेध	८२	३	२	८ न गत्यभावात्	१९८
२	१	१२ त्रैकाल्यासिद्ध	८१	४	१	१२ न घटाद्	२४६
५	१	१८ त्रैकाल्यासिद्ध	३२१	२	२	१४ न घटाभाव	१३२
३	२	५२ स्वस्वर्यन्तत्वात्	२२७	२	२	१ न क्षुत्पृथक्	१२६
३	१	५३ स्वगव्यतिरेकात्	१८४	४	२	१० न चावयवी	२९२
		द		२	१	३३ न चक्रदशो	९७
				२	२	६१ न तदनवस्थानान्	१५३
२	१	१ दशानस्यदशानाभ्यां	१५८	३	१	५७ न तदर्घ	१८६
२	१	२३ दिग्दशकालाकारोपु	९०	१	२	१६ न तदर्धान्तर	७०
१	१	२ दु स्वप्नप्रवृत्ति	८	३	२	२९ न तदागुगतिस्वान्	२०८
४	१	५८ दु स्वयिकल्पे	२७६	२	२	४६ न तद्विकारा	१४७
३	१	५१ दृष्टानुमितानां	११२	४	१	८ न द्रापलक्षण	२४४
३	१	११ दृष्टान्तविराधान्	१६४	२	२	४४ न निष्पन्नावश्यं	३
५	१	९ दृष्टान्तस्य	३१७	३	२	१५ न पयस	२०२
५	१	३४ दृष्टा त च साध्य	३२६	३	२	४८ न पाकजगुणान्तर	२२६
४	२	२ दोषनिमित्त	२१९	३	१	६७ न पार्थिवाप्यया	१९०
४	२	१ दोषनिमित्तानां	२८९	४	१	५३ न पुत्रश्रापणु	२७३
२	२	४३ द्विविधस्यापि	१४६	४	१	२० न पुरुषकर्मभाव	२५०

अ. भा. सू.	पृष्ठ	अ. भा. सू.	पृष्ठ
२ १ ३२ न प्रत्यक्षेण	९७	२ १ ४२ नातीतानागतयोः	१०९
२ १ १९ न प्रदीप	८६	४ १ १६ नातीतानागतयोः	२४७
४ २ १६ न प्रलयोऽणु	२९५	२ २ ४४ नातुल्यप्रकृतीनां	१४६
३ २ ४५ न प्रदीपार्श्वः	२२४	३ १ १५ नात्मप्रतिपत्ति	१६७
४ १ ६४ न प्रवृत्तिः प्रति	२८४	२ १ २२ नात्ममनमोः	९०
३ १ ६० न बुद्धिलक्षण	१८७	४ १ २६ नानित्यता	२५५
३ २ ४ न युगपत्	१९८	३ १ ३६ नानुनीयमत्तस्य	१७७
३ २ ५७ न युगपदनेक	२२९	२ १ ६७ नानुवादपुनरुक्तयोः	१२३
३ १ ५४ न युगपद्व्या	१८५	४ १ ३५ नानेकलक्षणैः	२६०
३ १ ४१ न राजावपि	१७९	३ २ २६ नान्तःशरीर	६०७
३ २ ५४ न रूपादीनां	२२८	३ १ २३ नान्यत्र प्रवृत्ति	१७१
२ २ ११ न लक्षणा	१२९	२ २ ३० नान्यत्रोऽपि	१३८
२ २ ४६ न विकारधर्म	१४७	२ १ ४८ नाप्रत्यक्षे गवये	११२
४ १ १७ न विनष्टेभ्यः	२४८	२ २ ७ नाभासप्राप्त्यर्थ	१२८
३ १ २ न विषय	१५८	२ १ ३० नार्थत्रिदोष	९४
४ १ ३३ न व्यवस्थानु	२५८	४ २ ३९ नार्थत्रिदोष	३०७
३ १ ७२ न शब्दगुणोपलब्धेः	१९४	४ १ ४८ नात्मज्ञ सन्न	२७२
४ १ ४५ न सद्यः	२७१	५ २ २१ निप्रवृत्तस्थान	९१३
३ १ ६४ न सर्वगुणा	१८९	३ २ ७० नित्यावप्रमत्तश्च	२३८
४ १ ६८ न सङ्कल्प	२८५	२ २ ५० नित्याद्ये	१४८
३ १ २६ न सङ्कल्पनिमित्त	१७२	४ १ ७ निमित्तनैमित्तिक	२४४
३ २ ६२ न साध्यममत्वात्	२३२	४ १ ९ निमित्तनैमित्तिक	२४४
२ १ ५६ न सामयिकत्वात्	११६	५ १ ३५ नित्यमनित्यभावात्	३२६
४ १ ५६ न मुखस्याप्यन्त	२७५	४ १ २८ नित्यस्याप्रत्या	२५६
३ २ ३० न स्मरणकाल	२०९	२ २ ५१ नित्यानां	१४९
३ १ १३ न स्मृतेः स्मर्तव्य	१६५	४ १ २४ निमित्तानिमित्तयो	२५४
४ १ ३९ न स्वभावनिदिः	२६५	३ २ ३७ नियमानियमौ	२१५
४ १ ३८ न स्वभावसिद्धेः	२६३	३ १ १७ नियमश्च	१६८
५ १ १९ न हेतुतः	३२१	३ २ ११ नियमहेत्वभावात्	२०१
३ २ ७२ नाह्वानाभास	२३९	२ २ ५६ नियमानियम	१५१
२ २ ६५ नाह्वानित्य	१५४	४ १ ४३ निरवयव	२३०
२ २ २४ नाह्वानित्यात्	१३७		

अ	भा	सू	पृष्ठे	अ	भा	सू	पृष्ठे	
५	१	२७	निदिष्टकारण	३	१	९	पूर्वं हि प्रमाण	७९
३	१	२९	नि श्वात्माच्छवान्	३	१	१८	पूर्वान्यस्तस्मृति	१६९
३	१	४९	नतरेतर	४	२	९	पृथक्चावयवस्य	७७४
३	२	१८	नद्विवाययो	१	१	१३	पृथिन्यापस्तज	२६
२	१	३९	नैकदशजास	५	२	१०	पौर्वापययागात्	३३६
४	१	४	नैकप्रत्यनाक	५	२	७	प्रकृतादर्थात्	३३६
३	१	८	नैकास्मशासास्थि	२	२	४१	प्रकृतिविबुद्धौ	१४५
३	२	२२	ना पत्तिकारण	२	२	५४	प्रकृत्यनियमात्	१५०
४	१	३२	नोत्पत्तितत्कारण	३	२	४१	प्रणिधाननिबन्ध	२२०
३	२	६३	नात्पत्तिनिमित्तत्वात्	३	२	३३	प्रणिधानलिङ्गादि	२१०
३	२	१२	नो पत्तिविनाश	१	१	३२	प्रतिज्ञाहत्	४४
४	१	३०	नो पत्तिविनाश	५	२	३	प्रतिज्ञाताय	३३४
३	१	२०	नाण्णदीत	५	२	१	प्रतिज्ञाहानि	३३३
२	२	४२	न्यूनसमाधिक	५	२	४	प्रतिज्ञाहर्षो	३३५
प				५	२	२	प्रतिदृष्टान्त	३३३
५	२	५	पक्षप्रतिशेधे	५	१	११	प्रतिदृष्टान्त	३१८
३	१	१९	पद्मादिषु प्रबोध	३	२	४९	प्रतिद्वन्द्वसिद्धे	२२६
३	२	३६	परदवादिषु	४	२	४९	प्रतिपक्षहीन	३१०
४	२	१७	पर वा जुटे	५	१	१७	प्रतिपक्षात्	३२०
३	२	३९	परिज्ञयाद्यथोक्त	५	१	४१	प्रतिपथ	३२९
५	२	९	परिपत्प्रति	५	१	४२	प्रतिपथ सदाप	३३०
२	१	१०	पश्चात्सिद्धौ न	५	१	२०	प्रतिपथानुपपत्ते	३२१
२	२	३६	पाणिनिमित्त	२	२	५	प्रतिपथामाशय	१२८
४	१	६२	पात्रचयान्तानु	५	१	३९	प्रतिपथऽपि	३२८
३	१	२७	पाधिक् गुणान्तर	५	१	३६	प्रतिपथ्य	३२६
३	१	२८	पाधिवाप्यनैत्रम	२	१	२६	प्रत्यक्षनिमित्त	९२
१	१	१९	पुनर्यस्यति	२	१	३१	प्रत्यक्षमनुमान	९५
२	१	५४	पूरणप्रदाह	२	१	२१	प्रत्यक्षलक्षण	८९
३	२	६०	पूरहनफलानु	२	१	८	प्रत्यक्षानुमाना	७९
४	२	४१	पूरहनफलानु	१	१	३	प्रत्यक्षानुमान	१०
३	१	६८	पूरूपवगुण/कय	२	१	४०	प्रत्यक्षणाप्रत्यक्षनिद्व	११२

अ. आ. सू.	वृष्ट	अ. आ. सू.	वृष्ट
	व		
१ २ १०	वचनविधातः	२ २ ६	वृथयनुपपत्ते
५ २ ८	वर्णक्रमनिर्देश	४ १ १३	व्यक्ताद्वटनिष्पत्ते
२ २ ५१	वर्णवाच्यतिरेकरात्	४ १ ११	व्यक्ताद्वयत्तना
२ १ ४०	वर्तमानाभाव	२ २ ६७	व्यक्तिगुण
२ १ ४३	वर्तमानाभा	२ २ ६६	व्यक्त्याकृतिजातय
१ २ १५	वाक्यलमेव	२ २ ६४	व्यक्त्याकृतियुक्ते
२ १ ६२	वाक्यविभागस्य	२ २ ५९	व्यक्त्याकृति
२ २ ५३	विकारधर्मिणे	४ १ ५	व्यभिचारादहेतु
२ २ ४७	विकारप्राप्ताना	४ १ १५	व्याघातात्
५ २ ४०	विकारादशो	३ २ ३२	व्यासकमनस
५ २ ३६	विज्ञातस्य परि	४ १ ४०	व्याहृतत्वात्
४ २ ४	विद्याविद्या	२ १ २९	व्याहृतत्वात्
२ १ ६४	विधिविहितस्य	४ २ २७	व्याहृतत्वात्
२ १ ६६	विधिविहितस्य	३ २ १६	व्यूहान्तरात्
२ २ ३७	विनाशकारणानुपलब्धे		श
	१४१	२ ५	२ शब्द प्रेतिज्ञ
३ २ २३	विनाशकारणा	४ २ २१	शब्दसंयोग
२ २ ३३	विनाशकारणानुपलब्धे.	५ २ १४	शब्दार्थयो
	१३९	२ १ ५५	शब्दाधेयवस्थानात्
१ २ १९	विप्रतिपत्ति	२ १ ५०	शब्दोऽनुमान
२ १ ३	विप्रतिपत्ती	३ २ ५३	शरीरगुण
२ १ २	विप्रतिपत्त्यर्थ	३ १ ४	शरीरदाह
३ १ १३	विप्रतिपत्तात्	३ २ ५०	शरीरस्यापिरयात्
२ २ ३९	विभक्त्यन्तर	३ ५	६६ शरीरोत्पत्ति
१ १ ४१	विभक्त्य पक्ष	२ १ ६८	क्षीमनरगमनापदज्ञ
५ १ ५५	विविधवाचना	३ १ ३१	धृतिप्रामाण्याच्च
३ १ ५९	विषयवाच्यति		स
३ २ २	विषयवाच्यमिज्ञानात्	३ १ २५	सगुणब्रह्मोत्पत्ति
३ १ ६६	विष्ट रूपं	३ १ ७०	सगुणाना
३ १ २४	वीतरागजन्म	४ १ ४४	सद्य कालान्तरे
	१०२	१ १ ८	स द्विविध
		१ २ ३	स प्रतिपक्ष

अ. आ. सू	पृष्ठ	अ. आ. सू	पृष्ठ
४ २ ३८ समाधिविशेष	३०७	५ १ ४ साध्यदृष्टान्तयो	३११
१ १ २९ समानतन्त्र	४२	१ १ ३३ साध्यनिर्देश	४६
२ २ ६९ समानप्रसयात्मिका	१५६	३ २ ३ साध्यसमत्वात्	१५६
२ १ १ समानानेक	७३	१ १ ३६ साध्यसाधर्म्यात्	४७
१ १ २३ समानानेक	३७	५ १ ६ साध्यातिदेशात्	३१७
४ १ ६१ समारोपणात्	२८२	१ २ १ साध्यविशिष्ट	६३
१ १ २७ सर्वतन्त्रप्रति	४२	५ १ १४ सामान्यदृष्टान्तयो	३१९
१ १ २८ सर्वतन्त्राविद्ध.	४२	१ २ ६ सिद्धान्तमभ्यु	६१
५ १ ४० सर्वत्रैवम्	३२९	५ २ २३ सिद्धान्तमभ्युपेत्य	३४०
४ १ २९ सर्वं नित्य	२५६	२ १ २७ सुप्तध्यासक	९२
४ १ ३४ सर्वं पृथग्भाव	२५९	२ २ ४८ सुवर्णादीना	१४७
२ १ १३ सर्वप्रमाण	८१	४ १ ६३ सुपुंसस्य स्वप्न	२८३
४ १ २५ सर्वमनित्य	२५५	२ १ ३७ सेनावनवत्	१०१
४ १ ३७ सर्वमभाव	२६१	२ १ ६५ स्तुतिर्निन्दा	१२१
२ १ ३५ सर्वाग्रहण	१००	३ १ ५२ स्थानान्यत्वे	१८३
३ १ ७ सव्यदृष्टस्य	१६३	३ २ ९ स्फटिकान्यत्वे	२००
१ २ ४ सव्यभिचार	६०	३ २ १० स्फटिकोऽप्यपरा	
२ २ ६२ सहचरण	१५३	परोऽन्ते	२००
४ १ ४१ सव्यैकान्तासिद्धि	२६८	३ २ ४० स्मरण	२१९
२ २ १६ सन्तानानुमान	१३३	३ २ २८ स्मरत शरीर	२०८
२ २ २५ सम्प्रदानात्	१३७	४ २ ३४ स्मृतिसकल्पवच्च	३०३
२ १ ५२ सम्यन्धाच्च	११४	५ २ २० स्वपक्षदोषा	३३८
१ २ १३ सम्भवतोऽर्थस्य	६८	५ १ ७३ स्वपक्षलक्षणा	३३०
४ २ २४ सयोगोपपत्तेश्च	२९८	४ २ ३१ स्वप्नविषयाभिमान	३०२
५ २ २ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यम्	३१३	४ २ १४ स्वविषयानति	२९४
१ २ १८ साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम्	७१	ह	
५ १ १ साधर्म्यवैध	३१२	५ २ १२ हीनमन्यतमेन	३३७
५ १ ३२ साधर्म्यास्तुल्य	३२५	५ २ १३ हेतूदाहरण	३३७
५ १ १५ साधर्म्यात्सशये	३१९	३ २ ४४ हतुपादानाम्	२२३
५ १ ३३ साधर्म्यादसिद्धे	३२६	१ १ ३९ हेत्वपदज्ञात्	४९
२ १ ३४ साध्यत्वाद्बयविनि	९९	४ २ ३३ हत्वभावात्	३०३
३ २ २७ साध्यत्वादहेतु	२०८	५ २ २४ हेत्वाभासाश्च	३४०

सटीकन्यायभाष्यस्य अकाराद्यनुक्रमेण

विषयसूचीपत्रम् ॥

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
अज्ञानलक्षणम् ।	३३८	४	अभावस्य वस्तुत्वव्यव		
अतीतानागतकालसिद्ध			स्थापनम् ।	१२९	२
परस्परानपेक्षत्वम् ।	१०९	४	अभावाद् भावोत्पत्ति		
अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम् ।	४२	१२	निराम् ।	२८८	६
अधिकलक्षणम् ।	३३७	८	अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् ।	४३	७
अननुभाषणलक्षणम् ।	३३७	२३	अर्थवादविभाग ।	१२१	८
अनित्यसमनिराकरणम् ।	३२६	२	अर्थान्तरलक्षणम् ।	३३६	१
अनित्यसमलक्षणम् ।	३२५	२३	अर्थापत्तिप्रामाण्यप्रतिषेधा		
अनिमित्ततो भावोत्पत्ति			नुपपत्ति ।	१२८	६
निरास ।	५४	३	अर्थापत्तिमनिराकरणम् ।	३२२	६
अनुत्पत्तिसमनिराकरणम् ।	३१९	६	अर्थापत्तिसमलक्षणम् ।	३२१	२३
अनुत्पत्तिसमलक्षणम् ।	३१८	२३	अर्थापत्तेरप्रामाण्याक्षेप ।	१२७	१३
अनुपलब्धिसमनिराकरणम् ।	३२५	४	अर्थापत्तेरप्रामाण्याक्षेप		
अनुपलब्धिसमलक्षणम् ।	३२४	१६	परिहार ।	१२७	१७
अनुमानप्रामाण्याक्षेप ।	१०६	१२	अवयवविभाग ।	४४	३
अनुमानप्रामाण्याक्षेप			अवयवविपरीतारम्भ ।	९९	११
निरास ।	१०७	४	अवयवविनि पूर्वपक्ष ।	२९२	२
अनुमानलक्षणविभागौ ।	१६	७	अवयवविनि सदह ।	९९	११
अनुवादपुनरुक्त्यावलक्ष			अवयवविसाधनम् ।	१००	१
ण्यापपादनम् ।	१२३	५	अवयवविनोऽत्रयवभ्याऽ		
अनुवादलक्षणम् ।	१२२	६	र्थान्तरत्व युक्ति ।	१००	१०
अपवर्गनिरूपणम् ।	३२	१५	अवयवविन्याक्षेपपरिहारा ।	१०४	१
अपसिद्धान्तलक्षणम् ।	३४०	२	अवयवव्यनभ्युपगम		
अपार्थक्यलक्षणम् ।	३३६	१७	त्रयज्ञानुपपत्ति ।	१०१	११
अप्रतिभालक्षणम् ।	३३८	७	अविनातार्थलक्षणम् ।	३३६	१३
अप्राप्तकाललक्षणम् ।	३३७	२	अधिरोपणमनिराकरणम् ।	३२२	२३
अभावप्रामाण्याक्षेप ।	१२८	१६	अविरोपणमलक्षणम् ।	३२२	१६

विषय	पृ०	पं०	विषय	पृ०	पं०
अहेतुसमनिराकरणम् ।	३२१	१४	इन्द्रियैकरूपपूर्वपक्षः ।	१८४	४
अहेतुसमलक्षणम् ।	३२१	७	इन्द्रियैकरूपसाधकहेतवन्त-		
आकृतिमात्रस्य पदयाच्यत्व-			निरासः ।	१८७	२०
पूर्वपक्षः ।	१५४	९	ईश्वरस्वरूपनिरूपणम् ।	२५२	१
आकृतिलक्षणम् ।	१५६	१	उच्चारणाप्राक् शब्दाभावः ।	१३५	३
आत्ममनसयोगस्य शरीरा-			उत्कर्षसमादिनिराकरणम् ।	३१६	१८
न्तःस्थत्वम् ।	२०८	७	उत्कर्षसमादिलक्षणम् ।	३१८	८
आत्मनित्यत्वे युक्त्यन्तरम् ।	१७२	१	उदाहरणलक्षणम् ।	४७	३
आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरम् ।	१७०	१३	उपचारलक्षणम् ।	६९	४
आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्व			उपनयलक्षणम् ।	४९	७
सदस्यः ।	१५८	६	उपपत्तिसमनिराकरणम् ।	३२३	१८
आत्मनो नित्यत्वहेतु	१६९	३	उपपत्तिमलक्षणम् ।	३२३	१३
आत्मनो नित्यत्वव्यपि हिंसा-			उपमानफलम् ।	२०	१
दोषोपपत्तिः ।	१६१	१०	उपमानलक्षणम् ।	१९	१०
आत्मानुमापकानि ।	२३	१३	उपमानसाधनम् ।	११२	१
आवरणनिरासः ।	१३६	१६	उपमानसिद्धौ पूर्वपक्षः ।	१११	१२
आवरणाक्षेपः ।	१३५	१८	उपमानस्यानुमान-		
इन्द्रियैकतन्त्रपूर्वपक्षतत्त्वि			रूपक्षण्योपपादनम् ।	११२	१०
रासीः ।	१६३	१	उपमानस्यानुमानान्त-		
इन्द्रियपदत्वसाधनम् ।	१८६	१४	र्भावाक्षेपः ।	११२	६
इन्द्रियपरिमाणम् ।	२५	१५	उपलब्धिसमनिराकरणम् ।	३२४	७
इन्द्रियभौतिकत्वे साधनम् ।	१७८	१६	उपलब्धिमलक्षणम् ।	३२४	२
इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्व-			प्रेक्षाश्रम्यनिरासे युक्तिः ।	२८२	३
मतम् ।	१८०	६	प्रेतिहादीना प्रमाण-		
इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्व			चतुष्टयान्तर्भावः ।	१२७	१
आक्षेपनिरासः ।	१८१	६	प्रेतिहादीना प्रमाणा-		
इन्द्रियाणामाप्यकारित्व			न्तरवाक्षेपः ।	१२६	३
निरासः ।	१८८	१५	कालातीतलक्षणम् ।	६४	५
इन्द्रियार्थनिरूपणम् ।	२७	३	क्षणिकत्ववादोऽनुपपत्तिः ।	२०१	१७
इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदोपादान			गन्धादीदानामाश्रय-		
युक्तिः ।	९४	१५	निरूपणम् ।	१८७	६
इन्द्रियैकरूपनिरासः ।	१८६	४			

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
प्रतिज्ञाहानिलक्षणम् ।	३३३	११	प्रामाण्यप्रतिषेधानुपपत्ति ।	८१	१७
प्रतिषेधमिद्वान्तलक्षणम् ।	४२	७	प्रामाण्याक्षेपपरिहार ।	८०	१०
प्रत्यक्षलक्षणम् ।	१२	७	प्रयभाव आक्षेप ।	२४५	४
प्रत्यक्षलक्षणक्षेप ।	८९	१८	प्रत्यभावलक्षणम् ।	३१	२
प्रयलक्षणे हवतारा नुकावुपपत्ति ।	९१	७	फलपरीक्षा ।	२७०	१४
प्रयक्षस्यानुमानव निरास ।	९७	३	फलक्षणम् ।	३१	२०
प्रयक्षस्यानुमानत्वाक्षेप ।	९५	१२	फलस्य सत्त्वासत्त्वतदुभय निरास ।	२७२	४
प्रमाणपराक्षारम्भ ।	७९	३	फलस्यापत्त प्रागसत्त्व व्यवस्थापनम् ।	२७१	४
प्रमाणमात्रानभ्युपगमे प्रति षेधस्याप्यनुपपत्ति ।	८१	२२	बुद्धिनित्यत्वपूर्वपक्ष ।	१९६	५
प्रमाणविभाग ।	१०	९	बुद्धिनिरूपणम् ।	२८	४
प्रमाणाप्रतन्निमित्थाव निरास ।	३०३	८	ब्राह्मणवाक्यविभाग ।	१२०	१६
प्रमाण प्रमाणसाधनऽ नवस्था ।	८६	१	भावाना क्षणिकत्वा क्षपतद्विरास ।	२०१	१८
प्रमाणैकज्ञानभ्युपगमे प्रामाण्य मात्राक्षेपसम्भव ।	८२	१४	भावाना स्वभावमिद्वान्ता क्षेपपरिहारा ।	२६५	८
प्रमथपराक्षासम्भ ।	१९७	३	भूतगुणनियमापपादनम् ।	१९०	११
प्रमथविभाग ।	२३	१३	भूतचित्तन्येऽनुपपत्ति ।	२१४	९
प्रयान्तलक्षणम् ।	३९	१५	भूतपरिगणनम् ।	७६	८
प्रवृत्तिदोषपरीक्षा ।	२४१	४	मतानुज्ञालक्षणम् ।	३३०	७
प्रवृत्तिभ्रमणम् ।	२९	१२	मनस्त्रितन्यपूर्वपक्ष ।	१६७	१०
प्रमद्वप्रतिदुष्टात्मसम निराकरणम् ।	३१८	८	मनस्य णकारवम् ।	२२९	४
प्रमद्वप्रतिदुष्टात्मसमलक्षणे ।	३१७	१९	मनस्यश्रतन्यनिरास ।	२१७	९
प्राप्यप्राप्तिममनिराकरणम् ।	३१७	१४	मनसाऽणुत्वम् ।	२३०	१६
प्राप्यप्राप्तिममलक्षणे ।	३१७	७	मनोऽनुमापकनिरूपणम् ।	२९	४
प्रामाण्यप्रहारायप्रमाण फलनिरूपणम् ।	१	२	मानुषगाराणां पार्थिवव साधनम् ।	१७४	१
			मक्षे क्लृप्तसन्त्यायु उद ।	२८५	४
			मक्षे दगानुसन्धविच्छेद उदाहरणम् ।	२८३	१९
			मोक्ष पूर्वपक्ष ।	१७७	३

विषय	पृ०	पं०	विषय	पृ०	पं०
मीक्षे पूर्वपक्षनिरासः ।	२७८	२	व्यक्ताद्यक्तोत्पत्ता आक्षेपः ।	२४६	१२
योगजधर्मस्य नित्यत्व- निरासः ।	३४	१४	व्यक्तिमात्रस्य पदवाच्यत्व- पूर्वपक्षः ।	१५२	१८
रूपोपलब्धिहेतुनिरूपणम् ।	१७८	२	व्यक्तिलक्षणम् ।	१५५	१२
वर्णविकारवाच्योपगमेऽनुप- पत्त्यन्तरम् ।	१५०	१५	व्यवस्थाकृतिजातीनां पदवाच्य- त्वम् ।	१५५	४
वर्णानां नित्यत्वेऽनित्यत्वे च विकारवाच्यत्वे युक्तिः ।	१४८	१४	शब्दनित्यत्वहेतोर्व्यभिचारः ।	१३७	७
वर्णानां विकारत्वनिरासः ।	१४५	११	शब्दनित्यत्वहेतवन्तर- निरासः ।	१३८	१७
वर्णानां विकारत्वहेतु- निरासः ।	१४७	१	शब्दनित्यत्वेऽनुपपत्तिः ।	१४०	१
वर्णविकारवादेशत्वमंशय ।	१४३	१२	शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरम् ।	१३७	१६
वर्तमानकालाक्षेपः ।	१०८	६	शब्दप्रमाणनिरूपणम् ।	२१	३
चाकूललक्षणम् ।	६७	४	शब्दसतानोत्पत्तिप्रतिबन्धक- निरूपणम् ।	१४१	५
घादलक्षणम् ।	५७	३	शब्दस्याकाशगुणत्वम् ।	१४२	६
विक्षेपलक्षणम् ।	३३८	१०	शब्दस्यानुमानात्पार्थक्यम् ।	११५	१
वितण्डायाः प्रयोजन- विचारः ।	४	३	शब्दस्यानुमानात्पार्थक्यः ।	११३	१०
वितण्डालक्षणम् ।	६०	३	शब्दस्यानुमानत्वे युक्तिः ।	११४	६
विधिलक्षणम् ।	१२१	५	शब्दानिर्दिष्टसाधनम् ।	१३१	५
विप्रतिपत्तेः मद्यथाहेतुत्वम् ।	७४	१२	शब्दानित्यत्वहेतोर्व्यभिचार- सङ्घातः ।	१३२	२०
चिरन्दलक्षणम् ।	६१	१०	शब्दानित्यत्वहेतोर्व्यभिचार- निरासः ।	१३३	९
वृत्तिनानात्वाभावेऽपूर्वपक्षः ।	१२००	१	शब्दाधेयव्यवस्थायाः सम्य- कारित्वम् ।	११६	१७
वृत्तिवृत्तिमतांशभेदनिरासः ।	१९८	४	शब्दाधेयव्यवस्थाधनम् ।	११६	१२
वृत्तीनामस्तकरणधर्मत्व- निरासः ।	१९८	२०	शब्दाधेयव्यवस्थाधेयः ।	११६	४
वेदप्रामाण्यवाक्षेपः ।	११८	१	शरीरधेयत्वनिरासः ।	१६०	१३
वेदप्रामाण्यवाक्षेपपरिहाराः ।	११९	२	शरीरधेयत्वनिरासः ।	२२६	१०
वेदप्रामाण्यवाच्यमोक्षाय ।	१२३	१७	शरीरधेयत्वपूर्वपक्षः ।	२२४	१३
वेदस्य निन्दनेन प्रामाण्य- निरासः ।	१२४	१८	शरीरधेयत्ववाच्यत्वहेत्वन्तरम् ।	२२७	१४
वैधर्म्योदाहरणलक्षणम् ।	४८	१०	शरीरत्वलक्षणम् ।	१५	३

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
शरीराणां कमनिमित्तकावम् । २३४		८	सशयानुपपत्ति ।	७२	६
शरीराणां कमनिमित्तकाव उपपत्ति ।	२३६	८	सवतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम् ।	४२	४
शरीराणां प्रयात्मनियतव हेतु ।	२३५	९	सवनित्यवनिरास ।	२५६	१२
शरीरा पञ्चविचार ।	२३२	१३	यवपृथक्वनिरास ।	२५७	४
शास्त्रप्रवृत्तैर्विधम् ।	१०	२	सवानित्यवनिरास ।	२५८	८
शेषवदनुमानलक्षणादाह रणम् ।	१७	६	शवाभाववनिरास ।	२६०	३
पदपक्षानिरूपणम् ।	३२८	७	सवाभाववनिरासे युक्ति ।	२५४	१०
सर्वैकात्मनिराम ।	२६८	४	सत्यभिचारलक्षणम् ।	२६२	४
सर्वैकान्वनिरामहता वाक्षेप ।	२६९	३	साधम्यवैधम्यसमनिरा करणम् ।	३१४	२१
सशयपराक्षा ।	७३	४	साधम्यवैधम्यसमलक्षण ।	३१३	४
सशयपरी आपसहार ।	७८	१४	साधम्यमलक्षणम् ।	६३	१०
सशयलक्षणम् ।	३७	६	सामान्यच्छललक्षणम् ।	६८	६
सशयसमनिराकाणम् ।	३१९	१९	सिद्धान्तलक्षणम् ।	४१	५
सशयसमलक्षणम् ।	३१९	१२	सिद्धान्तविभाग ।	४२	१
सशयाक्षपपरिहार ।	७५	९	स्मृत्यसौगपद्यहेतुनिरूपणम् ।	२१०	१२
सशयादिनिरूपणविषयाग प्रदर्शनम् ।	३	३	हेतुलक्षणम् द्विविधम् ।	४६	७
			ह्रस्वाभासविभाग ।	६०	१३
			ह्रस्वाभासाना निप्रहस्थान त्वम् ।	३४०	२०
			ह्रस्वापादेयभावनानिरूपणम् ।	२८९	२१

न्यायसूत्रस्य शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्ध
३	१५	विद्यः	विद्याः
५	११	स पाम्	सर्वेपाम्
११	१	द्वितीयं	तृतीयं
११	७	प्रमाणानीति	प्रमाणानीति
१६	८	सम्बध्यते	सम्बध्यते
२८	३२	निता	तानि
३२	६	दानापा	पादानापा-
५५	१६	सामान्यगती	सामान्यगती
५९	२	जल्प	जल्पः
७२	२	प्रति तिथ	प्रतिपत्तिथ
७७	९	लब्ध्यव्यस्था	लब्ध्यव्यवस्था
७८	५	व्यवस्थितत्वाति	व्यवस्थितत्वादिति
८१	११	लविप्यताति	लविप्यतीति
८१	१५	प्रतिषेधानुपपत्तिः	प्रतिषेधानुपपत्तिः
८८	१०	प्रमानि	प्रमाणानि
९३	३	ताम्री	तीम्री
१०८	८	वृन्तात्प्रयुतस्य	वृन्तात्प्रच्युतस्य
१०९	१०	अव्याकरणाय	अव्याकरणीय
११७	२	इति	इति
१२५	८	वास्यायनीये	वात्स्यायनीये
१२६	६	निर्दिष्टप्रवक्तृक	निर्दिष्टप्रवक्तृकं
१२८	३	प्रमेयम्	प्रमेयम्
१३२	८	शब्दमभिवाति	शब्दमभिभवति
१३३	१२	महानानुपपत्तिः	महानानुपपत्तिः
१३५	३	उपलब्धेरनुपलब्धेः	उपलब्धेरनुपलब्धेः
१३८	३	लिङ्गोनोप	लिङ्गेनोप-
१४४	२	आदेशोपदेशस्तत्त्वम्	आदेशोपदेशस्तत्त्वम्
१५०	५	निवर्तिक	निवर्तिका
१६४	१७	द्वाविमावधा	द्वाविमावधी
१६९	२	सिद्धमूर्द्धमपि	सिद्धमूर्धमपि

१६९	८	ऽयमूढः	ऽयमूर्ति
१७०	२१	त्येवोर्ध्वं	त्येवोर्ध्वं
१७५	८	स्मृति	स्मृति
१८३	१२	प्रकरम्	प्रकरणम्
१८४	१३	तस्मान्नकम्	तस्मान्निकम्
१८५	२०	तरेव	तरेव
१९५	८	तरम्	तरेव
२१०	९	स्वल्प	स्वल्प
२२२	१३	ज्ञानानामयुगपद्	ज्ञानानामयुगपद्
२२२	२	शब्दवत्	शब्दवत्
२२३	१३	म्याहहेतु	म्याहहेतु
२२३	१९	प्रतिव्यक्त	प्रतिव्यक्त
२३०	१३	वात् कर्मो	वात् कर्मो
२३०	१५	नुमायत	नुमायित
२५४	८	आनमित्तानि त	आनामित्तानिमित्त
२५९	१	प्रयमाध्याय चतुर्वा-	चतुर्वाध्याये प्रयमा
२८१	११	खल्वाह	खल्वाहु
३०५	१६	प्रम्भात्	प्रलम्भात्
३०९	९	प्रदीणावे	प्रदीणार्थ
३१२	१७	रनुगुणभर	रनुगुणभर
३१२	७	मशयप्ररणा	मशयप्ररणा
३३९	३	विशेषोपपत्तु	विशेषोपपत्तु
३३८	२	स्यानुपप-	स्यानुपप-
३३८	३	त्रिराभहितस्य	त्रिराभहितस्य
		अपत्युच्चारणम्	अपत्युच्चारणम्
		भूमिनाया	
	१३	मतिनि	मानाभाः
	३३	-यानमृत्तम्	-वायमृत्तम्
	१२	रपुनार्थाशरोनाथ प्रशतिनि-	रपुनार्थानथमाण-
	१३	सुदिनेऽपि	प्रशताभान-
	६	विपत्सी	मुद्रितऽपि
			विपत्सी

